

8
1

TIJDSCHRIFT
VOOR
INDISCHE
TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE.

TAAL, LAND- EN VOLKENKUNDE

INDISCH

VOOR

TIJDSCRIFT

TAAL, LAND- EN VOLKENKUNDE

INDISCH

TIJDSCRIFT

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE,

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN
EN WETENSCHAPPEN,

ONDER REDAKTIE VAN

Mr. W. STORTENBEKER, Jr.

DOCTOR IN DE REGTEN EN LETTEREN,

EN

W. P. GROENEVELDT.

DEEL XXIII.

BATAVIA,
BRUINING & WIJT.

's HAGE,
M. NIJHOFF.

1876.

TUDSCHRIJF

1878

INDISCH

TAAL- EN VOLKSKUNDE

DE WETENSCHAP

DE WETENSCHAP VAN DE NEDERLANDSCHE
INDIË

DE WETENSCHAP

DR. W. STORTENBERG

W. F. GROENEVELD

DEEL VIII

DE WETENSCHAP VAN DE NEDERLANDSCHE
INDIË

1878

INHOUD

VAN HET

DRIE EN TWINTIGSTE DEEL.

BLADZ.

De Soendanesche Tolk. Hollandsch-Soendanesche Woordenlijst van G. J. GRASHUIS, door S. COOLSMA.	1
Ruïne van Koeta Rosan, door J. A. B. WISELIUS.	18
Vergelijking van den vroegeren toestand van Deli, Serdang en Langkat met den tegenwoordigen, door nu wijlen den kon- troleur der 1e klasse bij het binnenlandsch bestuur op de bezittingen buiten Java en Madura, J. A. M. VAN CATS BARON DE RAET.	20
Naamsafleiding van het rijk Balannipa in Mandar, door A. LIGTVOET.	40
Rapport over reizen gedaan op Java van R. H. TH. FRIEDERICH.	42
Bladvulling. La Société Khédiviale de Géographie.	111
Een bevelschrift van den Sultan van Atjeh, door MR. L. W. C. VAN DEN BERG.	113
Een anachronisme, door J. MEINSMA.	126
Naar aanleiding van een proclamatie van den Sultan van Bantam, door DR. H. N. VAN DER TUUK.	134
Brief aan de Directie van het Bat. Gen. van K. en W. van DR. H. N. VAN DER TUUK.	140
Geographische en ethnographische gegevens betreffende het rijk van Deli (Oostkust van Sumatra), door E. A. HALEWIJN.	147

Zijn de munten No. 287 en 288 van het werk van Prof. Millies: Recherches sur les monnaies des indigènes de l'archipel Indien et de la péninsule Malaie, van Makassaarschen oorsprong? door A. LIETVOET.	159
Kertā Simā of gemeente- en waterschaps-wetten op Bali, door R. VAN ECK en F. A. LIEFRINCK.	161
Algemeene opmerkingen over de belasting op de rijstvelden op Bali, speciaal in het gewest Boelèlèng, door R. VAN ECK en F. A. LIEFRINCK.	216
Vertaling van de Kertā Simā Soebak of waterschapswetten, door dezelfde.	224
Menangerbausch-Maleische raadsels, medegedeeld door L. K. HARMSSEN.	258
Antikritiek door S. COOLSMAN.	282
Sprachrudimente der Orang-utan von Johor, von N. VON MIKLUCHO-MACLAY.	303
Tjareta Brakai, proeve van Madoeresche spelling, door Dr. J. J. VAN LIMBURG BROUWER.	313
Naamlijst van al hetgeen den Savoenees tot onderhoud en veraan- aanging des levens wordt geschonken enkel door den „kepoeëe doeëe” — borassus flabelliformis — en eenige aan- teekeningen betreffende de geschiedenis der Savoenezen, door <i>konta</i> M. TEFFER.	347
Aanteekeningen tot de bijdrage van den Heer Teffer over het eiland Savoe, door H. C. HUMME.	359
Aanteekeningen over de hoofdtempels in Kedoe en Djoejokerta door R. H. TH. FRIEDERICH.	361
Verzeichniss einiger Worte der Dialecte der Papuas der Küste Papua-Kowiay in Neu-Guinea, von N. VON MIKLUCHO- MACLAY.	372
Berichten omtrent den zeeroof in den Nederlandsch-Indischen Archipel.	380
In memoriam, door Mr. L. W. C. VAN DEN BERG.	423
Iets over namen en galars onder de Maleijers in de Padangsche Bovenlanden, bepaaldelijk in noordelijk Agam, door G. MANSVELD.	442

BLADZ.

BLADZ.

	Historisch onderzoek naar de geestelijke en wereldlijke suprematie van Grissé op Midden- en Oost-Java gedurende de 16 ^e en 17 ^e eeuw, door J. A. B. WISELIUS.	458
159	Eedformulier van de Alfoeren op Groot-Ceram, medegedeeld door F. A. NIEUWENHUIZEN.	510
161	Verklaring van het Péhi-Spel, door F. S. A. DE CLERCQ.	512
	Iets over het Palembangsche Maleisch, door F. S. A. DE CLERCQ.	517
216	Aanteekeningen betreffende den economischen toestand en de ethnographie van het rijk van Sumbawa, door A. LIGTVOET.	555
224	Opmerking ten aanzien van <i>dahar-pake</i> van den Heer COOLSMAN, door Raden KARTA WINATA.	593
258		
282		
303		
313		
347		
359		
361		
372		
380		
423		
442		

DE SOENDANESCHE TOLK.
HOLLANDSCH-SOENDANESCHE WOORDENLIJST,

VAN

G. J. GRASHUIS.

DOOR

S. COOLSMA.

Dat er naar een boek, als 't welk de heer Grashuis onder bovenstaanden titel voor eenige maanden uitgaf, door velen verlangend werd uitgezien, behoeft geen betoog. Terwijl men toch sints een reeks van jaren in de gelegenheid was zich met behulp van beknopte of meer uitgebreide handboeken met de Maleische, Javaansche en andere talen van den Archipel bekend te maken, vonden de talrijke ambtenaren en particulieren op 't westelijk deel van Java geen enkel handboek, hoe klein ook, 't welk hun inlichting gaf aangaande de taal van het volk waaronder en waarmede zij verkeerden, en voorlichting, zoo zij verlangden zich die taal eigen te maken. De heer G. heeft daarom een goed werk gedaan met in die leemte te voorzien, en vergis ik mij niet, dan heeft een ruim debiet den schrijver reeds de verzekering geschonken dat zijn boek aan velen welkom was.

Ook mij was, ter wille van de bovengenoemde personen, de verschijning van „de S. Tolk” welkom. Ik heb met het boek niet maar vluchtig kennis willen maken, maar zoodra mijn beperkte vrije tijd het mij veroorloofde, heb ik het nauwlettend nagegaan, en ik meen den vervaar-

diger en den gebruikers van het boek geen ondiensnt te doen, thans het resultaat van dat onderzoek, in den vorm van eenige aanmerkingen en bedenkingen, hun mede te deelen.

Over de deugdelijkheid van „de S. Tolk” als boek om er het Soendaneesch uit te leeren, waag ik niet uitspraak te doen. Houdt men in het oog dat de Schr. verklaard heeft geschreven te hebben voor hen die „iets van het Soendaneesch willen leeren”, dan heeft men zeker reden tot tevredenheid. Zelfs ook zij, die er meer van willen weten, zullen in het begin hunner studie met vrucht van het boek gebruik kunnen maken. In de inleiding, bl. 1—14, worden eenige korte opmerkingen van grammaticalen aard gegeven, bl. 15—134 bevat de woordenlijst, bl. 135—142 eenige „gesprekken en fabelen.”

Of de *Inleiding* zelfs wel het „allernoodigste” bevat, mag mijns inziens met recht betwijfeld worden. Eens aan het geven van grammaticale inlichtingen, had de Schr. zich, dunkt mij, niet te zeer moeten beperken. Het zou waarlijk geen weelde zijn geweest, zoo hij bijv. melding gemaakt had van de afgeleide zelfstandige naamwoorden, althans van die welke 't meeste voorkomen; terwijl zijne leerlingen geheel te vergeefs zijne *Inleiding* zullen naslaan over de meeste werkwoordsvormen, daar alleen die welke den neusletter hebben, der vermelding zijn waardig gekeurd. Het boek zou in bruikbaarheid gewonnen hebben, zoo de *Inl.* met eenige bladz. ware uitgebreid; nu is zij *kapalang*, half werk.

Wat de heer G. in § 19 zegt over 't onderscheid tusschen è en é, mag ik, al geldt het een zaak van geringe beteekenis, niet onbestreden laten. Voor zoover mij bekend is, staat hij met zijne meening dat het Soend. een é zou hebben, alleen. Het Soend. heeft slechts de scherp-korte e, en er zijn dus geen acht, maar zeven klinkers. De Schr. is trouwens in de verdediging van zijn gevoelen

niet gelukkig geweest. Hij zegt toch: „de é komt zelden voor, en dan nog wel bijna uitsluitend in woorden uit 't Jav. ontleend.” Nu komen er, zoo ik goed geteld heb, in zijn geheele boek vijf woorden voor, die volgens hem de é hebben, nl. *béas* (bl. 68), *béak* (bl. 77), *sampéan* (bl. 90), *éndjing* (bl. 119), en *énggal* (bl. 120). Hiervan gaat *éndjing* af, want dat woord is niet in gebruik; blijven over vier woorden, van welke de beide eersten van zuiver Soend. oorsprong zijn. Maar niet alleen wordt de e in deze twee woorden steeds scherp-kort uitgesproken, ook met de beide andere woorden is dat het geval, en men behoort dus te schrijven: *béjas*, *béjak*, *sampéjan*, *énggal*. Nu wil ik wel toegeven dat er een enkel woord is, aan 't Jav. ontleend, waarvan de e niet zoo scherp gehoord wordt als dat het geval is met alle Soend. woorden, maar dat verschil is te gering, dan dat men van een afzonderlijken klinker zou moeten spreken. Men heeft zoo iets ook bij de o. Het is den heer G. niet onbekend, dat de o in *bodo* veel zachter is dan in *oto*; toch heeft hij geen teeken aangenomen om de zachtere o van de scherpe te onderscheiden. Ik merk hier tusschen twee haakjes op dat het een vergissing is wat de heer G. in § 20 zegt, dat de o in *boga* zacht is; de o in *boga* wordt even scherp gehoord als die in *bogoh*. Andere onnauwkeurigheden ga ik, om niet te wijldloopig te worden, met stilzwijgen voorbij.

De *Woordenlijst* is in rubrieken afgedeeld, en dit heeft zeker een practisch nut voor de gebruikers, daar het na-slaan van een woord op deze wijze gemakkelijk is gemaakt. Het komt mij voor dat de greep dien de heer G. in den rijken woordenschat van 't Soend. gedaan heeft, over 't algemeen voor zijn doel gelukkig is geweest. Soms was hij te karig met zijn opgave. Zoo gaat het niet aan om eelt (bl. 28) eenvoudig met *sasanggalun* te vertalen. Eelt van de handen of ter zijde van de voeten is *sasanggalun*; op de schouders: *poepoendakan*; onder de voeten *tetenggelun*.

Soms ook was hij voor zulk een beknopt boek te uitvoerig. Om van 't laatste een voorbeeld te geven, wijs ik op de verwantschapstermen in § 7. Maar 't is hier vaak moeilijk te beslissen wat noodig en wat overbodig is, en ook zulk een boek is niet in eens volmaakt. Te veel is hier zeker beter dan te weinig.

Mijne aanmerkingen gelden voornamentlijk de Woordenlijst, het hoofdgedeelte van „de Tolk.” De studie van het Soend. is nog in haar begin. Het verschil is groot, nu of voor 10 jaren, maar we zijn toch nog bij lange na niet waar we moeten wezen en wenschen te komen. Slechts een deel van den rijken woordenschat vinden we in de weinige geschriften; het grootste deel der woorden moet uit den mond des volks worden opgevangen. Met de op deze wijze verkregen woorden kunnen, dat gevoelt ieder, ligt vergissingen plaats grijpen, en ons allen, die ons aan de beoefening van het Soend. gelegen laten liggen, voegt de bekentenis: „wij struikelen in velen.” Zelfs een kundig schrijver als de bekende panghoeloe van Garoet begaat wel eens een vergissing. Ik wijs bijv. op zijn *Dôngèng-longèng noe aranèh*, bl. 10, (uitgave met holl. letter), waar hij Abidin tegen zijn broeder laat zeggen: „*kaola sanggoep lahar-pakè paman*,” d. i.: „ik verbind mij uwe kleeding op te eten”, waar hij zeggen wilde: „ik verbind mij voor uw nooddrift te zorgen.” Wanneer een man, die zoo zijn taal kent en schrijft als de panghoeloe van G., zulk een fout kan maken, hoeveel te meer zullen wij vreemdelingen aan het maken van fouten niet ontkomen. Het moet niemand verwonderen dat er ook in „de S. Tolk” fouten staan. Zoo de Schr. echter met meer behoedzaamheid ware te werk gegaan, zou hij onmogelijk in zooveel fouten zijn vervallen als thans zijn boek ontsieren. Ik wijs:

1 op *fouten in de transcriptie*. Deze zijn menigvuldig. Ik laat hier een lijstje van de voornaamste volgen, mij

houdende, om verwarring te voorkomen, aan de spelling van den heer Grashuis:

<i>goepuk</i> (bl. 12), m. z. <i>goepék.</i>	<i>noeba</i> , m. z. <i>noewa.</i>
<i>oetek</i> (16), m. z. <i>oetuk.</i>	<i>mostar</i> (57), m. z. <i>mastar.</i>
<i>tjetjewer</i> , m. z. <i>tjetjewir.</i>	<i>ngèdja</i> , m. z. <i>ngèdjah.</i>
<i>pinarut</i> (18), m. z. <i>pinarup.</i>	<i>dengding</i> (58), is foutief.
<i>ibit</i> , m. z. <i>imbit.</i>	<i>ibadal</i> (59), m. z. <i>ibadal.</i>
<i>tjoengtjoerangan</i> (19), m. z. <i>tjoengtjoeroengan.</i>	<i>pangoeloe</i> (60), m. z. <i>panghoeloe.</i>
<i>broesoet</i> , <i>brodjol</i> (23), m. z. <i>boeroesoet</i> , <i>borodjol.</i>	<i>labaran</i> , m. z. <i>lebaran.</i>
<i>amijang</i> (24), m. z. <i>omjang.</i>	<i>pangheret</i> wordt niet gezegd.
<i>boedeg</i> (26), m. z. <i>boedug.</i>	<i>pongog</i> (61), m. z. <i>pongok.</i>
<i>roemek</i> (29), m. z. <i>roemuk.</i>	<i>hatup uri</i> , m. z. <i>h. urih.</i>
<i>moeara</i> (31), m. z. <i>moehara.</i>	<i>taloepoeh</i> is foutief.
<i>moeser</i> (32), m. z. <i>moesur.</i>	<i>pepidak</i> (62), m. z. <i>pepedek.</i>
<i>pangurud</i> (33), m. z. <i>panjurud.</i>	<i>lontjèng</i> (64), m. z. <i>lotjèng.</i>
<i>oewa</i> (oom!) 34, m. z. <i>oa</i> of <i>owa.</i>	<i>pangari</i> (65), m. z. <i>pangarih.</i>
<i>perah</i> (36), is foutief.	<i>kopija</i> (66), m. z. <i>kopèjah.</i>
<i>tjeladi</i> (38), m. z. <i>tjaladi.</i>	<i>karepoes</i> , m. z. <i>kerepoes.</i>
<i>pantjèr</i> (39), m. z. <i>pantjer.</i>	<i>apes boentoet</i> (67), m. z. <i>apoes b.</i>
<i>uri</i> (40), m. z. <i>urih.</i>	<i>boeled</i> (71), m. z. <i>boelud.</i>
<i>melati</i> (42) m. z. <i>malati.</i>	<i>hoewisun</i> , (74), m. z. <i>hoewisan.</i>
<i>selasi</i> , m. z. <i>solasih.</i>	<i>deging</i> , (79), m. z. <i>degig.</i>
<i>adas</i> , m. z. <i>hades.</i>	<i>leken</i> (81), m. z. <i>lukun.</i>
<i>tawas</i> (45), m. z. <i>tewas.</i>	<i>sararèja</i> is foutief.
<i>getah</i> , m. z. <i>gutah.</i>	<i>sakajoe</i> (87), m. z. <i>sakajoeh.</i>
<i>tarik kolot</i> (46), m. z. <i>tariko-</i>	<i>silahing</i> (89), m. z. <i>silaing.</i>
<i>lot</i> (uit <i>tari</i> en <i>kolot</i>).	<i>ai</i> (ald. en vervlg.) m. z. <i>ari.</i>
<i>djoerdjana</i> (47), m. z. <i>djoeroe-</i>	<i>ngahatoeran</i> (92), m. z. <i>ngaha-</i>
<i>djana.</i>	<i>toeranan.</i>
<i>djadjawèl</i> (53), m. z. <i>djadjawil.</i>	<i>perjoega</i> (95), m. z. <i>perjoga,</i>
<i>ngalilik</i> , m. z. <i>ngalingling?</i>	of beter nog <i>prajoga.</i>
<i>soesoeh</i> (54), m. z. <i>soesog.</i>	<i>moesawarat</i> (96), m. z. <i>moesa-</i>
	<i>warah.</i>
	<i>simpen</i> , (96, 97), m. z. <i>njimpen.</i>
	<i>sembèhjang</i> , m. z. <i>sembahjang.</i>

<i>mupus en megat</i> (98), m. z.	<i>dang.</i>
<i>mupuskun, megatkun.</i>	<i>ngadjapang</i> (107), m. z. <i>ngada-</i>
<i>njangkè</i> (100), m. z. <i>njangkèh.</i>	<i>pang.</i>
<i>ngadjrogdjrog</i> (101), m. z. <i>djrog-</i>	<i>noeri</i> (111), m. z. <i>noerih.</i>
<i>djrog.</i>	<i>nupa</i> (smeden!) 114, m. z. <i>ne-</i>
<i>impèn, m. z. ngimpèn.</i>	<i>pa.</i>
<i>kekemoer</i> (103), is foutief.	<i>tigoercoeog</i> (117), m. z. <i>tigoe-</i>
<i>gantèl</i> (104), m. z. <i>ngagantèl.</i>	<i>roebag.</i>
<i>enggèh-enggèh, m. z. enggah-</i>	<i>tigorobos, m. z. tigorobas, (tige-</i>
<i>enggèh.</i>	<i>rebes is foutief).</i>
<i>muruh, ngetjes, m. z. muruhan,</i>	<i>sidakup is foutief.</i>
<i>ngeljeran.</i>	<i>samèh-mèhna</i> (123), m. z. <i>samè-</i>
<i>ngarondang</i> (106), m. z. <i>ngoron-</i>	<i>mèhna.</i>

Op dergelijke schijnbare kleinigheden dient gelet, zoo men althans geen broddelboeken wil schrijven, en daardoor een broddeltaal voorbereiden, — iets wat we met alle kracht moeten vermijden.

II. Even als de heer G. een vreemde letter onder de klinkers heeft ingeschoven, heeft hij ook de taal verrijkt met eenige nieuwe afgeleide werkwoorden, waaraan evenwel geen behoefte bestaat. Ik noem als dezulke *ngadongko* (bl. 99), *ngadjogdjrog* (bl. 101), *ngabatoek* en *ngagohgoj* (bl. 104), *ngèrèk* (bl. 111), en *koemoedoe* (bl. 124); m. z. *dongko*, *djogdjrog*, *batoek*, *gohgoj*, *kèrèk*, *koedoe* (of *moedoe*).

III. De Schr. heeft zich veel moeite gegeven met de verzameling der overeenkomstige hooge en lage woorden, en dit is een der deugden van zijn „Tolk.” Maar door hierbij veel te ver te gaan, heeft hij zich laten verleiden een menigte woorden op te nemen, die misschien in het Cheribonsche in gebruik zijn, maar niet in de streken waar volgens den heer G. zelven (Inl. § 2) het ware en zuivere Soendaneesch gesproken wordt. Zoo het ware en zuivere Soendaneesch in het Bandongsche en Tjiandjoersche gesproken wordt, dan dienen we ons daaraan ook in onze geschriften te houden. Om 't gezegde te staven laat ik hier

eenige woorden volgen die of geen Soend. zijn, of een geheel andere beteekenis hebben dan de heer G. opgeeft: *nètra* (bl. 16), *pengker* en *poengkoer* (bl. 17), *djempol*, *panoeding* en *poepoe* (bl. 18), *otot* (bl. 19), *kombala* (bl. 20), *njidam* (bl. 23), *kamboeh* (bl. 25), *bagoesan* (bl. 27), *mambet* (bl. 28), *grahana* (bl. 29), *sima* (bl. 33), *kongkonan*, *potoesan*, *pioetoesan* (bl. 47), *nebas*, *kakaja* (bl. 51), *mamatja* (bl. 57), *lalangit* (bl. 62, verhemelte, niet hemel van een ledikant), *damar* en *malam* (bl. 63), *paningset* (bl. 65), *semekan* (bl. 66), *boedjakrama* (bl. 73), *paos* (bl. 75; alleen *sapapaosna*, als h. van *sapapanudjangna*, is in gebruik), *aroem*, *haroem*, *awis*, *toelatos* (bl. 81), *mendem* (bl. 95), *miarsa* (bl. 104), *kendel* (bl. 110), *wawasoech* (bl. 117), *éndjing* (bl. 119). Ook die van genoemde woorden welke wel Soend. zijn, behooren niet ter plaatse waar ze thans staan.

De zucht om voor elk gewoon woord zoo mogelijk een hoog woord te vinden, of wellicht de meening dat 't gebruik van hooge en lage woorden zich in 't Soend. verder uitstrekt dan in waarheid het geval is, bracht er den heer G. toe een menigte onderscheidingen te maken, en twee of meer woorden, die overeenkomstig in beteekenis zijn, willekeurig hoog, laag of middelmatig te noemen. Zoo bijv. *boedi* en *parangi*, *handjakal* en *kadoehoeng* (bl. 24); *pangiring* en *pandakawan* (bl. 25); *soerem* en *mendoeng* (bl. 29); *palisir* en *embat* (bl. 62); *samak* en *amparan*, *sampajan* en *sampiran*, *bangkoe* en *pangtjalikan* (bl. 63); *ngaliglag* en *ngaloegaj* (bl. 65); *sijun* en *adjiroh* (bl. 71); *bodo* en *baliloe* (bl. 72). Maar reeds meer dan genoeg uit den zeer grooten voorraad. Sommige van deze tweetallen staan geheel gelijk, z. a. *boedi* en *parangi*. De meesten echter hebben wel overeenkomst met elkaar, maar staan daarom nog niet gelijk, veel minder is 't een het hooge woord van het andere en omgekeerd. *Palisir* bijv. is een gewoon kort rabat voor een *rèrègan*, maar *embat* is een lange strook zooals men langs den bovenrand van een *kasang* hangt. Terwijl een *palisir* kort is, is een *embat* altijd lang, wat men reeds

kan opmaken uit de vergelijking van het werkw. *ngembat* met *kebat*. *Handjakal* bet. spijt, maar *kadoehoeng* berouw, en voor geen van beiden bestaat een hoog woord. *Sampajan* is een touw waaraan men kleëren ophangt, verder kapstok, maar *sampiran* is schutsel. *Ngaliglag* bet. *tu dibadjoe*, het bovenlijf ontbloot hebben, of ook wel het baadje opengeslagen hebben, maar *ngaloegaj*: openen, uiteendoen, z. a. van de op de borst over elkander geslagen armen; verder uit doen, van de bovenkleëren, van *loegaj*, uit een zijn, open zijn; z. a. van de hand, zich uitgestrekt hebben, z. a. van een slang, die ineengerold lag.

Ook is dikwijls een verkeerd hoog woord opgegeven, terwijl het bij andere ontbreekt. Ik laat hier eenige verbeteringen volgen:

Bl. 17. *Taktak*, l., *taradjoe* h.

Bl. 18. *Lamboeng*, h., *kekemplongan*, l.

Bl. 19. *Bintjoerang* heeft geen h.; *gagares* is imp. van *ngagares*, vreten; bvb.: *gagares baè koe sija*, vreet jij dat maar op! Hoe zou ooit datzelfde woord scheenbeen kunnen beduiden! *Toelang* is been, beenderen in 't algemeen; *baloeng*, id., maar wordt doorgaans van de dikke of mergbeenderen gebezigd; geen van beiden heeft een h. woord.

Bl. 23. *Pepegatan* en *pipisahan* zijn l., *pirak*, h., scheiden (van elkander), gescheiden; *dilisanan* daarentegen is pass. van *ngalisanan*, h., *njerahkun*, m., *mitjun*, l., zijn vrouw verstooten. *Runuh*, l., *bobot*, h. zwanger; *wewerat* is 't hooge woord voor *taradjoe*, weegschaal.

Bl. 24. De woorden achter „donkergeel van huid”, en „slank van gestalte” staande, hebben ieder hun eigen beteekenis. *Pangadjeng-ngadjeng*, h., *pangarep-ngarep*, l.

Bl. 25. *Gering*, l., *ngangloek*, *tu damang*, *tu waras*, h.; *gerah* bet.: blijde, opgetogen. *Palangan* en *pambengan* worden gebruikt in de beteekenis van verhindering, verhindering hebben, verhinderd zijn om uit te gaan, onge-

steld; = *oedoer*; maar de eigenl. bet. is de stonden, de stonden hebben; (*bolon*, *kadatangan boelan*, l., *hèl* (Ar.), *kəpamalian*, m.; *palangan*, van zich zelf tegen een meerdere; *kareseban*, *pambengan*, h.). Instorten: *karoegrug*, l., *kantjuh*, m., *kasuit*, h.

Bl. 26. Pijn: *njeri*, *kanjeri*; *karaos* is h. van *karasa*, en bet. gevoeld worden. *Mengi* heeft geen h.; *ampeg* is = *anteb*, zwaar, en wordt ook veel voor: zwaar in 't hoofd, zwaar verkouden, gebezigd. Pokken: *bangsar*, l., *koeris*, h.

Bl. 28. Wond, gewond: *rahat*, l., *tatoe*, h.

Bl. 31. *Balong* (Bandongsch), *koelah* (Tjiandjoersch), vijver; *èmpang* is een groote vijver.

Bl. 50. *Hoetang*, l., *sambetan*, h., *paètangan*, m. — *Pajoe*, l., *padjeng*, h. — *Harga*, l., *pangaos*, h. — *Muli*, l., *ngagaluh*, en *ngamanah*, h., *ngadewit*, m. — Afbetaald: *bèbas*, *poenah*, l., *imjas*, h., *loenas*, m.

Bl. 51. Lossen: *neboes*; geen h. woord, *nebas* is = *ngabadjong*, in het groot koopen, een partij tegelijk koopen, om weêr te verkoopen.

Bl. 52. *Oebar*, l., *landong* en *boerat*, h., *tamba*, m.

Bl. 59. *Salat*, l., *netepan*; h.

Bl. 60. *Poewasa*, l., *saoem*, h., *sijem*, m.

Bl. 62. Slaapstede: *enggon*, *panghèèsan*, l., *pakoелеman*, *padjoewaran*, h., *pasarèan*, m.

Bl. 63. Vuilnis: *roentoh*, vuilnis op den grond (op de darat); *sarah*, vuilnis in het water. — *Korsi* en *bangkoe* hebben geen h. woord; *pangtjalikan* is m. van *pangdijoeakan*, l., *panglinggihan*, h. — Spiegel: *untung*, l., *katja*, h.

Bl. 64. Schoteltje: *pisin*, l., *èmpang*, h.

Bl. 68. *Inoeman*, l., *luluntan*, h. — Bereide spijsen: onder de hier opgegeven woorden heerscht groote verwarring. De heer G. had kunnen volstaan met *kaoluhan*. — *Soegoek* is spijs, onthaal wat men een gast voorzet; *soesoegoehan*, onthaal uit verscheidene gerechten bestaande. *Djaboer* bestaat niet, maar *djadjaboer* is = *ngabagikun kahakanan*, spijs

onder aanzittenden ronddeelen. *Sasadjèn* is h. van *soesoegoeh*; maar *lalawoeh* bet. *dungun ngopi*, toespjijs bij koffie.

Bl. 69. *Minjak*, l., *lisah*, h.

Bl. 70. *Tjoerang* is geen h. van *litjik*, maar, zooals reeds blijken kan uit vergelijking met *tjèrong*: vlek, smet, vlek die aan iemands karakter of aan zijn leven kleeft.

Bl. 72. *Delitan* is geen h. van *poendoengan*; wil men een h. woord voor *poendoeng*, dan kan men *bendoe* of *pista* nemen. Hoe *raris* (beter *laris*, = *pajoe* en *lakoe*, het h. woord voor *rarang* zijn kan, is vrij duister. *Rapik* heeft geen h. woord; *loeloes* bet. ongestoord voortgaan, voortduren; duurzaam-, standvastig zijn, 'tzij van eensgezindheid, 'tzij van eenige andere goede zaak. *Rata* heeft geen h. woord; *rata* bet. gelijk; *datar*: vlak.

Bl. 73. *Ranjèdan* is wellustig, hoereerend; *rajoengan*: 't met iedereen houden. *Tjoekoep*, *mahi*, l., *tjekap*, h. *Sadija*, l., *sajagi*, *parantos* enz., h.

Bl. 74. *Korèt* heeft geen h. woord; *koemed* is Jav.

Bl. 75. *Lemes*, zacht, fijn, het tegenovergest. van *badag*, kan onmogelijk een h. woord zijn voor *lesoe*, en dit laatste bet. ook niet krachteloos, zwak; maar: moede, afgemat. *Lila*, l., *lami*, h. *Bèrèhan* en *balabah* staan gelijk; 't een is geen h. woord van het andere.

Bl. 78. *Awis* heeft met *tjarang* niets gemeen; *awis* en *awisan* bet.: voor, bestemd voor; vgl. *tjawis*.

Bl. 96. *Njadjakun*, l., *njajagikun*, h.

Bl. 97. *Obah*, *gingsir* en *owah* zijn onderscheiden in beteekenis. *Obah*, zich bewegen; *gingsir*, van plaats, van gedachten, van stemming of gezindheid veranderen; *owah*, veranderen, van toestand veranderen; dwalen van verstand, verbijsterd.

Bl. 102. *Tjalangap*, *ngangah*, l., *engah*, h.

Bl. 106. *Njarandè* heeft geen h. woord. — *Njèndèr* is geen Soend., en *njoendang* bet.: iemands last helpen dragen, iemand van den last ontheffen, verligten.

Bl. 107. *Hiroep* heeft geen h. woord; *gesang* is Jav., en *hoerip* wil zeggèn: opleven, opfleuren, = *lilir*. — *Ngaloengsar* is geen h. van *ngagolèr*, maar = *ngadjopak*, op den rug uitgestrekt liggen, z. a. van machteloosheid, en wordt uitsluitend van menschen gebezigd.

Bl. 109. *Njoegoehan*, l., *ngahatoeranan*, h. — *Muting*, *mondok*, l., *koelem*, h.

Bl. 110. *Noekur*, l., *njingloer* en *liron*, h.; *linton* zal wel een fout zijn. — *Marèn* is = *marèman*, zijn ambt neêrleggen. *Njoekoer*, l., *maras*, h.

Bl. 111. *Njabok*, *nampiling*, l., *nanganan*, h. *Tampah* is palm, het $\frac{1}{10}$ van een el. — *Ngorok* is geen h. van *kèrèk*, maar: snorkend spreken, schor kraaien, enz.; 't wordt gezegd van een mensch of dier dat iets in de keel heeft, en daardoor een snorkend of schor geluid geeft.

Bl. 114. *Adjrih* is geen h. van *sijun*; *sijun*: vreezen, bevreesd zijn; *adjrih*: bang, beschroomd zijn, ontzag voor iemand hebben.

Bl. 115. *Ngoeninga* kan geen zien beteekenen; 't bet.: te kennen geven (aan een meerdere).

Bl. 117. *Sibanjo*, *kokotjok*, l., *sipuntu* (Tjiandj.), *ditamas* (Soemed.), h.

Enz.

IV. Ik wil thans nog op eenige foutieve opgaven in 't algemeen de aandacht vestigen. *Djeding* (bl. 16), bet. omgekruild van de bovenlip; het pl. woord voor oor is *rebing*. *Tjoengoer* is de bovenlip van een dier. — *Ojot* (22) is niet tante, maar = *towa*. — *Noengkoë*, afgeleid van *toengkoë* (3 steenen of 3 stukken gebog of pisangstam tot tijdelijke stookplaats), kan niet tweelingen beteekenen; de ware vertaling zal zijn drielingen. — *Pemandjèn* (23) zal misschien *pamandjer* moeten zijn; men zegt ook *panjangtjang* en *pananjaan*. — *Dènok* (24) is niet poezelig, maar: welgevormd, v. een vrouw. — *Hadèan* (25), m. z. *kahadèan*. — *Pidel* (26), is niet stamelaar, maar: vast slapen, moeilijk wakker te

krijgen; overdr. = *belet*, bezwaarlijk iets vatten; verder: traag, langzaam. — *Loempoeh*, pijn hebben of zwak zijn in de onderbeenen; *kèmpèr*, lam. — *Boeroet* (27) is waterbreuk. — *Èwatun* (28), puistjes op 't aangezicht hebben. — *Haliowawar* (29), schemeren, licht beginnen te worden, zoowel van den dageraad als tegen 't opkomen der maan. Volle maan heet *pcernama*. — *Solokan* (31) is Mal.; het Soend. is *soesoekan*. — *Bukah* is: zich uitzetten, zwellen, van een knop; rijzen, van gedeesemd meel; opengaan, v. een bloem; hoog water is *bungkak*. — *Bantar* is ondiep maar snelstroomend water tusschen twee *luw's*. — *Paroeng* (32) is = *bantar*. — *Parakan*; *marak* (vgl. G., bl. 55 bovenaan), bet. een gedeelte van een rivier afdammen om de visch machtig te worden; *parakan* is derhalve een zoo afgedamde plek, en niet: doorwaadbare plaats. — *Sihoeng* (35) slag-tanden, niet alleen van een varken, maar in 't algemeen de oog- of slag-tanden van een dier. — *Goeddèl* is Jav.; 't Soend. is *ènèng*. — *Siit* (36) is volgens G. een soort glazemaker. Men verstaat alhier onder *Siit* een fabelachtig wezen, dat gezegd wordt te zijn een vrouw, aan wier begeerte naar huwelijks-gemeenschap niet voldaan is; die tengevolge daarvan is gestorven, nu 's nachts hier of daar zich neêrzet, en onder 't roepen van si. . . . t, plotseling een zwellung veroorzaakt aan de geslachtsdeelen van dezen of genen man. — *Telos* (37) is geen kleine, maar een groote zwarte miersoort. De heer G. onderscheidt tusschen bosch- en berghoen; volgens sommigen, o. a. van twee voorname hoofden die ik daarover onlangs kon raadplegen, is het maar een soort, den naam dragende van *hajam luwung*; de *tjangèhgar* is 't mannetje, de *kasintoe* 't wijfje. Bij *poejoeh* (38) had wel ruogen worden vermeld dat die vogel 't wijfje is van de *bebentjè*; de *poejoeh* houdt men om ze te laten vechten; de *bebentjè* schijnt daartoe niet te deugen. Vuurvlieg (39); de gewone heet *tjika-tjika*. *Pendoel* heet, althans hier te Soemedang, de bloesem van

de *putu* — soorten. — *Nipah* (41) heet in 't Soend. *daon*. — *Kapol* (43) is kardamom: De bet. die de „Tolk” opgeeft is hier niet bekend. — *Boekoe* is de ontwikkelende kiem in een uitlopende kokosnoot. — *Toewak* (44) is niet kokospalmwijn, maar in 't algemeen boom- of plantensap, = *tjai-kai*; de palmwijn van de kokos heet, even als die van de arènboom, *lahang*. — *Toeraj* is een pisangtros. — Dat *batoe-paèh* (45) puimsteen zou beteekenen, komt mij zeer onwaarschijnlijk voor; het is de benaming voor weeke, ligt te vergruizen riviersteen, in tegenoverstelling van *batoe-hiroep*, levende of harde steen. — *Batoe-atjèh* is een zachte slijpsteen of oliesteen. Glas heet in 't Soend. *gedah*. Een pijlpunt (54) heet *bèdor*. — *Pabelah* (55) is niet matroos, maar veerman. De vertaling van *ngagoeroean* (57) door onderwijs geven, is een vergissing; het woord bet.: onderwijs nemen. — *Rorompok* (60) is niet stulp, maar m. van *imah*, huis (van eigen huis sprekende tegen een meerdere); en *tataroeb* is = *ririboeg*, voorloopige woning, die men occupeert tot het in aanmaak zijnde woonhuis gereed is. — *Galar* (Soemed.: *palung dada*) heet het dwarshout dat de stijlen aan elkander verbindt. De vertaling van *said* (64) voor boodschapmand is wat te Hollandsch; 't is een mand van hetzelfde model als de *boboko*, maar grooter. De stamper van een vijzel heet *laki*. — *Naad* (67) heet eenvoudig *kapoet*; *setrip* (ons streep) bet.: streep, bies, galon. Zoo ook heet steek niet *djaloedjoer*, maar *tiroek*; *djaloedjoer* is rijgen, met de rijgsteek naaien. — *Anak roda* is Batav.; 't Soend. voor spaak is *djari-djari*. — *Sisihan* (68) is een blad met rijst en toespijken; *supan* is gestoomde groente; *koewah* = *angun diadoek djung kedjo*. — *Bangsai* zijn losse rijstkorrels in den bolster. — *Foeli* (69) heet *koeloemoed pala*. — *Rijoek* (71) is niet hemelsblauw, maar: versuft, er versuft uitzien; = *aloem*; hemelsblauw is *biroe*. — Onvruchtbaar (v. een vrouw) is *badjir*, l., *gabog*, h.; *hapa* is pl., het laatste wordt gebezigd van ledige rijstkorrels en derg.; in tegenoverst. van *bunur*. — *Ngoeer*

(98) is = *njangtjang*, aanbinden. *Maèhan* voor uitblusschen is niet Soend. — *Olab* is wat zuigelingen doen: overvloedige melk weêr opgeven; ook wel kwijlen, van oude lieden. — *Ngetjeber* (99) is niet doorwaden, maar plassen (vooral in ondiep water); ook plassen in bloed, op het slagveld. — *Ngitjiskun* (101) is: droogen in huis, of buiten in de schaduw; *nganginkun* bet.: in de lucht brengen of hangen, laten luchten. — *Hoemaroeroeng* (104), heeft niets gemeen met huiveren en rillen; 't bet.: kermen, klagen, steenen. — *Enggah-enggèh* is wel hijgen, maar van iemand die te veel gegeten heeft. — *Mamah* (100) zegt men tot een kind dat men laat eten: hap! — *Lasteren* (106) is *ngagogorèng*; *ngoe-pat*: kwaadspreken, achterklappen. — *Ngadukutan* (108) is h., *njampurkun*, l. — *Oengsrak-ingsruk* bet. niet snikken, maar: snot of water, dat men in den neus heeft, ophalen, opsnuiven, bij verkoudheid of bij 't huilen. — *Njaho* (114): Tjiandj.: *oeninga*, h., *wersèh*, m., Soemed.: *njaho*, l., *tingali*, h., *oeninga*, m.; Buitenzorgsch id. — *Dek, rek* (115), voor willen, is foutief; m. z. *dèk, rèk*; *rek* bestaat niet; *dek* is het plaats hebben van slaan, houwen, enz., of als imp.: sla op, enz.; ook: aan iets beginnen, z. a. aan een feestviering. Te zien, is niet *kadulu*, = *katèndjo*, *kadjuang*, enz., gezien; beter zou zijn: *tèmbong*. *Oetjang-oetjang* (116), m. z. *oetjang-oetjangan*, en bet.: zittend met de afhangende beenen slingeren. *Tipetek* (117) staat gelijk met *kapater*, en beide bet. niet: in den modder vallen, maar: in den modder zinken, in den modder blijven vastzitten. *Tigoeling*: omrollen, omkantelen, niet alleen van een mensch, maar ook van dingen. *Tipetjat*: ergens van afraken, z. a. een hoed van een hoofd, door den wind, door stooten, enz.; *metjatkun*, iets ergens afwerpen, maken dat iets ergens afwipt of afvalt; ook: den hengel ophalen. *Balula alam* (119) heeft geen zin. *Putinganana* (120) bet. in den nacht (waarin een zekere zaak gebeurt of gebeurde), vgl. *poèanana*, op den dag, ten dage. *Sotèh* (125) zal wel nooit niettemin

beteekenen (zie mijne Handleiding, bl. 77, bovenaan); het zinnetje, door den heer G. op bl. 127 gegeven, waar *sotèh* door hem met niettemin is vertaald, is zonder twijfel verkeerd afgebroken, daar het niet uit is.

Ten slotte nog een kort woord over de „Gesprekken en fabelen.” Van de eerste geeft de „Tolk” er negen. Ze zijn allen oorspronkelijk. Daar de Soend. literatuur op dit gebied niets ter navolging of overname aan de hand geeft, moest de heer G. wel beproeven, om, zoo hij samenspraken wilde leveren, ze zelf te vervaardigen. Zonder gebreken zijn ze niet, maar over 't algemeen toch vrij goed. No. 2 houd ik voor het best geslaagd. De eerste regel van dat no. doet vermoeden dat de heer G. bij de vervaardiging een Inlander in den arm genomen heeft, en dat is zeker niet af te keuren. Maar hij had bij het overschrijven meer oordeelkundig te werk moeten gaan. Die regel toch moet aldus luiden: „*Adi dèk angkat ka mana, djung (dwi) naon noe dimanah,*”: „waar gaat gij heen en wat is uw verlangen, dat gij mij bezoekt?” De fout laat zich ligt verklaren: de Inlander zal met Jav. letter geschreven hebben, en weinig ervaren schrijvers laten dan wel eens de *pangwisad* of *h* weg. *Mana* wordt nooit op zoodanige wijze gebezigd, en ook geloof ik niet dat er een passief van in gebruik is.

Het gebruik van *ai* (no. 1 enz.) voor *ari*, en *mani* (no. 2) voor *wani* is af te keuren.

Ik vermeld hier nog enkele onnauwkeurigheden; no. 1: *roepija*, m. z. *repijah*; *awi boeloe*, m. z. *awi boeloeh*. No. 3, laatste zin, moet luiden: *tatapi sija koedoe munang walonan*. *Nambel-nambel* (no. 6 onderaan), is een hier onbekend woord. In no. 7 is het gebruik van *mana*, in *mana noe gus kaharti*, foutief, aangezien hier niet gevraagd wordt welke van eenige opgenoemde kundigheden de man verstaat. *Aksanten* is Jav. en in het Soend. niet in gebruik. Een woord *baranghula*, 't welk we in deze samenspraak aantreffen,

bestaat niet. In no. 8, regel 2, is het bijw. *rada* verkeerd geplaatst. Het komt immer vooraan te staan; dus: *rada burang*. *Tapi gus tu sakali baè*, m. z.: *tapi lain sakali baè*.

„De Fabelen”, zegt de heer G. in zijn voorbericht, „zijn bewerkt naar het Maleisch.” We vinden ze alle vijf in het Soend. boekje *Wawatjan dongèng-dongèng*, uitgegeven ter Landsdrukkerij in 1862, in tembang geschreven. Het zijn daaruit de nos. 14, 10, 5, 1 en 11. Gegronde twijfel aan een oorspronkelijke bewerking der vijf Fabelen die de „Tolk” bevat, zou kunnen ontstaan, als men opmerkt hoe de heer G. in no. 2 dezelfde fout gemaakt heeft die we in no. 10 van de *Wawatjan* vinden, door nl. *bongbak* in plaats van *bongbok* te schrijven. Het proza is niet zoo gelukkig geslaagd als de poezij van de *Wawatjan*. Zoo is de laatste zin van het 1° no. bij G. niet alleen onduidelijk, maar de constructie deugt ook niemandal. Men verg. het slot van no. 14 in gezegd boekje. In no. 2 in het voegw. *ari* tweemaal verkeerd gebruikt (*ari ngadjawab*, *ari luwih hadé*). In geen van beide gevallen is het op zijn plaats. Zoo men het schraapt, heeft men een beteren zin. In no. 4 staat verkeerdelijk *kami*, waar no. 1 van de *Wawatjan* zeer juist *mandèhna* zegt (*nandakun mandèhna munang*), want de haan wordt niet spenkend ingevoerd. Ook hier is *ari* weder verkeerd gebruikt (*ari pareng*). Buitendien kan de zin zeer goed met *pareng* ingeleid worden. 't Is volstrekt niet noodig iedereen zin die geen ander voegw. heeft, met *ari* aan te vangen. Het wordeke *ari* heeft wel degelijk zijn vaste beteekenissen, men kan er zoo maar niet naar hartelust mede exerceeren. Ook in no. 5 treffen we hetzelfde euvel aan (*ari datang*). De *Wawatjan* (no. 11) zegt zeer navolgenswaardig: *Tu lila toeloelj datang*. Een nauwlettende lezing alleen maar van genoemd boekje zal den heer G. doen inzien, dat zijne opvatting van *ari* in hooge mate onjuist is. De tijger van dit no. 5 zal zeker met ontzetting de tartende taal aangehoord hebben, die de heer G.

het geitje in den mond legt: „*Poma-poma gamparan bendoe ka koering*”, d. i.: „Meneer, word maar boos op me!” (in 't Soend. klinkt het nog sterker, maar ik vind er geen uitdrukking voor). In de *Wawatjan* daarentegen luidt het: „*Oelah bendoe djoeragan, djisimkoering hantu pisan-pisan kitoe*”, d. i.: „wees niet boos, mijnheer, ik heb het heusch niet gedaan!” De zin dien de heer G. gaf, kan niet anders beteekenen dan ik vertaalde. *Poma* of *poma-poma* heeft op zich zelf geen beteekenis. Het dient om aan een gebod of verbod *klem* bij te zetten. De heer G. had dus moeten schrijven: *poma oelah*. (Zie genoemde *Wawatjan*, pada 22: *indoeng, poma oelah kitoe*; p. 56: *poma-poma oelah bidjil*; p. 69: *sobat, poma oelah poendoeng*; p. 109: *poma-poma sobat, oelah lulik halè*; p. 168: *poma iju tangkal nangka, oelah rèk toeloej dibasmi*; p. 182: *poma oelah ditereka tjara tjaruh noe sok djoelig*; p. 39; daarentegen: *poma-poma aing mènta kahakanan*, daar deze vraag als een gebod wordt opgevat.) Maar ook zóó zou de zin nog niet goed wezen, omdat men *poma*, tot een meerdere sprekende, niet mag gebruiken. Dat kan men ook uit den boven aangehaalden zin van de *Wawatjan* zien. Vgl. p. 165: *Hè djoeragan djoeroe-tani, moegi iju tangkal nangka oelah sijos rèk dibasmi*. Ik verwijs verder naar de *Dong.-dong. noe aranèh*, bl. 7 onderste regel: *Nji mas, moegi oelah bendoe kadalon-dalon*, en ald. bl. 21, reg. 6: *Adjengan oelah bendoe*. Ik ben het zelden eens met wat de heer Uilkens van tijd tot tijd over Soendaneesche spreekwoorden enz. heeft geschreven; maar stem in met zijne ontboezeming: „Als ik stukken van inlanders lees, ben ik altijd huiverig voor emendaties. Wij moeten van hen de taal, zij moeten die niet van ons leeren”. Vooral het laatste gezegde is behartigenswaardig.

SOEMEDANG, December 1874.

RUÏNE VAN KOETA ROSAN

DOOR

J. A. B. WISELIUS,

*Kontroleur der 1^e klasse bij het binnenlandsch bestuur op Java en Madura
(met een kaartje).*

Deze gewezen benteng, vesting, burg, versterking, of welken naam men aan zulk een ommuurd stuk grond ook geven wil, is gelegen in het bosch *Kreka*, dat tot het grondgebied van de dessa *Melatti*, district *Iengkir*, behoort. Veel is daarvan niet overgebleven, want de tijd heeft ook over *Koeta Rosan*, even als over zoo vele andere gewrochten van vroeger, zijn vernielende hand doen gaan.

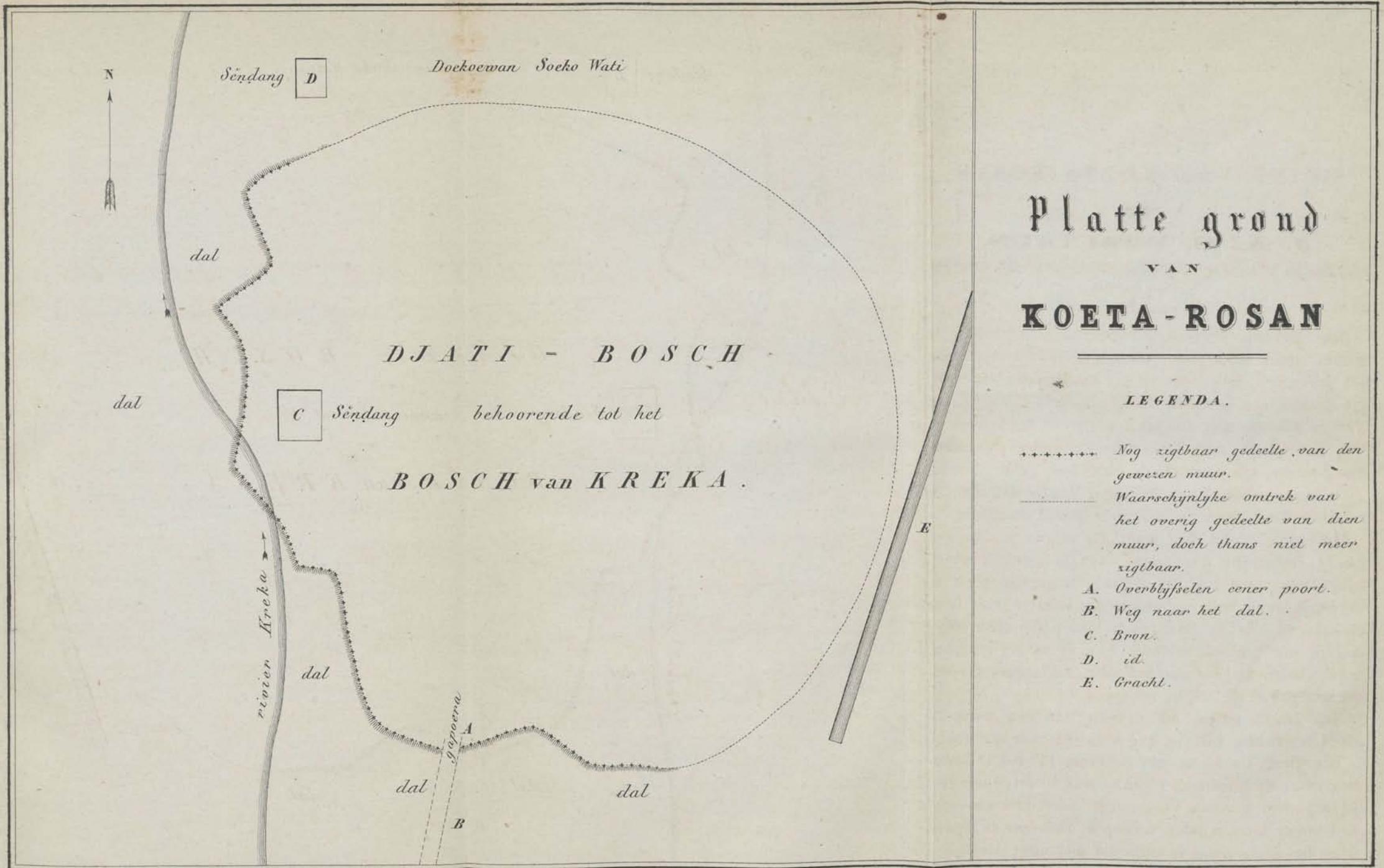
De burg, gebouwd aan den rand van het dal, waardoor de rivier *Kreka* loopt, was vroeger geheel ommuurd.

Het gedeelte van dien muur dat aan de dalzijde gelegen is, is daarvan nog blijven staan, doch slechts tot eene hoogte van 1 à 4 voet. Van het overig gedeelte van den muur, langs de oost- en noordzijde, is niets meer te onderkennen; hier en daar vindt men puinhoopen, die er welligt toe behoord hebben. Aan de zuidzijde zijn nog overblijfselen zichtbaar van een poort, die toegang verleende tot een pad in de helling aflopend.

Een gracht schijnt dat gedeelte van den muur omringd te hebben, dat niet aan de dalzijde was opgetrokken.

Een gleuf, ter lengte van ongeveer 150 roe, is daarvan nog over; de breedte dier gracht was 6 voet, en de diepte is thans nog 4 voet. Vermoedelijk heeft men die vroeger met water kunnen laten volloopen, doch door de lage bedding der *Kreka*-rivier is zulks nu niet meer doenlijk.

Platte grond VAN KOETA-ROSAN

LEGENDA.

- +++++ Nog sigtbaar gedeelte van den
gewezen muur.
- Waarschijnlyke omtrek van
het overig gedeelte van dien
muur, doch thans niet meer
sigtbaar.
- A. Overblyfselen eener poort.
- B. Weg naar het dal.
- C. Bron.
- D. id.
- E. Gracht.

De rivier *Kreka* stroomt door een klein gedeelte van den burg, van zuid naar noord. In het westelijk gedeelte treft men een sendang of bron aan. Zij is door een balk, waarop eenig beeldhouwwerk, in twee deelen gescheiden. De lengte en breedte dier waterkom zullen ongeveer 7 voet zijn, en de oppervlakte van den waterspiegel beneden den beganen grond 6 voet.

De oppervlakte van dit ommuurd stuk grond, schat ik op $\frac{3}{4}$ paal in het vierkant, terwijl aldaar voor een duizendtal menschen woonplaats zal geweest zijn.

De ringmuur, zoowel als de zijden der waterkom en van den muur, zijn opgetrokken met op elkander gelegde platte bergsteenen, die hier veelvuldig voorkomen; de hier en daar nog aanwezige puinhoopen zijn van dezelfde steensoort.

Alles is met struik- en heestergewas zwaar begroeid, en indische eiken verheffen thans hunne kruinen daàr waar weleer vele woningen stonden en krijgshaftige verdedigers rondwemelden.

De overlevering wil, dat bij den val van *Modjo Paït* zich hier eene nederzetting vestigde, om zich in dien burg tegen de oproerige vasallen, die *Modjo Paït's* val bewerkten, te verdedigen, doch ten leste voor hunne overmagt moest zwichten.

Ik geloof niet dat er redenen bestaan om dit tegen te spreken.

Dit is volgens den Javaan echter zeker, dat er thans evenveel geesten en spoken wonen, als er vroeger menschen waren. Geen inlander zal dan ook, zoo hij niet door een Europeaan vergezeld wordt, die heilige plaats, zelfs op klaarlichten dag, betreden. Mag dit geheel als ruïne al niet veel beteekenen, het kan echter als bijdrage dienen voor de kennis van de versterkingskunst der oude javanen.

LENGKIR 1 Junij 1871.

VERGELIJKING VAN DEN VROEGEREN TOESTAND

VAN

DELI, SERDANG EN LANGKAT

MET DEN

TEGENWOORDIGEN,

*door nu wijlen den kontroleur der 1^e klasse bij het binnenlandsch bestuur
op de bezittingen buiten Java en Madura,*

J. A. M. VAN CATS BARON DE RAET.

Reisverslag van Februarij 1867.

Zooals bekend is, zijn de landschappen Deli, Serdang en Langkat gelegen op de Oostkust van Sumatra.

Het eerste erkent de suprematie van den sultan van Siak niet; de beide laatsten erkennen den sultan als hunnen vorst, ofschoon zij geen schatting aan hem betalen of eenige diensten als heerendiensten en andere behoeven te presteren.

De toestand van ieder dezer landschappen was bij mijne komst alhier niet zeer bevredigend.

De gewoonte om met elkander over allerlei beuzelingen oorlog te voeren, oefende natuurlijk op hunne welvaart een ongunstigen invloed uit.

Ook de verdeeldheden tusschen de leden der vorstelijke familie werkten daartoe mede, zelfs de soekoehoofden van Deli lieten zich niet onbetuigd om ook tegen hun vorst den strijd te beginnen en geruimen tijd vol te houden.

Kruid, lood en geweren werden dus op hoogen prijs gesteld, en zoo werden in Deli en onderhoorigheden jaar-

lijks verscheidene tonnen kruid, lood en geweren ingevoerd, en waren dit de gewigtige handelsartikelen, waaraan vele dollars verspild werden.

Te Serdang voerde men van die artikelen jaarlijks ook voor eene groote waarde in en evenzoo te Langkat.

Bij mijne komst te Deli bespeurde ik ras het een en ander dat het vorenstaande bevestigde. Ik bemerkte toch digt aan den ingang der kleine rivier van Deli links en regts van deze twee versterkte punten: in het midden der rivier twee open gebouwen om de rivier te beschutten tegen een mogelijk komenden vijand terwijl ze verder was afgezet met een keten palen, die met kracht in den grond geheid en van scherpe punten voorzien waren om den vijand den doortogt te beletten. Slechts eene kleine opening gaf toegang aan de bevrienden met hunne prauwen.

Ingewonnen informatien leerden mij weldra, dat vrees voor de Atjehnezen de oorzaak was van deze voorzorgsmaatregelen.

Overtuigd, dat onze sterke arm, nu de sultan van Deli zich onder onze bescherming had gesteld, toereikend was om tegen een vijand van buiten te waken, aarzelde ik geen oogenblik om den sultan aan te sporen en zelfs er op aan te dringen die versterkingen te vernietigen.

Te Serdang, Pertjoet, Denai, Peboengan, Bedagai, Padang, Langkat en Tamiang vond ik de rivieren eveneens met zware puntige palen versperd, doch deze werden alle op eene aansporing van mij, voor zoover het eenigzins mogelijk was, uitgetrokken. Slechts te Serdang en Denai was dit niet het geval. De reden daarvan was, dat Denai, onderhoorigheid van Deli, bij mijne komst op deze kust in oorlog was met den sultan van Serdang.

Verscheidene malen trachtte ik den sultan van Serdang te ontmoeten, om te pogen de oneenigheden bij te leggen: doch nimmer stelde hij mij daartoe in de gelegenheid, steeds voorgevende ziek of absent te zijn, zoodat ik on-

derhandelen moest met den pangeran Radja Moeda van dat landschap.

Mijne reizen per kruisboot of gouvernements stoomer leverden dientengevolge nooit een gunstig resultaat, zoodat door de bedoelde onlusten de handel met de bovenstreken gestremd bleef en geene producten werden afgevoerd.

Voor de bevolking van Deli zelf en ook voor die van Serdang was dat oorlog voeren zeer drukkend; zij toch was niet bij magte hare rijstvelden te bebouwen en allen snakten naar het oogenblik, dat zij naar hunne woningen konden terugkeeren.

Te Langkat was de toestand niet anders. De pangeran, die dat landschap bestuurt, had zich steeds te wapenen tegen zijne onderhebbende kampongs, die den pangeran, afkomstig van Siak, niet als hunnen vorst wilden erkennen of hem moeilijkheden in den weg legden.

Hij was dus, ten einde zijne positie te handhaven, verplicht veel te doen om de gemoederen voor zich te winnen. Van daar dat hij aan de kamponghoofden vele concessiën deed, als b. v. het schenken van geheelen of gedeeltelijken vrijdom van regten bij uit- of invoer. Zoodra de pangeran eenigzins van de overeenkomst afweek, hield men in de bovenstreken de producten aan, beroofde de prauwen en verdeelde de opbrengst met de voornaamsten in de kampong; — ook wel liet men de producten passeren, doch er werden dan willekeurig hooge regten geheven; zoodat, toen ik Langkat voor het eerst bezocht, in vier kampongs boven Langkat regten werden geheven van de producten, die afgevoerd werden, en wel in de kampongs Doerian Terapit, Gombah, Slesi en Stabat.

Deze toestand werkte slecht op den aanplant van producten. De handel stond zoo goed als stil. Ik spoorde den pangeran aan, zich naar de binnenlanden te begeven en te trachten de gemoederen gunstig voor zich te stemmen. Hieraan gaf hij gevolg, doch zijne pogingen gelukten

maar gedeeltelijk; want de kampong Stabat, die door den sultan van Deli in het geheim steeds van wapenen en geld was voorzien om den strijd tegen den pangeran van Langkat vol te houden, wilde niet in minnelijke schikking met den pangeran treden en hield zelfs de peper en de karbouwen, die het persoonlijk eigendom van den pangeran waren, aan, en verklaarde die verbeurd. Een groot gedeelte bevond zich nog ter afvoer in de bovenstreken, en de pangeran zou dat des noods met geweld afvoeren.

Op het vernemen van dit berigt wapenden zich de kampongs Gombah, Slesi en Stabat en wierpen zij versterkingen op om den pangeran den doortogt te beletten.

Ik begaf mij toen per kruisboot naar Stabat om te trachten het hoofd, soethan Mohamad Si, tot rede te brengen en hem op het hart te drukken den pangeran vrij te laten passeren, waaromtrent hij antwoordde informatie te willen inwinnen bij den sultan van Deli. Ik bleef te Stabat tot dat diens antwoord zou zijn ontvangen, en daar het niet positief genoeg was, kon ik niet van soethan Mohamad Si verkrijgen, dat de pangeran ongedeed zou passeren.

Geen magtiging hebbende om het hoofd te tuchtigen, raadde ik den pangeran aan, langs een anderen weg zijn peper af te voeren; terwijl ik met de kruisboot naar kampong Klambir, hoofdplaats van Langkat, terugkeerde, om den pangeran dáár te ontmoeten, na vooraf mij te Stabat aan land te hebben begeven en soethan Mohamad Si onder het oog te hebben gebragt, dat, zoo hij voortging zich vijandig te toonen tegen den pangeran, hij de wrange vruchten daarvan zou plukken.

Ik bemerkte onder het gesprek, dat verscheidene zwaarden onder de matten en tapijten verborgen waren van het open gebouw, waarin ik ontvangen werd; zeker was soethan Mohamad Si bevreesd, dat ik hem zou doen opvatten

en had hij voor dat geval voorzorgsmaatregelen genomen tot zijn verdediging.

Ook Langkat kon dus niet gezegd worden op dat tijdstip op welvaart te kunnen bogen.

Poeloe Kampeh, een eiland, onderhoorig aan Langkat, had ook weinig rust; de bevolking, voor het grootste gedeelte uit Atjehnezen bestaande, had de wijk genomen naar Atjeh en hare pepertuinen verlaten, om dat zij te streng behandeld werd door Toenkoe Hassien, neef van den sultan van Atjeh, die, getrouwd met de dochter van den pangeran van Langkat, met deze oneenigheden had gehad en daarheen de vlucht had genomen en eene versterking opgerigt.

Bij verschillende gelegenheden dat kruisbooten om de Noord kruisten, was dan ook steeds de Atjehnesche vlag aan het strand geplant.

Verlaten pepertuinen leveren weinig product, en daar de aanplant te Poeloe Kampeh hoofdzakelijk in peper bestaat, kan men zeggen, dat op het tijdstip van mijn komst op de kust daar geen handel meer bestond.

Wat Tamiang betreft, de gronden aan den regteroever der rivier werden als grondgebied van Atjeh, die aan den linkeroever (opvarende) als van Langkat beschouwd. De regteroever was met den linkeroever voortdurend in oorlog, omdat zij elkander de regten van in- en uitvoer betwistten en zelfs zoo ver gingen van de prauwen te plunderen, de opvarenden te vermoorden en den buit zich toe te eigenen. Het is natuurlijk, dat hierdoor ook de handel veel leed.

Tot staving van het bovenstaande en ook om de gezindheid eenigzins aan te toonen diene het volgende:

Toen ik nog kort te Deli was, werd berigt ontvangen, dat de opvarenden van eene Chineesche prauw te Tamiang waren vermoord en de prauw was geplunderd.

Deze prauw was bestemd naar Poeloe Penang. Een

oorlogschip van Z. M. Marine, de *Delfzijl*, werd naar Tamiang gezonden; aan boord daarvan bevond zich de assistent-resident van Siak, en mij werd opgedragen die zaak te onderzoeken.

Vergezeld van den luitenant ter zee 2de klasse Houkman en eene sloep, bemand met 9 europesche matrozen, voer ik aan boord der kruisboot no. 60, djoeragan Djebis, de Tamiang-rivier op des morgens te 12 ure; wij kwamen den volgenden dag tegen den middag te Seroewi aan, het laatste gedeelte van Soengi Koeroe per sloep afgelegd hebbende, daar de kruisboot niet tot Seroewi, de plaats van onze bestemming, kon komen wegens den hoogen waterstand.

Onze ontvangst was niet zeer vredelievend; wij ontmoetten verscheidene personen met nitgetogen zwaarden; andere waren bezig ze met citroenen te bestrijken, zoodat wij, omringd van al die wapenen en dienende te wachten op het hoofd, Radja Bendara, die zich nog onledig hield met opiumschuiven, het beter oordeelden ons in de vrije lucht te bewegen dan te toeven in de voorgaanderij van een gebouw, waar ons de kans van ontkomen bij kwade gezindheid geheel werd benomen.

Alzoo de kampong rondwandeland, kwamen wij aan een groot grasveld, waarin karbouwen graasden en dat veel had van een hollandsch weiland. Terwijl wij dit beschouwden en ons als het ware een oogenblik lieten medeslepen door het denkbeeld van ons te huis te bevinden, werden wij uit onze overpeinzing gewekt door een inlander, een Atjehnees, die, met een schild en piek gewapend, op ons afkwam en, voorgevende mij te kennen, mij aan de snorren trok, alsof zulks eene soort van sympathie moest voorstellen. De omstanders begonnen te lagchen, en het kwam mij voor, dat men de bedoeling had mij op te winden om daarin eene aanleiding te vinden ons leed te doen. Zij slaagden daarin echter niet; want, hoewel inwendig verwoed toonde

ik mij slechts verwonderd door te zeggen dien man nimmer te hebben gezien.

Men vertelde mij later, dat het eene uitdaging was geweest en nimmer een inlander als teeken van hernieuwde kennismaking dergelijke handeling pleegt, zelfs niet wanneer men zeer bevriend is.

Ik werd spoedig uit mijne onaangename positie verlost door de aankondiging, dat de Radja Bendara op weg was om mij te ontmoeten, en men verzocht mij te volgen.

De Radja Bendara ontving mij in de binnengaanderij van dezelfde woning; het aantal zwaarden was toen een tweehonderdtal, allen uit de scheeden en opgeheven, zoodat wij weinig hadden kunnen uitrigten tegen al die personen.

Ik deelde aan den Radja Bendara het doel mijner zending mede, nadat wij op houten kisten hadden plaats genomen. Zijn antwoord was kort. Hij zeide, dat, zoo engelsche onderdanen door de zijne waren gemolesteerd, hij de tusschenkomst van het hollandsche gouvernement niet behoefde en die zaken zelf kon beëindigen.

Ik gaf hem toen in overweging, dat ik mij misschien niet genoegzaam duidelijk in de maleische taal had uitgedrukt, doch kreeg zeer komplimenteus ten antwoord, dat ik de maleische taal zeer goed sprak, hij mij zeer goed verstaan had en mij verzocht zijn antwoord over te brengen aan het gouvernement.

Ik keerde daarop naar de kruisboot, die een half uur de rivier afwaarts geankerd was, daar zij door den zwaren stroom niet verder konde komen, terug. De matrozen waren spoedig gereed, en het duurde met lang of wij kwamen aan boord terug, vergenoegd dat de Atjehnezen ons niet meer beleedigd hadden.

Van Pertjoet, Pebongan, Bedagai en Padang wil ik slechts even gewagen.

Deze landschapjes hadden niet veel te lijden van den

strijd. Pertjoet, ofschoon onderhoorig aan Deli, erkende den sultan van Deli niet als zijn vorst, en is te klein om zonder behulp van Battakkers iets uit te rigten tegen Deli, Serdang of ieder ander landschap.

De Sultan van Deli, gewoon regten van dit landschap te heffen, maar te veel te doen hebbende met het vijandige Langkat en Serdang, liet het aan zijn lot over.

Bedagai, bestuurd door Radja Soleiman als gemagtigde van den sultan van Deli, wiens jongere broeder hij is, werd in de laatste jaren slechts zelden door oneenigheden gekweld. Van Bedagai wordt vrij wat peper uitgevoerd. Zoo er al eenige kwesties ontstonden, waren het kwesties tusschen Battakkers, die zich met den aanplant van peper onledig houden, en deze werden spoedig beslecht door panglima Daut, een voorvechter van den sultan van Deli en te Bedagai woonachtig. Dit landschap bloeide onder Bandar Aman van Deli, die vroeger daarheen was gezonden door den vader van den tegenwoordigen sultan van Deli en daar wegen heeft aangelegd, die thans verwaarloosd zijn.

Padang is nog al rijk aan peper en was tot onze vestiging op de kust, ofschoon een onafhankelijk landschapje, nu eens onderhoorig aan Batoe Barah (Siak), dan weder aan Deli. Het bleef een twistappel tusschen Deli en Batoe Barah, totdat panglima Daut van Bedagai den vorst van Padang doodschoot en zijn zoon, een kind van destijds zeven jaar, naar Deli werd gevoerd en door den sultan verzorgd.

Het bestuur kwam toen in handen van eenige voornamen, die om strijd elkander den buit betwistten der regten van uit- en invoer, hetgeen veel schade aan den handel berokkende.

Pebongan, tusschen Denai en Bedagai gelegen, was nimmer noemenswaardig als strijdmagt, zoodat de sultan van Serdang geene hinderpalen vond om er zich neder te zetten.

Zoo vond ik de landschappen Deli, Serdang en Langkat met hunne onderhoorigheden bij mijn komst alhier. Het zal dus ieder in het oog vallen, dat er nog veel moest gedaan worden om die landschappen tot welvaart te brengen.

Laten wij nu kennis maken met de vorsten, die over de landschappen Deli, Serdang en Langkat het gezag voeren, en in de eerste plaats noemen den sultan van Deli. Deze, door de leden der vorstelijke familie als hun wettigen vorst erkend, had, toen hij aan het bestuur kwam, na het overlijden van zijn vader, met vele moeilijkheden te kampen, doordat velen zich niet aan hem stoorden en vooral degenen, die door geld zich gezag konden aanmatigen. Daaronder behoorde in de eerste plaats Radja Djin Abidin, oom van den sultan van Deli, die steeds stookte, ten einde het bestuur in de war te brengen, en door zijn geld invloed trachtte te verwerven, om den jongeren broeder van den sultan Radja Soleiman aan het bestuur te krijgen, die toen nog te jeugdig was om zonder raadsman het bestuur over Deli en onderhoorigheden naar behoeven te kunnen waarnemen, voor welk geval hij hoopte dan voor hem te zullen regeren.

De sultan van Deli, een achttal jaren vroeger opiumschuiver, had daarin geen bezwaar; en zoo zou, indien eenigen van de voornaamsten des lands er zich niet tegen hadden verzet, hij, bij het overlijden van zijn vader, afstand gedaan hebben van het regt op het bestuur over Deli en onderhoorigheden. Kort na mijn komst het verfoeijelijke van het opiumschuiven inziende, trachtte hij dat te laten varen, en hij was zoo gelukkig hierin te slagen en kon toen zelfstandig in zaken handelen.

De sultan van Serdang was een geheel ander persoon en is dit nog ten huidigen dage. IJverig aanhanger der mohammedaansche godsdienst, houdt hij zich den ganschen dag bezig met gebeden prevelen en met het lezen van den

koran. Overigens zeer goedaardig, laat hij het bestuur over aan eenige voornamen en oudsten in zijn land, die vroeger deze gelegenheid gebruikten om zich te verrijken door het opleggen van boeten, roof en andere praktijken.

Daaronder bekleedde de eerste plaats de pangeran Radja moeda van Serdang, die, bevriend met Deli, waar hij vele familiebetrekkingen heeft, en gehuwd te Serdang, altijd het zaad der tweedragt tusschen beide landschappen gestrooid heeft.

De vorsten van Deli, Serdang en Langkat schonken hem hun volle vertrouwen, en zoo wist hij, door den een tegen den ander in het harnas te jagen, zich geld te verschaffen en den oorlog tusschen Serdang en Denai aan te wakkeren; en beseffende, dat, zoo de sultan van Serdang, die een contract met ons Gouvernement had gesloten, dit nakwam, zijne knevelarijen, afpersingen en opligterijen uit zouden zijn, stookte hij den sultan van Serdang op, ons avvallig te worden. Alle pogingen, door mij in het werk gesteld om den sultan tot andere inzigten te brengen, bleven vruchteloos, totdat ik in Julij 1865 mij nogmaals per sampan pandjang naar zijne kampong, Kampong Besar genaamd, begaf en hij mij beloofde mij te Deli te komen bezoeken.

De pangeran van Langkat was bij mijne komst alhier opiumschiiver; goede raadgevingen, door mij gegeven, om dat heulsap vaarwel te zeggen, hadden eene gunstige uitwerking.

Eene expeditie in 1866 langs de Oostkust van Sumatra had het goede gevolg, dat aan de vijandige gezindheid van de vorsten tegen elkander de kop werd ingedrukt en zij er toe overgingen hunne wapenen te laten zakken en die te vervangen door snoeimes en spade.

Vergelijkt men nu den vroegeren toestand dier landschappen bij dien van thans, dan zal het terstond in het oog vallen dat ze allen in welvaart eene groote schrede zijn voorwaarts gegaan.

Rust heerscht allerwege; er bestaat vriendschap tusschen de vroeger elkander vijandig gezinde vorsten, en alle krachten spannen zamen om den bloei der landschappen te doen toenemen.

Nemen wij ieder der drie landschappen afzonderlijk.

In de eerste plaats Deli, hoofdplaats Laboean, waar de sultan Machmoet Perkasa Alam het gezag voert.

Bij mijn komst te Laboean in Junij 1864 vond ik den passar door een kort te voren gewoed hebbenden brand geheel vernield; de weg tot de woning van den sultan had eene breedte van drie, op sommige punten van twee vademmen. Treurigheid heerschte alom wegens de door dien brand geleden verliezen, hetgeen toch niet wegnam, dat men overal, waar ik passeerde, riep „Welanda! Welanda!” evenals of een wild dier was losgebroken. De vrouwen, mij ziende, liepen hard weg, de kinderen huilden.

Grooten en bevolking ontmoette ik altijd met krissen en zwaarden of lansen; sommigen droegen twee van die wapenen te gelijk.

Ontmoette de sultan mij in zijn dalem, hij was omringd van eene massa voorvechters en grooten, voorzien van zwaarden.

Bragt zijne hoogheid of een zijner grooten mij een bezoek, dan had hij steeds een stoet gewapende personen met zich. De handel stond als het ware stil; slechts nu en dan zag men een enkelen Battakker om een paard te verkoopen en na voor de opbrengst ervan lijnwaden te hebben gekocht, naar het gebergte terug te keeren.

Deli had toen een twintigtal Chinezen, hoofdzakelijk goudsmiden; sommigen hadden een kleinen winkel.

Kort na mijn komst bouwden de passarbewoners hunne winkels weder op; de sultan liet den Battakkers weten, dat zij gerustelijk konden afkomen, hetgeen de meesten niet meer hadden durven doen uit vrees dat hunne goederen geroofd zouden worden of zij, gelijk meermalen geschied was, verplicht zouden worden die af te staan tegen een

prijs, dien de vorst zou goed oordeelen; — en zoo zag men te Laboean na korten tijd bijna geen teeken van den brand meer en bezochten de Battakkers Deli dagelijks in grooten getale. De zwaarden werden achterwege gelaten; men zag de bevolking zich vrij bewegen. De sultan ontmoette mij bij een bezoek in zijne woning in tegenwoordigheid van slechts een paar personen, brengt mij bezoeken met een gevolg van slechts twee of drie personen; de vrouwen vlugten niet meer en de kinderen zijn geëindigd met te roepen „Tabé toean! Tabé toéan!”

Langzamerhand zetten zich meer Chinezen hier neder; industriëlen durven ondernemingen beginnen, en er bevinden zich één à twee uren boven Deli thans drie ondernemers, van welke een zich onledig houdt met den aanplant van tabak en reeds een twintig-duizendtal klappers heeft gepland, terwijl nog duizenden gereed liggen om uitgeplant te worden. Een ander heeft een nootmuskaatboomtuin gepacht, waarin zich een tweeduizendtal boomen bevinden, die veel vruchten opleveren; terwijl diezelfde industriëel een klapperaanplant heeft van 20,000 klappers, en tevens eene pépinière van 10,000 nootmuskaatplantjes, die, wanneer zij de vereischte grootte hebben, uitgeplant worden. Een derde heeft eveneens een nootmuskaattuin gehuurd, die, voorheen in deplorabelen toestand, thans ruimschoots vruchten begint te geven. Nog is een twintig-duizendtal nooten door hem uitgeplant, om eerstdaags te worden overgebracht naar den tuin, die gereed is om de planten te ontvangen.

Dat het vertrouwen der Europeanen dus op ons bestuur gevestigd is, valt niet te betwisten, en het verdient vermelding, dat behalve den vertegenwoordiger van het Gouvernement, een zevental Europeanen, onder welke eene europesche dame, zich te Deli bevinden en eerstdaags eene europesche familie hier verwacht wordt.

Zelfs engelsche reizigers beginnen hunne schreden hier.

heen te rigten, en een photographist, Deen van geboorte, zooveel hoorende spreken over de schoonheid van Deli en omstreken, heeft zich niet lang bedacht om met de kunst hier zijn geluk te beproeven.

De Maleijers, vroeger met boeten, rottingslagen en kettingstraf geregeerd, waren buiten staat iets aan te planten of hunne rijstvelden te bebouwen. Tot slaafsche onderwerping gedwongen, leefden zij slapende en opium schuivende in de verschillende bentings, die waren opgericht, hunne vrouwen en kinderen zonder mannelijken steun en alzoo zonder middelen van levensonderhoud, aan gebrek en armoede ten prooi latende. Ten gevolge van dien toestand moest ik in den beginne vernemen, dat iederen nacht diefstallen gepleegd werden, en zekere Radja Aman, neef van den sultan van Deli, werd deswege tijdens mijn aanzijn verbannen voor twintig jaren buiten de residentie Riouw en onderhoorigheden.

Ziet men thans de welvaart die er heerscht; de opgeruimde gezigten der Maleijers, vroeger half naakt, thans goed gekleed, ja, velen zich in weelde verheugende; meer bemiddelden schoenen en kousen dragende; den sultan, bij mij een bezoek brengende met handschoenen; de vorstenvoeren gekleed in de fijnste chinesche zijde; dan zal men met grond zeggen, de menschen moeten gelukkig zijn. En dit is ook zoo; ieder, die niet lui of vadsig is, begeeft zich aan zijn werk, en tracht zelfs een stukje grond tot bebouwing met een of ander gewas te bekomen; en waarom?

Hij ziet, dat hij niet meer ten strijde wordt geroepen; hij weet, dat hij door ons beschermd wordt; hij gevoelt zijne positie en laat zich niet meer onderdrukken. Hij weet, dat hij alle regtmatige klagten bij ons kan indienen, en de rijke vruchten van zijn arbeid ten bate van hem zelven komen.

Dat er in genoegzame mate rijst wordt aangeplant om de bevolking en de kooplieden met hunne koelies te voe-

den, terwijl vroeger in de behoefte gedeeltelijk moest voorzien worden uit Poeloe Penang, blijkt hier uit, dat bij mijne komst alhier door ieder werd betaald voor $3\frac{1}{2}$ à 4 gantang of 25 katti één dollar, terwijl men in den laatsten tijd geregeld 8, 7 en 6 gantang voor één dollar kon bekomen en sedert eenige dagen — nu de aangevangen padi-oogst blijkt zoo rijk te zullen zijn — de rijst zoo goedkoop is geworden, dat men voor één dollar 10, 12 en zelfs 13 gantang bekومت.

Als men nu weet, dat het aantal Chinezen alleen thans tot een duizendtal is geklommen, dan blijft er geen twijfel meer, dat Deli in voorspoed zeer is toegenomen, daar dezen zich niet met den aanplant van padi bezig houden en toch uit de productie van dit land, zonder invoer van buiten, gevoed worden.

Van de meerbemiddelden geven vele hunne slaven vrij en gaan overeenkomsten met hen aan om tegen zekeren prijs klappers, nootmuskaat of andere zaken te planten binnen een bepaalden termijn.

Ik bereken het getal der op die wijze in de twee laatste jaren vrij gekomen slaven te Deli op een honderdtal. Radja Djin Abidin plantte met op die wijze vrijgekomen lieden drie duizend klappers en zal deze tot tien duizend vermeerderen.

Radja Moesa plantte 3500 klappers, 6000 koffijboomen en 1400 nootmuskaatboomen en gaat met den aanplant ijverig voort.

Dit zijn slechts een paar voorbeelden van de velen, die zich beijveren om uit den vruchtbaren bodem van Deli te trekken wat daarin verborgen is.

Verhuizingen van inlanders, langs deze kust gevestigd, naar Deli, Serdang en Langkat hadden niet veel plaats, doordat de hoofden van andere landschappen, niet onder mijn bestuur en dat van den sultan van Deli staande, minder toegeeflijk omtrent dit punt zijn.

Uit deze afdeling, waar men zeer vrijgevig is, verhuisden verscheidene personen naar elders, wegens familieaangelegenheden of om in andere plaatsen hun bestaan te verzekeren. Daarentegen nam het getal Rauenaren en personen van andere plaatsen van de westkust van Sumatra zeer toe; bij mijn komst te Deli een vijftigtal, is het thans geklommen tot 474, volgens eene kortgeleden gedane telling.

Met deze vermeerdering van bevolking, Chinezen en andere personen, en de daarmee hand aan hand gaande vermeerdering van consumptie van verschillende artikelen is de invoer en dientengevolge ook de uitvoer aanmerkelijk toegenomen, zooals uit de volgende cijfers blijken kan.

INVOER.

	1863.	1864.	1865.	1866.	1867.
Lijnwaden, ter waarde van . . .	\$ 9600	\$ 16500	\$ 17400	\$ 3151(?)	\$ 5975(?)
Opium (kisten).	" 4	" 5 $\frac{1}{2}$	" 6	" 8	" 10
Zout (kojans)	" 19	" 20	" 22	" 23	" 25
Gedroogde visch, kleine (stuks).	" 10000	" 12500	" 15000	" 18090	" 20000
Idem, groote (stuks)	" 800	" 1200	" 1600	" 1750	" 2000

UITVOER.

	1863.	1864.	1865.	1866.	1867.
Zwarte peper (pikols ?)	17600	38860	19200	5000(?)	3400(?)
Tabak (pikols)	373,50	507	801	1200	1300
Rotting (bossen)	2126	3100	10730	10020	12865
Widjin (gantangs)	620	9100	4260	3855	9980
Nootmuskaat (pikols)	92	177,08	226,40	500	620
Getah majang (pikols)	18	40	nihil	1	8
Getah rambcoeng (pikols) . . .	6	nihil	14	24	30
Was (pikols)	12	5	16,21	27	31
Botelnoot (pikols)	nihil	nihil	120	400	345
Paarden (stuks)	54	187	239	298	312

Ik durf voor de echtheid der opgaven niet instaan, omdat ze mij verstrekt zijn door den Bandar van Deli en deze er belang bij heeft ze zoo laag mogelijk te stellen, daar hij de persoon is, die de regten heft en den sultan uit de opbrengst de middelen voor zijne huishouding verschaft; het zou dus, daar er nooit rekening en verantwoording is gedaan, niet te verwonderen zijn, zoo er eene goede som voor hem persoonlijk is afgezonderd en bij gevolg veel meer is uit- en ingevoerd dan hier is vermeld.

Ik laat hieronder volgen eene opgave van de regten, die van de verschillende artikelen geheven worden.

In de landschappen Deli, Serdang en Langkat zijn die gelijk en als volgt:

Inkomende Regten.

Lijnwaden, ter waarde van 100 dollars . . .	\$ 2.50
Chinesche tabak, per kist	" 4.—
Gedroogde visch, groote, per 100 stuks . . .	" 1.—
Idem, kleine per id.	" 0.12 ⁵
Opium, per kist	" 40.—
Zout, per kojan	" 8.—

Uitgaande Regten.

Zwarte peper, per 100 gantangs	\$ 2.—
Witte id. , per id.	" 5.—
Nootmuskaat, per pikol	" 2.—
Foelie, per id.	" 2.—
Pinang, per id.	" 0.25
Widjin, per 100 gantangs	" 1.—
Was, per pikol	" 2.—
Tabak, per id.	" 2.—
Getah ramboeng, per pikol	" 2.—
" majang, per id.	" 2.—

Rotting, per 100 bossen	\$ 2.—
Gambir, per 1000 stuks	" 0.12 ⁵
Paarden, per stuk	" 3.—

In Serdang worden bovendien geheven :

Uitgaande regten van

Semamboe, per 1000 stuks	\$ 1.—
Karbouwenhuiden, per stuk.	" 0.50
Klappers, per 100 stuks.	" 0.10
Rijst, per 100 gantangs	" 2.—
Padi, per 100 id.	" 1.—
Damar batoe, per 100 id.	" 1.—
Klapperolie, voor eene waarde van (?)	" 1.—
Kajoe lake, per pikol.	" 2.—

en inkomende regten van

Kruid, per ton	\$ 0.25
Geweren, per stuk	" 0.25
Witte suiker, per pikol	" 0.50

Te Serdang werden de regten geheven door de leden der vorstelijke familie, dan deze, dan gene, zoodat nooit aanteekening is gehouden van uit- en invoer; eerst sedert de laatste vier maanden is men begonnen met daarvan geregeld boek te houden, en het blijkt, dat in dien tijd uitgevoerd zijn :

van peper (zwarte), gantangs	32.558.—
" " (witte), id.	1.721.—
" rotting, bossen	5.449.—
" widjin, gantangs	5.029.50
" getah ramboeng, pikols	10.39
" pinang, id.	63.—

van katjang,	gantangs	167.—
„ tabak,	pikols	2,24.—
„ nootmuskaat,	id.	1,85.—
„ karbouwenhuiden, stuks		2.—

en in ditzelfde tijdsbestek ingevoerd:

van zout, gantangs	11.123.—
„ opium, bollen	54.—
„ lijnwaden, voor eene waarde van	1.708,48 ¹ / ₂

Van de onderhoorigheden van Deli kan ik niets zekers zeggen; alleen is mij door personen, die daar de regten innen, medegedeeld, dat te Bedagai en Padang ieder worden uitgevoerd $\pm$ 100.000 gantangs peper, makende te zamen $\pm$ 200.000 gantangs of 10.000 pikols ongeveer, worden de twintig gantangs peper gelijkgesteld met een pikol.

Ook van Langkat kreeg ik geene voldoende berichten. Alleen eene approximatieve opgave over de vier laatste jaren, in een geheel vereenigd en behelzende het volgende:

Invoer.

Opium (kisten)	8 ²² / ₄₀
Zout (gantangs)	18630
Lijnwaden voor eene waarde van	\$ 8400

Uitvoer.

Zwarte peper (gantangs)	129722
Witte id. (idem)	5264
Rotting (bossen)	136450
Tabak (pikols)	1185
Getah ramboeng (idem)	470
Was (idem)	347

Kajoe lake	(pikols)	. . . . .	1122
Pinang	(gantangs)	. . . . .	2374
Widjin	(idem)	. . . . .	12690
Katjang idjoe	(idem)	. . . . .	230
Damar	(idem)	. . . . .	620
Paarden	(stuks)	. . . . .	24

Mogelijk zijn de opgaven niet zeer juist, maar toch zullen zij omtrent den in- en uitvoer een klein overzicht kunnen geven.

Ook het landschap Langkat gaat met reuzenschreeden vooruit nu er overal rust heerscht en ieder overtuigd is, dat de pangeran door ons beschermd wordt. Ook daár verrijzen allerwege nieuwe gebouwen, niet meer van bamboe, maar van de beste houtsoorten, die daar zoo ruimschoots gevonden worden.

Ook vindt men te kampong Klambir een woning voor den kontroleur (pasangrahan), die, ofschoon niet fraai, toch voldoende is om er een paar dagen in door te brengen.

Eene dergelijke woning vindt men ook te Serdang, beter ingerigt, met vier kamers, binnengaanderij en het noodige meubilair.

Om nog eens op Deli terug te komen, — de plaats, waar nu het etablissement staat, was vroeger bosch. Thans is bijna geen schijn van bosch in de nabijheid te vinden; hetgeen vroeger bosch was is veranderd in een bevolkte kampong. Nog meer: Om niet in de duisternis te loopen bij donkere maan, heeft de sultan zoo veel reverbères te Laboean geplaatst als voldoende zijn om den duisternen nacht in dag te herscheppen. En ten laatste. Wie zou verwachten, dat er in het bosch zonder dwang een groote weg is gekapt, die, twee uur lang en vijf vadem breed, redelijk goed onderhouden wordt, en zal worden uitgestrekt tot kampong Baroe, vroeger een dagreise van Deli, maar na voltooiing van dat werk in vier uren te bereiken?

Ik mag ook niet verzwijgen, dat, toen ik pas te Langkat kwam, de kampong Klambir geen enkelen redelijken weg bezat en men moeite had zich tussehen de boomstruiken door te bewegen. Nu echter kan men langs geregelde wegen, door den laksamana of bandar van Langkat aangelegd zich in die kampong overal gemakkelijk bewegen.

Ook Serdang bleef niet geheel achter; want, terwijl men vroeger verplicht was per prauw op te varen om den sultan te kampong Klambir te ontmoeten, is thaus een weg daarheen van twee palen lengte aangelegd, die eene breedte heeft van vijf-en-dertig voet.

Uit het vorenstaande blijkt, dat de toestand van deze afdeeling in vier jaren tijd aanmerkelijk is veranderd en verbeterd.

NAAMS AFLEIDING

VAN HET RIJK

BALANNIPA IN MANDAR.

De Mandarezen spreken den naam van dit rijk zóó uit, dat men in twijfel staat, of hij uit Balang en nipa of uit Bala en nipa is zamengesteld, en vindt men hem met Boeginesche letters geschreven, dan heeft men nog volstrekt geen meer zekerheid daaromtrent, omdat in het Boegineesch de neusletters, de eenige medeklinkers, waardoor een lettergreep kan gesloten worden, wanneer zij zóó voorkomen, niet geschreven, maar alleen uitgesproken kunnen worden.

Van daar dat men in het Hollandsch nu eens Balang-nipa, dan weder Balanipa geschreven vindt.

Volgens Dr. B. F. Matthes (Eenige opmerkingen omtrent en naar aanleiding van dat gedeelte van Dr. J. J. de Hollander's handleiding bij de beoefening der Land-, en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, hetwelk handelt over het Gouvernement van Celebes en onderhoorigheden) moet het zijn Balang-nipa en beteekent dit een balang of kraal, met nipaboomen.

De thans naar Java verbannen Mandarsche prins Borrowa, bijgenaamd Maradia Kapé, beweert echter, dat Balannipa een andere beteekenis heeft en zamengesteld is uit Bala en nipa.

Volgens hem ontleent het rijk zijn naam aan een plaats, in het gebergte bij Napo gelegen, waar in den ouden tijd, toen de Mandarezen zich nog niet aan de kusten gevestigd

hadden, maar even als hun stamgenooten, de Alfoeren, in het gebergte woonden, de tweegevechten plaats grepen, van welker uitslag men in twijfelachtige gevallen de beslissing liet afhangen, wie van twee met elkander in geschil zijnde personen gelijk had.

Daartoe werden zij op twee digt bij elkander staande steenen geplaatst, waarna zij met hun krissen naar elkander moesten steken, tot dat een van beiden nederviel, die dan natuurlijk ondersteld werd ongelijk te hebben.

Daar nu bij zulke tweegevechten altijd een menigte toeschouwers de strijders omringden was het als of dezen in een ompaggerde ruimte streden, even als de hanen in elke fatsoenlijke hanenvechterij.

Zulk een voor een hanengevecht opgerigte pagger heet in het Mandareesch balawala (in het Makassaarsch wala-wala) en hanen laten vechten heet in die taal masaboeng (in het Makassaarsch asaoeng); en dus kreeg de vechtplaats bij Napo, den naam van balawala nipasisaboeng (balawala, waarbinnen men de menschen als hanen tegen elkander laat vechten), waarvan men van lieverlede gemaakt heeft Bala-nipa, of vlug uitgesproken Balannipa.

MAKASSAR, 26 November 1874.

A. LIGTVOET.

RAPPORT OVER REIZEN GEDAAN OP JAVA

VAN

R. H. TH. FRIEDERICH,

Ambtenaar voor Wetenschappelijke nasporingen.

Bij Gouvernements besluit dd. 12 November 1863 No. 20, werd de positie van den Ambtenaar bestemd voor wetenschappelijke nasporingen nader geregeld en aan hem toegevoegd een viertal Militairen, met naam *P. van Trigt*, *W. H. Nieuwland*, *A. I. F. Moonen* en *N. W. Hoepermans*, die den 29^{en} November hunne bestemming naar *Buitenzorg* volgden.

Na de noodige voorbereidingen tot de reis te hebben gemaakt, stuurde ik de aan mij ondergeschikte Militairen over zee naar *Pekalongan* op den 28^{en} Januarij 1864, terwijl ik zelf over land tot *Tegal* ging, waar ik mijn oorspronkelijk plan, van *Pekalongan* uit den *Diëng* te bereiken, moest veranderen, daar de residenten van *Banjoemaas* en *Pekalongan* mij mededeelden dat die weg naar den *Diëng* op dit tijdstip van het jaar niet te passeren was, terwijl mij de resident van *Banjoemaas* ried over *Margasarie* en *Boemi-ajoe* naar *Poerwokarto* en *Banjoemaas* te gaan, van waar ik dan den weg naar den *Diëng* kon nemen, die over *Bandjar Nagara* en *Karang Koba* leidt.

Dezen raad opvolgende ging ik, nadat mijne ondergeschikten van *Pekalongan* naar *Tagal* waren overgekomen, op reis naar *Banjoemaas*, waar ik ten huize van den resident *ZOETELIEF* eene belangrijke collectie van goudwerk uit den Hindoetijd vond, verzameld door den Adsisistent-

Resident SERVATIUS in *Bagelen* en *Kediri*; alle belangrijke stukken dezer collectie werden door *W. H. Nieuwland* geteekend.

Bijzonder merkwaardig is het bovengedeelte van een gouden ketting, waarvan de eene zijde het hoofd van een *Stier* (Nandi), de andere een *ramshoofd* (Daksha, den schoonvader van Civa) voorstelt; deze twee vindt men gewoonlijk in het gevolg van Civa. (zie Plates to Vol. II. Transactions of the Royal Asiatic Society (Ellore).

Verder waren er twee beschreven steenen, van *Batoer* bij den *Diëng* naar *Banjoemas* gebragt (thans in het Museum van het Bat. Genootschap), van elk dezer werden twee afdrukken gemaakt. De eene steen met zeer duidelijk schrift is gebroken en het afgebroken stuk, niettegenstaande herhaald zoeken, in loco niet teruggevonden; de andere steen is in zijn geheel behouden, maar het bovengedeelte der inscriptie is nagenoeg afgeschuurd.

Van *Banjoemaas* gingen wij naar *Bandjar Negara*, waar zich voor het huis van den Assistent-Resident GEIJ VAN PITTIUS 17 *Hindoe-beelden*, afkomstig van *Batoer*, bevonden, buitendien zijn er tusschen buitenstammen van een *Waringinboom* 4 beelden vast gegroeid en naauwelijks meer te zien.

Van de belangrijke beelden zijn teekeningen gemaakt.

Met behulp van den Assistent-Resident GEIJ VAN PITTIUS mogt ik hier nog eenige benoedigheden voor een togt naar den *Diëng* opdoen.

Van *Bandjar-nagara* gingen wij naar *Karang-kobar*; — het grootste gedeelte van dien weg is schilderachtig — en van daar bezocht ik 's anderen daags de *grot Mandala*. De eigenaardige gedaante van dit natuurgewrocht zal wel in vroegeren tijd aanleiding gegeven hebben, dat hier soms *Bhikshoe's* (Buddh. bedelmonnikken) of *Yogi's* (Civaïtische dito) tijdelijk schuilden, ook is er eene holte, naar het schijnt door de natuur gevormd, die van eene smalle ope-

ning voorzien en vrij diep is, en binnen den heuvel te gaan schijnt, maar wegens neervallende steenen niet naauwkeurig kon onderzocht worden.

Op deze grot werd ik opmerkzaam gemaakt door den Patih van *Bandjar-nagara*, die mij tot den *Diëng* begeleidde; ik geloof de eerste Europeaan te zijn, die deze grot onderzocht heeft.

Van *Karang Kobar* gingen wij naar *Batoer*. Voor den *Pasangrahan* (*Sangraha*, opname, *pa-sangraha-n* plaats der opname) bevinden zich 15 beelden, meestal van de familie van *Civa*, echter daaronder een beeld van *Vishnoe* (bovengedeelte afgebroken) zittende op *Garoeda*, die op zijn rug een jaartal heeft, dat ik geloof te moeten lezen 1216 (na *Çaka*, 1294 na *Christus*) (*).

De beelden op *Batoer* zijn van den berg *Tegal Pangonan*, die in het Z. W. het *Diëng*-plateau afsluit.

Van hier uit het *Doodendal* en al de bekende *Kawa's* (zwavel en modderbronnen) bezocht hebbende, namen wij de reis aan naar den *Diëng*.

Hier was het terrein niet zonder moeite te onderzoeken, plantengroei en nog meer het hoog staande water verhinderden een goed overzicht te verkrijgen; echter drong zich aan mij dadelijk de overtuiging op, dat de hoofdgroep van 5 tempels niet zonder goede fondamenteen kon zijn en dat men die tempels oorspronkelijk niet dicht bij of in het water had kunnen bouwen.

Deze veronderstelling — die ook gedeeld wordt door *Z. E. Baron Sloet van de Beele* en door den Resident *Ariens* des tijds in *Djocjo* — is door de aftappingen van het water onder leiding van de Heeren *van Kinsbergen* en *Pet* gebleken juist te zijn.

(*) Om de juistheid zijner lezing te staven geeft de schrijver eene teekening van dit jaartal en verwijst naar de verhandelingen van het Bat. Genootschap, deel XXIII p. 8 plaat 6, waar een ander jaartal door hem volgens dezelfde methode is ontcijferd.

Op de tweede reis, die in September 1865 naar den *Diëng* gedaan werd, heeft men een veel vollediger beeld van de beteekenis van den *Diëng* verkregen. In het kort is het resultaat dat hier de cultus van *Civa* en *Kalvi* de eerste plaats innam, verder dat er eene priesterkolonie hier bestond die aan de plaats eene groote heiligheid had weten te geven, en dat men, om hunne heiligdommen te bereiken, den moeilijken *trap* van *Ledok* uit moest beklimmen, misschien op de wijze zoo als de Roomsche Katholijken gewijde trappen onder gebeden (en op de knieën) opgaan.

Reeds aan het begin der bedevaart vond men in *Telaga Mendjer* eene geschikte badplaats.

Na de hoogte bereikt te hebben bood zich de *Telaga Tjebong* met haar helder water tot een reinigend bad aan en na nog eene kleine hoogte te hebben beklommen, daalde men langs een *pas* in 1864 blootgelegden steenen trap in het heilige gebied neder. *

De tempels zijn allen *Civaitisch*; alleen hebben ook *Vischnoe* en *Soerya* (de zon) hier en daar een plaatsje gevonden.

Van *Boeddha* heb ik geene sporen kunnen vinden; alleen in de platen tot Raffles History of Java behoorende, bevinden zich teekeningen van metalen Boeddha-beelden, die op den *Diëng* zouden gevonden zijn; zou dit niet eene vergissing zijn en die beelden misschien van *Ledok* (*Wonosobo*) afstammen? Raffles is *zelf* niet op den *Diëng* geweest!

Over de localisatie van het *Bharata-Yoeddha* op den *Diëng*, heb ik reeds in het stuk over de omstreken van het *Ngaran gebergte* een conjectuur geopperd.

Zeer zeker is het, dat aan de hoofdgroep der 5 tempels en aan den fraaijen tempel in het Z. W. op een heuvel nabij *Kawa Kidang*, geheel verkeerde namen zijn gegeven.

De *eerste* tempel wordt naar *Ardjoena* genaamd, houdt echter eene *Joni* in, wier geheiligd water door eene lei-

ding naar buiten en wel naar het westen afvloeide en daar door de vereerende menigte of waarschijnlijk door priesters opgevangen en verkocht werd. Men denke aan de verschillende soorten van heilig water (met bloemen en wierook vermengd) die men op *Bali* van de heilige plaatsen (de *shad kahjangan's*) en de bijzonder gerenommeerde Pandita's koopt en bij godsdienstige verrigtingen, verbrandingen enz. gebruikt.

Achter den zoogenoemden *Tjandi Ardjoena* is de *Tjandi Semar*; dit is geen tempel, maar een huisje bestemd tot het bewaren der utensilien, van bloemen, wierook enz. gebouwd ten gerieve der in den tempel fungerende priesters.

N.B. In den tempel konden niet goed meer dan twee priesters plaats vinden.

Het volk bleef buiten, gedeeltelijk om geheiligd water te verkrijgen, gedeeltelijk om de bloedige offeranden te zien verrigten, waartoe zich bij den derden tempel eene inrigting — (eene opene steenen *Mandapa*, pandopo, met 3 groote steenen offerschalen, thans zijn stijlen en dak verdwenen) — bevond, die eerst door de aftapping van het water voor den dag gekomen is.

Eene nadere beschrijving der vier tempels en hun toebehooren zou hier te ver leiden. Ik merk op dat, even als bij den tempel van *Ardjoena* een huisje was naar *Semar* (den volgeling en Hofnar der Legende) genaamd, zoo ook tot den tweeden tempel (*Nakoela*) en den derden (*Yoedhishthira* of *Dharmawangca*) diergelijke huisjes behoorden, wier fondamenten nog aanwezig zijn.

In het gebied van den tempel *Ardjoena*, dat 40 passen in het vierkant beslaat, en eenen muur had, bevindt zich ook een *Lingga*, die waarschijnlijk tot de *Joni* in den tempel behoorde.

De kleinere 2^e tempel (naar *Nakoela* genaamd) heeft eene van No. 1 verschillende bouworde; de reliefs buiten dui-

den op *Batara Goeroe*; hierover zal ik een anderen keer nader berigten.

De omgeving (muur) is 32 passen van *Oost* naar *West* en 20 dito *Noord* naar *Zuid*. Achter dezen tempel, buiten den muur en ook achter No. 3 en 4, zijn nog grondlagen van gebouwen op drie zijden van steenen opgetrokken (d. i. de nog voorhanden fondamenteen); deze gebouwen dienden waarschijnlijk tot (tijdelijk) verblijf der fungerende priesters of der *Mangkoes*, tempelwachters, die voor het onderhoud van den tempel zorgden.

No. 3 was waarschijnlijk de voornaamste tempel en aan *Párvati* of *Doergá* gewijd, daarvoor spreekt de traditie en de nog voorhanden leeuwen of tijgers.

De toegang is hooger dan bij No. 1; er bevinden zich *Joni*, *Nandi* en *Limga* bij den tempel en, wat het beslissende is, de pandopo waar bloedige offeranden verrigt werden.

In het binnengedeelte is alleen een altaar of onderlaag overgebleven, die waarschijnlijk een godenbeeld gedragen heeft (*Doergá*).

De ingang is zeer naauw: non cuivis contingit adire Corinthum. Bij no. 3 bevindt zich ook een gebroken olifant.

No. 4, genaamd *САНАДЕВА*, behoort niet tot het oorspronkelijk plan dezer tempelgroep; het heeft geene omgrenzing en geen bijgebouw voor de utensilien.

Dit gebouw beantwoordt nagenoeg aan den tempel *Dwaravati* no. 2; men vindt nissen met *Bhoeta*-hoofden, die echter ook boven den ingang van het huisje *Samar* en elders voorkomen.

Aan de portalen van 1 en 4 zijn halve Leeuw-olifanten (*gadjasingha*) met vogel-meisjes in hun bek; dit ornament herhaalt zich zeer dikwijls op andere nader te noemen tempels, echter niet overal het vogelmeisje (dat veelvuldig op de tafereelen van Boro-Boedo verschijnt) in den bek van het monsters: in het gebied van *Magelang* aan de voorbergen van den *Soembing*, vond ik (te *Batoe-Gono*) *Narasingha*

en *Narasinghî* in de plaats van dit raadselachtig wezen, om zoo, te zeggen amphibie (zij heeft zwemvliezen), dat ook als lamp gebruikt, in het Museum van het B. G. voorkomt.

De tempels 1, 2, 3 schijnen eene volledige groep te vormen.

Van het westen beginnende *Civa*, *Batara Goeroe* en *Doerga* (of *Kali*).

No. 4 is waarschijnlijk later bijgevoegd; de andere gebouwen waren geene tempels. Meestal vinden wij op den *Dieng* 2 of 3 tempels bijeen.

Over den zoogenaamden *Werkodoro* (*vrika* + *oedara*, d. i. wolfsbuik, bijnaam van Bhima, den 2^{en} der 5 Pandawa broederen), merk ik op, dat deze in constructie zeer verschilt van de pas behandelde groep. Het bovengedeelte stelt een *Meroe* voor van 7 verdiepingen (men vindt diergelijke van 3, 5, 7, 9, 11 en 13 *Etages*, voornamelijk op *Bali*). Deze is versierd met een groot getal van menschenhoofden; zulke hoofden, blijkbaar afkomstig van thans vernielde tempels, zijn ook, na de aftapping, op den bodem van het drooggelegde terrein gevonden, en kunnen, als wij de analogien van *Argopoero* (in Bodja) aan de *W. helling van den Oengaran*, te *Tempoeran* in het bosch, te *Soekoe* en andere plaatsen in acht nemen, niets anders beduiden dan hier gebragte menschenoffers, het zij die menschen geofferd werden bij het bouwen der tempels, het zij daarvoor het getal aangeduid worde van de offers, die gedurende een langere of kortere periode aan de Godheid die in den tempel woonde gebragt werden.

Men zou ook de nabijheid der *Kawa Kidang* en van andere heete zwavel- en modderbronnen kunnen in aanmerking nemen.

Zou die uiterste en alleen staande tempel ook een zontempel zijn, voor de verbitterde *Daemonen*, die in de nabijheid hun spel dreven. De natuurkrachten die zich

hier vertoonen, worden door *Hindoes* en *Hindoe-Javanen* aan booze geesten toegeschreven, die — bloed vergen.

Achter het dorp Diëng zijn de tempels *Dwárawati* en *Sambha*, ook genaamd naar het verblijf van *Krishna* en naar diens zoon, echter alleen Sivaïtische kenteekenen dragende.

Op den bergrug *Pangonan*, op den weg van de eerste tempelgroep naar den *Werkodoro*, bevinden zich de tempels *Nologareng* en *Petro*(?) en verder *Ghatokatja*; alle deze zijn groepen van twee dicht aan elkander grenzende tempels, die aan de familie van *Civa* behooren.

Over deze en andere tempels, fondamenten en sporen van tempels van den Diëng, zal ik in een afzonderlijk stuk nader berigt geven.

Ook werd de rots in *Talaga Warna* bezocht en eene teekening gemaakt van de inscriptie, die *Dr. Junghuhn* het eerst medegedeeld heeft. Ik heb reeds vroeger opgegeven, dat uit die letters wel niets zal uitgemaakt worden, dat echter het jaartal 113? (het laatste cijfer is niet meer te herkennen, schijnt echter 4 of 8 te zijn), 1206 na Chr., zeer belangrijk is voor de bepaling van het tijdperk, toen de Diëng in bloei was, vergelijk boven het getal 1216 — 1224 na Chr. De letters zou ik genegen zijn voor eene schrijfoefening te houden met de *pas verkre-gen inkt*, (de vroegere geschriften waren ingesneden op lontar of bamboe; de meer gewigtige stukken werden in trachietsteen gebeiteld).

Verder bezocht ik het meer *Tjebong*, den *Pakoe wadja* en een hol, dat den naam *Parikisit* (Parixit) voert.

Parixit is de kleinzoon van *Arhoena* en de eerste werkelijke heerscher van het geslacht der *Pandawa's*.

N.B. Aan tempels en plaatsen op den *Diëng* worden dikwijls verschillende namen gegeven; sommige kan men gerust elimineren, andere zijn bijnamen der aangehaalde heroën. Over het algemeen heerscht er veel verwarring.

Verder werd de westelijke top van den *Prahoë* beklom-

men en daar, buiten het signaal-baken der Geographische ongeluksvogels, die ook hier vele der oude gebeitelde steenen tot hun baken gebruikt hadden, een cirkel gevonden van circa 6 voet middellijn, van steenen opgetrokken, twee voet hoog en vroeger door een buitencirkel, wiens radius twee voet langer was, omgeven. Vroeger stond hierop een *pilaar*, uit zeven naar boven toe successivelijk kleiner wordende stukken bestaande, die boven een lamp met 4 pitten inhield en bedekt was.

De stukken konden nog gedeeltelijk bijeengebragt worden en er werd eene tekening van gemaakt. Naast dien cirkel bevonden zich voornamelijk twee ronde steenen, de een met den *duidelijken indruk van een voet*, de andere naar het scheen, door moedwil meer uitgehold, zoodat de voet-*indruk* niet meer met zekerheid te herkennen was. Deze voet-afdrucken breng ik in verbinding met de legende dat hier *Pandoe* verbrand werd, (bij welke verbranding zijn *tweede vrouw*, *Madri*, hem in het vuur volgde).

N.B. de Javanen op Diëng weten niets van de verbranding van *Madri*; over het algemeen zijn zij meer geschikt een reiziger door hunne dolle vertelsels het spoor bijster te doen worden, dan hem eenige nuttige inlichtingen te geven.

Overal waar ik oude Hindoe graven gevonden heb, bevinden zich op één, zelden op twee, der karakteristieke (cylindrische of teerlingvormige) steenen, de afdruk van een voet, en dit is ook in *Indie* het teeken, dat op die plaats eene *Sati* (echte vrouw) in het vuur gesprongen is.

Over de verschillende plaatsen waar, gedeeltelijk ook door opgraving, het bestaan van oude graven geconstateerd is, zal ik in een bijzonder stuk handelen, beginnende met *Selogriho*. — *Pandoe*, als die goede man ooit geleefd heeft, is dan hier niet begraven: maar men heeft in den tijd van den bloei van Diëng hier weduwen verbrand.

Nog werd de *Bhishma* in het Z. O. van den *Pangonan* (weideplaats, dien ik benevens den rand van *Talaga Merdada*

vroeger beklommen had) bezocht. Deze berg wordt minder door reizigers bezocht en het resultaat van mijn togt was vrij onbeduidend. Alleen vond ik weder een baken den Geographischen dienst, hetgeen aanleiding gaf op „Un-rath” bedacht te zijn.

Mijne ondergeschikten begeleidden mij gedeeltelijk op mijne togten, of teekenden de hun aangewezen beelden, die zich bij den Pasangrahan bevinden; *N. W. Hoepermans* moest de tempels meten.

Ik teeken nu nog aan, dat er eene oorspronkelijke waterleiding, genoemd naar *Acvallhama* (hier uitgesproken *Soewotomo*), den voorvechter van de zijde der Kaurava's (Koeroe's), die met twee andere helden (!) het slapend leger der *Pandawa's* uitmoordde, echter in afwezigheid der 5 *Pandoe-zonen*, over het grootste gedeelte van het plateau Diëng gaat en in de kali *Dolok* uitloopt. Zij heeft 13 *luchtgaten* op afstanden van 50 en 100 ellen, en door verstopping van dezelve is de overstroming van het plateau ontstaan, iets dat door een deskundige met weinig kosten tot den oorspronkelijken toestand kon terug gebragt worden. Dit heeft de Heer *van Kinsbergen* met behulp van een bekwaamen Javaan gedaan en wij zijn hem als grondlegger eener nieuwe aera voor *den Diëng* veel dank schuldig. Echter zijn er geene *Pompeji's* of *Herkulanum's* opgedolven. In de voorgaande regels is reeds aangeduid, wat wij aan die aftapping te danken hebben; in eene schets, bijzonder gewijd aan den Diëng, zullen wij verder hierover uitwijden.

Van de beelden die bij den Pasangrahan Diëng bij een gebragt zijn, ten getale van circa 40 (in 1864), zijn weinige van beteekenis. Wij teekenen aan, een *zonnwagen* (met 7 paarden), die echter veel mooijer bewerkt op andere plaatsen gevonden wordt — en een *Vischnoe*. De rest is *Civaïtisch*.

De steen-inscriptie, gevonden door den Ingenieur *Pet van Bagelen*, houdt op de leesbare zijde niets anders in

dan grensbepalingen van 3 *desa's* of (kleine) *districten*, die door verschillende kasten of onder-afdeelingen van kasten werden bewoond; de andere zijde van den steen, waarop nog maar een klein getal van letters te erkennen is, duidt door den vorm van het schrift op een ouderen tijd, en het is zeer te betreuren, dat wij den inhoud en het jaartal dier inscriptie niet meer kunnen ontcijferen.

Van de beide zijden van dien steen zijn afdrukken in duplo genomen. Eindelijk heeft men den oorsprong der kali *Sarajoe* (de rivier der stad *Agodhya*, Râma's zetel) met de beelden daarbij onderzocht. Van den Diêng vertrok ik ziek naar *Wonosobo* (*Wanasabhd*, de vorstelijke hal in het bosch, misschien met herinnering aan het verblijf der *Pandawa's* in de bosschen, waarover het *Vanaparvan* van den *Mahâbhârata* handelt) waarschijnlijk echter van nieuwen datum, want nog niet lang geleden was *Kreteg* (de brug) de hoofdplaats van de assist.-residentie *Ledok*.

Voor het Assistent-Residents huis staan 16 Hindoe beelden, *Ganesa's*, *Wishnoe*, *Civa* en eigenaardige *Naga's* (slangen) benevens *Leeuwen*, waarvan de voornaamste door Nieuwland, en gedeeltelijk door Moonen (maar deze laatste zeer onvoldoende), geteekend zijn.

Mijne ziekte noodzaakte mij naar *Poerworedjo* te vertrekken, om daar een kundigen geneesheer te raadplegen; Hoepermans en van Trigt vergezelden mij op dien togt.

Na eenige dagen onder geneeskundige behandeling geweest te zijn en twee *steen-inscriptien*, die zich ten huize van den regent bevinden, te hebben doen afdrukken in duplo, ondernam ik met Hoepermans de reis naar *Koeto-Redjo* (of *Ardjo*; dit zoude moeten zijn *Artjo*, Skr. *Artjâ*, vereerd godenbeeld, het geen echter daar niet bestaat, of men moest de *Lingga's* in de groote tempels als zulke willen beschouwen). *Redjo* is waarschijnlijk *Radjija*, koninkrijk, rijk, van daar de vele *Adiredjo's* (of *Ngadiredjo*) op Java; het oorspronkelijke of het opperste rijk, *Poerworedjo*, is

eene nieuwe plaats, die zeer weining aanspraak op dien naam heeft, het is bepaald geen oud rijk (van tempo da-hoeloe), evenmin als zijn naamverwant nabij den weg van *Banjoemaas* naar *Bandjar Nagara*.

Waar wij *Reljo* op Java vinden is dit eene verbastering van *Artjd*, godenbeeld. De Javanen spreken de tenuis en media net zoo onzeker uit als de zuid- en midden-Duitschers; men kan alleen op het geschrevene woord staat maken, en bij de minder beschaafden ook hierop niet.

Ik zal in eene kleine Monographie over *de grotten* van *Koeto-redjo* handelen, in verbinding met eene andere, door mij in het district *Bandongan* (residentie Kadoe) gevonden, en met de natuurlijke grot van *Traja* (zie ook boven, *Mandala* bij *Karang Kobar*).

Hier zal ik alleen de uiterlijke gedaante dier interessante pogingen in het genre van rots-tempels op *Java* bekend stellen.

Van *Koeto-redjo* gaat men naar *Pitoeroeh*. Met de twee Wedhono's van *Kemiri* en *Pitoeroeh* en N. W. Hoepermans, reed ik te paard naar de *twee eerste grotten*, gelegen ten noorden van eene rivier, die wij ook verder op vervolgden om nog andere grotten te bezoeken en waarvan de naam met iedere daaraan grenzende dessa verandert; de naaste dessa heet *Kapiteran*. De grotten heeten *Watoelawang* (rotsen met deuren of poorten) en liggen aan den goenoeng *Lanang* (den mannelijken berg). De beschrijving van den Heer *Kinder de Camarecq* in het Tijdschrift van T. L. & V. deel I vond ik zeer goed; zelfs geven de bijgevoegde platen, hoewel door den Heer *Kinder* niet goedgekeurd, een vrij goed denkbeeld van den interessanten inhoud dier grotten. (N. W. Hoepermans werd dadelijk gelast schetsen van de *Lingga's* en *Joni's* te maken en de grotten op te meten.) De Heer *Kinder* heeft ook de verdienste deze grotten van de massa opgehoopt slijk en rolsteenen te hebben doen reinigen.

Vochtigheid en slijk vergaderen zich echter toch altijd weder, daar het water van boven doorzippelt.

De deuren zijn vrij goed uitgewerkt, de kozijnen der deuren zijn van een roodachtigen steen; ook een gedeelte van de rots naast de deuren heeft bewerking ondergaan door menschenhanden. De uithollingen (Aushöhlungen) zijn geschied in de levende rots.

In iedere grot is een *Lingga*, staande op eene Juni, van welke het door de aanraking van den *Lingga* geheiligde water door de tuit in een daarnaast staand reservoir van steen afvloeide.

Hier geldt dezelfde opmerking, die wij boven ten aanzien van den tempel Ardjoeno gemaakt hebben, dit heilige water was de hoofdbron van de *inkomsten der priesters*. Voor de nadere beschrijving van deze en de volgende grotten, verwijs ik naar eene Monographie over grotten op Java, die in den Hindoetijd heilighdommen waren.

De grotten ziet men na eene laatste bogt der kronkelende rivier omgereden te zijn; die rivier heet *Kali glagah*, verder op *Kali tepus* en zoo naar iedere desa, die daaraan gelegen is; van beide grotten heeft N. W. Hoepermans teekeningen gemaakt, die het binnengedeelte vrij goed voorstellen; de localiteit is aardig en wel tot het maken van tempelgrotten uitnoodigend; de steen waarin de grotten uitgehouwen zijn, is niet hard.

Een halven paal verder de rivier op, en 3 palen van *Pitoeroh*, vindt men op den berg *Tabassan* eene grot, uit twee kamers bestaande; Hoepermans heeft eene tekening van de kamer in het midden en van die ter linkerhand gemaakt, benevens een gezigt van het geheel van de buitenzijde.

Tabassan is misschien eene verbastering van skt. *tapasija*, boete, askesis. Men gaat eene hoogte op van 60 à 70 voet boven de rivier. Op de rechterzijde (als men naar de rots gewend is) is in het voorgedeelte eene bank tot zitten

in den steen genouwen. Dit voorgedeelte, circa 27 voet lang en 12 voet hoog, vormt eene soort van varandah en is in de rots uitgehouwen; de voortzetting hiervan ter linkerzijde biedt een gesloten front of muur van circa 15 voet hoogte; op $\frac{2}{3}$ daarvan is een door de natuur gevormde ingang 6 voet hoog en 4 voet breed, door welken men in de linkerkamer komt, die 15 voet vierkant beslaat, echter in de hoeken afgerond is (deze afrondingen vindt men ook bij de grotten aan den berg *Lanang* waarover pas gehandeld werd.)

De *Lingga*, die hier even als in de vroeger beschreven grotten op eene vierkant voetstuk rustte, is met geweld vernield en de stukken er van liggen verstrooid in de kamer. (Dit vandalisme heeft plaats gehad binnen de laatste 20 à 25 jaren en wel werd het volvoerd door een Controleur, die veronderstelde hier schatten te zullen vinden).

Deze kamer naar regts uitgaande komt men vijf trappen af door eene steenen deur (of ingang) weder in de *Varandah*. Halvemaanvormig loopen hier (op de linkerzijde) twee boven elkander rijzende trappen of rustbanken; daarna komt men aan de tweede kamer, tot welke men door drie trappen opstijgt. De muur van deze kamer, waar door men als ingang in den tempel komt, is meer dan 7 voet dik, de achtermuur loopt halvemaansgewijze rond. De breedte der kamer is circa 20 voet, de lengte 15.

Een vierkante steen (*Joni*), die op de wijze der eerste grotten den *lingga* draagt, is met den muur der achterzijde verbonden. In de *Joni* is boven een klein gat, dat met eene links meer benedenwaarts aangebrachte tuit correspondeert en het water deed afvloeijen in het reservoir ter linkerzijde.

Dit reservoir (of waterkom) is, *én* met de *Joni* *én* met den achtermuur verbonden. Men heeft uit de rots slechts zooveel uitgehouwen, als volstrekt noodig was om *Lingga*, *Joni* en waterkom daartestellen. Op de voor- en regter-

zijde van de Joni en waterkom, bevinden zich halfronde steenen, die als zit- of bidbankjes hebben gediend. Eindelijk vindt men op de regterzijde van de grot, ook met den muur verbonden, eene steenen bank; buitenkomende heeft men ook ter regterzijde eene rondlopende zitplaats.

Het verwulf der Verandah is door de natuur gegeven, men ziet er geene bewerking aan; daar boven rijst de top van den berg, eene groote en zware massa van steenen, waardoor het gezigt op den tempel aanzienlijk verfraaid wordt; houtgewas van geene waarde en mosplanten bevinden zich tusschen de vochtige steenen.

Buiten den vernielden Lingga in de linkerkamer vertoonden zich geene sporen van verwoesting of verval.

De natuurlijke ingang naar deze kamer heeft waarschijnlijk het denkbeeld uitgelokt hier verder uit te hollen en tempels te maken.

Er bevinden zich in deze, even als in de vroeger beschreven grotten, nissen (hier ter plaatse minder goed uitgewerkt); deze hebben waarschijnlijk minder tot beelden van *Artja's* (godenbeelden) dan voor het plaatsen van reukwerk, bloemen en ustensilien gediend.

Dezelfde opmerking geldt voor het *Adyton in Mendoet*.

Regts buiten kan men aan een begin van zuilenvorming denken; ook zijn de wanden der rots gedeeltelijk vrij glad en doen bewerking vermoeden.

Teruggaande, de rivier af, komt men aan eene grot, genoemd naar desa *Kali tepus*, op den linker oever der rivier; men gaat steil naar boven 80 à 100 voet hoog; het heiligdom is in duister gehuld.

Er is eene voorkamer, tot welke een ingang door de rots heenleidt; deze buitenrots heeft eene aanzienlijke dikte en in dezelve vindt men het kòzijn van eene deur.

De lingga in het heiligdom is gebroken; het waterbekken, dat zich hier even als in de andere grotten bevindt, geeft het geluid van een *bende* (kleine gong) b. v. als men

een steen daarin werpt. Zulk eene (echter natuurlijke) *bende* vond ik ook bij de natuurlijke grot van Trajoe; het bijgeloof hecht zich aan het geluid, dat deze soort van steen geeft, ik geloof dat bij onze grot dit geluid in het donkere Adyton door de fungerende priesters tot dupering van het buitenstaande volk misbruikt werd. *Civa sprak als het ware uit zijn binnenste heiligdom.*

Hoepermans heeft ook van dezen tempel een platten grond vervaardigd, die een duidelijk overzicht van het voorhandene geeft; voor de eerste kamer is een *natuurlijk* verwulfsel 3 voet breed en 12 voet hoog. De ingang tot de voorkamer en de rots die hij doorsnijdt, is 9 voet lang; deze voorkamer is 5 voet lang en 12 voet breed, er bevinden zich aan de zijden verhoogde plaatsen of banken. De ingang van daar naar den tempel is vier voet breed en doorsnijdt eenen (rots) muur van 3 voet dikte; de tempel is 8 voet breed en 12 voet lang. Aan den achtermuur bevindt zich de bekende vierkante steen, Joni, met een gat dat in eene tuit uitloopt, die het water in het boven bedoelde reservoir uitstort; deze Joni is boven en aan den rechterkant sterk beschadigd; aan den rechterkant eene soort van rustbank.

Op het geheel rust de top van den berg. De lingga die tot de Joni behoorde *ligt aan stukken.*

Van hier keerde ik onwel naar *Pitoeroë* terug; den anderen ochtend reed ik naar twee andere (bijna geheel natuurlijke) grotten op de grens en op het gebied van de afdeeling *Keboemen* bij de dessa *Merden*.

Na deze dessa Merden gepasseerd te hebben, gaat men langs een bergpad circa 300 voet den berg *Meranti* op.

De plaats wordt genoemd *Watoe roemah* of *Selo griho* (beide *steenen huis* beteekende). Deze natuurlijke grot is rondachtig, heeft 25 voet diameter en 15 voet hoogte. Van binnen rond de grot loopt eene natuurlijke geul; in de

grot heeft blijkbaar eene Joni met Lingga gestaan, wier stukken nog verstrooid rondliggen.

Den ingang vormt de geheele opene voorzijde der grot. Op den regterkant loopt de rots circa 125 voet ver voort naar de wijze van een muur; hier boven ter hoogte van 25 voet is een steenen verwulfsel, over den geheelen berg hangende. De berg is als bezaaid met uitstekende en overhangende rotsblokken en begroeid met boomen en struiken die tot het verval bijdragen; de steen is niet hard; op den linkerkant vindt men zachte kleiaarde, door het van boven doorzippelende water opgewerkt. Ook ziet men aan de rots op vitriool gelijkende efflorescentien.

In het midden van het verwulfsel is eene ronde diepte van circa 4 palm, en met eene doorsnede van $1\frac{1}{2}$ el.

Deze grot was dus bijna niet bewerkt door menschenhanden, echter bood zij zich in hare natuurlijke gedaante als van zelf aan als eene plaats voor den vereerden *Lingga*; tot verblijfplaats van priesters kon zij niet wel dienen.

Een paal van de grot *Meranti*, vijf paal van *Pitoeroeh*, ligt bij de dessa *Kapoetian* nog eene grot, genaamd *Brengkol*, eveneens door de natuur gevormd.

Het front is circa 60 voet lang, de hoogte circa 30 voet, op den linkerkant meer naar voren gebogen dan op den regter. In den linkerhoek eene holte in den achtermuur; de grond is niet effen; er liggen steenen daarop verspreid; op den voorgrond zijn brokken, die een steenen voorwerp schijnen gevormd te hebben, dat echter langwerpiger moet geweest zijn, dan de boven beschreven Joni's.

Deze grot is niet in eene rots ontstaan, maar vertoont verhardenede modder (*waddas*), die misschien wel van vulkanischen oorsprong is; er zippelt veel water door van boven. De top des bergs is pl. m. 100 voet hoog; op ongeveer 150 passen distantie, in een Sawah-veld nabij de bovengenoemde dessa, ligt een eenigzins afgeronde steen van 12 voet hoogte en 40 voet in omtrek.

Hij wordt genoemd *batoe Koemolong* (*kolong*; Jav. een groote zware metalen ring of band; een schakel.) Als deze steen eene godsdienstige beteekenis heeft, dandiende hij waarschijnlijk als offersteen, waarop men de geofferde dieren uitspreidde.

Denzelfden dag ging ik van *Pitoeroh*; (dit woordt schijnt afgeleid te zijn van *toeroeh*, uitdruppen, uitvloeijen, wegens het doorzijpelen van het water in de meeste grotten, of ook wegens het in vroegere tijden van den *Lingga* en de *Joni* afdruipeude en uitvloeiende heilige water); van *Pitoeroh* reed ik naar *Koetoredjo* en van daar in den wagen naar *Poerworedjo*.

In het huis van den Regent van *Poerworedjo* bevinden zich twee steenen met inscriptien; de eene, met eene zwarte compositie overtrokken, is in den muur van een *Pandopo* ingemetseld; de andere staat vrij en is op vier zijden beschreven, deze steen is afkomstig uit de *desa Pëndëm* (het verschudde dorp), op de grens van *Djocjokarto* in het gebergte; het jaartal wijst op den tijd van den bloei van *Prambanan*.

Van deze inscriptien zijn afdrukken vervaardigd door van *Trigt* en *Hoepermans*.

Bij den regent zijn ook twaalf *Hindoe-beelden* aanwezig, waaronder een *Lingga in de Joni*, goed bewerkt; verder *Civa met Párvatí*, de anderen van weinig waarde en sterk beschadigd. Voor het huis van den resident bevindt zich een goed bewaarde *Ganësa*, een beeld met drie hoofden (*Vischnoe?*) en nog een derde.

In verscheidene *desa's* bevinden zich nog onbeduidende oudheden.

Twee beeldjes, *Civa* en *Doergá*, voor het adsistent-residents huis te *Ambal*. Over de oudheden die zich in *Ambal* bevinden, te *Aja* nabij de grens van *Banjoemaas*, bestaat

een rapport in het residentie-archief te *Poerworedjo*, hetwelk mij werd medegedeeld door den Heer *Castens*, aan wien ik ook verscheidene interessante gegevens over zijne residentie te danken heb.

Het rapport is overgeschreven door Hoépermans, ook zijn de schetsen die daarbij zijn, nageteekend. Ik had *Ambal*, *Karang Bollang* en *Karang Anjer* gaarne bezocht, maar de toestand van mijn ligehaam was van dien aard, dat Dr. van Kappen mij ried spoedig weder naar het koele klimaat van *Wonosobo* te vertrekken, daar de hitte der vlakten mij ter neder drukte.

Nog hoorde ik van den Heer *Castens* van het bestaan eener dessa *Sampang* in het gebergte van *Karang Anjer*, waarvan de bewoners voor *niet Mohamedanen* worden gehouden, hoewel zij zich uiterlijk als Mohamedanen gedragen en zich als zoodanig willen doen gelden.

Hiertoe vormt (om niet van de *Tengerezen* en de *Badoeïs in Bantèn* te spreken) ook eene dessa in *Soekapoera* (Pr. regentschappen) den pendant; zij ligt in de *Rawah Lakbok* niet verre van de groote rivier *Tjitandoei* en ik werd door den Heer *Pfizinger* op haar bestaan opmerkzaam gemaakt. De bewoners van deze dessa laten geen vreemdeling, met name geen Mohammedaan toe; zij brengen hunne schatting vrijwillig op en leven geheel op zich zelve. Eene derde plaats van dezen aard is de kampong *Gëdakan* aan de W. zijde van den *Merbaboe* (van waar het groote getal oude Manuscripten op lontar, thans in het Bataviaasch Genootschap, afkomstig is).

Van de bewoners dezer dessa wordt algemeen beweerd, dat zij nog heidenen (dat is nog *Hindoe's*) zijn; echter willen zij daarvan niets weten en heeft men nog maar weinig over hunne denkbeelden kunnen uitvinden.

Ook op andere plaatsen op Java vindt men sporen van levende overblijfselen van *Hindoe's*. Op eene andere plaats zal gelegenheid worden gevonden hierop terug te kómen.

Op den *Diëng* beweert men dat de bewoners, of een gedeelte daarvan, b.v. de grootvader van *Tjitro*, voor 4 of 3 generaties nog *Boeddhisten* waren (dat is volgelingen van het oude geloof, die over het algemeen *Orang Boeddha* of *orang koena-koena* genoemd worden). Ook bevinden zich in *Ambal* in de *dessa Petanahan* menschen van het *Kalongvolk*, waarover ik eene lange legende inwon.

Eindelijk werd ik hier en in *Wonosobo* bekend met den naam eener geheime Mohammedaansche secte *Noer Hakim*. *Hakim* is hier waarschijnlijk niet als adjectief bij *Noer*, licht, op te vatten, maar de twee Arabische woorden staan naar Polynesische manier in Genitief-verhouding, *licht van den Hakim*, en *Hakim* kan dan niemand zijn, dan de meer dan half gekke *Fatimidische Khalief* van *Egypte en Syrie*, *Hakim bin amr illah*, de derde uit deze familie, die in het jaar der *Hegra* 381 den troon beklom en die voor eene godheid wilde gelden.

Noer Hakim is dan misschien de leer, die van hem en den bedrieger *Darar*, die *Hakim's* gunst bezat, uitging en die zich nog thans staande houdt bij de Druzen op den Libanon.

Of mijne conjectuur juist is of niet moet uit de boeken der Javaansche secte blijken, die, geloof ik, nog niet gevonden zijn. De aanhangers dezer secte laten zich over hunne grondstellingen volstrekt niet uit, en wat men tot nu toe over hen weet of fabelt, komt van de regtgeloovige Mohammedanen, die de nieuwe secte als Atheïsten verfoeijen.

Naar *Wonosobo* teruggekeerd, genas ik langzamerhand van mijne ziekte, waartoe buiten het gezonde klimaat, ook het gulle en vriendschappelijke onthaal van de familie Kollmann zeer veel bijdroeg. Twee mijner ondergeschikten waren gedurende mijne afwezigheid bezig geweest de voor naamste beelden, die voor en naast het residentiehuis staan, te teekenen; de teekeningen van *Moonen* moesten echter afgekeurd worden.

Ik zond alle vier ondergeschikten tot opsporing van den grooten *Boeddha-trap*, die van *Ledok* naar het plateau *Diëng leidt*, echter niet, zoo als ik dacht, van *Talaga Mendjer*, dat als badplaats zoo geschikt was tot punt van uitgang voor de bedevaartgangers.

Het begin van den trap is twee paal Z. W. van *Talaga Mendjer*; er bestaan nog 60 à 80 treden, en de hoogte is uiterst moeilijk te beklimmen.

Dit meer *Mendjer* heeft toevloed van het Noorden en voedt eenige kanalen naar het Zuiden toe, die in den *Sarajoe* vloeijen. Oudheden bevinden zich er niet. Bij eene eerste beschouwing zoude men genegen zijn aan te nemen dat in het zuiden een kunstmatige dam geweest is om het water in het reservoir van het meer op te stuwen, zoodat het eerder een eigenlijke *Talaga* (Skr. *Talaka*, *tadaga* in de moderne talen van Indie) vijver tot bewatering zoude geweest zijn; echter vond ik, daar waar de dam moest gemaakt zijn, oorspronkelijk onbehouwen basaltsteenen in het water, die het optrekken van een dam door menschenhanden twijfelachtig maken.

De vier militairen werden ook geëmploijeerd om de afdrukken der steen-inscriptien op decalqueer-papier door te teekenen; zij werden echter hoe langer hoe onverschilliger bij het verrigten van hun werk; alleen N. W. Hoepermans maakte hierop eene eervolle uitzondering en gewende zich aan het opstellen van rapporten over al hetgeen wij gevonden en gezien hadden.

Wegens mijne gezondheid bleef ik nog acht dagen na vooruitzending van mijne geëmploijeerden te *Wonosobo* en bezocht vooral nog de interessante *Joni* van *Sawangan*, die reeds vroeger door W. H. Nieuwland geteekend was.

De weg daarheen gaat van dien naar *Kreteg* op $2\frac{1}{2}$ paal distantie van *Wonosobo* regts af. Drie slangenhoofden in elkander gekronkeld steunen een schildpad, en deze steunt wederom de tuit der *Joni*; van deze voorstelling

zijn mij nog verscheidene voorbeelden bekend geworden; b.v. in den tuin van het residentie huis te *Magelang* en tusschen de dessa's *Redono* en *Wawar*, 5 paal van *Pinggir*, gebied *Ambarawa*. De zin is duidelijk: De *kwerma* (Vishnoe als schildpad) rust op de slang *Ananta* (oneindigheid) en dient echter als onderlaag voor de *Joni* (en den *lingga*), en duidt dus aan, dat *Civa* de hoogste en *Wishnoe* maar eene *Secon-daire godheid* was.

Deze *Joni* staat niet op hare oorspronkelijke plaats en misschien behoorde er geen *Lingga* toe; zulke *Jonis* zonder tuit noemt men thans *Padassan* (eigenlijk echter is *padassan* een vierkante steen, naar *Joni* aard, zonder tuit of gat om water te doen uitvloeijen, en diende soms als blok voor het rijststampen. *T. Roorda* verklaart *padassan* door een waschvat aan den ingang van een tempel. Door den regent van *Magalang* wordt de naam *Kendakkan*, als gelijkbeduidend met *padassan* opgegeven).

Ons voorwerp is echter eene *Joni*. Er is hier nog een tweede *Joni* zonder slangen of schildpad, benevens een verminkt beeld met 4 armen en de *Tjakra* (*Ganesa*.) In het huis van den Loerah zijn veel tempelsteenen. Voor het eerst vond ik in een jongen koffijtuin een eigenaardigen steen, wiens weergade ik later dikwijls ontmoet heb; de steen is nagenoeg cilindervormig, het beneden-gedeelte, dat waarschijnlijk altijd in den grond gezeten heeft, was niet geheel bewerkt; hij lag op zijde en ik liet hem in zijne oorspronkelijke houding terug brengen; ik vergeleek dien steen eenigszins met den *Koemolong* bij de laatste grot in *Koetoredjo*, maar nog meer met de plaatsen op *BALI*, waarop men de huiden met pooten enz. uitspreidt, en verscheiden steenen, die ik later b. v. in *Kalassan* vond, konden nauwelijks eene andere bestemming hebben.

De bovenzijde is afgerond 'en van het middenpunt naar den omtrek wat hellende; daaronder volgen twee verdie-

pingen (of geulen) die om den steen heenloopen, afgewisseld door twee ringen, die verhoogd boven de geulen uitsteken. De diameter is drie voet; de diameter van den ring, die den grootsten omvang heeft, is 6 duim grooter; in de nabijheid van dezen steen bevinden zich hoegenaamd geene andere oudheden noch tempelsteenen.

Onbeduidende oudheden bevinden zich nog in verscheidene dessa's, b. v. op de grens van *Kadoe* (plaats *Retjo* = *Artja*, godenbeeld).

Hier hoorde ik ook van eene holte op de Z. O. zijde van den *Sendoro*.

Sanskritnamen van plaatsen komen zeer menigvuldig in het gebied van *Wonosobo* voor.

De meeste antieke overblijfselen worden in de distrikten *Lewono* (Skr. *Laxana* schoonheidsteeken, kenteeken, b. v. van Boeddha) en *Kaliwiro* gevonden. In het laatste district en in *Wonosobo* vindt men de meeste metalen beelden.

In den tijd van mijn verblijf te *Wonosobo* werden twee keeren onder den grond opgedolven oudheden bij den Heer *Kollmann* gebragt, die dezelve verder opzond; de eene partij bestond uit drie gouden oorringen, waarvan één zeer klein, die niet in de oorlel heeft kunnen gedragen worden, maar alleen in den rand van het oor van een kind; één eenvoudig en zwaar; één dubbeld met twee ringen (overeenkomende met dergelijke ringen van *Banjoemaas*), verder een steen van *bergkristal* en een zwaar stuk goud, nagenoeg zonder bewerking, echter afgeslepen; gevonden in de dessa *Si Peté*, distr. *Lewono*, den 18 Maart 1864. De andere vondst bestond uit twee ronde kogels (de eene wit, de andere groen) en een aantal kleine Javaansche zilveren munten (met stempel in de zijde en ter waarde van een kwart gulden) en eene zeer groote concave munt van pl. m. 7 gl. waarde.

Mijne ondergeschikten hadden intusschen den togt gemaakt naar *Kadoe* over den pas van den *Telerep*, die bij *Djoemprit* uitkomt en hadden in last om de tempels *Pring-*

apus, *Perot* en de overblijfselen van een tempel bij *Tjandirotto*, nabij de grens van *Samarang* te bezoeken en er teekeningen van te maken; de teekeningen heb ik ontvangen; ook een kort rapport over den afgebroken tempel (waarover ik van *Dr. Junghuhn* narigt had gekregen en dien ik zelf in 1865 op een uiterst moeilijken togt van *Djoemprit* uit bezocht) en eene opgaaf van de merkwaardigheden van het district *Selokaton in Samarang*, die vooral in eenige petroleumbronnen (*minjak lantor*) bestaan. Nadat de ondergeschikten in het N. W. gedeelte van het regentschap de hun opgedragen taak verrigt hadden, liet ik ze om verdere orders te ontvangen naar *Temanggung* komen, waar ik te gelijk met hen aankwam.

Ik was 31 Maari naar *Kledong* en *Parahan* te paard, naar *Temanggung* per bendij vertrokken. Nog dienzelfden dag reed ik door naar *Magelang*.

Voor de residentie *Kadoe* beperk ik mij aangaande de eerste reis, bij welke alleen *Boro Boedo*, *Mendoet* en de tempels boven *Banjoe-tenoempang* aan een naauwkeurig onderzoek werden onderwerpen, tot weinige narigten, zijnde mijne denkbeelden over die tempels en over *Prambanan* en *Prawassan* in eene Monographie ter neer gesteld en zullende ik over de galerijen, vooral de eerste binnengalerij van *Boro-Boedo*, eene tweede Monographie indienen.

In *Magelang* bleef ik maar eenige dagen, en liet de oudheden, die zich op het erf van het residentie-huis bevinden, catalogiseren.

Den 4^{den} April bezocht ik voor het eerst *Boro-Boedo* en vond het noodig daar ter plaatse eenen geruimen tijd tijd te vertoeven (*).

Ondertusschen had ik weinig hulp van mijne onderge-

(*) De naam van dit beroemde monument wordt in het voorliggende manuscript steeds *Boro Boedo* geschreven, de gewone naam is echter *Bóró Boedoer* (*Bóró Boedhoer?*).

schikten. Van Trigt en Nieuwland gingen wegens ziekte in het hospitaal te *Magelang* en later ging *Nieuwland* naar het groote hospitaal te *Ambarawa* en werd van daar geëvacueerd naar *Samarang*, waar hij afgekeerd en naar Europa teruggezonden werd. (Hij is op de tehuisreis overleden). In het begin liet ik *Nieuwland* en van *Trigt* teekeningen van *Mendoet* en *Banjoe-tenoempang* maken, waarvan de eersten niet allen werden voltooid wegens zijne ziekte.

De afgewerkte teekeningen, vooral van de drie tempels boven *Banjoe-tenoempang*, geven een voldoende denkbeeld van den toestand dezer vroeger grootendeels onder den grond bedolven en door den resident *Hartmann* uitgegraven oudheden.

Hunne namen *Tjandi Loemboeng* (de rijtschuur-tempel) *Tjandi Asoe* (de hondentempel; dien naam voert ook een tempel in de nabijheid van *Prambanan*) en *Tjandi-pëndëm* (de bevolven tempel) geven ons geen licht hoegenaamd en ik wijs op de Monographie over het *Oengaran-gebergte*, over mijne ondervinding ten opzichte van de tegenwoordige Javaansche namen der tempels en andere oudheden en heilige plaatsen uit den Hindoe-tijd.

Boro-Boeddho beteekent een groot getal *Boeddha's*: dit is natuurlijk geen oorspronkelijke naam. Eveneens is het met *Prambanan* gesteld, en hetzelfde idëe der *nieuwere Javanen*, dat den naam *Boro-Boeddho* schiep, schijnt ook bij den naam *Prambanan* in het spel geweest te zijn. Ik leid dit met den Regent van *Bandong* af van het woord 'mban, dat min voogd, beschermer beteekent; *Prambanan* zoude dan, de plaats der beschermers, der protectors, d. i. der Boeddha's beduiden.

De teekeningen die *Moonen* nog begonnen heeft, zijn te eenenmale onbruikbaar (*) en van *Trigt* toonde onverschilligheid en ongehoorzaamheid en vroeg eindelijk, toen ik hem

(*) Ook de op andere plaatsen vermelde teekeningen zijn voor opname minder geschikt voorgekomen. Red.

daarover onderhouden had, ontslag uit mijne commissie, dat hem dan ook op mijn voorstel eenige maanden later gegeven werd.

Hoepermans liet ik geheel *Boro-Boedo* opmeten, de nissen der boeddha's en de waterleidingen tellen en eene opgaaft maken van alle tafereelen, die zich in de vier binnengalerijen en in de buitengalerij bevinden. Ik zelf bestudeerde met behulp van eenige werken over het Buddhisme den samenhang en de volgorde der tafereelen in de binnengalerijen. Over *Mèndoet* zal ik nog afzonderlijk berigten.

Tegen het einde der maand *April* vertrok ik naar *Djoejakarta*, waar ik bij den Resident *Arriens*, een warmen vriend van wetenschappelijke ondernemingen, mijn intrek nam, nadat ik reeds het genoeg had gehad met hem *Boro-Boedo* te doorwandelen en hem in den *Pasangrahan* te ontvangen.

Met den Resident en den *Pangeran Soerjo Negoro*, ging ik voor de eerste keer naar den tempel in de omstreken van *Prambanan*, die ik later verder onderzocht.

Ik wilde mij vestigen in den *Pasangrahan Prambanan*, erat autem pediculis aliisque animalibus foetidis maxime infectus, zoodat mijne ondergeschikten om die reden en bij gebrek aan behoorlijke voeding, daar eenigen tijd een zeer treurig verblijf hadden.

Het was mij dus zeer aangenaam, dat de heer *Klaring* mij aanbood eenigen tijd door te brengen op een zijner *Indigo-Etablissementen*, *Randoe Goenting*, $\frac{3}{4}$ paal van *Prambanan*. Van hier bezocht ik herhaaldelijk *Prambanan*, *Tjandi Sewoe* en *Plawassan*, maar toen ik alleen op *Randoe Goenting* bleef en van de vochtigheid van het huis leed, ging ik op uitnoodiging van den heer *van de Rivière* naar het land van de erven van den heer *Lichte*, van *Prambanan* 3 paal verwijderd. Op het erf daar is eene prachtige collectie van oudheden in steen, waaronder eenige *Unica*; vooral een groot klokachtig gebouw, waarvan het bo-

vengedeelte als het ware een deksel is, die afgenomen kan worden en waarin de vereerde Godheid gezeten of gestaan heeft, om alleen bij feesten aan het volk vertoond te worden. De *koerma's* (schildpadden) die eenen ring om den voet van dit voorwerp vormen en de daarboven verschijnende cirkel van *Nara-Singha's* (dus Vishnoe in zijne tweede en derde Avatâra) schijnen hier op *Vishnoe* als vereerde godheid te wijzen; echter zagen wij de *Koerma* en ook de *slang van Vishnoe* als steunpilaren der Joni te *Sawangân* (en op andere plaatsen), zoodat welligt ook hier *Civa* de vereerde godheid onder de klok was. Er is een catalogus gemaakt van de oudheden te *Tandjong Tirtho* (wijlen Lichte); de metalen beelden, die de heer *Lichte* ook in menigte verzameld had, waren niet meer voorhanden. In 1865 werd ook de rijke collectie van den heer *Klaring* te Djocja (steenen en metalen beelden) opgenomen.

Er zijn teekeningen gemaakt van interessante voorwerpen in de collectien *Lichte* en *Klaring*.

Ongesteldheid te Djocja en reeds op *Tandjong Tirtho* (*Tirtha*, Skr. een heilige badplaats, waarheen de pelgrims van verre streken bedevaarten maken, beduidt bij de tegenwoordige Javanen alleen nog water; de plaats is waarschijnlijk eerst sedert het bestuur van het rijk van Djocja grond) — bewogen mij aan de terugreis te denken, nadat nog drie steenen te *Djocja*, waren afgedrukt, waarvan ik den eenen van *Prambanan* (die door Hoepermans gevonden is in de dessa *Gata*) overgebracht had naar het *Residentie-huis* te *Djocjo*. De twee andere steenen waren reeds lang op het residentie kantoor aanwezig. Twee andere steeninscriptien in *Magelang* konden dezen keer niet afgedrukt worden, daar zij even als de fraaije beelden van het residentie huis van *Kadoe* met eene dikke laag koolteer overtrokken waren. Verscheidene steenen in *Kadoe* werden eerst bij de tweede reis bezocht of ontdekt, eveneens eenige nieuwe in *Djocja*. Nog werd een *Lingga* met in-

scriptie bij den *Pangeran Soerjo Negoro*, een dito bij den rijksbestierder, eene korte inscriptie op het land *Prambonan* en eenige inscriptien op metalen beelden gevonden, dit alles werd gekopieerd. Ook zijn er afdrukken met dun papier gemaakt van twee koperen platen bij *Pangeran Soerjo Negoro* (later afgestaan aan den resident *Bosch* en waarschijnlijk naar *Batavia* opgezonden); echter zijn die afdrukken moeilijk te lezen.

Nog bevinden zich voor het residentie huis te *Djocja* een aanmerkelijk aantal beelden uit de omstreken bijeengebragt; hiervan is eene opgaaf gemaakt, maar de waarde dier beelden is zeer verminderd, doordien het niet bekend is, van welke plaatsen zij afkomstig zijn.

Ik nam de terugreis van *Kadoe* aan en ging na een verblijf van eenige dagen te *Magelang* naar *Samarang* en van daar verder over land naar *Buitenzorg*.

Hoepermans moest voor zijne terugkomst nog de tempels van *Gedong Songo* (de negen tempels — er hebben er echter veel meer bestaan —) opnemen, opmeten en platte gronden er van teekenen. Bij mijne tweede reis bezocht ik van *Ambarawa* uit het eerst de tempels dezer groep, die op het gebied van *Samarang* liggen, later van *Soemowono* uit twee keeren de overige tempels die tot *Kadoe* behooren en aan den voet of liever op de helling (nagenoeg te halver hoogte) van den top *Soemowono* liggen.

Naar *Buitenzorg* teruggekeerd, had ik vooreerst voor de reconstructie van mijn personeel te zorgen. *Nieuwland* was in het hospitaal te *Samarang* afgekeurd, van *Trigt* had zijn ontslag gevraagd en aan *Moonen* moest ik wegens onbruikbaarheid zijne demissie geven. Er bleef dus alleen *Hoepermans*, die zich gedurende de eerste reis bruikbaar en ijverig had getoond.

Reeds voor de eerste reis had ik om toevoeging aan mijne commissie van den Javaan *Mas Dassiman* gevraagd, die mij thans sedert 20 jaren bekend is en die met ty-

pographie, vooral het drukken van Maleische, Javaansche en Balinesche (Kawi) Manuscripten sedert al dien tijd bezig geweest is; hij kon dus eene autographische pers in gang houden, voor welke bijzondere taak hij nog al de noodige kundigheden op het hydrographisch bureau opgedaan had onder bewilliging en met ondersteuning van den chef van dat bureau, de Heer *Edeling*, die ook in 1865 eene van zijne persen tijdelijk aan mijne commissie afstond, tot dat ik in 1866 in het bezit kwam van eene door het Gouvernement aangekochte pers. Genoemde Javaan spreekt en schrijft Maleisch en Javaansch als zijne moedertalen en is met de geheele literatuur dier talen bekend; ook van het Kawi heeft hij door het zetten der twegedrukte werken *Ardjuna Wiwaha* en *Bhoma Kawja* vrij veel geleerd; eindelijk behoort hij tot de fatsoenlijke klasse onder de Javanen, en wordt daardoor tot naderen omgang met Javaansche hoofden toegelaten. De diensten die hij aan de commissie bewezen heeft door het vermenigvuldigen van Manuscripten op lontar door middel der autographie en de berigten door hem op de tweede reis over *Java* en in de *Lampongsche districten* ingewonnen, benevens de wijze van uitvoering der aan hem opgedragen lasten, geven hem het regt op mijne algeheele tevredenheid.

Bij besluit van 24 December 1864 werd hij aan mijne commissie toegevoegd.

Tegelijkertijd had ik mij op de eerste reis overtuigd, dat voor het naauwkeurig wedergeven van alle details, voorkomende aan tempels, beelden en ornamenten uit den ouden tijd, een photograaph aan de commissie diende toegevoegd te worden. Men heeft mij echter indirect naar den Heer van Kinsbergen verwezen, die *op verzoek* van het Bataviaasch Genootschap, waarvan de *bemiddeling* door het Gouvernement op *mijn verzoek* zoude worden ingeroepen, die *tempels, beelden* en *situatien* zou photographeren, die ik als bijzonder gewigtig zoude opgeven. Hieraan echter kon

ik niet voldoen, zijnde daartoe eene aanwijzing in loco noodig, om het karakteristieke der verschillende oudheden te doen uitkomen.

Mijne teekenaren waren weg en de eenige van hen, die goed, echter niet altijd met ambitie en naauwgezetheid werkte, was zelfs op weg naar Europa.

Ik ben daarom later, na afloop der commissie van den Heer *van Kinsbergen*, op mijn verzoek om toevoeging van een photograaph teruggekomen, maar heb een afwijzend antwoord bekomen.

Ondertusschen zoude het mij zeer aangenaam zijn, bij de later door mij op te stellen stukken gebruik te mogen maken van de door den Heer *van Kinsbergen* voor het Bataviaasch Genootschap geleverde photographien.

Den tijd tusschen de eerste en tweede reis bragt ik met mijne twee tegenwoordige onderschikten grootendeels te Buitenzorg door.

De Javaan *Dassiman* oefende zich in het doorteekenen van Manuscripten en bragt die over op de autographische pers. *Hoepermans* was een vrij langen tijd te Batavia om de in het Museum van het Bataviaasch Genootschap aanwezige steen-inscriptien (ten getale van 25) af te drukken. Voor ditzelfde doel, tevens om de oudheden van het Bataviaasch Genootschap na te zien, hoewel die door de voltoojing van het nieuwe gebouw erg over hoop lagen, verder om met deskundigen, b. v. den Heer *Cohen Stuart*, te rade te gaan, die ook eens te dien einde eene halve maand bij mij in *Buitenzorg* doorbragt, maakte ik verscheidene togten naar *Batavia*, die de misgunst voor plasiertogtjes heeft willen doen gelden; te *Batavia* moest ik ook het voor de commissie benoodigde materieel telkens aanschaffen.

Hoepermans werd ook naar het westelijk gedeelte van het *Buitenzorgsche* gezonden en drukte daar buiten den reeds vroeger bekenden steen van *Djamboe* nog twee andere inscriptien af; buitendien is ook de *batoe toelis* van *Buitenzorg* afgedrukt.

Bij eene latere excursie heeft *Hoepermans* de steeninscriptien van *Kawali in Cheribon* afgedrukt.

Ik zelf maakte, weder in het bezit gekomen van mijne wetenschappelijke hulpmiddelen, die studien, die tot verklaring der onderzochte oudheden en ontcijfering der afgedrukte inscriptien noodig waren.

Nadat de Heer *Cohen Stuart* in Maart 1865 bij mij geweest was, dacht ik er aan spoedig eene tweede reis over Midden-Java te beginnen.

De eerste reis op een geheel onbekend terrein kon alleen als een exploratie-tocht gelden. De tweede reis moest gedaan worden om de details der oudheden nader te bestuderen. In de uitvoering van dit plan werd ik echter eenige maanden door ongesteldheid verhinderd en begon die reis eerst in Julij 1865.

Tweede reis over Java.

Mijne ondergeschikten volgden: *Dassiman* te land, om onderweg de oude Manuscripten bij *Garoet* op te nemen. *Hoepermans* ging over zee naar *Samarang*. *Dassiman* werd door mij te *Cheribon* (Tji-rëbon) opgewacht, van waar hij met mij naar *Samarang* vertrok. In *Samarang* werd ik door het breken van den reiswagen acht dagen opgehouden; van daar vertrok ik naar *Salatiga*, om in die adsistent-residentie mijne onderzoekingen te beginnen.

Van *Salatiga* uit werden de oudheden van *Kali-Sëndoja* (Skr. Sandjaja) bezocht; men gaat drie palen den weg naar Solo op en verder nog een paal links af; hier was een badplaats en een tempel met twee terrasvormige trappen aan den voorkant (Vorstufen). Het terrein staat grootendeels onder water; op den weg naar den tempel is eene kleine houten pandopo, waarnaast nog eenige beelden, maar van mindere waarde, staan.

In die pandopo vindt men nog de sporen van offeranden

der tegenwoordige Javanen. Een steenen beeld, op beide kanten bewerkt, vertoont op den eenen kant eene staande mannelijke figuur, met de rechterhand een naast hem staanden staf vasthoudende; op den achterkant eene vrouw in zittende houding, met voor de borst zaamgevouwen handen. Een *Bhoetahoofd* en een *Ganesa* bevinden zich bij den tempel; andere beelden zijn van hier weggehaald naar *Tengaran*, de hoofdplaats van het district.

Door de prachtige, deze plaats beschaduwende, groote boomen en het gezigt dat men van den tempel uit heeft, onderscheidt zich deze plaats, even als *Sindang Bedji*; ook is er een vijver met helder water tusschen natuurlijke steenmuren en eene vierkante waterkom, waarvan het water naar beneden afvloeit, tot badplaats bestemd.

In de dessa *Tengaran* is eene zittende *Párvati*; een ander vrouwelijk beeld met *slangen-oepwita*, verder een *Ganesa* en twee leeuw-olifant-ornamenten, die tot hoofden van waterleidingen aan den tempel hebben gediend; alle deze voorwerpen zijn afkomstig van *Sandjaja*.

Van de ruïne *Prabhoe Serowo* is niets overgebleven. Er zouden drie tempels daar gestaan hebben, bij eene heldere bron; deze tempels zouden zijn afgebroken om het thans geslechte fort van Salatiga te bouwen. De localiteit herkent men weder bij *Kali-taman*, eene badplaats met zeer koel water, die niet ver van het residentiehuis ligt.

Ik geloofde tegenover die badplaats het emplacement van twee of drie tempels te herkennen. De voorhandene ruimte is toereikende voor die tempels en het terrein is blijkbaar door menschenhanden gelijk gemaakt; thans bevinden er zich geen tempelsteenen meer ter plaatse; na afbreking der tempels schijnt echter hier, even als op andere plaatsen in *Samarang* en *Kadoe*, door de bewoners van den omtrek de heiligschennis eenigzins goed gemaakt te zijn, door opeenhoping van groote rolsteenen tot muren die vierkanten vormen, ter vervanging van wat vernield is.

De *beschreven steen*, die ook eenigen tijd op *Salatiga* stond, was door den resident *Domis* van den *Merbaboe* overgebracht en is thans in het museum te *Leiden*.

Bij *Salatiga* is eene dessa *Pabelan* in eene enclave van *Solo*; deze, even als *Kali Pabelan in Moentilan*, bewijzen weduwen-verbranding. (*Bela*, eene zich offerende vrouw).

In *Salatiga* bevinden zich eenige oudheden in het bezit van particulieren: bij den heer *Hof* een metalen beeld, eene vrouw voorstellende met slangen, oepavita en âtâpâtra, gevonden in een tuin te *Salatiga*. Bij den heer *Hof* bevindt zich ook een gouden Boeddha in zittende houding, die een voet- en ruggestuk heeft gehad, welke thans niet meer voorhanden zijn ($\pm$ 2 duim hoog). Verder een zilveren beeld, circa drie duim hoog, zittende op een lotusbed met gekruiste beenen en prabhâvala (?); volgens beschrijving waarschijnlijk een Koevera (God des rijkdoms).

Bij den heer *Coenraad* bevindt zich een steenen beeld, gevonden in de *kali Setro*, 1 paal van *Salatiga*, tot een tempel behoord hebbende, in relief voorstellende *Hanoeman* met bloemen in de hand en 2 belletjes aan den staart.

Ook moet de heer *Coenraad* een steen bezitten, waarop *letters staan*, ook gevonden in de *kali Setro*; dezen steen houdt die heer zorgvuldig met doeken omwikkeld achter slot. Het is zijn *Talisman*.

In het district *Ambarawa* zijn vele geïsoleerd voorkomende oudheden verstrooid, die thans tot geen tempel betrekking hebben, b.v. te *Kali Loemoet* onder een boom aan het riviertje een *Ganesa*, voor welchen boom zich nog in het water eene *Artja* bevond, een teeken dat de dessabewoners nog offeranden brengen. Buitendien bevindt zich een *Lemboe* (eigenlijk witte stier = *Nandi*) bij de dessa van dien naam. Verder heeft men hier verscheidene plaatsen genaamd *Sawah Retjo*, sawahvelden met godenbeelden (*Retjo* is *Artja*, godenbeeld).

Meer belang boezemt in *Siddhomoekti*, waarover ik in het stuk over de omgevingen van het *Oengaran* gebergte heb gehandeld en *Tjandi Doekoeh*, een afgebroken tempel op de bergen boven *Banjoe-biroe*.

Met uitzondering van laatstgenoemden tempel liggen de oudheden in de districten *Amberawa* en *Oengaran* allen op de ribben van het *Oengaran* gebergte.

Tjandi Doekoeh ligt 2 paal van *Banjoe-biroe*, tegenover den berg *Telomojo* (*Tilamaja*) in 't W. Z. W. Door de Javanen wordt *telo* verklaard door *trang*, helder, duidelijk; vgl. *pratelan*. Mijne verklaring, *sesam-achtig*, heb ik in het stuk over *Oengaran* gegeven.

Op een heuvel boven de dessa van denzelfden naam bevinden zich de fundamenten van een vierkanten tempel, nog 3 voet boven de aarde. Men herinnert zich dat van dien tempel vroeger nog meer bestond en dat hij ten tijde van *Dipo Negoro* door eene aardbeving verwoest is; echter was reeds toen geen dak meer voorhanden, hetgeen drie generatiën vroeger nog den tempel dekte.

De ingang was aan het oosten, op welke zijde zich eene „Vorstufo” c. 10 pas lang en 10 breed bevindt. Even breed was de tempel. Naar het Z. is eene lage „Vorstufo” half zoo breed en lang. In het N. en Z. zijn resten van een evenwijdigen muur, 3 passen van den tempel; buitendien liggen er vele steenen rondom verstrooid. Alles is van trachiet, goed behouwen, echter zeer beschadigd. De tempel is 6 passen in het vierkant, in het midden, waar het heiligdom was, wat lager liggend.

Dit heiligdom was van binnen 5 voet in het vierkant. Deze dimensien keeren regelmatig weder bij de kleine tempels in *Samarang* en *Kadoe*.

Van ornamenten en beelden tot den tempel behoord hebbende, waarvan men veel in de nabijheid bijeengebragt heeft, noem ik twee slang-leeuwen met gewonde hoofden, aan het portaal gestaan hebbende, vgl. olifant-leeuwen-or-

namenten, die wij reeds dikwijls ontmoet hebben en de eigenaardige *Naga's* te Wonosobo. Verder een *Ganesa*; *Doerga* met *Tjakra* (?), *çangkha* (links boven), *gadd* (knods) rechts beneden, links beneden de staart van den *Mahushásura*; 1 *Nandi*, 1 *Singha*, 1 *Joni*, verscheidene *Lingga's* en versierselen van de hoeken des tempels, eene soort van *Bhoeta-loofden*. De meeste steenen van den tempel schijnen (door de aardbeving) uit hunne ligging gerukt te zijn.

De bewerking der benedenste steenen des tempels herinnert aan *Boro Boedo*; van voren in de „Vorstufo” 2 groote *Bhoeta's*, eveneens in het westen. Aan dezen tempel schijnt in het westen van Kadoe de *Tjandi Renting* te beantwoorden, die ook naar den *Telomojo* gerigt is.

In de nabijheid is eene warme bron van blaauwachtig witte kleur; met die bron wordt *Brá Widjájá*, vorst van *Modjopahit*, in verbinding gebragt. Hij zou hier het staal van zijne wapens hebben gehard.

In het O. en W. van den tempel gelooft men de sporen van een ringmuur of eerste „Vorstufo” te zien. Misschien is zelfs in het noorden eene nog verder uitstekende Vorstufo geweest (Vgl. *Kali Sëndjojo*).

Naar het oosten heeft men het gezigt op de *Kali Pening* (dit woord moet ziekte beteekenen).

In het stuk over *Oengaran* heb ik de oudheden en badplaatsen opgenoemd en beschreven, die in betrekking staan tot den *Soerolojo* en de toppen van het *Oengaran* gebergte. Ik spreek daarom hier niet verder over de togten gedaan naar *Siddhomoekti* over *Djambaran* naar *Lemah-bang* (roode aarde) waar men een zeer grooten *Ganesa* bij de *Doekoeh Koenir* vindt en in de sawahs verspreide oudheden en resten van tempels, noch eindelijk van *Sindang Bedji*, *Njajtjono* en den top van den *Soerolojo*.

Gedong Songo of *Tjandi Songo*. Deze tempelgroep, gedeeltelijk op het gebied van *Ambarawa*, gedeeltelijk op dat van

Kadoe gelegen, was reeds in 1864 door Hoepermans bezocht en eene teekening van de localiteit gemaakt, die echter in geen opzigt voldoet.

Van *Ambarawa* maakte ik in Augustus 1865 een togt naar het oostelijk gedeelte der tempels (die onder Samarang zijn); van *Soemowono* bezocht ik in October 1865 twee keeren de westelijke tempels (onder *Kadoe*). De naam der tempelgroepen is geheel onjuist; op de oostzijde bevonden zich 7 tempelgebouwen, waarvan twee ingestort; op de westzijde staan nog maar twee onder dak; echter zijn de sporen van zestien en meer gebouwen en tempels te herkennen; men kan aannemen dat 50 à 100 jaren geleden negen staande tempels zichtbaar waren en dat uit dien tijd de naam *Tjandi Songo* (9 tempels) stamt.

Van *Ambarawa* gaat men de dessa *Banjoe Koening* voorbij naar *Banaran*, waar in de nabijheid een warme zwavelbron is (kalie pawon, keuken-rivier). Van hier gaat men een moeilijk, steenachtig bergpad op. De tempelgroep is ingesloten van drie zijden door het *Ngroengroengan gebirg*, het zuidelijkst gedeelte van den *Oengan*, waartoe ook de *Soemowono* behoort; naar 't zuiden, Z. W. en Z. O. prachtige gezigten.

De *Tjandra Sangkala*, die den ouderdom dezer tempels opgeven zou, is een Javaansch verzinsel (zie beneden).

De tempels 1 en 2 liggen lager dan 3 en de rest op de Samarangsche zijde, die te zamen eene groep vormen.

Een en twee zijn als het ware voortempels, die tot het hooger liggende heiligdom voorbereiden.

No. 1. Ingang van het westen, gedaante van tempel en dak, welk laatste gedeeltelijk ingestort is, even als op den *Diëng*; de steenen, zonder inlassching over elkander geplaatst, vormen eenen spitsboog doordien elke hoogere laag iets boven de voorafgaande lagere uitsteekt en het geheel door een enkelen steen gesloten wordt.

Deze spitsbogenstijl behoort niet tot de *oudste*, maar in-

tegendeel tot eene *vrij jonge periode* van den Hindoetijd. *Boro Boedo*, *Prambanan* en andere oude tempels hebben inlasschingen der steenen in elkander en den rondbogenstijl. Al is nu ook in andere landen, b. v. in *Griekenland* — (de cyclopische muren) — het eenvoudige oopenpakken van steenen een teeken van hoogen ouderdom, op Java toch kan het alleen een teeken van achteruitgang der kunst van lateren tijd zijn (zie de jaartallen van *Prambanan* en die van *Diëng*).

Eene zeer volmaakte bouwkunst werd door de Boedhisten van het vaste land naar Java overgebracht: de overblijfselen daarvan bewonderen wij voornamelijk in *Prambanan*, *Boro Boedo* en *Mëndoet*. Deze kunst was reeds vervallen toen de tempels op den *Diëng* gebouwd werden; zij verviel in den vervolge nog meer (*Modjopahit*) en in stede van tempels van *trachiet*, vinden wij eindelijk tempels van *baksteen* met weinig en minder goed beeldhouwwerk.

In het binnengedeelte van No. 1 is eene *Joni*, iets van hare plaats in het midden verschoven. De toegang bestond waarschijnlijk uit 3 trappen. In het binnengedeelte naar Z., O. en N. zijn 3 *versierde nissen*, waarschijnlijk voor godenbeelden bestemd; aan dezelve beantwoordt buiten en beneden een lotuskruik door drie *Karyatiden* ondersteund; deze *Karyatiden* zijn kleine gedrogtelijke figuren met groote buiken en naar boven gehouden handen; men vindt ze reeds in *Boro Boedo*, verder aan de tempels (*Pëndëm* enz.) bij *Banjoe-tenoempang*.

In het binnengedeelte zijn nog 8 vierkante dieptes, ter zijde van de drie nissen en van de deur; deze dienden voor ustensilien der godsdienst enz.

Het dak heeft buiten *étages*, waarvan de benedenste buiten de wanden des tempels uitsteekt. Van binnen is het dak pyramidaal toeloopende als in *Mëndoet* enz. Nog zijn er halve leeuwen (even als in *Wonosobo* enz.) als ornamenten (van de portalen) voorhanden.

Men heeft hier een prachtig gezigt. In het Z. vertoont zich de *Telomojo*, iets oostelijk de *Gadjah Moengkoen* (de nedergehurkte olifant), dezen naam voeren wegens hunne schuinsche helling onderscheidene bergen op Java, (b. v. een bij den Diëng). Achter deze vertoont zich hooger de breede *Merbaboe*, regts daarvan kan men den top van den *Merapi* zien. Meer westelijk, niet ver van den *Telomojo*, is de *Andong* waaraan de *Tjandi Renting in Kadoe* ligt. Nabij in het westen is een lager gebergte, aan welks gedeelten achtereenvolgens de volgende namen worden gegeven: *Baladewa* (de broeder van *Krishna*); *Soekorini* (of *Soekotrini*) waar de legende *Wibhishana*, den broeder van *Ravana*, echter vriend van *Rama*, plaatst; den naam van *Sokorini* of *Soekorini* voert ook een berg in *Bandongan*, behoorende tot de voorbergen van den *Soembing*; daar bevinden zich resten van een tempel en beelden, die (*Narasingha* en *Narasinghi*) aan *Vishnu* herinneren; verder *Ngoho* en *Sapoe Angin*; verder westelijk vertoonen zich de *Soembing* en *Sendoro*. In het N. is *Soemowonogendol* en *Ngroengroengan*, die tot het *Oengaran* gebergte behooren.

No. 2. In noordelijke rigting opklimmende bereikt men dezen tempel.

Gedaante, dak (dat goed behouden is) en ingang van het W. als bij No. 1; 6 trappen leiden tot den ingang. In het binnengedeelte zijn drie kleine nissen, vierkant met eene ronding naar boven, zonder versierselen, aan welke buiten drie groote nissen beantwoorden; in deze drie nissen en in twee naast den ingang stonden beelden. Een beeld zonder hoofd staat er nog dicht bij, het schijnt een *Resi met koendi* (waterkruik) en *tëkan* (priesterstaf) te zijn. Boven de drie nissen op de Z., O. en W. zijde bevinden zich groote *Bhoeta-hoofden*. Beneden op de zijden de halve leeuwen-ornamenten. De nissen buiten zijn juist als bij de *Tjandi's* van *Banjoe-Tenoempang*, echter minder fraai; buitenmuren schijnen bij deze twee tempels niet bestaan te

hebben. Beide zijn met struiken en mos begroeid. In het portaal is het spoor van de vroegere aanwezigheid eener deur.

Ten westen vloeit, als grens van Kadoe, de *Lepen* (= kali) *pandjang*, ook naar de naaste dessa *Lokong* (of *Logong*) genaamd; aan deze rivier zijn efflorescentien van zwavel of wel zwavelbronnen, waarvan de reuk, vooral bij de hooger op liggende groep van tempels, zich sterk doet gevoelen.

NB. Men heeft in der tijd in deze tempels naar schatten gegraven.

No. 3. 4. 5. (6. 7.) vormen de eene groep, die noordelijk en hooger dan No. 2 is gelegen; dit is blijkbaar de hoofdgroep van onze tempels en daarvan is wederom de grootere tempel No. 3 ter regterzijde (oostelijk), in het midden van twee kleinere, de voornaamste. Tegenover No. 3 is een steenen huisje (No. 5) dat geen tempel geweest is. Dit staat tot den grooten tempel in de verhouding van den *Semar tot den tempel Ardjoeno op den Diëng*.

Het was de rustkamer voor de in den grooten tempel fungerende priesters; het is een *oblong* zonder nissen. Het dak is gevormd als bij de overige tempels. De hoofdtempel No. 3 heeft nog 8 trappen, die van het westen tot den ingang leiden; het fundament is $3\frac{1}{2}$ voet hoog. Op elke der drie zijden Z. O. en N. zijn nissen, 2 dito naast de deur (vgl. No. 2). In het noorden is *Doerga met 8 armen op Mahishasoera*, in het oosten *Ganesa*, in het zuiden een *Resi* (Trinawindoe)!

Men vergelijkte wegens deze verdeeling van beelden de tempels *Loro Djongrang bij Prambanan*, *Selogriho in Kadoe* en andere. Die drie beelden vormen het gestadig gevolg van *Siva*. *Siva* zelf verschijnt in tweevuldige gedaante in de nissen naast den ingang: 1 met *knods (gadd)*, 2 met *koendé*, de andere hand is gebroken. De nissen zijn weinig versierd. In het binnengedeelte is eene verdieping, hier schijnt eene *Joni* gestaan te hebben.

Er worden twee jaartallen opgegeven volgens de *Tjandra Sangkala*. Het eerste zoude toepasselijk zijn op alle tempels of plaatsen waar zich *Ganesa* bevindt, want alle drie cijfers worden uit deelen van hem geput.

Als *gadja* (olifant) beteekent hij 8 (er bestaan 8 wereld-olifanten), als mensch is hij 1 en zijne koningskroon zoude ook 1 aanduiden. Naar de wijze der *Tjandra Sangkala* van achteren gelezen, geeft dit 118; — dit kan het jaargetal na *Çaka* niet zijn. Bij de willekeurige wijze waarop men tot dit getal is gekomen, durf ik geene *afzonderlijke van die van Çaka verschillende aera* voor deze tempels aannemen — daarvan is op Java ook nog geen spoor gevonden. Nog kan men de getallen omdraaijen en verkrijgt dan 811, dit brengt ons in de periode van Prambanan en Boro-Boedo, maar ook daarmede kan ik mij niet vereenigen, wegens den vorm der godsdienst en den toestand der kunst. Wij doen het best dit jaargetal voor een sprookje te houden. Een diergelijk sprookje, even onzinnig, geeft ons als jaargetal 1159, dat wel is waar meer waarschijnlijkheid heeft en onze tempels in de periode van den Diëng zoude doen ontstaan, maar dat met zoo groote willekeur gevormd is, dat het geen geloof verdient. De negen moeten wij verkrijgen door het getal der tempels, (*tjandi songo*); hier is dadelijk het struikelblok — want er waren oorspronkelijk op beide zijden der zwavelachtige rivier *Pandjang* te zamen 23 tempels en godsdienstige gebouwen, en het getal 9 kon eerst na het instorten en de vernieling der meeste tempels het juiste worden, dus 100 à 250 jaren geleden. De overige drie cijfers worden genomen uit de voorzijde van den hoofdtempel: het *Bhoetahoofd* beteekent 5 en de naast de deur staande *Çiva's* 1 en 1, dus *elf honderd negen en vijftig* (1159). Deze laatste verklaring is van den vroegeren loerah der dessa *Nglaran, Kjahi Basar*. De eerste berekening boven is van een ouden man in deze streek, die het zoogenaamde jaargetal 118 in verbinding brengt

met de groote overstrooming, die volgens de legende van Amberawa door Vishnoe in die streken voortgebracht is en waarvan de *Rawa Pening* een overblijfsel zou zijn. Deze overstrooming greep plaats ten tijde van *Radja Mangsah Pati*, in het rijk *Wiratâ* (*Wirata* in Indie de zetel eens konings bij wien de *Pandawas* dienst namen en die hen naderhand ondersteunde).

Nog anderen geven ook de 2 *Çiva's* aan de deur en tusschen hen het Bhoetahoofd als jaargetal der voleindiging van den hoofdtempel aan: zij tellen 191 van de oude tijdrekening. Bhoeta echter beteekent altijd 5, nooit 9. Nog bevindt zich bij de dessa-bewoners van *Banjoe Koenig* een jaargetal uit den naam *kali Pawon* getrokken. *Kali* is 4, *Pawon* 3; deze geheele zwavelachtige bron van onbestemden slaauwen smaak (*rasanja hanta*) zoude dan in het jaar 34 of liever 43 door den *Maharadja Karto-Wirjo* in het rijk *Mahospati* (*Modjopahit*) gebouwd zijn. Ook hier kunnen wij moeilijk aan eene bijzondere aera van Madjapahit! denken.

In de omstreken van den hoofdtempel liggen vele verminkte beelden: b. v. 2 *zonnewagens*, ieder met 4 paarden; een *garoeda* (hier geheel vogel), waarop een afgebroken figuur (*Vishnoe*) zit; dezen heb ik overgebracht naar de controleurs- thans ads. residents woning te Amberawa. Verscheidene zittende beelden, 2 aan den ingang tot het boven de vroegere tempels verhoogde plateau der hoofdgroep, *Jonis*, *tempelhoeken*. Regts, ten Z. van den hoofdtempel, was een *tempel*, waarschijnlijk gelijk aan No. 4, die nog bestaat, hoewel zeer beschadigd. Wij noemen dezen vernielden tempel No. 7 en de tegenover liggende steenmassa No. 6.

Deze had waarschijnlijk dezelfde beteekenis als No. 5 en wij houden dan drie tempels over, de groote No. 3 als *hoofdtempel in het midden*, regts en links No. 4 en 7 als ondergeschikte tempels, b. v. van den *Nandi*, *Ganesa*, enz., tegenover twee huisjes als *ustensilien-kamers*, misschien ook wel een als *wachtkamer* voor de priesters.

Van de „Vorstufe” leiden 12 *trappen* (niet meer goed be-
waard) naar het plateau der hoofdgroep. In het noorden
grenst dit plateau *links* aan een heuvel, *regts* aan een lager
gelegen grond (Lebak) waarin sporen van zwavel.

Tot de groep op het plateau zijn de tempels No. 1 en
2 als *voorposten* te beschouwen, die den weg naar het noor-
den aanwijzen, altijd in de rigting van den *Soemowono*.

No. 4, de kleine tempel Noord van den middelsten. Een
trap van 5 treden leidt naar den ingang. Buiten naar de
drie zijden (Z., O., N.) nissen, waarboven *Bhoetahoofden* ge-
plaatst zijn en verder links en regts van den ingang, in
geen van allen echter de godenbeelden nog aanwezig;
ook in het fundament zijn beneden aan de drie zijden nissen,
die vrij diep afgaan.

No. 3 en 4 zijn met veel zorgvuldigheid opgetrokken;
men kan wel gerust veronderstellen dat No. 7 gelijk aan
No. 4 was en dat No. 6 overeenkomst had met No. 5.

De daken van No. 3 en 4 zijn even als in *Mendoet*; van
4 gedeeltelijk gebroken; de nissen zijn bij No. 2 fraaijer dan
bij No. 3 en No. 4; de steenen der tempels zijn even als
te *Diëng* zonder inlasschingen.

De oppervlakte van het plateau waarop de tempelgroep
rust is 32 à 36 passen vierkant.

In het noorden is nog eene „Vorstufe”, die 6 à 8 passen
breed en circa 30 lang is. Of deze door menschen ge-
maakt is?

DE TEMPELS OP DE ZIJDE VAN KADOE.

Nadat ik het *noordelijk* en *westelijk* Kadoe en het district
Bhoëja in *Samarang* onderzocht had, kwam ik van *Soemowono*
uit weder naar *Gedong Songo* en wel naar het nog niet
onderzochte westelijke gedeelte, dat tot *Kadoe* behoort.

Van hier wilde ik ook den top *Soemowono* beklimmen,
te zamen met *Mr. van Musschenbroek*. Aan dien ambtenaar

ben ik bijzondere hulde verschuldigd voor de ondersteuning en inlichtingen van hem ontvangen; eene voortgezette correspondentie deed ons altijd au fait zijn van reeds bekende opgaven over oudheden en *nieuwe ontdekkingen*.

De Heer van *Musschenbroek* kwam mij in *Soemowono* opzoeken en wij spraken af elkander den volgenden maandag op *Gedong Songo* te treffen; door ziekte werd hij echter verhinderd hier heen te gaan en bij gebrek aan ambitie bij de inlandsche hoofden, die tegen de groote moeilijkheden van den togt opzagen, moest ik die expeditie, van welke ik veel verwacht had, hoewel de weg bijna gestadig door het oorspronkelijke bosch loopt, voor deze reis uitstellen.

Op *Gedong Songo* (Kadoe zijde) was ik in drie dagen twee keeren; het tweede gedeelte van den weg van *Soemowono* naar den *Goenoeng Gedong* is uiterst steil, vermoeiend en soms gevaarlijk.

De hooger gelegen (westelijke) groep van tempels, waarvan er nog maar een staat en die onder het negental gerekend wordt, bestond uit drie tempels in eene rij, met ingangen naar het westen; waarschijnlijk behoorden daartoe nog twee tegenover gelegen steenen huisjes, tot hetzelfde doel bestemd als de *Sëmar bij Ardjoeno*, en als de twee huisjes, die tot de drie tempels op het tegenoverliggende pas beschreven plateau behooren. De ingang van den middelsten tempel is behouden; naast den ingang zijn twee nissen, waarin vroeger beelden waren; de tegenwoordige zich daar bevindende beelden dragen sporen, dat zij eerst later hier heen verplaatst zijn; zij representeren:
regts Civa met knods,
links Civa als pandita met koendi en kinbaard (misschien ook een *Resi*).

Men heeft deze beelden, naar het schijnt, hier geplaatst naar analogie van de twee beelden naast de deur des hoofdtempels op het pas beschreven plateau in het *Samarangsche*.

Eveneens heeft men in het noorden en zuiden twee niet daar behorende *Ganesa's* in de nissen geplaatst.

Het eenige beeld dat bepaaldelijk tot dezen tempel behoort, is in het oosten een *Ganesa* in relief, waaruit wij door vergelijking met de verwante tempels (plateau in Samarang, Selogriho enz.) mogen besluiten, dat oorspronkelijk in het zuiden *Doerga*, in het Noorden de *Resi* geplaatst waren.

De twee *Giva's* schijnen aan den ingang te huis te behooren, echter bewijst hun uiterlijk, dat zij van elders overgebracht zijn. *Nandi's*, *Lingga's* en *Joni's*; ook de *Lingga* in de *Joni* bevindt zich hier, alsook bij de andere twee tempelgroepen, die op ditzelfde plateau in eene rij met de eerstgenoemde tempelgroep gevonden worden.

Van *Boedilha* is hier geen spoor, daarentegen vindt men het geheele gevolg van *Giva*.

Een kleinere offersteen voor *bloedige* offers, eene dubbelde *Joni*, gelijkende op die in *Bongkol*, met eigenaardige vierkante uitholingen (eigenlijk in *vijs* afdelingen met 2 openingen naar buiten, en verbindingen der enkele vakken door gaten), waren bijzonder opmerkenswaardig; tot de *Jonis* behoorden ook *Lingga's*; voorschreven interessant voorwerp is door mij naar den Pasangrahan van *Soemowono* overgebracht.

Bij den nog staanden tempel vond ik 4 *steen*en, nagenoeg in den vorm van die in *Tolojo* (ook gelijkende op die in *Selogriho*, bij *Kadoe* en bij *Kalassan*); de achthoek rust op eene gewelfde onderlaag; in den eenen vierkanten steen is eene vierhoekige opening, die door en door gaat; in een anderen steen ook eene opening, die niet doorgaat; bij den derden steen is het midden niet te herkennen; een vierde steen heeft eene uitholing, die meer door krassen schijnt te zijn ontstaan; nog een steen van dien aard bij den eersten tempel heeft in de ronde opening in het midden een daarin passenden stamper-achtigen steen, dien men

voor een *Lingga* zoude willen houden, wat echter onwaarschijnlijk is.

Ik geloof eerder dat het steenen monumenten ter herinnering aan hier verbrande personen zijn, waarvan twee mannen en drie vrouwen waren, en dat de quasi *Lingga* niet in de opening der steenen behoort; hij heeft dan ook nagenoeg niets van de gedaante van een *Lingga*.

Men vindt drie *Bhoeta*hoofden, een daarvan met *tijgerklaauwen*, eigenlijk een tijger voorstellende, van wien echter wegens den gedrogtelijk grooten muil, alleen nog dijen, pooten en klaauwen zichtbaar zijn, die niet in evenredigheid staan tot de grootte des hoofds; deze tijger is in loerende houding.

Daarentegen komen uit een anderen *Bhoeta*-muil, waaraan volgens gewoonte de onderkaak ontbreekt, *bloemen* (lotusknoppen) voort; dit verschijnsel heeft mij het eerst op het denkbeeld gebragt, dat de verschillende *Bhoeta*hoofden — eene derde soort is met afhangende belletjes versierd — aan verschillende vormen van vereerde Godheden behoorden; dat men vooral aan een tempel van *Doerga* den *Bhoeta* met *tijgerklaauwen* te zoeken heeft, dat de *Bhoeta* met *bloemenversierselen* aan eene zachtzinnigere godheid (*Vishnoe* of *Batara Goeroe*?) toekomt en dat misschien zelfs aan den tempel van *Boeddha* de *Bhoeta* met *belvormige versierselen* zijne plaats vond. Vroeger op dit verschijnsel nog niet opmerkzaam geworden, heeft men bij vele tempels op dit verschil niet gelet; thans geloof ik dat men aan de meeste tempels der verschillende Goden (vooral die niet uit den oudsten tijd zijn) *Bhoetas* van verschillende beduiding verwachten kan, en dat de *Bhoeta*hoofden, in eene relatief latere periode, een onmisbaar deel eener *tjandi* uitmaakten. Ook bij de groote *Boeddhistische* tempels uit ouderen tijd, b. v. *Tjandi Sewoe* en *Plawassan*, vertoont zich naast het *Goddelijke* ook het *Daemonische*, in de gedaante der *reusachtige wachters* (*Raksasa's*) aan de vier ingangen der tempels. *Bhoeta's* en

Raksasa's zijn verwante mythologische personen; in de Boeddhistische legende nemen de *Jawa's* de plaats in der *Raksasa's* en buitendien spelen in dezelve de *Naga's*, de groote slangen, eene gewigtige rol; deze twee soorten van gedrochten, benevens andere daemonische wezens, verschijnen ook bij de predikatiën van *Boeddha*.

Boeddha is dan ook verscheenen om niet alleen de menschen, maar ook alle levende wezens uit den staat van onwetendheid te bevrijden en het *Nirvana* te doen nalieren. In het vervolg moeten de Bhoetahoofden nader onderzocht worden en kunnen tot onderscheiding dienen der Godheden, die in verschillende tempels vereerd werden.

Voor den nog staanden tempel zijn nog steenen die als trappen dienen.

Voor den zuidelijken tempel (of drieledigen tempel) zijn nog steenen die een opgang vormen, even als op de zijde van *Samarang*.

Hier zijn ook twee achthoekige steenen in de gedaante van *urnen*, wier deksels echter met den rest uit een stuk gemaakt zijn! Waartoe dienden deze? Waren zij misschien nog niet afgewerkt? Boven stellen zij den *Lingga* voor.

Bij de zuidelijke tempels staat eene *Doerga* met vier armen, met schuinsche houding des ligchaams; verder bevinden zich veelvuldige *Lingga's*, waarvan de verlenging in de *Joni* gestaan heeft; ook eenige godenbeelden, die bestemd waren tot plaatsing in de nissen der tempelzijden. Deze *Artja's* zijn niet zeer kunstmatig vervaardigd; daarentegen zijn de trachietsteenen vrij wel bewerkt en vertoonen zich ook invoegingen of inlasschingen der aan elkander grenzende steenen. Nog is mij hier opgevallen het veelvuldige voorkomen der *Lempoejang* (koenjit oetan), die wij ook op andere tempelplaatsen vinden en die in eene zekere betrekking schijnt te staan tot de heiligdommen. Ook komt hier de bloem *Gondopoera* voor, die met *Gondo soeli* bij *Parakan* (zie ook *Oesana Bali* in den 9^{en} Jaargang van het

Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië, deel 3, 1847 „*Civa heer der geuren*”) den welriekenden *Civa* in verbinding staat. *Misschien was Gondopoera (stad der geuren) ook de naam van onze tempelgroep.*

Resumeren wij hetgeen tot deze groep behoort: drie kleinere groepen, ieder van drie tempels, die zeer nabij elkander stonden, de middelste van deze tempels was de aanzienlijkste, echter is er maar één staan gebleven. Tegenover de tempels schijnen kleine huisjes geweest te zijn, zoo als op de Kadoe zijde, voornamelijk bij de eerste drie tempels. Wij zouden dus 15 gebouwen hebben; jammer dat de vernieling zoo erg is, dat men nog slechts brokken van de vroegere pracht vindt!

Naar het noorden toe een weinig van het pas beschreven plateau afdalende, vindt men eene andere groep van tempels. De tempel in het midden is redelijk geconserveerd; hij is het, die het getal der negen voltooit; het dak is gedeeltelijk ingestort. De ingang is van het westen en wordt door afgeronde steenen met dubbele buiging begrensd; in de zuidelijke nis is nog een *Resi* met knevel en kinbaard.

Naast dezen tempel, regts en links, zijn twee andere tempels, waarvan weinig behouden is; aan den voorkant naar het oosten toe, is een 4de tempel; achter de drie in eene rij staande tempels (ten westen), is eene reeks van tempelpuin, waartusschen men nog eenige beelden en niet duidelijk gemarkeerde fundamenten van tempels ontmoet; er schijnen ook hier drie tempels geweest te zijn, waarvan de zuidelijke waarschijnlijk de grootste was.

Eene diepere „Vorstufe” van dit tempelplateau is nog te herkennen; de lengte van het plateau is circa 56 passen van oost naar west; breedte 36 passen van noord naar zuid, echter behooren misschien maar 40 pas lengte (O. en W.) tot het eigenlijke tempelgebied.

Achter dit gebied in het westen zijn nog fundamenten van

ten minste één tempel of gebouw, dat misschien tot verblijf der priesters diende.

Ook hier is een steen met den achthoek gevonden, gelijk aan de vijf bij de hooger gelegen eerste groep; verder vindt men *Nandi's*, *Joni's*, een *Bhoetahoofd* en één *offersteen*, *gebroken beelden*, *voetstukken van beelden*, waarop zich nog de voeten met ringen (*noëpoera*) om de enkels bevinden.

Het geheel schijnt door een *ringmuur* omgeven geweest te zijn, die den omvang des heuvels, waarop deze tempelgroep gebouwd is, in zich sloot; in het noorden was misschien het meer oprijzende terrein de grens.

Op dit pas aangeduide, hoogere gedeelte van den berg zijn wederom *fundamenten van 2 tempels*, die op eene onderlaag stonden; in de nabijheid en verder opwaarts vindt men verstrooide tempelsteenen, ook een *Lingga*, maar geene fundamenten.

Eindelijk zijn op het hoogste gedeelte van dezen berg, nagenoeg ter hoogte van de tegenoverliggende groep van tempels, wederom aanzienlijke resten van oudheden.

Op het hoogste punt, op een nagenoeg effen plateau, waartoe ook eene „Vorstufe” leidt, die echter slechts riviersteenen bevat, bevinden zich, tegenover een kolossalen onbehouwen steen, *Joni's*, *Lingga's* (ook zulke, wier verhoogd gedeelte in de *Joni* paste), verder tempelhoek-ornamenten, zoo als op den *Goenong Prahoe*, verder veel behouwen steenen met *lijstwerk* en een *Ganesa*. Alleen op eene plaats (in het zuiden) zoude men kunnen veronderstellen dat er een tempel geweest is; echter bevinden zich op de geheele oppervlakte van den grond, waarop die tempel moest bestaan hebben, groote en ruwe steenen in oorspronkelijke situatie.

Het is waarschijnlijk, dat men het beeldwerk, *Lingga*, *Joni*, *Ganesa* en behouwen steenen, van de tempels beneden naar dit hoogere punt heeft overgebracht en tegenover den kolossalen regtop staanden steen als achtergrond heeft

geplaatst; Dijkbaar is dit geschied na de vernieling der tempels beneden.

In lateren tijd beschouwde dan misschien de nog niet bekeerde menigte de plaats boven als heilig, bragt daar beelden uit de vernielde tempels bijeen en verrigtte daar hare offeranden.

Het gezigt van hier op de kloven van den *Soemowono* in het noorden en op het lagere land van *Kadoe* is buitengewoon fraai.

SELO GRIHO.

Den 28^{en} Augustus reed ik van *Magalang*, waar ik door den Resident *Hoogeveen* zeer vriendelijk ontvangen werd en alle ondersteuning verkreeg, naar den *tempel Selo griho* (ook *Watoe oemah* genaamd).

Beide namen hebben wij reeds vroeger ontmoet en men kan dezelve als namen van alle oudheden, die van harden steen gemaakt zijn, gebruiken.

De woorden *Gedong* en *Tjandi* beduiden ook gebouwen van steen. *Tjandi* is bepaald een gebouw in tempelvorm, *Gedong* een steenen huis, en wordt thans ook toegepast op de steenen huizen der Europeanen en Chinezen, in tegenoverstelling van de Javaansche bamboe hutten en houten huizen.

De weg was mij afgeschilderd als allerafschuwelijkst en de distantie opgegeven als 11 à 13 paal; de weg is echter, hoewel het laatste gedeelte een minder bezochte bergweg is, vrij goed en gaat allengskens naar boven; de distantie van *Magelang* bedraagt niet meer dan 8 paal.

De *tempel* ligt aan den berg *Gianti*, voorberg van den *Soembing*, op eene hoogte van 3000 à 3500 voet, in een ketel, uit welken men alleen door eene smalle opening het gezigt heeft op het lagere land langs de *Progo-rivier*. Men is hier als het ware van de wereld afgescheiden.

Uit de kloven van het gebergte vloeijen drie beken ne-

der, die zich tot de Lepen ageng (= kali gedé, de groote rivier) vereenigen, thans strekken zich de koffijtuinen tot *Selo griho* uit; nog hooger op is djagong geplant.

De tempel staat op een kunstmatig plateau, dat grootendeels door een oorspronkelijken muur afgesloten is; deze is 20 passen lang en breed en er bestaat geen tweede muur binnen den eersten, maar er leiden opklimmende wegen naar de vier zijden des tempels, met name naar de *Artja's* in de muren. De ringmuren waren maar $1\frac{1}{2}$ voet hooger dan het *panataran* (de tusschen de muren beslotene ruimte), dit blijkt uit de *Lingga's*, die aan de hoeken des muurs geplaatst zijn; van deze staan nog twee in het Z. W. en N. W. op hunne oorspronkelijke plaats, de anderen zijn verloren geraakt; die *Lingga's* zijn achthoekig, staan op een vierkant voetstuk en zijn boven afgerond. Naast de *Lingga's* bevinden zich aan alle vier hoeken cilindervormige steenen met kleine *lingga's* (verhoogingen) op het bovengedeelte, even als op de grafplaats nabij *Kalassan*; tusschen deze cilindrische steenen zijn er in het oosten en zuiden twee, in het westen een, behalve den kleinen *lingga*. Wij zien hier de monumenten van vier mannelijke en vijf vrouwelijke leden eener voorname familie, die hier verbrand zijn en te wier gedachtenis blijkbaar de tempel gesticht werd. Buitendien vinden wij een soortgelijken steen met 8 indrukken, die op voeten gelijken, midden in; tusschen deze 8 indrukken is eene cirkelvormige holte die eene bijzondere beteekenis moet hebben, misschien duidt zij den vorst of voornamen heer aan die hier begraven werd; de 8 indrukken van voeten beduiden de 4 (misschien 8) *Sati's*, die hem in het vuur volgden. De bovengenoemde 4 mannelijke en 5 vrouwelijke monumenten, zijn dan verwanten van den vorst, wier lijken te gelijker tijd verbrand werden. Op de oostzijde, buiten den ringmuur, in eene regte lijn met het front, op 6 passen distantie regts en links, bevinden zich nog twee cilindervormige steenen, minder hoog uit den

grond uitstekend dan de overigen en boven zonder rand of verdieping (ook de kleine Lingga ontbreekt); deze monumenten zijn waarschijnlijk voor *goendiks* (bijwifven) bestemd, die hier als *Bela's* stierven.

Van mindere kaste zijnde, werden zij, of hunne monumenten, niet binnen den kring der familie geplaatst; zoo worden de *Bela's* ook op *Bali* op afzonderlijke brandstapels verbrand, verwijderd van den overleden echtgenoot, in wiens verbrandingsplaats alleen de *Sati's* (echte vrouwen), als er zijn die deze *pieteit* bezitten, zich mogen storten.

De brandstapel was in eene regte lijn met de voorzijde (den ingang) des tempels (thans door Hoeroe en andere boomen beschaduwd), waar zich nog eenige steenen van het fundament bevinden; de overigen zijn verstrooid en niet meer met zekerheid aan te wijzen; tusschen de steenen aan den opgang in het oosten bevindt er zich een, die wellicht tot den brandstapel behoorde; te herkennen zijn deze steenen aan de daarop voorkomende verhoogingen, die tot steun van de lijkbaar (eene lemboe of koegedaante) strekten.

Aan drie der mannelijke monumenten zijn in het midden rondom den cylinder 4 knoppen (verhoogingen); aan den cylinder in het Z. O. is niets van dien aard, evenmin bij de monumenten der vrouwen, en aan het *Sati*-monument. Ook deze knoppen zullen wel in eenige betrekking staan tot de personen aan wier monumenten zij verschijnen, misschien wel op ouderdom of gehuwden staat wijzende!?

De ingang is aan de *westzijde*, men rigt dus het gezigt naar het oosten (zoo is het ook in *Mendoet* en bij alle gebouwen op *Gedong Songo*, die als tempels moeten beschouwd worden). De ingang gelijkt op dien van den tempel van *Mendoet* en op dien van den hoofdtempel van *Gedong Songo* (Samarangsche zijde); deze vorm van ingang is zeer gebruikelijk, ook bij de tempels van *Dieng* is hij nagenoeg dezelfde. Met den genoemden tempel van *Gedong Songo* en met *Loro Djoengrang* stemmen ook de figuren overeen

in de nissen buiten in de muren des tempels. In het Noorden is *Doerga* op *Mahisa*, de *Asoera* staat volkomen buiten op den buffel, gewapend met een zwaard (*khadga*); de rechterhanden van *Doerga* houden: 1°. den *tjâkrâ*, een eenvoudige schijf tot werpen, 2°. *Dhala*, het kleine schild 3°. den staart van *Mahisa*, 4°. *tjamara*, waaijer, in, van den gewonen afwijkenden vorm, die ook bij een figuur in het oosten voorkomt; in de linkerhanden: 1 de *sangkhâ* (concha), 2 en 3 houden het haar van *Asoera*, 4 is naar boven geopend en voor het midden van het ligchaam aan den gordel (*mekhala*); deze houding der hand heet *Abajaharta*, de hand die de vrees wegneemt, die het naderen tof de godheid toestaat. Hoofdtooisel en kleed als gewoonlijk en zeer rijk.

In het westen is *Ganesa*, zeer beschadigd; in de rechterhand beneden is de rest van een tand, in de linker beneden is het voorwerp onduidelijk geworden; snuit en armen die naar boven gaan, afgebroken, Doodshoofd (*Moenda*) en daarover de halve maan; gewoonlijk is de maan beneden de *Moenda*. Als *Oepavîta* dient eene *Nâga*, waarvan het hoofd naast den schouder der figuur is.

In het zuiden een *Resi*, knevel en kinbaard even als bij *Trinawindoe*; links de gewone *tjamârâ* (de staart van den *tibetaanschen os*, *Jak* genoemd) over den schouder hangende, beide armen beneden gebroken; de *oepâvitâ* is een breede band, bij de overige beelden eveneens; versierse- len zeer rijk, doen aan eenen *Radjarsi*, koninklijke *Resi*, denken.

In het oosten regts *Çiva*, die in de rechterhand eene eigenaardige *tjâmâra* met korten greep en een knop houdt, die niet uit den staart van den *Jak* gemaakt schijnt te zijn; op dezelfde zijde aan het ruggestuk oprijzende de *triçoëla*. De hand links houdt de bevestiging van het kleed (sjerp met knoop). De *Oepavita* wordt gevormd door 2 breede banden over elkander.

In het oosten links van den ingang eene diergelijke figuur (*Çiva?*; vergelijk Tjandi Songo.) De rechterhand gebroken, de linker houdt op zijde den sjerp, *mekhalî*. De oepavita wordt gevormd door twee ronde in elkander gevlochten snoeren met een edelgesteente voor de borst; houding van het ligchaam schuinsch; *dit heeft eene betekenis*, wij vinden die houding bij *Çiva* en *Parvati* dikwijls: zij geeft eene dartele, van neiging en liefde getuigende dispositie te kennen. De voetstukken (zie boven) der drie laatstgenoemde beelden zijn geene lotusbedden, maar gewone vierkante steenen.

De nissen zijn eenvoudige vierkanten, zonder versiersel.

Alle beelden hebben de *prabhawala*; (sit venia verbo! dit woord vindt men alleen in *Moor's Hindu Patheon* 1^e edit. en komt niet voor in Wilson, noch in Böhlingk-Roth's woordenboek; *prabhawa* is magt, majesteit, bovennatuurlijke kracht; *prabhawala* kan daarvan afgeleid zijn, even als Singhâla (Ceylon) van Singha, en zoude dan beteekenen de zetel der bovennatuurlijke kracht).

Alleen *Ganesa* zit vrij, zonder diergelijke aureool of ruggestuk.

Binnen gaat het dak pyramidaal omhoog, echter is het niet van vierkante, maar van afgeronde steenen, die zich ook buiten aan den tempel vertoonen.

De wanden des tempels zijn van vierkante steenen opgetrokken, die op verschillende plaatsen (door aardbevingen?) vrij ver van elkander gerukt zijn. Er is maar eene nis op de W. zijde, nabij het noorden, zij verraadt weinig kunst; ook zijn er twee vooruitstekende steenen (bestemd tot plaatsing van gereedschappen). Op de noordzijde is eene holte in den muur, 5 voet hoog, 3½ voet breed, nagenoeg 1 voet diep; in deze stond of liever aan deze leunde waarschijnlijk een voornaam godenbeeld; verdere holten enz., om dit beeld in den muur vast te houden, herkent men niet.

Op $4\frac{1}{2}$ voet hoogte beginnen de afgeronde stéenen, die het dak vormen; ieder is nagenoeg 1 voet hoog.

Het gesteente is batoe beras, die, oorspronkelijk week, aan de lucht blootgesteld harder wordt.

Men heeft daarvan twee soorten, de hardere, hier gebruikte, vindt men hooger op aan den Soembing

Buiten schijnt het *dak uit twee étages* en 'een punt te hebben bestaan. Boven de eerste étage schijnen er nog 4. kleine nissen bestaan te hebben, naar de 4. hemelstreken gerigt en van beelden voorzien. Deze plaatsing van nissen en beelden boven elkander (op de muren en op de daarover uitstekende eerste étages der daken of ook op iederen muur twee nissen boven elkander) herhaalt zich bij vele tempels, vgl. *Gedong Songo*. Boven de hoofdnissen (in de muren) bevinden zich vierkante steenen met andere van driehoekigen vorm er boven op; dit is zeer waarschijnlijk eene symbolische voorstelling, welker mogelijke verklaring wij thans achterwege laten.

Nog vindt men een beeld oostelijk beneden het plateau des tempels, 15 à 20 voet dieper, dat echter waarschijnlijk niet op zijne oorspronkelijke plaats staat; daarvoor bevindt zich wel een muur, *maar deze muur is eene soort van trap van 15 treden, die eerst in den nieuwsten tijd door een Demang (onderdistricts-hoofd) uit den omtrek zamengesteld is uit steenen, die boven bij den tempel en brandstapel verspreid lagen.*

Hier hebben wij wederom een bewijs van den eerbied der Javanen voor hunne oude tempels en beelden; zij trachten te reconstrueren wat tijd en menschen vernield hebben. Zie het bovengezegde over *Kali-taman* in Salatiga.

Genoemd beeld is in zittende houding en stelt een mannelijk wezen voor met vier armen, boven *tjákrá* en *sangkhá* of *axamala* (?), beide niet geheel duidelijk; nog minder zijn de voorwerpen in de benedenhanden te herkennen die op de knieën rusten.

Dit beeld schijnt te groot te zijn om in de nissen der eerste étage van het dak des tempels te passen en in den tempel zelf verwacht men eerder een staand en leunend beeld; het zal dus wel niet tot onzen tempel behooren, maar in de nabijheid van denzelfden. Bij de beek, niet ver van den tempel, zag ik een *antja* d. i. een vlechtwerk van bamboe met open ruiten, waarop men bij geëerbiedigde plaatsen, ook wel in de sawahs, offeranden brengt. Een diergelijke antja vond ik voor een *Ganesa*-beeld, dat te *kali Loemoet*, onder een (Jpe'k-) boom aan eene kleine bron staat, deze *antja* lag op het water.

Deze antja's kan men ook te *Batavia* zien de rivier afdrijven, vooral worden ze door de Boeginezen gebruikt voor offeranden aan de krokodillen (de voorouders der Boeginezen); de Chinezen maken er echter ook gebruik van.

N. B. De *Soembing* en *Sendoro* worden, ik weet niet of dit is op grond van Javaansche mededeelingen, door Europeanen de *broeders* (*soedara*; Skr. *sodara*, uit *sa* + *oedara*) genoemd; dit is een misverstand, de ware naam van den tweeden berg is *Soendara* (*de schoone*, ook een naam van *Kâma*, den god der liefde). Hieruit is door het gewone Javaansche woordenvormingsproces *Sëndoro* geworden, door dien de beiden *a*'s in *â* zijn overgegaan en omdat door het terugtreden van het accent op de penultima, de *oe* onduidelijk en tot *pépét* (ě) verbasterd werd.

Echter was het zeer natuurlijk die twee hoogstwonende burens tot elkander in betrekking te brengen, en dit zie ik dan dat geschied is uit eene plaats bij *Raffles*, waar die twee bergen *Sendoro* en *Sundari* genaamd zijn. Zij representeren dus *den schoonen man* en *de schoone vrouw* of *Kâma* en *Rati*, wier cultus, het erotische gedeelte van den *Çiva*-dienst, in de ommestreken van Noord-Bagelen en Noord-Kadoe vrij veel tempels en vereerders telde.

Het woord *Soembing* beteekent een *spleet*, (Engl. a gap), een anderen naam is aan mij niet opgegeven. Daar echter

de berg naar de boven zich bevindende Joni-achtige spleet genoemd is, waarin zich ook Solfataren en misschien zelfs resten van een tempel bevinden, hebben wij eene aanduiding dat voornamelijk die spleet of Joni in aanmerking kwam, en dat de berg, als vrouw gedacht, tegenovergesteld werd aan den mannelijken *Sëndoro*, wiens top lingga-achtig uitloopt.

Deze twee bergen liggen voor de bewoners van *Kadoe* westelijk; de heilige bergen in het oosten waren de *Merapi* (*Merbaboe?*) en de *Oengaran*; zoo verklaart het zich, dat wij *Selogriho* in eene afgeslotene vallei in het westen aan den voet van den *Soembing* vinden; de dooden gaan naar het westen, naar den ondergang der zon; zoo is *Siddhomoekti*, *Sindang Bedji* en zelfs de *Sorolojo* (het verblijf der overledenen) in het westen van het gebied van Samarang. Wij zullen de ligging van begraafplaatsen naar het westen toe, of wel hun verscholen zijn, zoo dat zij geen gezigt naar het oosten bezitten, nog hier en daar ontmoeten. In het oosten zijn de heilige bergen, en de licht en leven gevende goden.

Na *Selogriho* onderzocht te hebben keerde ik met den Wedono van Bandongan op den naasten maar zeer steilen en moeilijken weg over het gebergte naar Bandongan terug, om ons ontbijt te nemen.

Onderweg zagen wij merkwaardige gedaanten van rotsen, vooral een berg, die als smalle pyramide vrij hoog oprees, naar witte rotsen G. Poetih genaamd.

Voor zulke bergen hebben gewoonlijk de tegenwoordige Javanen maar een naam die hen karakteriseert, nam. Goenong Kendil (de rijstpot). Diergelijke vindt men er veel in *Kadoe* (b. v. bij Djoemprit, niet ver ten Noorden van den *Sëndoro*) op den Diëng en elders.

Op weg kwamen wij nog aan de dessa *Djangkoengan*; hier bevindt zich eene ellendige missigit (Arab. *mesdjid*, mosquée) waarvoor men eenige Hindoe oudheden geplaatst

heeft. (In eene dessa drie palen van *Temanggong* had men overblijfsels van tempels gedeeltelijk tot het bouwen der mesdjid gebruikt; wij zien hieruit wederom, dat het Mohammedanisme bij de Javanen in de binnenlanden zeer weinig fanatisme vertoont). De oudheden bestaan in eene *Joni* met opening, een gebroken *Nandi*, een boven afgeronden cylinder (misschien een offersteen; zie boven *Sawangang*) en eindelijk een hoeksteen van een *Tjandi*.

De weg tot naar *Djangkoengan* ging gestadig steilten op en af. Van *Djangkoengan* tot *Bandongan* was hij goed.

Zeer verwonderd waren mijn gastheer en de andere Javaansche hoofden, dat ik na het eten nog een togt (heen en terug 10 palen) wilde ondernemen naar eene grot (*Rong Watoe*) wier bestaan ik pas vernam.

RONG WATOE (DE STEENEN GROT),

ligt boven de dessa *Trasmi* aan den *Goenong Bésér*; de weg naast die dessa tot aan de grot is uiterst steil.

De grot is door menscherhanden in eene vrij harde rots gevormd even als die in *Pitoeroeh* (*Koetoredjo*) en wat het uiterlijk voorkomen aangaat, het meest gelijkende op de grot op den berg *Meranti* (*Keboemen*), vertoonende de rots van buiten nagenoeg geene bewerking. Groote rotsblokken liggen er voor, gedeeltelijk door het werken daar binnen, gedeeltelijk door hunne eigene zwaarte naar beneden gestort.

De ingang is bij de drie ellen hoog en $1\frac{1}{2}$ el breed; binnen een langwerpige vertrek met rond verwulft. Voor de grot is links eene uitholing met eene bank, zoo als in *Pitoeroeh*; regts is eene diergelijke aangevangen. De grot is thans met 2 à $2\frac{1}{2}$ voet groenachtig water gevuld, dat van boven door de rotsen in de grot nederzijpelt.

In het midden is een *Lingga* op onderlaag (*Joni*), die

$\frac{1}{2}$ voet boven het water uitsteekt. Van deze onderlaag vloeide het gewijde water door twee openingen (de eerste boven in de *Joni*, in verbinding staande met de tweede, die de tuit der *Joni* beneden den rand er van vormt) in een thans door het water bedekt reservoir ter linker zijde. Aan den muur achter den *Lingga* zijn holten en eene *lingga*-achtige verhooging uitgewerkt.

Aan den ingang zijn eveneens banken en het kozijn van eene deur. De *Lingga*, *Joni* en het reservoir, benevens het aangrenzende gedeelte van den muur, zijn goed bewerkt. De *Lingga* is een cylinder van $1\frac{3}{4}$ voet hoog; regts binnen is nog eene nis.

Ook deze grot is niet afgewerkt. Zoude verandering van godsdienst of het gestadig indringen van water in deze en in de meeste grotten van *Pitoeroeh* de voleindiging tegengehouden hebben?

Waarschijnlijk wel het laatste.

Het gezicht van hier is wederom prachtig; men overziet een rijk landschap met weelderige sawahs, golvende heuvels en menigvuldige *desa*'s bedekt, dat van alle zijden ingesloten is. Ten zuiden en oosten wordt het omgeven door den *Goenong Bésér* (urinator, welke naam meer voorkomt b. v. bij *Tjiseroea*); ten N. en N. W. sluit het *Gianti* gebergte (Vorstufe des *Sumbing*) zich aan, ten westen ligt de lagere bergrug *Pring Saketi* (100.000 bamboe's), naar zijnen rijkdom aan bamboe genoemd.

Voor dat ik mijne verdere togten beschrijf, zal ik hier de beschrijving inlasschen van de oudheden op den berg *Soekârini*, genoemd *Batoe Gânâ*. Van het bestaan dier oudheden had ik narigt; echter bleek uit de berigten niet dat de plaats eenige beduiding had. Ik wenschte, daar zij ook tot het gebied van den *Soembing* behooren, van *Selogriho* daarheen te gaan. Dit was echter onmogelijk bij gebrek aan praktikabele wegen. Ik heb toen twee maanden later, van *Temanggoeng* uit, die expeditie gemaakt.

BATOE GĀNĀ OP DEN BERG SOEKORINI.

Aan den berg Soekorini, die tot het systeem van den Soembing behoort, is eene aanzienlijke voorsprong (voorstekend plateau in twee étages), waarop twee tempels hebben gestaan. Het gezicht van hier is volkomen vrij naar het oosten op den Oengaran, Merapi (en Merbaboe); de Igging der trappen in de bovenste tempelresten is van Z. W. tot N. O.

Blijkbaar is de tempel door eene zware aardbeving erg verwoest. Midden door den tempel gaat een spleet in den grond, naar het oosten toe zijn er nog andere spleten. De eerste gaat uit van de dieper liggende kamer, het binnengedeelte van den geheelen tempel. De toegang van de Z. W. zijde vertoont wederom het half-leeuwen-olifanten-vogel-ornament, dat zich gewoonlijk aan de portalen der tempels bevindt; de twee ornamenten (op iedere zijde van den toegang een) vormen eigenlijk een geheel. De voorstelling schijnt dus bestaan te hebben, dat men, om tot den tempel doortedringen, door den geopenden muil dier ondiepen moest gaan (?). Van dit ornament kan ik vooreerst geene teekening of photographie aanwijzen: zonder het te zien, zal men er geene duidelijke voorstelling van krijgen. Ik merk hier aan dat de naam Batoe Gānā, aan deze oudheden gegeven, van de olifantssnuiten dezer portaal-ornamenten genomen is en niet van de vereering van een beeld van Ganesa.

N. B. Als men van *Selāgrihā* regtuit naar *Soekārini* rijdt, komt men op vier palen distantie aan de kampong *Ngabeiĵan*, die in de laagte bij onzen voorsprong des bergs ligt; van daar stijgt men 300 voet. Hoepermans heeft dezen weg genomen.

In de muilen der portaal-ornamenten zijn vogels; deze hebben hier niet het vrouwelijk bovenlijf, dat wij op andere plaatsen vinden.

In het N. O. heeft de toegang hetzelfde portaal-ornament, maar in stede van vogels bevinden zich in den muil regts een man met sterk gemarkeerde genitalien, links eene vrouw, wier geslachtsdeel ook in het oog valt; deze personen schenen mij, ook wegens de slaglanden, *Raksasa* en *Raksasi* te verbeelden, maar wegens de staande houding der figuren en nog meer wegens vrij duidelijke leeuwenmanen en leeuwenklaauwen bij beiden, werd ik van dit denkbeeld teruggebracht en herkende in hen de vierde *Avatāra* van *Vishnoe*, als *Narasīngha* (half man, half leeuw), wiens echtgenootte dan *Narasīnghī* is. In metaal gewerkt heb ik pas één beeld van *Narasīngha* gezien, dat zich in de collectie van den Heer *Klāring* bevindt; ook dit beeld is staand, (zie ook pl. 50 in *Moor's Hindu Pantheon*). In steen vond ik *Narasīngha's* een ring uitmakende om het klokachtige, reeds bovengenoemde, merkwaardige prachtstuk der collectie van heer Lichte te *Tandjong Tirthā*.

Op de west — (Z. W.) zijde zijn nog twee muren, lager dan de tempel; er leiden ook eenige trappen van den olifantsleeuw opwaarts; deze schijnen echter wederom aan eene reconstructie te danken te zijn en men mag dus ook hier 2 *Vorstufen* des tempels aannemen.

De opgang in 't N. O., behoort tot een lager staanden tempel, van welken weinig overgebleven is; dit was de voortempel dien men passeren moest om tot den hooger gelegen, grooteren tempel te komen. Hierbij valt optemerkken dat de ingang van den laatsten aan het westen was, terwijl die van den beneden tempel zich in het oosten bevond.

Over het olifanten-leeuwen-vogel-ornament, laat zich hier nog minder oordeelen dan op andere plaatsen, want de gezigten der vogels zijn niet meer gaaf; op de borst hangen beffen neer zooals die der dominé's, waarnaar wij echter niet willen beweren dat het deze vogels zijn, want die vindt men alleen aan de Kaap.

Ik geloof niet dat die vogel iets te doen heeft met de onsterfelijkheid der ziel, die quasi uit de hel, uit het onzuivere gered, zich in het oneindige stort; die vogel heeft zwemvliezen en ook zouden wij eene zulke voorstelling alleen kunnen verwachten op eene begraaf- of verbrandingsplaats, en van zulk eene plaats is hier geen spoor voorhanden.

Van den benedentempel of juister gezegd van het leeuwen-olifanten-ornament in het N. O., leiden circa 20 treden den heuvel op; naast dien top schijnt de heuvel met een steenmuur bekleed te zijn geweest, zoo als wij achter het dorp Diëng vinden. De ruimte boven, waar zich steenen bevinden, is zeer klein, op zijn hoogst 6 passen diepte bij 8 breedte. Wat den ingang des bovensten tempels van het westen aangaat, kon men misschien weder aan reconstructie denken. Nadat de tempel door verschillende spleten van een gescheurd was, kon eene latere generatie ook wel de rondgestrooide portaalsteenen naar het westen verplaatsen, nadat zij oorspronkelijk in het oosten hadden gestaan! De ingang van het westen is bij andere tempels niet ongewoon (b. b. Gedong Songo), maar hier schijnt de ingang des benedentempels van het oosten, bij den duidelijken samenhang der beide tempels (door den trap), daarvoor te pleiten dat ook de boventempel den ingang van het oosten moest hebben. Ook missen wij bij den tegenwoordigen westelijken toegang tot den tempel het plegtige uiterlijk, waaraan wij bij het naderen van den ingang eens tempels gewend zijn.

De bovenste tempel is van O. naar W. 63 voet, van Z. naar N. 40; de binnenmuur 57' O en W, 34' Z en N. De bovenste en binnenste muur 42', (waarschijnlijk juister 47') en 24'. De uitgestrektheid des benedentempels laat zich niet meer bepalen; men kan zelfs veronderstellen, dat in stede van een volledigen tempel hier maar een groot portaal met de meergenoemde ornamenten (*Na-*

rasingha en *Narasinghi*) bestond, waardoor men heenging om langs de trappen den boventempel te bereiken.

Voor dat men van beneden tot deze twee tempels komt, heeft men op de noordzijde de resten van een tempel of gebouw en eenen trap, die tot de naaste verhooging leidt. Tusschen de tempels vindt men een steenen altaar (?) tot verbranding van wierook. (?) Beelden zijn bij deze tempels niet gevonden, waarschijnlijk zijn zij weggehaald. Tot bepaling der hier vereerde godheid, zoude alleen de *Narasingha* kunnen dienen; echter is dit geen zeker criterium.

Tusschen de twee tempels door, thans niet meer in zijn oorspronkelijk bed, vloeit een riviertje dat van het hooge gebergte neerkomt en vroeger in eene steenen waterleiding ingesloten was, waarvan wij de resten nog erkennen op 30 pas distantie van de tempels.

Over den naam *Sokârini*, ook *Sikârini*, of *Soekorini* (in Soemowono genaamd *Soekâtrini*) kan ik niets zekers opgeven.

Ik ga thans over tot de beschrijving van den togt dien ik kort na dien van *Selâgrihâ* van *Magelang* uit maakte, en die mij in het oosten tot nabij de grens van Samarang bragt; de twee voornaamste plaatsen die ik bezocht waren *Tjandi Oemboel* en *Tjandi Renting*.

TJANDI OEMBOEL.

Deze plaats is genoemd naar het opborrelen (oemboel) der heete bron, die daar in een vijver is ingesloten. Zij heet ook *Tjandi ajer panas*, en is gelegen 1 paal Z. O. van *Medono* (of *Pring soerat*, distr. *Prapak*), 2 paal N. W. van *Grabak*, de hoofdplaats van het district *Ngassinan*.

Hier is eene warme bron in steen gevat, van ronde gedaante; van af den bodem des waters gerekend, heeft deze vijf verhoogingen. De steenen der omwanding schij-

nen gedeeltelijk van vroegere tijden tot dit doel gebruikt te zijn geweest; gedeeltelijk echter zijn zij van een of meerdere tempels genomen wier resten wij in de naburige sawahvelden te zoeken hebben. Deze (waarschijnlijk 2) tempels stonden dicht bij de badplaats en hunne ruïnen beslaan eene ruimte van 42 passen lengte en 28. breedte; fundamenten zijn niet meer te herkennen. Van deze zijn al de beelden afkomstig die zich achter den kleinen Pasangrahan en in de warme bron zelf bevinden.

In het water is eene *Joni* geplaatst, door welker opening heen het water bijzonder sterk opborrelt; dat opborrelen zien wij echter ook nog op andere plaatsen der wel, buitendien is er een groote steen, drie voet kubiek, die misschien een altaar vormde of waarschijnlijker een deel uitmaakte van een brandstapel; deze gissing wordt aan de hand gegeven door twee cilindervormige steenen die boven niet bewerkt maar vrij gelijk zijn aan die in *Selogrïho* en *Kalassan* (in Djocja).

De beelden, die men vindt zijn: 2 goed geconserveerde *Ganesa's*, de een met twee armen; eene *Naga* als *Oeparita*; de *moenda* (schedel) en daaronder de halve maan, vinden zich bij beiden. De tweede heeft vier armen met *tjakra* (die op de *awamala* gelijkt) *angkoeça*, een etensbakje, waaruit hij zich met den snuit voedt. Die snuit is grootendeels afgebroken, maar het uiteinde (de vinger daarvan) is nog in het bakje te herkennen.

Verder *Doerga op Mahisa*. Het hoofd en verscheiden armen gebroken, attributen zwaard (*khadga*) en *tjakra*.

Çiva met trisoela, zonder hoofd noch armen. Een staande priester (*Resi*) met 2 aan zijne voeten zittende *schobieren*, even als een beeld voor het residentiehuis te Magelang. Armen en hoofd gebroken. Onderdeelen van verscheiden gebroken staande beelden. Een groot *Bhoeta-hoofd*, slechts gedeeltelijk hier, het andere stuk was op den aangrenzenden tempelsteen gebeiteld. Dit herinnert aan *Boro Boedo*,

waar ook dikwijls eene figuur over verscheidene steenen — ik telde tot zes toe — zich uitbreidt.

Het lijstwerk is rijk en redelijk fijn bewerkt.

De twee verschillende steensoorten, eene roode en eene grijze, doen ons ook tot het vroeger bestaan van meer dan een tempel besluiten; — wel vertoont *Boro Boedo* ook trachiet van verschillende kleuren, maar hier hebben wij met kleine tempels te doen, waarvan elk in korten tijd en wel waarschijnlijk van dezelfde steensoort opgetrokken werd.

Hier zijn ook rijk versierde hoeksteen en een stuk uit het midden van het front eens tempels; ook vele kleine *Lingga's* (?) die beneden vierkant zijn en boven spits toelopen. Ingangsornamenten gelijk in *Tjandi Songo*, en *Selâgrihâ*, tegenwoordig in het warme water zich bevindende.

Ook vindt men hier de vogelfiguur met zwemvliezen en klauwen, waarvan wij reeds dikwijls gewaagden, hooge borst, het hoofd ontbreekt — waarschijnlijk eene vrouw voorstellende

Bij de vier steenhoopen in de naastliggende sawah vindt men ook eenige roode steenen, echter liggen die steenen zoo vermengd met grijze steenen, dat men er weinig uit besluiten kan.

Om de pasangrahan loopt eene omgeving van diergelijke grijze tempelsteen.

De tempel is waarschijnlijk wegens de warme bron opgetrokken; hij behoort nog tot eene goede periode, vooral is het opmerkelijk, dat ook hier beelden (reliefs) over verscheiden steenen uitgestrekt waren.

Nog ontwaarde ik een *Garoeda* met vleugels en klauwen en het bovenlijf van een mensch, zonder hoofd.

Ook ontmoette ik nissen of daken, boven beelden behoorende, gevormd op de wijze van *Boro Boedo*. Eenige figuren uit (witte) steenen zamengesteld kan men nage-

noeg als nabootsingen van scène's van *Boro Boedo* beschouwen. De roode steenen vormden echter ook gecomponeerde figuren. Op een ornament is de volledige *sphinx*, dat is te zeggen het dikwijls genoemde vogelmeisje; ook vogels, boomen, muren zijn er even als te *Boro Boedo* afgebeeld. Een half leeuwenhoofd, als het ware tot waterleiding bestemd, was echter naar achteren niet doorboord.

Nog vindt men er een naakten *orang batapa* (Skt *tapasa* of *tapasvan*), vrij verminkt en ruw bewerkt; deze behoorde waarschijnlijk niet tot dezelfde tempels, waarvan de overige oudheden afkomstig zijn. Een diergelijken heb ik reeds vroeger gezien; het ligchaam is opgezet.

De half-leeuwen-ornamenten (zie boven) zijn kleiner dan in *Tjandi Songo*.

TJANDI RENTING.

Nadat ik in *Grabak* bij den *Wedhono* ontbeten had, reed ik c. 8 palen ver het gebergte op naar *Tjandi Renting*, genaamd naar de naaste *dessa*. Deze tempel is niet ver van den berg *Telomojo* in het N. en nog nader bij den berg *Andong* of *Djogo Kepoh* in het Z. — Hij schijnt te corresponderen aan den *Tjandi Doekoeh* boven *Banjoe-biroe*, die ook, echter van het N. O. naar den *Tolomojo* gewend is. De hoogte is pl. m. 3000 voet. De tempel is bijna geheel vernield en wel sedert den tijd, toen men hier begonnen heeft koffij te planten; in dien tijd heeft men de steenen baldadig afgebroken en rondgestrooid, zonder daarvan in 't minst partij te trekken.

In het midden der ruïne is nog een altaar voorhanden, dat vrij mooi geweest is; boven is er een breed vierkant, rustende op een middelstuk, dat naar beneden toe trapsgewijze kleiner wordt en eene nog kleinere basis heeft.

Van beelden vindt men eene *Joni* met tuit; een *lingga* (beneden vierhoek, daarop achthoek en van boven afgeronde cylinder; deze vorm is de meest gewone); *Nandi*

Doerga, een zeer beschadigd en een staand beeld, puntige hoekversierselen en ook nog eenig lijstwerk.

De verwoesting hier aangerigt doet een walg ontstaan tegen de onbeschaafde Europeanen die Java's grond drukten, zoo als Homerus zegt: *αἴθρος ἀγοιῶης*. De omvang van den tempel is niet meer te bepalen; tusschen de behouwen steenen vindt men ook gewone riviersteenen, die door de eenvoudige inlanders in de plaats worden gesteld van de door vreemden verslingerde tempelsteenen; wij merkten dit reeds vroeger op en vinden het ook bij *Tjandi Perot*. De ligging der steenen duidt op een gebouw, gelijk aan dat van *Tjandi Doekoeh*; ook dezelfde goden werden op beide plaatsen vereerd, te weten *Civa's familie*. In den tempel was zeker het boven beschreven altaar, misschien daarbij de *Joni en Lingga*. De laatste en de eene van *Sindang bedji* of (*widjil*) zijn fijner bewerkt dan de rest van de *Lingga's* dezer streken.

De steensoort is gewone, donkergraauwe trachiet. De *Andong*, waarnaar ook de naaste berg heet, is eene soort van boom.

N. B. Een vierkante steen is tot waterreservoir uitgewerkt en stond waarschijnlijk voor de *Joni*.

Ook ziet men nog een gebroken olifantssnuit, die echter misschien van een der bekende leeuw-olifant-ornamenten afkomstig is.

Van *Magelang* vertrok ik 31 Augustus naar *Temanggoeng* met den Heer Persijn, bij wien ik logeerde, om van daar naar *Djoempri* te gaan en de oudheden van *Noord Kadoe* te onderzoeken.

Het getal dier oudheden is zeer aanzienlijk, echter staan zij achter in waarde bij die van het zuidelijk gedeelte dier residentie. Groot is het getal beschreven steenen. Ik zal hier, na eene korte opgaaf van eenige oudheden die zich te *Temanggoeng* bevinden, eene hoog aan de helling van den *Sendoro* gelegen localiteit beschrijven, ge-

naamd naar de 2 palen daarvan verwijderde desa *Ke-boemen*.

Ik kies deze plaats, hoewel later bezocht, omdat ik in het voorgaande vooral tempels beschreven heb, die aan de helling der hooge bergen (van den *Oengaran en Soembing*) liggen en ook deze op eene „Vorstufo” van den *Sendoro* in eene indrukwekkende positie gelegen is.

Te *Temanggoeng* bevindt zich bij de controleurs-woning een beschreven steen, over welken wij later zullen berigten. Een tweede, op den eersten gelijkende, steen is bij het bouwen van een pakhuis circa 5 jaren geleden ingemetseld!!

Nog is er een steenen *koendi* uit ouden tijd.

Bij den Regent bevinden zich aan den ingang van het erf 2 *Raksasa's* met ondergeslagen linkerbeen, de regter knie in de hoogte, met opgeheven zwaard in de regter hand en Naga om den linker arm.

Deze beelden zouden afstammen van den tempel *Pring-apoes* (bij *Djoempri*).

Het is echter waarschijnlijker, dat zij voor den tempel *Argo-poerå* in het gebied van *Tjandi Boto*, nabij grens van *Selokaton* (Samarang) gestaan hebben.

Zij zijn van daar circa 30 jaren geleden naar *Temanggoeng* overgevoerd; en de oude bewoners der omstreek, die ik later bezocht, spraken nog met eerbied van hunne geliefkoosde *Djagånåtå* (*Djågånåthå*, heer der wereld) en *Djågåvekså* (*Djagat + vaksa*, beschermer der wereld), wier vroegere plaatsen zij mij aanwezen.

Nader berigt later.

Naast den *Pandopo* staan 2 *Leeuwen* gelijk aan die in de laan van *Boro Boedo*; ook zij hebben achter om het hoofd liggende horens, waarvan ik de eerste voorbeelden in *Wono-sobo* ontmoette.

Wat betéekenen die horens? Is hier Chineschen invloed op de Javaansche kunst aan te nemen? Men vergelijkte

het half-leeuw-olifant-ornament aan de portalen der tempels.

Ter regterzijde van het huis, onder een boom, is een drie voet hooge lingga-achtige steen, die echter noch vierhoek noch achthoek (zie boven over andere Lingga's) vertoont, maar slechts cylindervormig is en naar boven onregelmatig toeloopt. Bij *Gedong Songo* hebben wij een cylinder, die in eene quasi Joni paste, opgemerkt; echter ook daar getwijfeld of het wel een Lingga zijn kon, gelijkende ook de zoogenoemde Joni veel eerder op een monumentalen steen van eene verbrandingsplaats.

Er is een Vishnoe met *tjakra* regts en *çangkha* links boven, *gada* regts beneden, en lotus (?); de voeten zijn afgebroken.

Tegenover zijn 2 Lingga's met vierhoek, achthoek en cylinder van harden steen.

TEMPEL AAN DE HELLING VAN DEN SĒNDORO BIJ KEBOEMEN.

Om hier naar toe te komen, slaat men tusschen paal 25 en 26 van den grooten weg van Parakan of Para-än naar *Ngadiredjo* een binnenweg in. Van de dessa Bongkol, waar ook een tempel gestaan heeft en men thans van het gespolieerde heiligdom eene moderne reconstructie gemaakt heeft, is de tempel 3 paal verwijderd; van Keboemen nage-noeg 2 palen over een onbebouwd woest terrein. Men nadert hier als het ware eene oude bergvesting, welker omstreken kaal zijn om de wacht over het omliggende land te kunnen houden.

Ik maak deze vergelijking zonder schroom van bespot te worden; vele tempels toch waren ook fortificatien en hunne verdedigers (wij weten historisch alleen van de hardnekkige verdediging van tempels op het vaste land van Indie) hebben ware heldendaden verrigt.

Wij hebben hier een rondachtig plateau op eene „Vor-

stufè" van den Sëndoro, $\pm$ 4000 voet hoog. Op de zuidzijde vloeit de *Kali Oerang* of *Lepen Sono*, in een diep ravijn; op de andere zijden zijn eveneens diepe ravijnen, in het noorden met het rivièrtje *Kali-tok* (of *toh*, beteekent een bron, uit den grond komend water). Naar het oosten is eene sterke helling. In het westen rijst de *Sëndoro*, echter valt ook in het westen het bovenplateau des tempels tegen den achterliggenden grond steil 20 voet diep af. Het is dus geheel en al eene plaats als gemaakt ter verdediging.

Van de oostzijde leidt een trap (N. B. ook in *Sokârini* en *Arghâ poerâ* zijn trappen van het oosten) van steen op naar het eerste plateau, hij heeft drie treden, is kunstig bewerkt en goed bewaard en was waarschijnlijk vroeger van grootere lengte. Hoepmans heeft eene schets daarvan gemaakt. De treden worden door zijstukken als bij eene ladder vastgehouden. Aan de westzijde van dit plateau zijn de resten van eenen tempel. Naar het noorden is nog een gedeelte van het fundament te herkennen, gelijkende op dat van *Pring-apoes*; beneden vierkante, daarover gewelfde steenen (die den omvang van het fundament smaller doen worden), daarop weder vierkante steenen.

De steenen hebben alleen *inlasschingen* even als de treden van den trap. Godenbeelden zijn niet voorhanden, ook in de naast omliggende dessa's niet.

In het westen telt men 6 à 7 passen van de buitenste "Vorstufo" tot aan den tempel; de binnenste Vorstufo is drie pas van den tempel; in het oosten van Vorstufo 1 tot Vorstufo 2, 6 passen; op de drie andere zijden van Vorstufo 1 tot 2 maar drie passen; zoodat de zijde van den ingang een drie passen langeren toegang had dan de drie andere zijden.

Ik heb deze bemerking ook bij verscheidene andere tempels gemaakt (Pengilon). In het westen volgt eene kleine verdieping van den grond, waarachter een hooger gelegen plateau. Hier is een klein vierkant terrein (of kunstig of natuurlijk ontstaan) met eene *Joni* (in den echten vorm).

Deze werd hier waarschijnlijk na vernieling des tempels vereerd. (Vergl. de hoogte bij *Gedong Songo*, naast den grooten steen). Veel steenen met versierselen. *Geene uitdieping* in het midden des tempels.

Het gezicht van hier vertoont in het Oosten den *Merbaboe*, het N. O. *Oengaran*, het Z. den *Soembing*, het W. Z. W. *Sëndoro*, het N. den berg *Kandang*, het grensgebergte (de *Himalaja!*) van *Kadoe*. Beneden overziet men de geheele vallei van den Progo met hare schilderachtige heuvels.

R. FRIEDERICH.

BUITENZORG, 17 Junij 1868.

BLADVULLING.

La Société Khédiviale de Géographie.

Une nouvelle Société de Géographie vient d'être fondée au Caire sur l'initiative et sous les auspices de son Altesse le Khédivé d'Egypte.

Le décret du Khédivé, a la suite duquel la Société est instituée contient :

„Considérant l'utilité qu'il y a pour la Science Géographique et pour les intérêts industriels et commerciaux de l'Egypte, à favoriser l'exploration des contrées de l'Afrique et des pays adjacents,

Avons décrété et décrétons.

Art. 1.

Il est institué au Caire une Société de Géographie qui est autorisée à prendre la denomination de „Société Khédiviale de Géographie“.

Art. 2.

Les Statuts de cette Société annexés au présent décret sont approuvés.

Art. 3.

Cette Société recevra une subvention annuelle de quatre cents livres Sterling.

Art. 4.

M. le professeur J. Schweinfurth est nommé Président de la Société.

Art. 5.

Notre Ministre de l'Intérieur est chargé de l'exécution du présent décret.

Fait au Caire, le 19 Mai 1875.

(Signé) ISMAIL

pour copie conforme:

MÉHÈMET THEWFIK.

Le but de la société est d'étudier la géographie dans toutes ses branches, et de mettre en lumière les contrées de l'Afrique encore inexplorées ou peu connues.

La séance d'inauguration de la société eut lieu le 2 Juin 1875 et fut ouverte par un discours prononcé par M. le président le Dr. Schweinfurth.

S.

Een bevelschrift van den Sultan van Atjeh

DOOR

Mr. L. W. C. VAN DEN BERG.

Bij de verovering van den Kraton te Atjeh werd het hieronder volgende stuk gevonden en, na aan het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te zijn aangeboden, in de bestuursvergadering van dat lichaam dd. 4 Mei 1875, ter fine van onderzoek in mijne handen gesteld. Daar het voor de kennis der in het voormalige rijk van Atjeh bestaan hebbende godsdienstige instellingen niet onbelangrijk is, besloot ik het te publiceeren, vergezeld van eene zooveel mogelijk letterlijke vertaling en van eenige ophelderende aanteekeningen.

Tot toelichting echter een kort woord vooraf.

Gelijk den lezer vermoedelijk bekend is, bestaat volgens den Qorân een der voornaamste godsdienstplichten van den Muzulman in het opbrengen der Zakât of Çadaqat ⁽¹⁾, d. w. z. in het afstaan van een deel van zijn vermogen ten behoeve van zekere categoriën van personen, welke hulp behoeven. Volgens de ontwikkeling, aan dit voorschrift door de rechtsgeleerden gegeven, moeten deze liefdegiften van staatswege worden geïnd naar een vasten maatstaf van het vermogen, en moeten speciale ambtenaren, 'âmil's (عمال) ge-

---

(1) Voor nadere bijzonderheden omtrent deze instelling, gelijk mede over het onderscheid tusschen het opbrengen van de zakât en het geven van aalmoezen vergl. mijn werk: De beginselen van het Moh. recht pag. 36 en volgg.

noemd, voor die inning worden aangesteld. In hoever zulks in de vroeger bestaan hebbende Mohammedaansche rijken het geval is geweest, kan niet met volkomen zekerheid worden uitgemaakt, doch thans is van eene fiscale inning der zakât bijna nergens meer sprake, en wordt zij in den regel opgebracht aan de geestelijken ter verdeeling onder de daarop rechthebbenden, dan wel verdeelt elk persoon zelf de door hem te geven zakât. In slechts zeer weinige staten bemoeit het openbaar gezag zich dan ook nog met deze aangelegenheid.

Tot die weinige staten heeft, blijkens het hier te publiceeren stuk, het voormalige rijk van Atjeh behoord. Het is namelijk een bevelschrift van den Sultân om aan twee bekeerlingen tot den Islâm het hun alsnog compeeteerende deel van de zakât te geven. Uit dat stuk blijkt verder, dat te Atjeh, even als in de overige deelen van Nederlandsch-Indië, allen, die tot den Islâm overgaan, gerekend worden tot de rechthebbenden op de zakât, en wel gedurende het eerste drietal jaren na hunne bekeering. Volgens streng Mohammedaansch recht is deze gewoonte intusschen minder juist. In Qor. IX: 60 toch worden onder de rechthebbenden op de zakât genoemd *المؤمنة قلوبهم*, welke uitdrukking letterlijk beteekent: „zij wier hart verbonden is”, namelijk: aan den Islâm; doch blijkens de geschiedenis, zoowel als blijkens de commentatoren (1) alleen betrekking heeft op de hoofden der Arabische stammen, die met geld voor Mohammad's zaak moesten worden gewonnen of behouden, benevens op personen, die ofschoon geneigd openlijk tot het ware geloof over te gaan, zulks vooralsnog nalieten, hetzij uit vrees voor materieel nadeel, hetzij wegens zwakheid van karakter. Volgens sommige rechtgeleerden is dan ook deze categorie van personen door veranderde tijdsomstandigheden geheel

(1) Zie o. a. Baidhâwi ad h. l.

uit de rechthebbenden op de zakât weggevallen. (1) In Nederlandsch-Indië daarentegen vat men het woord مؤلف in den zin van „bekeerling” of „renegaat” in het algemeen op, welke opvatting echter naar mijne meening te ruim is.

De bepaling, dat de onderstand slechts voor drie jaren verleend wordt, heb ik mede bij geen der mij ten dienste staande Arabische schrijvers teruggevonden.

Ik heb het bevelschrift laten drukken zooals het daar ligt met al de spelfouten, welke er in gevonden worden. Van de Arabische woorden heb ik in de aantekeningen de juiste spelling opgegeven, doch van de Maleischen heb ik zulks alleen gedaan ten opzichte van die, welke als رتنا, voor رتنا door den schrijver bijna onherkenbaar zijn gemaakt.

De aanhef van het bevelschrift is tevens een niet on aardig staaltje van oosterschen gezwollen stijl.

Het stuk is voorzien van het zegel en van de handteekening des Sultâns, en draagt ook overigen alle kenmerken van authenticiteit.

---

(1) Zie o. a. Hidâjat I pag. 53. De overige rechthebbenden op de zakât zijn volgens de geciteerde Qorân-plaats: de armen (فقير), de behoeftigen (مسكين), de personen met de inning belast (عامل), de schuldenaars (غارم), de slaven (رقبة), de strijders in den oorlog tegen de ongeloovigen (في سبيل الله) en de reizigers (ابن السبيل)

Zegel. (١)

السلطان
المنصور

(٢) انشاء الله تعالى سبدا يغب مها مليا لاك اءلا دان فصل
يغثله دكرنيا اوليه توهن ربكم العلي ياءيت حضرة سيدنا ومولانا
فدوك سري سلطان علي الدين منصور شاه ابن سلطان المرحوم
علي الدين جوهر العالم شاه جوهر برءولة ظل الله في العالم
تتلا بگندا (٣) سمايم سرة (٤) استرحه اخبري ديانس سيغكيسان
تختا كرجان در فد امس (٥) قدراني يغب (٦) سفوله متو سرة
برقانهن (٧) رعنا متو (٨) معنكم برومبي كن متيار اينتن ديكا راغ
زبرجد يغثله ترسري سرة يغب فرتوان ديدالم نكري اچيه
(٩) در السلام (١٠) ديوس ايت مك برسبدا دولي حضرة شاه عالم
كغد كركون (١١) كايب الملك مپوروه فرپوه سفوچوك سورة ابن
كرنيا بري اكن دو اورغ (١٢) موءالف سورغ در فد بغسا نصراني
دان سورغ لاك در فد بغسا هيندو مك يغب فرتام ايت
نمان محمد علي دان كدوا نمان دين محمد ادان*
شهان مك كامي مپتاكفن فد فييق (١٣) تيكا ساكي اچيه
اين فرتام دو فوله انم (١٤) فغليما سري (١٥) ايمام مودا دان
تغه تيكا فوله (١٦) فغليما ستيا عاما دان دو فوله دو (١٧) فغليما
سري مودا فركسا دان سگلا (١٨) ايمام دان (١٩) كچهيقي دان
(٢٠) واكيل دان (٢١) تغدل دان سگلا (٢٢) ايمام مسجد دان
(٢٣) خطب (٢٤) بيلل دان سگلا تغكو فد (٢٥) سگذب كمفوغ
(٢٦) زويه دان (٢٧) بندرسه دان سكلين فرتوها هولوبلغ كچيل
بسر توها مود يغثله مغيكوه حكم الله دان رسول سرة شرعن
احوال اداله سفره موءالف دو اورغ اين دهولو سده كامي بري

سورة اكن ديان سؤرخ سفوچوك مڪ اكن سورة ايت سده
 هيلغ كغد تاعن (28) قادير سايغ ممبروك ديان دهولو مڪ
 اكن سكارغ اين سفرة مؤالف محمد علي بلوم سمفي تيكا
 تهن تشكل ستو ماسيم لاكي دان مؤالف دين محمد تشكل
 دوا تهن لاک بلوم (29) چوكوب ديان (30) مشوتيب حقن
 اكن سكارغتون كامي بري فغليما (31) سلمان برسما مڪ هندقله
 كامو سكلين مشيكة حكم الله دان شرع محمد ممبريكن
 حقن كما قال الله تعالى في القرآن العظيم (32) اطيعوا الله
 واطيعوا الرسول واول الامر منكم سره هندقله سكلين كامو مشيكة
 دان منورتن سفرة يغلته دفروضون الله سبحانه وتعالى داتس
 سكلين كيت مشلوركن زكوة (33) مس دان فيرك دان فادي
 دان كربو دان لمبو كمبيغ بيبي ۲ دان بارغ سبائين يغ سمفي
 (34) حيسابن سفرة فرمان الله تعالى (35) انما الصدقات للفقراء
 والمسكين والعاملين عليها والمؤلفة قلوبهم في سبيل الله وابن
 السبيل دان لاک فول هندقله سكلين كامو مناروه (36) احسان
 اكن ديري كامو ممبريكن اكندي ديان در فد (37) صدقه يغ سونه
 سفرة فرمان الله تعالى (38) تعاونوا علي البر والتقوي ولا تعاونوا
 علي الاثم والعدوان سره سكلين كامو هندق مناروه احسان
 اكن مؤالف كدو اورغ اين ممبريكن حقن ديدالم تيكا موسيم
 لاک سره مشاجوركن اكن ديان در فد (39) روكن اكما اسلام سره
 فلهراكن بايكت ۲ سفرة سبدا (40) نبي صلي الله عليه وسلم
 خير الناس ينفعهم الناس دمكينله ادا انتيي الكلام*

ترمكتوب (41) فد توجه بلس هاري بوان صفر فد هاري يوم الاثنين

VERTALING.

Met Allâh's welbehagen ⁽²⁾ heeft gesproken de doorluchtige verhevene en voortreffelijke (vorst), die geze-
gend is door den Heer, uw verheven Heer, namelijk onze
edele heer en meester Zijne Hoogheid Sultân 'Alî ad-dîn
Mançoer Sjâh, zoon van den zaligen Sultân 'Alî ad-dîn
Djawhar al-'Âlam Sjâh Djohan de gelukkige, de schaduw
van Allâh op Aarde, tijdens Zijne hoogheid gezeten ⁽³⁾ is
⁽⁴⁾ op den troon, op den rijkszetel van zuiver ⁽⁵⁾ goud ⁽⁶⁾,
versierd met juweelen ⁽⁷⁾, paarlen en robijnen ⁽⁸⁾, en
waarvan afhangen kwasten van paarlen en gerangschikte
juweelen benevens geslepen smaragden, de gebiedier in het
rijk van Atjeh, het huis ⁽⁹⁾ des heils; toen ⁽¹⁰⁾ heeft Zijne
Hoogheid, de gebiedier der wereld, gesproken tot den Kar-
koen, den schrijver ⁽¹¹⁾ des Konings, hem bevelende dezen
giftbrief te schrijven voor twee bekeerlingen ⁽¹²⁾ (tot den
Islâm) één uit de Christenen en één uit de Hindoe's, de
eerste genaamd Mohammad 'Alî en de tweede Dîn Mo-
hammad.

Vervolgens maken wij bekend aan de drie Sâgî's ⁽¹³⁾,
van Atjeh, in de eerste plaats aan de 26 Moekim's ⁽¹⁴⁾
van Panglîma Srî Imâm ⁽¹⁵⁾ Moeda, en voorts aan de 25
Moekim's ⁽¹⁶⁾ van Panglîma Setia 'Oelamâ, en aan de
22 Moekim's ⁽¹⁷⁾ van Panglîma Srî Moeda Parkâsa, be-
nevens aan alle imâm's ⁽¹⁸⁾, en katjehik's ⁽¹⁹⁾, en wakîl's
⁽²⁰⁾, en tandil's ⁽²¹⁾, en aan alle imâm's der moskeëen ⁽²²⁾,

en châtib's (23) en bilâl's (24), en aan alle andere geestelijke hoofden in alle (25) kampongs, zâwijat's (26) en dorpsmoskeëen (27), en aan alle oudsten en voorvechters, kleinen en grooten, ouden en jongen, die de wet van Allâh en van den Profeet en hare voorschriften opvolgen, hun allen (maken wij bekend) dat wij aan elk der genoemde twee bekeerlingen reeds vroeger een open brief hebben geschonken, welke brieven echter verloren zijn geraakt in handen van Qâdir (28), die ze onder zich had. En aangezien nu wat den bekeerling Mohammad 'Alî betreft aan de drie jaar één moeson ontbreekt, en wat den bekeerling Dîn Mohammad betreft twee jaren (aan dien termijn ontbreken), zoodat zij nog niet alles (29) hebben ingezameld (30), wat hun toekomt, zoo geven wij hun thans Panglîma Solaimân (31) mede, verlangende dat gijlieden allen de wet van Allâh en de voorschriften van Mohammad zult opvolgen en hun zult geven wat hun toekomt; zoo als Allâh de Verhevene zegt in den grooten Qorân (32). „Gehoorzaamt Allâh en gehoorzaamt den Profeet benevens hen, die over u gesteld zijn”. Ons verlangen is, dat gij allen opvolgt en handelt overeenkomstig hetgeen Allâh, de Aanbedene, de Verhevene ons allen tot eene verplichting gesteld heeft, (namelijk) het opbrengen der zakât van (33) goud, en van zilver, en van rijst, en van karbouwen, benevens van runderen geiten schapen en wat dies meer zij, voor zoover het de berekening (34) bereikt, zooals het bevel van Allâh den Verhevene (luidt) (35): „De zakât behoort aan de armen, aan de behoeftigen, aan de inneren, aan hen wier hart geneigd is tot den weg van Allâh, en aan de reizigers.”

Voorts verlangen wij, dat gij allen u zelve de weldaad

(³⁶), zult bewijzen, hun ook te geven van de zakât soenat (³⁷), zoo als Allâh de Verheven bevolen heeft (³⁸): „Helpt elkander in rechtvaardigheid en vroomheid, maar helpt elkander niet in onrechtvaardigheid en boosheid”; en tevens dat gij aan de beide bekeerlingen de weldaad zult bewijzen van hun, gedurende nog drie moesons, te geven, wat hun toekomt, en dat gij hen bovendien zult onderrichten in de grondslagen (³⁹) van den Islâmietischen godsdienst, benevens dat gij goed voor hen zult zorgen, zooals de Profet (⁴⁰) (wien Allâh moge zegenen en genadig zijn) gezegd heeft: „Het is goed dat de menschen elkander van dienst zijn”. Zoo zij het. Einde.

Geschreven den 17^{den} dag van de maand Çafar op Maandag in het jaar 1285 (⁴¹).

AANTEEKENINGEN.

---

(1) Het zegel is te onduidelijk afgedrukt om gelezen te kunnen worden.

(2) أن شاء lees انشاء.

(3) سمایم lees سمايم. Volgens ingewonnen informatiën gebruiken de Atjineezen dikwijls de ن voor de ي.

(4) استراحة الخيري eene vertaling dezer beide woorden is niet mogelijk. استراحة (lees استراحة) beteekent „rust”. خير is het gewone Arabische woord voor „goed”, dit echter, verbonden met het lidwoord ال en tot een nomen relativum gemaakt, الخيري, en door استراحة vooraf gegaan, vormt een begrip aan welks overzetting ik mij niet waag.

(5) قدراتي lees قدرة „kracht”, „gehalte”.

(6) سفولة متو lett. staat er: „goud waarvan het gehalte 10 graden bedraagt”.

(7) رتنا lees رتنا „juweel”.

(8) ماكنم lees ماكنم „juweel”, „robijn”.

(9) دار lees دار „huis”.

(10) ديواس ايت lees ديواس ايت „destijds”.

(11) كاتب lees كاتب „schrijver”.

(12) مؤالف lees مؤالف „bekeerling”, zie boven.

Dergelijke bekeerlingen zijn in Indië gewoon hun naam te veranderen in een Arabischen.

(13) تَيْمًا سَاكِي, „de drie sâgî's", zijn de drie afdeelingen, waarin het gebied van den Sultân van Atjeh was verdeeld; zij dragen respectievelijk de namen van de 26, de 25 en de 22 Moekim's. Het woord Moekim beteekent „distrikt", en wel zoodanig een, waarin zich eene moskee (مسجد) bevindt.

(14) Het woord Moekim schijnt hier kortheidshalve in den tekst weggelaten. Blijkens de voorgaande aanteeke-ning wordt echter ongetwijfeld de Sâgî der 26 Moekim's bedoeld. Het hoofd eener Sâgî voert blijkens deze plaats den titel van panglîma.

(15) امام أيمام lees أيمام.

(16) Zie noot (14) en (15).

(17) id. De hier genoemde panglîma Srî Moeda Parkâsa is meer onder den bijnaam (galar) van panglîma Polim bekend.

(18) امام أيمام lees أيمام Volgens navraag, gedaan bij personen, die Atjeh bezocht hebben, is een imâm het hoofd over een distrikt (moekim), en tevens de eerste priester in de distriktsmoskee.

(19) كاتجهق (Katjehik) is te Atjeh de titel van het hoofd, dat in rang onmiddellijk op hoofd der moekim volgt.

(20) وكيل و اكيل lees وكيل „gemachtigde".

(21) تاندل „kamponghoofd."

(22) امام مسجد أيمام مسجد lees أيمام مسجد „imâm der moskee," of hoofdpriester.

(23) خطب أيمام lees خطب de priester die des Vrijdags de preek (خطبة) in de moskee voorleest.

(24) بيلل lees بيلل, de naam van één van Mohammad's eerste bekeerlingen, die door hem belast werd met het af-roepen der uren van het gebed. Vandaar in Indië de titel van den priester, die met deze functiën is belast.

Zie mijn werk: de Beginselen v. h. Moh. r. pag. 23 volg.

(²⁵) سَكْنَف lees سَكْنَب „alle”.

(²⁶) زَوِيَّة lees زَاوِيَّة; beteekent in het Arabisch een klooster of eene cel. Te Atjeh verstaat men daaronder een bedehuis, iets grooter en fraaiër dan een mandarsah (zie volg. aant.) In de zâwijat zoowel als in de mandarsah mogen alleen de vijf dagelijkse gebeden worden verricht, doch niet het Vrijdag-gebed. Over de administratieve beteekenis der bedehuizen te Atjeh, vergl. Tijdschr. van Ned.-Ind. 1874 afl. 12 pag. 419.

(²⁷) مَدْرَسَة of مَدْرَسَة „dorpsmoskee” in tegenoverstelling van de مَسْجِد or distriktsmoskee en de جَامِع or cathedraal. In beide laatstgenoemde soorten van bedehuizen mag het Vrijdag-gebed worden verricht. De cathedraal van Atjeh vormde administratief een afzonderlijk gebied. Vergl. Tijdschrift van N. I. ibid. pag. 415.

(²⁸) De Sultân had vermoedelijk aan de beide bekeerlingen, op hun reis door het land ten einde de hun toekomende zakât op te halen, Qâdir als geleider mede gegeven, en deze had zich als bewijsstukken hunne brieven doen ter hand stellen. Wellicht ook trad Qâdir op als inner (عَامِل) der zakât, en gaf hij daarvan aan de beide bekeerlingen het hun toekomende.

مَمْبَاو lees مَمْبَاوَك.

(²⁹) چَوَكُف lees چَوَكُوب.

(³⁰) Voor het geval, in de tweede plaats in noot (²⁸) verondersteld, zou مَخْوَتِيْب (lees مَخْوَتِف) natuurlijk niet door „inzamelen” maar door „ontvangen” moeten vertaald worden.

(³¹) سَلِيْمَان lees سَلْمَان.

اطيعوا الله واطيعوا الرسول واولى الامر منكم اطيعوا الخ⁽³²⁾ lees
Deze plaats staat: Qor. IV: 62.

⁽³³⁾ Over de goederen waarvan zakât wordt opgebracht zie mijne: Beginselen v. h. Moh. recht pag. 37.

⁽³⁴⁾ حساب lees حساب „berekening”. Men zou hier eerder verwachten نصاب d. i. de kleinste hoeveelheid goederen, waarvan de zakât verschuldigd is. Zie *ibid.*

⁽³⁵⁾ De hier bedoelde Qorân-plaats is Qor. IX: 60, en minder juist geciteerd. Zij luidt namelijk انما الصدقات للفقراء والمساكين والعاملين عليها والمؤلفة قلوبهم وفي الرقاب والغارمين وفي سبيل الله وابن السبيل d. i. De çadaqat (zakât) is voor de armen, voor de behoeftigen, voor hen wier hart verbonden is (aan den Islâm), voor de slaven, voor de schuldenaars, voor den weg van Allâh (d. i. den „heiligen” oorlog tegen de ongeloofigen), en voor de reizigers. Omtrent de wijze van verdeeling der zakât onder deze acht categoriën van personen, zie men weder mijne: Beginselen v. h. M. r. p. 40. De woorden çadaqat en zakât hebben in het Moh. recht dezelfde technische beteekenis: alleen wordt het eerste ook in den zin van „aalmoes” gebezigd.

⁽³⁶⁾ Door namelijk aan deze verplichting te voldoen maakt men zich aangenaam bij Allâh, zoodat men door de zakât te geven, bij slot van rekening zich nog bevoordeelt. „Wie weldoet, leent den Heer” geldt ook bij de Mohammedanen.

⁽³⁷⁾ سنة (l. سنة) يعغ صدقة „zakât sonnat”. De bepalingen van het Mohammedaansche recht zijn of gebaseerd op een uitspraak van den Qorân d. i. van Allâh zelve, en heeten dan فرض (fardh, Mal. perloe) d. i. „verplichtend”, of

op het eene of andere gezegde dan wel op de eene of andere handeling van den Profeet, en heeten dan سنة (sonnat, eigentl. „overlevering”). Beide soorten van bepalingen moeten evenzeer worden nageleefd, en dit is ook het geval met die omtrent de zakât. In Nederlandsch Indie echter noemt men fardh (perloe) *alle* voorschriften, welke in de Mohammedaansche rechtsboeken over de zakât te vinden zijn, onverschillig of zij op den Qorân, op de overlevering (sonnat), dan wel slechts op de interpretatie, aan beiden door de juristen gegeven, steunen. Daarentegen noemt men soenat (ten rechte „sonnat”) of zakât sonnat alles wat men onverschuldigd als zakât opbrengt, b. v. van zaken, welke niet aan de zakât zijn onderworpen, of die, waarvan men niet genoeg bezit om er de zakât van te moeten betalen (vergl. noot (34)). Ten gevolge van een zonderling misverstand, noemt men, in sommige streken van Java, deze onverschuldigde zakât ook wel واجب (wâdjib) — een woord, dat in het Arabisch „noodzakelijk” beteekent, en synoniem met فرض (fardh) is. Over de goederen aan de zakât onderhevig, vergl. mijne: Beginselen van het Moh. r. pag. 37.

(35) Deze plaats staat Qor. V: 3 en luidt: وتعاونوا على البر والتقوى ولا تعاونوا على الاثم والعدوان. De schrijver heeft hier dus wederom verschillende spelfouten gemaakt.

(39) ركنٌ lees ركنٌ „grondslag”. Eerder zou men hier het meervoud اركان verwachten.

(40) النبي lees النبي „de Profeet.”

(41) Deze datum komt overeen met 9 Juni 1868 van onze jaartelling.

EEN ANACHRONISME.

Op bl. 238 tweeden deels eerste stuk van zijne Geschiedenis der Nederlandsche Oost-Indische Bezittingen, schrijft de Heer J. J. Meinsma het volgende:

„Tevens zouden naast Pakoe Alam in Djokjo nog twee onafhankelijke Vorsten worden aangesteld, Mangkoediningrat of Nôto Prôdjô over Kalibawang, groot 500 en Wirô Negôrô of Praboediningrat over Nangoelan met 100 tjatjah's. De laatste werd echter reeds in 1833 wegens zijne oproerige houding afgezet en zijn land door het Gouvernement aan zich getrokken.”

Men moet hieruit opmaken dat, even als Pakoe Alam, dan ook Noto Prodjo in Djokjakarta nog de eigenaardige stelling inneemt, door den Heer M. niet volkomen juist als onafhankelijk Vorst omschreven, terwijl men Nanggoelan nog altijd voor Gouvernements grondgebied zal houden.

In de eerste dwaling zou men al licht versterkt worden door hetgeen de Heer Mr. J. De Louter op bl. 124 en 125 van zijne Handleiding tot de kennis van het Staats- en Administratief Recht leert, ware het niet dat in de Aanvullingen en Verbeteringen (bladz. 452) de onjuiste opgave hersteld is. Ter eerst aangehaalde plaats leest men:

„Onder Daendels en Raffles werd Djokjakarta herhaaldelijk vernederd en van een deel van zijn gebied onder Pakoe Alam beroofd, tot dat eindelijk na den opstand van Dipo Negoro in 1830 eene nieuwe verdeeling plaats had, waardoor zelfs een vijfde prins Noto Prodjo een brokstuk bekwam. Sedert besturen vijf onderling zelfstandige, maar alle van het Gouvernement geheel afhankelijke vorsten deze gewesten als leenen van den Nederlandschen staat.

. . . . . De drie pangerans moeten troepen leveren, maar zijn vrijer in de regeling hunner binnenlandsche aangelegenheden."

Nu hadden beide Schrijvers op de lijst der voornaamste Inlandsche vorsten, die sedert jaren in den vroegeren „Almanak en Naamregister" en den lateren „Regerings-Almanak" afgedrukt wordt, kunnen zien dat sinds een zeker tijdstip Noto Prodjo daar niet meer op voorkomt, en in elk der twee rijken slechts één zelfstandig prins genoemd wordt.

Inderdaad zal men in den jaargang 1838, den eersten waarin de lijst der vorsten opgenomen is, op bl. 73 vinden: Pangeran Adipati Notto Prodjo, kolonel, onafhankelijk Prins; dit gaat zoo voort tot 1848; dan vervalt het kolonel, tot dat de naam in den jaargang 1853 en de volgende geheel gemist wordt.

Daaruit al moet men dus afleiden dat de titularis in 1852 of 53 gestorven, dan wel afgetreden zal zijn, en zijne plaats niet meer vervuld is. Maar ik kan hier stilliger spreken en meer in bijzonderheden aantonen dat de eerstgenoemde schrijver een anachronisme begaan heeft. Uit den rijken schat van kennis der inlandsche zaken, dien de Heer Zoetelief met zich omdraagt, mocht ik ook nu weer putten. (1)

De tweede Sultan van Djokjakarta, Hamangkoe Boewono II of Sultan Sepoeh, die in 1812 door het Engelsche bestuur gebannen, maar in 1826 door den Commissaris-

---

(1) Weinig dacht ik, toen 'k wat hier volgt, als ware het uit zijn mond opschreef, dat deze mededeelingen zijne laatste aanraking waren met die Javaansche wereld, waarin hij leefde.

Dinsdag 6 Juli lazen wij nog samen eene plaats uit de Jav. Br. waarin het ^o ^o waarover hieronder gesproken wordt, gebruikt is, en den avond van Zondag 11 Juli was hij reeds verscheiden.

Met hem gaat een schat van kennis te loor, dien helaas geen erfgenaam kan opeischen.

generaal Du Bus weder op den troon geplaatst was, had twee vrouwen: eene van prinselijken bloede, dochter van Pangeran Pakoeningrat, en eene van, hoewel aanzienlijke, minder hooge afkomst, zijnde eene dochter van Kiai Adipati Poerwodiningrat. Deze, ook de meest geliefde, bracht het eerst een zoon ter wereld, denzelfden, die in 1809 door Daendels onder den titel van Sultan Radja, wat in het Javaansch het denkbeeld van Prins-Regent moest weergeven, in het bewind zijns vaders gesteld werd en later als Sultan Hamangkoe Boewqno III door de Engelschen op den troon herplaatst is.

Maar korten tijd na de geboorte van dit kind beviel ook de eerste, voornaamste, vrouw van een zoon, later bekend als Pangeran Mangkoediningrat. Dit kind had dus de meeste rechten op de kroon, doch door den invloed der tweede vrouw, welke haar echtgenoot, toenmaals nog kroonprins, om de geringere afkomst goed te maken tot Ratoe Ageng verheven had, werd het achteruit gezet en heeft deze Prins zijne aanspraken nimmer tegenover zijn broeder kunnen doen gelden. Hij is dan ook zijnen vader in ballingschap gevolgd en te Amboina overleden. Hij nu liet een echten zoon na: Pangeran Adipati Noto Prodjo, die bij zijne hooge afkomst van vaderszijde, van moederskant afstamde van de geestelijke Pangerans van Serang. Deze verwantschap, gevoegd bij de voorspelling dat hij eenmaal Sultan zou worden, welke profetie zich ook grondde op de bijzonderheid dat van een zijner handen de vingers even lang waren, maakte hem tot een zeer belangrijk persoon aan het Djokjasche hof. Hij koos in den Java-Oorlog de zijde van Dipo Negoro en is voor ons een geducht tegenstander geweest; vooral in vereeniging met dien Pangeran Serang, zijn oom, welke in Demak zulke belangrijke krijgsbedrijven uitgevoerd en met wien hij Samarang bijna in zijne macht gehad heeft. Dipo Negoro had dan ook zulk een ontzag voor hem, dat deze,

ten einde hem aan zijne belangen blijvend te verbinden, meermalen als zijn voornemen te kennen gaf, om, mocht hij ooit meester worden, het gezag aan Noto Prodjo over te dragen.

Doch hetzij dat de laatste deze beloften niet vertrouwde, hetzij om andere redenen geen heil meer zag in de zaken: toen de Pangeran het bevel voerde in het Padjangsche liet hij zich door den Resident Van Lawick van Pabst tot onderwerping overhalen en is een trouw vriend der onzen geworden.

Na het einde der onlusten verzocht en verkreeg hij de vergunning om even als Alibasa Prawiro Dirdjo (Sentot) een barisan aan te houden, waartegen hij afstand deed van de vervulling der hem vroeger gedane toezeggingen. Weinig tijds daarna (1831) gaf het oproerige gedrag van zijn onwettigen broeder, Pangeran Adipati Mangkoediningrat, de Regeering aanleiding dien bedoelden barisan weder te ontbinden, en werden in stede daarvan aan Noto Prodjo, als van den Sultan onafhankelijk Prins, vijfhonderd tja-tjah's land tusschen de Progo en de Bogowonto afgestaan en werd hem eene geldelijke toelage van vijfhonderd gulden 's maands gegeven.

De Prins is in 1853 overleden en liet een echten zoon na, Pangeran Noto Prodjo, die hem evenwel niet in zijn landbezit opvolgde: Kalibawang toch, zoo heette het afgestane gebied, keerde tot het Rijk terug en die zoon (in het laatst van 1874 gestorven) genoot slechts de inkomsten van een gewoon pangeran sentono.

De andere van den Sultan onafhankelijke Prins, over wien de Heer M. spreekt, is Pangeran Praboeningrat. Hij was de zoon van een gering desa-man, die door den stichter en eersten Vorst van het Djokjasche rijk voor zijne, gedurende den oorlog en later, bewezen diensten tot Toemenggoeng verheven was. Hij verving echter zijn vader niet in dit ambt, maar trad als mantri in dienst bij den

Rijksbestierder, door wiens bescherming hij commandant van des Sultans troepen werd en de titels van majoor en toemenggoeng ontving.

In de onlusten werd hij door de Indische Regeering achtereenvolgens tot luitenant-kolonel, raden adipati, kolonel, pangeran en pangeran adipati bevorderd, zoodat hij den vergulden pajong voerde en dezelfde voorrechten als Prins Pakoe Alam genoot, op wien hij, toen zijn ambtgenoot Mangkoediningrat verbannen was, in rang volgde; alles ter belooning van de gewichtige diensten die hij in het begin des oorlogs, voornamelijk ter hoofdplaats bewezen had, toen aan hem, die op dat tijdstip onder den titel en naam van Majoor Wironegoro over den kraton bevel voerde, het behoud daarvan te danken was. Hij moest echter weder plaats nemen na Pangeran Adipati Noto Prodjo, toen deze uit Oengaran, waar hij met zijn, nu ontbonden, barisan in garnizoen gelegen had, terugkeerde in Djokjakarta; en de wrevel hierover, alsmede over het niet inwilligen van de buitensporige eischen die zijne verblinde eerzucht hem stellen deed, nl. den titel van ratoe voor zijn vrouw en dien van pangeran voor zijn twaalfjarig zoontje, bracht hem op het denkbeeld met des Sultans troepen, die hij nog altijd aanvoerde, verraad te plegen. Hij verliet de hoofdstad; gaf zich, om aanhang te krijgen, voor een afstammeling van Soerapati uit, en wachte nog slechts op den gunstigen dag, dien zijn priester zou bepalen, toen hij opgevat en daarmee zijn voornemen verijdeld werd, nog eer het tot een begin van uitvoering was gekomen.

Hij werd verbannen en zijne landen, Nanggoelan, kwamen wel aan het Gouvernement, doch, meen ik, niet onder een bepaalden titel of krachtens eenige acte. De koffiecultuur werd er ingevoerd en de translateur te Djokjakarta hield het toezicht dat op het overige Java door de controleurs der landelijke inkomsten en cultures uitgeoefend werd. Dit heeft geduurd tot 1854, in welk jaar het

landschap weder aan het Djokjasche rijksg gebied is gehecht.

Met de aangetoonde onjuistheden ben ik nog niet aan een einde. Ook door Mangkoediningrat en Noto Prodjo voor denzelfden persoon te houden is de Heer M. geheel in de war. De eerste was de oudste onechte zoon van Pangeran Mangkoediningrat, op Amboina overleden, en alzoo een onechte halfbroeder van Pangeran adipati Noto Prodjo. Hij had oorspronkelijk den titel van pangeran niet, was dan ook slechts toemenggoeng geweest, maar uit dat ambt door Sultan Hamangkoe Boewono IV ontslagen, waarna hij, omringd van allerlei slecht volk, het geheime hoofd van dieven en roovers werd. Hij sloot zich bij Dipo Negoro aan, die hem den titel van Pangeran Mangkoediningrat vereerde, maar onderwierp zich later, in Kedoe, aan het Gouvernement, dat hem tot Pangeran adipati verhief. In 1830 keerde hij naar Djokja terug, waar hij rang na Pakoe Alam kreeg, benevens vijfhonderd tjatjah's land en eene toelage in geld van vijfhonderd gulden 's maands. Doch hij bleef de oude: zijn dalem was de verzamelplaats van allerlei gespuis dat tot in Kedoe rooverijen pleegde, hij zelf verliet in November 1831 de hoofdplaats, stak de vaan des oproers in de hoogte, maar werd in tijds opgevat en verbannen.

Ten slotte nog een woord over den naam die het best de staatsrechtelijke verhouding dezer prinsen weergeeft. Onafhankelijk vorst, zoo als de Heer M., zelfstandig prins gelijk de Regeerings-almanak zegt, is geen van beiden geheel juist. Eene betere omschrijving zou wezen: van den Sultan, of Soesoehoenan, onafhankelijk prins. Zulk een prins is wat het Javaansch *ꦥꦤ꧀ꦒꦼꦫꦤ* midji, noemt, *uitgekozen, afgezonderd*, ook van een ambtenaar die van zijn natuurlijk hierarchisch standpunt afgenomen en onmiddellijk onder den oppersten gebieder, in dit geval het Gouvernement, geplaatst wordt. Een goede Javaansche titel zou dus wezen: *ꦥꦤ꧀ꦒꦼꦫꦤꦠꦶꦩꦶꦗꦶ* pangeran adi-

pati ingkang pinidji. En zoo is er, mede in Djokja, nog een voorbeeld van dat *المراد* worden, in dien zin dat de bedoelde persoon dadelijk onder den Resident kwam te staan. Dit geschiedde in den aanvang dezer eeuw ter gelegenheid van de verandering in de regeering die toen plaats greep.

De inneming van den kraton door de Engelschen in Juni 1812, de verbanning van Sultan Sepoeh of Hamangkoe Boewono II en de verheffing van zijnen zoon tot Sultan onder den naam van Hamangkoe Boewono III zijn overbekende feiten. Men weet ook dat deze gemakkelijke zegepraal voornamelijk te danken was aan de houding van den Kroonprins, die met zijne troepen werkeloos bleef, en, naar men zegt, aan den binnenkant des kratonmuurs ladders had doen plaatsen, waarlangs de troepen naar binnen afdaalden. Maar nog op eene andere wijze heeft hij de belegeraars geholpen. Deze waren in groote moeielijkheid geraakt door gebrek aan leeftocht, en zouden misschien naar Samarang teruggekeerd zijn, wanneer niet de kroonprins den kapitein der Chinezen, Tan Djing Sing, overgehaald had zijnen voorraad rijst ter beschikking der Engelschen te stellen. De latere Sultan had dus, middellijk, ook aan hem zijne verheffing te danken, en tot belooning gaf hij den Chinees den naam en rang van Raden Toemenggoeng Setjodiningrat, met duizend tjatjah 's land, voornamelijk gelegen in Loano, toemaals een deel der westelijke montjonegoro, thans van de residentie Bagelen. Daar dit land erfelijk uitgegeven was, hoewel naar ik meen, slechts tot het tweede geslacht na Setjodiningrat, kon, als bij alle andere geapanageerden, deze bezitting niet teruggenomen worden, en kwam de houder dus in de stelling, wel niet van een pangeran adipati, maar dan toch van een raden toemenggoeng ingkang pinidji.

Met zijn nieuwe waardigheid was Tan Djing Sing ook tot den Islam overgegaan en besneden, maar Javaan is

hij nimmer geworden, en hij heeft een gezegde in het leven geroepen dat nu nog in Djokja verstaan, ja nog wel eens gebruikt wordt van een Chinees die Europesche gebruiken overneemt. Men zei van hem: 芝居の師、芝居の師、芝居の師 tjina woeroeng, welonda doeroeng, djawa tanggoeng: een mislukte Chinees, nog geen Hollander, een halfbakken Javan. Inderdaad zijn de nakomelingen weer in het Chinesche element verdwenen. Dit kon te eerder gebeuren omdat zijn zoon en opvolger geen wettigen zoon naliet. Het uitgestrekte landbezit ging verloren toen Bagelen gouvernementsgebied werd; wel kreeg als vergoeding daarvoor Setjodiningrat II van den Sultan een jaargeld van tien duizend twee honderd gulden en acht en vijftig djoeng lands in het Mataramsche, (bij het tractaat na het einde van den oorlog was eene schadeloosstelling voor hem door ons Gouvernement bedongen) maar na zijn dood hebben de erfgenamen bij notarieele acte dit land weder aan den Sultan afgestaan tegen eene maandelijksche toelage in geld.

J. MEINSMA.

BATAVIA, 29 Juni 1875.

NAAR AANLEIDING

VAN EEN

PROCLAMATIE VAN DEN SULTAN VAN BANTAM.

In 't 8ste dl. (2de stuk) der Bijdragen uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde van N. I. vinden we een Javaansche proclamatie van den Sultan van Bantam, medegedeeld door den Hr. J. J. Meinsma, die er ook een vertaling en toelichtende aantekeningen bijgevoegd heeft. 't Is te betreuren, dat de Hr. M. verzuimd heeft van den tekst op te merken, dat er menige fout in schuilt, zoo als, onder andere, nu eens een krama dan weder een ngoko woord. Ook wordt ons niet medegedeeld, dat de proclamatie door den afschrijver zoo verhaspeld is, dat er weinig kans op is, de ware lezing te herstellen. Waarschijnlijk heeft de Javaan, die het stuk afschreef, een tekst vóór zich gehad in Arabisch schrift (1) zonder klinkerteekeus, en er alles uitgelaten, waar hij niets van maken kon. De afschrijver is met 't Bantamsche dialect geheel onbekend geweest, zooals reeds blijkt uit *walondâ* in pl. v. *walanda*, want in genoemden tongval zegt men *tamba*, *tanda* enz. in pl. v. *tâmba tândâ* (2).

(1) De meeste pijagems van Bantën zijn in Arabisch schrift en op koper gegraveerd (vgl. Brieven over 't Lamongsch b. v. op bl. 19). Ik lees daarom ook *ingalihaken* in pl. v. *angalihaken*.

(2) Ook de talrijke Javaansche woorden, door 't Lamongsch overgenomen, worden met de heldere *a* uitgesproken.

Opmerking verdient, zegt de Hr. M., de uitgang *akèn* in ngoko in pl. v. *ake*. Dit is niet nieuw ⁽¹⁾, want ook in 't oud Javaansch bestond *ake*, uit 't Madureesch denklijk overgenomen, nog niet, en de Hr. M. had hier wel melding van mogen maken, te meer, daar het helder in 't licht stelt, hoe verkeerd door wijlen Pfr. Roorda de uitgang van den imperatief, bij de werkwoorden met *ake*, is verklaard geworden. Volgens Roorda (§ 293) is die uitgang *ěná*, en wordt bij woorden, op een klinker uitgaande, een *k* ingeschoven. 't Tegengestelde juist heeft plaats gehad, want de uitgang was *akěna* (d. i. *akèn* + *a*), zoodat b. v. *toekokna* uit *toekoeakěna* of *toekwakěna* is ontstaan. Uit 't kawi blijkt, dat 't hedendaagsch Javaansch de *k* weggeworpen heeft bij woorden, op een medeklinker uitgaande; *alapná* b. v. is in pl. v. *alapkěna* (oud-jav. *alapakěna*). 't Oud-Javaansch kan dus den uitgang *ake* niet gekend hebben. Dat overigens *ke* in pl. v. *kěn* ook in andere talen voorkomt dan 't hedendaagsch Jav. kan men zien uit de Brieven over 't Lampongsch (blz.10).

De Hr. M. schijnt verder 't Sundaneesch voor de taal te houden van Bantam (denkelijk steunende op 't gezag van wijlen Dr. D. Koorders, die 't Javaansch van Bantěn „een patois” noemde), want hij zegt, dat 't Javaansch altans de taal voor de ambtenaren en 't hof was. Als hij een nader onderzoek instellen wil omtrent de taal van 't Bantamsche, dan zal hij zien, dat op menige plaats nog t Javaansch de landstaal is.

Over de onbekende woorden, in de proclamatie voorkomende, verspreiden de aantekeningen van den Hr. M., naar mijn oordeel, niet veel licht. De Hr. M. begint al dadelijk met een gissing, die de waarschijnlijkheid niet voor zich heeft. Van *parawatining* zegt hij, dat het wel van 't Sanscr. *parawat* (*onderhoorige*) afkomstig zal zijn,

(1) Zie Brieven over 't Lampongsch (bl. 33).

en *ining* moet dan Bantamsch zijn in pl. v. *ning*, dat kawi is. Anders, vervolgt hij, zou men kunnen denken aan *parawati*, als een afgeleide vorm van *parawat*, met *ning*. Als de Hr. M. had gelet op de wijze, waarop Indische woorden overgenomen worden, dan had hij gezien, dat 't Jav. van *parawat* een *parawan* zoude gemaakt hebben. Ik verzoek hem te letten op *goenawan*, *bagawan* en andere Indische woorden met het suffix *wat* (nom. *wān*). Van *parawati*, volgens den Hr. M. afleiding van *parawat* — wat deze afleiding beteekenen moet, zegt de Hr. M. niet — kan ik ook niets maken. Was deze gissing juist, dan zou *parawati*, een vrouwelijk woord, in 't Jav. zijn overgegaan, om een ambt, door een man bekleed, aan te duiden. Wat *ning* betreft, de Hr. M. schijnt bijzondere hulpbronnen omtrent het kawi te hebben, om het voor kawi te houden. Denkelijk houdt hij de vele door Javanen naar gissing opgegeven woorden in Roorda's 2de uitgave van Gericke's Jav. Wdb. ook voor kawi, en dan is het zeer wel mogelijk, dat *ning* ook kawi is. 't Woord *parawatin* had de Hr. M. kunnen vinden in mijn Bataksch Wdb. (Supplem.) onder *mora*, in mijn Bat. leesb. IV (bl. 123 noot 3) en in Pijnappel's Mal. Wdb. Het staat gelijk met 't Mal. *orang kaja*. De Javanen hebben het Lamp. *batin* (*rijk*), naar de analogie van hunne eigene taal, in *watin* veranderd (1), en zijn op die wijze aan een *para watin* (سطل اورغ کاي) gekomen. Overigens is de Jav. vorm nog in zwang op menige plaats van de Zuid-Westkust van Sumatra (zie Marsden's Mal. Wdb., en History of Sumatra, bl. 216) en in 't Palembangse (Tijdschr. van 't Batav. Gen. IV, blz. 188). Achter *parawatining* heeft de afschrijver een woord weggelaten, denkelijk den naam van 't Lampongsche landschap, waarvoor de proclamatie bestemd was, want de meening van Roorda, dat met *sabrang* de overkant bedoeld

(1) Zoo hebben b. v. de Balineezen ook hun *bijas* (zand) in *wjas* veranderd, om er een kawi-uiteerlijk aan te geven.

is der rivier ten Westen van Bantén, had de Hr. M. gerust ter zijde kunnen leggen, daar de tekst over Javanen, als over vreemdelingen, spreekt, en dus duidelijk genoeg te kennen geeft dat de proclamatie voor een ander land dan Java bestemd was.

Met *kalanglangan*, zegt de Hr. M., dat niet anders bedoeld kan zijn dan „gestraft worden”, en evenzoo zou *palanglangan* volgens hem, „straf” beteekenen. De volstreckte noodzakelijkheid van deze verklaring zie ik niet in, te meer, daar door *tinrapakén* reeds 't zelfde gezegd wordt. Met meer recht is *palanglang* op te vatten als de benaming van een ambtenaar die moest nagaan (*nglanglang*) of men wel peper plantte. De zin is dan: al wie geen peper plant, en hij wordt betrapt door den panglanglang van den Sultan geen peper geplant te hebben enz. Voorts begrijp ik niet, hoe de gissingen van Roorda, door den Hr. M. bij dit woord te pas gebracht, ons de beteekenis er van kunnen doen kennen. De afleidingen van Roorda, die uitgaat van een eenlettergrepigen grondvorm en vormletters, die een gegeven woord meerlettergrepig zouden gemaakt hebben, zijn onhoudbaar. Iemand, die oud-Javaansche woorden, als *téndas*, *tédoen*, *djoega* afleidt van modern-Javaansche, als *éndas*, *édoen*, *oega*, heeft bij mij als etymoloog nagenoeg geen gezag; en ik neem aan, te bewijzen, dat de Roordasche theorie van vormletters tot niets anders leidt dan tot de grootste verwarring. Stilzwijgend bekend dan ook de Hr. M., dat die vormletters of verouderde praefixen ons geen stap verder brengen, want van de onbekende woorden *kowe* en *bobong* heeft hij volstrekt geene verklaring durven geven, hoewel hier een *we* en een *bong* licht hadden moeten verspreiden, zoo namentlijk die theorie op eenige waarde aanspraak maakte.

Van *ngatobowan* zegt de Hr. M., dat het op dezelfde wijze gevormd is als het meer bekende *ngabotohan*. Ik begrijp dit niet recht. Beteekent het dat *botoh*

eigentlich van *toh* moet afgeleid worden, dan blijkt het uit 't Mal. *bêrtaroeh* (een weddenschap aangaan), dat de eenlettergrepigheid van *toh* niet uitgemaakt is (*toh* = Mal. *taroeh*, *tom* = Mal. *taroem* enz.). Buitendien is dat *bo* nog te verklaren, en de *ng* in *nga* ontstaan uit de verdubbeling van den sluiters van 't voorgaande *wong*. Men heeft dus te lezen *atotohan* (tegen elkâar weddenschappen aangaan, Mal. *بٚتاروٚن*). Heeft de Hr. M. hier gedacht aan het *nga*, waarvan Roorda (§ 249 Jav. grammatica) spreekt? Denkelijk is de Hr. M. de meening van Roorda toegedaan, dat namentlijk 't voorgehechte *a* niets anders beteekent dan een zekeren nadruk, omdat het zoo vaak vóór meerlettergrepige woorden in 't Solosche Jav. wordt weggelaten. Hoe het ook zij, men mag wel wat voorzigtig wezen met de zonderlinge beweringen van Roorda, te meer daar men hier met Bantamsch te doen heeft; immers het is zeer wel mogelijk, dat in dezen tongval *a* nimmer wordt weggelaten. Dit altans is 't geval in 't Kawi en Madureesch (1).

Ook aan de meening van Roorda over kawi-woorden schijnt de Hr. M. [nog al waarde te hechten. Roorda denkt, dat de spelling *anakrabi* in pl. v. *anakrabi* een verkeerde kawische spelling is. Beteekent dit *verkeerd*, omdat het een kawische spelling is, of een kawische spelling, die verkeerd is? In de spelling van 't oud-jav. wordt de medeklinker volgende op een sluitende *r*, op Indische wijze, zeer dikwijls verdubbeld. In vele kawi-handschriften vindt men ook voor een volgenden *r* den medeklinker, waarop een voorgeand woord eindigt, verdubbeld; *anakrabi* zou wel een verkeerde lezing kunnen zijn van *anakkrabi*. De Hr. M. had dit kunnen zien uit „de kawi-studieën” van Pfr. Kern, en ook uit de fragmenten van brieven over 't Kawi en Balineesch, die de Hr. Kern

(1) Volgens A. C. Vreede (handleiding tot de Beoefening der Madoesche taal, § 48) doet *a* een woord meer uitkomen.

in de Bijdragen, door 't Koninklijk Instituut uitgegeven, heeft medegedeeld; hij had altans Roorda bij zoo iets niet moeten raadplegen. Roorda heeft in de 2de uitgave van Gericke's Jav. Wdb. de bewijzen gegeven dat hij van 't oud-Javaansch geen werk gemaakt heeft, zoodat het niet raadzaam is, hem blindelings te volgen. Nog in die 2de uitgave vinden we — om maar een enkel voorbeeld aan te halen — *kawatikoen* (zie onder *wati*) opgegeven als te beteekenen *verbergen*, *geheimhouden*, niettegenstaande ik in een verhandeling over Roorda's beoefening van 't Javaansch op een plaats in de *bharatajoeddha* heb geweest, waaruit blijkt, dat *koen* een pronominaal suffix is (= *ko*) (1). We hopen, dat de Hr. M. voortaan zelfstandig zal te werk gaan, en twijfelen er niet aan, of zijn ijver en kunde zullen ons in staat stellen, het Javaansch beter te leeren kennen. 't Spelen met een onbekende taal, als het Kawi, waaraan zich de Hr. M., in navolging van zijn leermeester, schuldig maakt, mogen we niet onopgemerkt laten voorbijgaan.

Ten slotte danken we den Hr. Meinsma voor de mededeeling van de Bantamsche proclamatie, want we leeren er weder uit, hoe weinig we nog van de inlandsche talen weten, en dat zij die beweren dat 't Jav. zoo doorzigtig geworden is als een eeuwen lang beoefende taal, zich aan voorbarigheid hebben schuldig gemaakt. Te weten, dat er nog veel te doen is, kan niet anders dan een heilzamen invloed hebben op ons aller streven.

H. N. VAN DER TUUK.

Boeleleng, den 30 December 1874.

(1) Zie de Kritische aant. van A. B. Cohen Stuart op *de Brata Joeda* bl. 252.

BRIEF

VAN

DR. H. N. VAN DER TUUK,

aan de Directie van 't Batav. Gen. v. K. en W.

De mij door u toegezonden oud-jav. inscriptie is in afschrift niet geheel te ontcijferen, daar de jav. afschrijver sommige letters niet heeft kunnen lezen; zoo b. v., om maar iets te noemen, leest men er telkens een *tj*, waar in 't origineel een *bh* heeft moeten staan (zie b. v. 3 r. 1 *sira pratjoetama* in pl. v. *sira prahbsettama*, 11 r. 7 *tjoektinya* in pl. v. *bhoektinya*, enz.). Daarbij zijn er uitlatingen van woorden, die de vertaling zeer bemoeijelijken; b. v. 3, r. 7 en 8, alwaar *anoeka dharma-sima* veranderd moet worden in *anoesoeka dharma-sima*. Men duide het mij dus niet ten kwade, dat ik me niet aan een volledige vertaling waag, en me slechts bepaal bij eenige opmerkingen, waartoe 't hoogst belangrijke stuk aanleiding geeft.

De dagteekening is çaka-jaar 851, maand djestya, de 13de van de witte helft (der maan). Het is een giftbrief van vorst *Poekajak* (?), mij ten eene male onbekend, aan zekeren *Dyah Dyrjok* en zijn broeders. Deze naam komt ook voor in een andere inscriptie (genummerd VIII). De vergelijking daarmee doet het uitkomen, dat zij bij elkander hooren, en elkander kunnen verklaren, daar soms dezelfde uitdrukkingen in beiden voorkomen. 't Belangrijkste, dat er in gevonden wordt, is een eedformulier, dat hier en daar de van elders bekende formules kan verklaren (zie 't leerzame stuk van den Hglr. Kern, onlangs in de Bijdragen door 't Kngl. Instituut voor T., L en

V. van N. I. uitgegeven). 't Formulier deel ik hier in zijn geheel mede, daar het duidelijk genoeg is, al zijn ook sommige woorden verhaspeld.

Jan hana *sila mahá ahala* (oemoelahoelah?) ri lma sama sânak i Waharoe, *djoh* (lees djwah) tasmata karmma knanya, *klan* (lees: *klán*) i ngkawah tamra gomoeakha, anañdoengakna roejoeng awoeck salampah angalor-angidoela angetan (lees angawetan) angoelwan (lees: angoelwana), matya boesoenga, anëmo (lees: anëmwa) pantja-gati-sangsâra, ajana, woelangoena sadâkâla, toemëmwa ngpâtaka, pantjapâ taka, mahâpâtaka, ika tjoektanya (lees: bhoektinya) ring ihatra paratra, apan langghana i rasa sanghjang âdijnâ hadji: ndah (l. *indah*; één inscriptie heeft *mindah*) ta kita kamoe ng-hjang Brahmâ, Wisnoe Mahâdewa, rawi çaçi, djala pawana, hoetasana (hoetâçana), gana (ghana?) djamanaka (djamanika?), mrëtyoe-gana, bhôetagana, sadyadwaja (sandhyadwaja?), ahoratra, Jama, Baroena, Koewera, Bâsawa, piçâtja preta-gaua, garoeda, gandharwa, widyâdara, Nandîçwara, Mahâkâla, nâgarâdja, kita samangraksa kadatoean, kita masoek irikang woeang kabeh, jan hanânya (?) loemëboera sarasa ni âdijnâ çri mahârâdja i sama sânak i Waharoe, pata (patyana?) denta, de janta dëdël, tampjal moekhanya, (hier is *i kiwa* weggevallen) dawah (lees: moewah) i tngën, doedat atinya, sëbita (kën) wetanga (lees: wëtëngnya), kita kidoel, kita *toe* (koe)loean, kita lor, kita i madhja, boeangakën ri ngâkâça denta, soelambitakën i sanghjang kabeh, janpara ri ngalas, panganën i ngmong singha barong, sahoetëni ngoelâ mandi, poeliraknani ngdewamanyoeh. janpara ri ngtgal, sambërëning glap tanpahoedan, sëmpalën i ng-raksasa *sipamoedjon* (sipamoengon?) laboehakën ri ng-samoedra, klëmakën ri ngdawoehan, alapën de sanghjang dalëm er sëmpalëna (lees: ni) (ng) woehaja, wilëtën i ngtoewiran, *antikang* (?) ala kabeh kapangoeha denya, ikang doerâkara, ja toemëmoea ng *tjrasta* (bhrasta), lipoetën

denimangdrijanya (?). jan matiha moeliha mare ngJamani, mantoeke mare ngnâraka-pada, toemibâ ri ngtamrago-moekha lanën (lees: paloenën of klanën?) deni ngKing karabala, tasmât kaboeat karimmanya ikang woeang doe-râtjâra, jan loemëboer âdjnjâ eri mahârâdja, amanggoeha paütjapâtaka, bhoektinya ihatra paratra salwi (r ni-ngang) langghanani sanghjang âdjnjâ hadji praçâsti, moe-ang *da* (lees: oe)manggoeha *dapadrawa* (lees: oepadrawa) gë'ng, i wroehanira makabehan prajatnâ.

Ong gmoeng Ganapataje namah.

Indien er iemand is, die iets onderneemt [?] op den grond den gebroeders te Waharoe toebehoorende, dan zij de straf voor vroeger bedreven misdaden zijn aandeel, hij worde gekookt in de van een koekop voorziene helpan, hij stoote zich aan verrot palmhout, werwaarts hij zich ook begeve 't zij Noord- 't zij Zuid- 't zij Oost- 't zij West-waarts, hij sterve aan opgezetheid, hij treffe aan de vijf verschillende folteringen, hij krije de vallende ziekte, hij zij steeds verbijsterd, treffe ongeluk aan, allerlei ongeluk, groote ongelukken, hij luste daarvan hier op aarde en hier na-maals, want hij weerstreeft den inhoud van 't door den vorst bevolene:

Hoort! God Brahma, Wisnoe, Mahâdewa, Zon en Maan, Water en Wind, Vuurgod, *afschuttende?* wolk, volgelingen Jama's [doodsengelen], scharen van bhêta's, Morgen- en Avondschemering, dag en nacht, Jama, Baroena, Koewera, Indra, scharen van piçatja's en afgestorvenen, griffioenen, gandharwwa's, widyadara's, Nandîçwara Mahâkâla, Vorst der slangen, gij allen die 't oog houdt op 't paleis, gij die de menschen bezielt, als er iemand mocht zijn, die 't bevel van den vorst betreffende de gebroeders te Waharoe krachteloos maakt, doodt hem, vertrapt hem, rukt hem 't hart uit, scheurt hem de buik, gij [geesten] van Oost, West, Zuid, Noord en 't Midden, slingert hem in de lucht, dat hij door de goden verscheurd worde; als hij naar 't bosch

gaat, worde hij door de tijgers, leeuwen en beeren [P] opgevreten, gebeten door de vergiftige slangen, den nek omgedraaid door booze geesten; als hij naar de vlakke gaat, storte zich de bliksem op hem neder zelfs als er geen regen is, hij worde uit elkaar gescheurd door woevende (?) monsters, hij worde neergelaten in de oceaan, men doe hem zinken in de diepte, hij worde weggehaald door den watergod, in flarden gescheurd door de crocodillen omkronkeld door de toewiran, allerlei rampen komen over hem, den onverlaat, hem overkome vernietiging, hij worde overstelpt door . . . . ., als hij sterft keere hij naar de hel [als naar huis] terug [dit tweemaal doch in andere bewoordingen], hij valle in de tamragomoekha, worde geslagen of gekookt [P] door de volgelingen Jama's; daarop zij zijn aandeel de zwaarste straf voor in een vroeger bestaan bedreven misdaden, hij de slechtaard. Als iemand 't bevel van den vorst overtreedt overkomen hem de vijf rampen, hij luste er van hier zoowel als daar [hier namaals], allen die tegen 't door den vorst uitgevaardigde bevel handelen zullen de gevolgen van de groote vloek ondervinden. Zij moeten het weten allen en zijn dus op hun hoede!

Ong hulde aan Ganeça.

Den lezer behoef ik niet op 't hart te drukken, dat hij de juistheid van bovenstaande vertaling hier en daar moet betwijfelen. Zoolang we de beteekenis van een oud-Jav. woord niet behoorlijk kunnen vaststellen, is het onmogelijk anders dan op gissing te vertalen. Aanteekeningen voeg ik hier niet bij, want 't stuk is duidelijk genoeg. Sommige uitdrukkingen heb ik geheel anders vertaald dan de Hr. Kern; zoo b. v. *karmma kénanya*. Zijne vertaling is te rechtvaardigen, daar de Inscr. II werkelijk *karëmaknanya* leest, maar alle andere formulieren hebben *karmma knanya*. Hebben we hier met een fout te doen? De inscriptie, door den Hr. K. geraad-

pleegd, bevat vele afwijkende uitdrukkingen, zooals onder andere, *mindah*, in plaats waarvan ik steeds *indah* heb gevonden. Aldaar is *napiiti* te veranderen in *nágapati* [vgl. 't *nágarádja* v. andere inscripties, b. v. VII 5 *b* regel 1 v. o.]. Nandiçwara vertaalt de Hr. K. met Çiwa [Nandi's meester], maar in oud-jav. gedichten is het de naam van een volgeling van Çiwa (vgl. in 't Petersburger Wdb. *nandikeçwara*). Deze beteekenis past ook beter in 't verband, daar hij onmiddelijk bij Mahákála staat. Over 't een en ander in de inscripties later.

Mahákála vertaalt de Hr. Kern met *God der vernieling*, terwijl ik hem houd voor den naam van iemand in 't gevolg van Çiwa. De volgende plaats uit de Smaradahana, Z. 6 str. 7, (metrum: oependrabadjra) werpt licht genoeg op 't geen in 't oud-Jav. verstaan werd onder Nandiçwara en Mahákála.

Prabháwaning raksasa ri nghimádri.

Ngaranya Nandiçwara Roëdra-dâça.

Lawan Mahákála wëkâwibhoëti.

Padângëmit dwâra pakon bhatâra.

In pl. v. dawahitngën kan men ook lezen, en met meer waarschijnlijkheid (zie *dapadrawa* in pl. *oepadrawa*) *oewahitngën* (herhaal het aan de rechterzijde).

De beteekenis *beer*, aan *barong* (beter *barwang*) gegeven, is te betwijfelen, want op Java zijn geen beeren. Echter kan men uit *sënoek*, dat in oud-Jav. wetboeken dikwijls voorkomt, en 't Mal. *tënoek* (zie Taco Roorda's beoefening van 't Jav. bekeken, bl. 32 no. 2) is, vermoeden, dat 't dier op Java bekend was, want ook de tapir is niet op Java: Buitendien is *barwang* geheel 't Mal. *baroewang*.

Dewamanyoeh zou letterlijk bet. *de toorn der goden*; maar het geeft hier geen zin. In een eedformulier, van hier afkomstig, en zoo doorspekt met Bal. woorden, dat de Hr. Kern al zijn illusies omtrent de hier aanwezige eedformulieren er door verliezen zou, vind ik *poeliraknani ngdewamanyoe*.

Jamani is een verkorting van *Jamaniloka*, zooals ik vroeger reeds heb aangetoond (zie outlines of a grammar of the Malagasy language bl. 27). De Balin. gedichten hebben zelfs een *maniloka*!

De *támragomoekha* is reeds uit Friederich's Oesana Bali bekend, en dé Hoogleeraar Roorda had er in de 2de uitgave van Gericke's Jav. Woordenb. onder *tjandra* wel gebruik van mogen maken. Op Bali is de uitspraak *tambragomoeka*, en is de verkorting *gomoeka* ook in gebruik, terwijl de Javaan' er ook een *tjandra di moeka* (!) op na houdt.

Kingkarabala is bekend. Op Bali heeft men er *Tjikrabala* en in 't Jav. *Tjingkarabala* van gemaakt. Uit dit woord ziet men, hoe eerst 't oud-Jav. ons op den weg kan helpen bij de verklaring van Jav. woorden. Maar de Hglr. Roorda houdt 't zoogenaamde Kawi voor een verschillende taal, en is zelfs door den Hglr. Kern in dat, stellig niet op studie gegrond, gevoelen bijgesprongen (zie bl. 2 van 't Verslag aangaande Afdrukken van te Batavia aanwezige Kawi-oorkonden, in de Koninklijke Academie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, uitgebracht door H. Kern, T. Roorda en P. J. Veth).

De transcriptie, door den Hr. Kern voorgesteld, had ik in dit stúk gaarne gevolgd, maar de vrees, dat er op de Bataviasche drukkerij niets van terecht zou komen, heeft me wêrhouden.

Mijne lezing *nágapati* in pl. *napáti* is niet gewaagd, want ook in inscripties kunnen fouten gemaakt worden; een voorbeeld vindt men in de Inscr. I, medegedeeld in 't Tijdsch. voor T., L. en V. van N. I., uitg. door 't Batav. Gen. deel XVIII). Aldaar leest men op r. 16 *muput ikingsíma* in pl. v. *mupu tiki ngsíma*, want 't blijkt, dat de te voren gemelde ambtenaren geen belasting mogen heffen van het door den vorst geschonken stuk grond. De beteekenis aan *mupu* (moepoe: iets met belastingen treffen?) te geven is echter in strijd met de regelen der jav. taal.

De beteekenis aan *karmmá* gegeven kan ik bewijzen. 't Duidelijkste voorbeeld van 't gebruik van dit woord vind ik in de *ádiparowa* (bl. 20), alwaar in een vervloeking gebruikt wordt *karmmá moenyoe*. (*) (ramp zij Uw vondst!); vlg. 't gebruik van 't Mal. woord, waarover zie een der Aant. in de 2de uitgave van 't Mal. leesboek, voor 't Konigl. Instituut voor T., L. en V. kunde v. N. I. door mij uitgegeven.

(Wordt vervolgd.)

(*) Dit *nyoe* is naast *moe* in gebruik, en overgebleven in 't Bataksche *moenyoe*.

GEOGRAPHISCHE EN ETHNOGRAPHISCHE

GEGEVENS BETREFFENDE HET RIJK

VAN

D E L I,

(OOSTKUST VAN SUMATRA)

DOOR

E. A. H A L E W I J N,

Assistent Resident

VAN

D E L I.

Tot het Rijk van *Deli* behooren:

- a. eigenlijk *Deli*,
- b. de soekoe *Sabernjaman*,
- c. " id. *Sapoeloh doewa Kotta*,
- d. " id. *Sockapiring*,
- e. " id. *Senembah* (waaromtrent echter nog tusschen *Deli* en *Serdang* verschil bestaat, daar beiden op deze soekoe aanspraak maken),
- f. het landschap *Pertjoet*,
- g. " id. *Danai*,
- h. " id. *Bedagei*,
- i. " id. *Padang*.

De Sultan van *Deli* voert direct bestuur over eigenlijk *Deli* en over *Bedagei*; op laatstgenoemde plaats heeft hij een wakil aangesteld, dien hij naar verkiezing kan aanstellen en ontslaan.

Over de overige soekoes en landschappen wordt door

den Sultan slechts indirect gezag uitgeoefend; deze staan onder hunne eigene hoofden, die in hunne waardigheid door hunne oudste zonen worden opgevolgd.

Inlandsche hoofden. De namen dier hoofden zijn als volgt:

Van *Sabernjaman, Kollok*, met den titel (gelar) van Orang Kaija Srie di Radja, woonplaats kampong *Soengal*.

Van *Sapoeloeh doewa Kotta, Tan Amat*, met den titel van Orang Kaija Stia Radja, woonplaats *Hamperan Perak*.

Van *Soekapiring, Mohamad Isa*, een knaap van $\pm$ 11 jaar oud; gedurende zijne minderjarigheid wordt het bestuur waargenomen door de Datoes *Rastam* en *Ranta*, de eerste woonachtig te *Kesawan* en de tweede te *Kampong Baroe*.

Van *Senembah, Abdoel Rahman*, een kind van $\pm$ 7 jaar oud; gedurende zijne minderjarigheid en zoolang de kwestie over deze soekoe tusschen *Deli* en *Serdang* hangende is, wordt het bestuur uitgeoefend door vier wakils, met name *Si Lédong*, woonachtig te *Medan Senembah*, *Si Amat*, *Sebaija* van *Namosuro*, *Soeloeng Mamat*, woonachtig te *Sigaragara* en *Soeloeng Djabar*, woonachtig te *Petombak*.

Van *Pertjoet, Saban*, met den titel van Kedjoeroean moeda, woonachtig te *Pertjoet*.

Van *Danai, Radja Rendang*, ook wel genoemd *Soetan Megah*, woonachtig te *Danai*.

Van *Bedagei* is de tegenwoordige wakil van den Sulthan *Stia Maharadja*, woonachtig te *Bedagei*.

Van *Padang*; over dit landschap voeren drie Hoofden het bestuur, n. l. *Srie Indra Moeda* te *Bandar Klipa*, *Maha Radja Moeda* te *Boelian* en *Bandar Kadjoem*, woonachtig boven de kampong *Boelian*.

Grenzen. Eigentlijk *Deli* wordt begrensd: ten noorden door de zee, ten westen door de soengei *Bedera*, die de grens uitmaakt tusschen *Deli* en *XII Kotta* tot aan het punt waar zij wordt gesneden door eene denkbeeldige lijn, die van de monding der soengei *Sikambing* zuiver westwaarts

naar de eoengei *Bedera* getrokken wordt. Deze lijn vormt verder de zuidelijke grens eveneens tusschen *Deli* en *XII Kotta* tot aan de monding van de soengei *Sikambing*. Vandaar wordt de grens verder zuidwaarts gevormd door de *Deli*-rivier tot aan de kampong *Gloegoer*. Het land aan den regter oever behoort tot *Deli* en dat aan den linker oever tot *XII Kotta*.

Van deze kampong loopt de grens zuiver oostwaarts en wordt door deze denkbeeldige lijn *Deli* van *Soekapiring* gescheiden, totdat zij de soengei *Karang* ontmoet die dan weder de oostelijke grens uitmaakt tusschen *Deli* en *Perijoet*.

Sapoeloh doewa Kotta wordt begrensd: ten westen van af de monding der soengei *Mentjirim*, die zich bij *Timbang Langkat* in de *Bingei* stort, door eene denkbeeldige lijn, die in N. O. rigting tot *Kadoendoeng Patah* loopt en van daar door het riviertje *Naga Brenulam*, dat op zijn verderen loop naar zee de verschillende namen krijgt van *Laut dendang*, *Loubo Dalem*, *Poele Belaijar* en *Soengei Karang Gading*. Deze grens is tevens die tusschen *Deli* en *Langkat*.

Van *Timbang Langkat* wordt de grens verder oostelijk gevormd door eene denkbeeldige lijn die laatstgenoemde plaats met het punt verbindt waar de soengei *Selaijang* zich in de soengei *Sikambing* stort.

Het land bezuiden die lijn gelegen behoort tot *Soengal* of *Sabernjaman* en benoorden tot *XII Kotta*.

De soengei *Selaijan* vormt nu verder de grens tusschen *Soengal* en *XII Kotta* tot aan het punt waar zij wordt gesneden door een denkbeeldige lijn, die, van het punt waar de *Bahala* zich in de *Barboera* stort, in zuiver westelijke rigting wordt getrokken.

Van dat punt in de *Selaijan* wordt de grens tusschen de bovengenoemde soekoes verder gevormd door een denkbeeldige lijn, die genoemd punt verbindt met *Oedjoeng Kataran* aan de *Soengal* rivier, die tot aan haren oorsprong aan den voet van het *Battak* gebergte de grensscheiding

van de beide soekoes uitmaakt. Al het land op den rechter oever behoort tot *XII Kotta* en op den linker oever tot *Soengal*.

Zooals hierboven reeds is gezegd, wordt van het punt waar de soengei *Sikambing* zich in de *Deli* rivier stort, door laatstgenoemde rivier tot aan *Gloegoer* de grens bepaald tusschen eigenlijk *Deli* en *XII Kotta*; bezuiden *Gloegoer* blijft de *Deli* rivier de grens uitmaken tusschen *XII Kotta* en *Soekapiring* tot de kampong *Medan Poetri*, waar de *Barboera* zich in de *Deli* rivier stort.

Van dit punt af wordt de grens tusschen beide genoemde soekoes door de *Barboera* bepaald, tot aan het punt waar de *Bahala* zich in de *Barboera* stort. Van hier af tot aan den voet van het *Battak*-gebergte worden beide soekoes door de *Bahala* gescheiden, die hooger op de namen krijgt van soengei *Balinling* en soengei *Tangkahan*.

Soekapiring wordt begrensd: ten noorden door eigenlijk *Deli*; zooals hierboven reeds is gezegd wordt die grens door een denkbeeldige lijn aangegeven die van *Gloegoer* zuiver oostwaarts getrokken wordt totdat ze de soengei *Karang* ontmoet; ten westen door *XII Kotta*; ten oosten door *Senembah*. Deze grens wordt bepaald door de soengei *Karang* en *Batoean*, totdat deze rivier door eene denkbeeldige lijn gesneden wordt die men in zuiver oostelijke rigting trekt van het punt waar de soengei *Si Mèmè* zich in de *Deli* rivier stort. Al het land benoorden deze lijn behoort tot *Soekapiring* en bezuiden tot *Senembah*. Van het punt af waar de soengei *Si Mèmè* zich in de *Deli* rivier stort, blijft deze laatste rivier tot aan het gebergte de grens uitmaken tusschen beide genoemde soekoes.

Sabernjaman. De noordelijke en oostelijke grenzen dezer soekoe zijn hierboven reeds aangegeven. Van *Timbang Langkat* af, of liever van het punt waar de *Mentjirim* zich in de *Bingei* stort, wordt *Sabernjaman* ten westen begrensd door de *Mentjirim*, welke rivier tot aan den voet van het

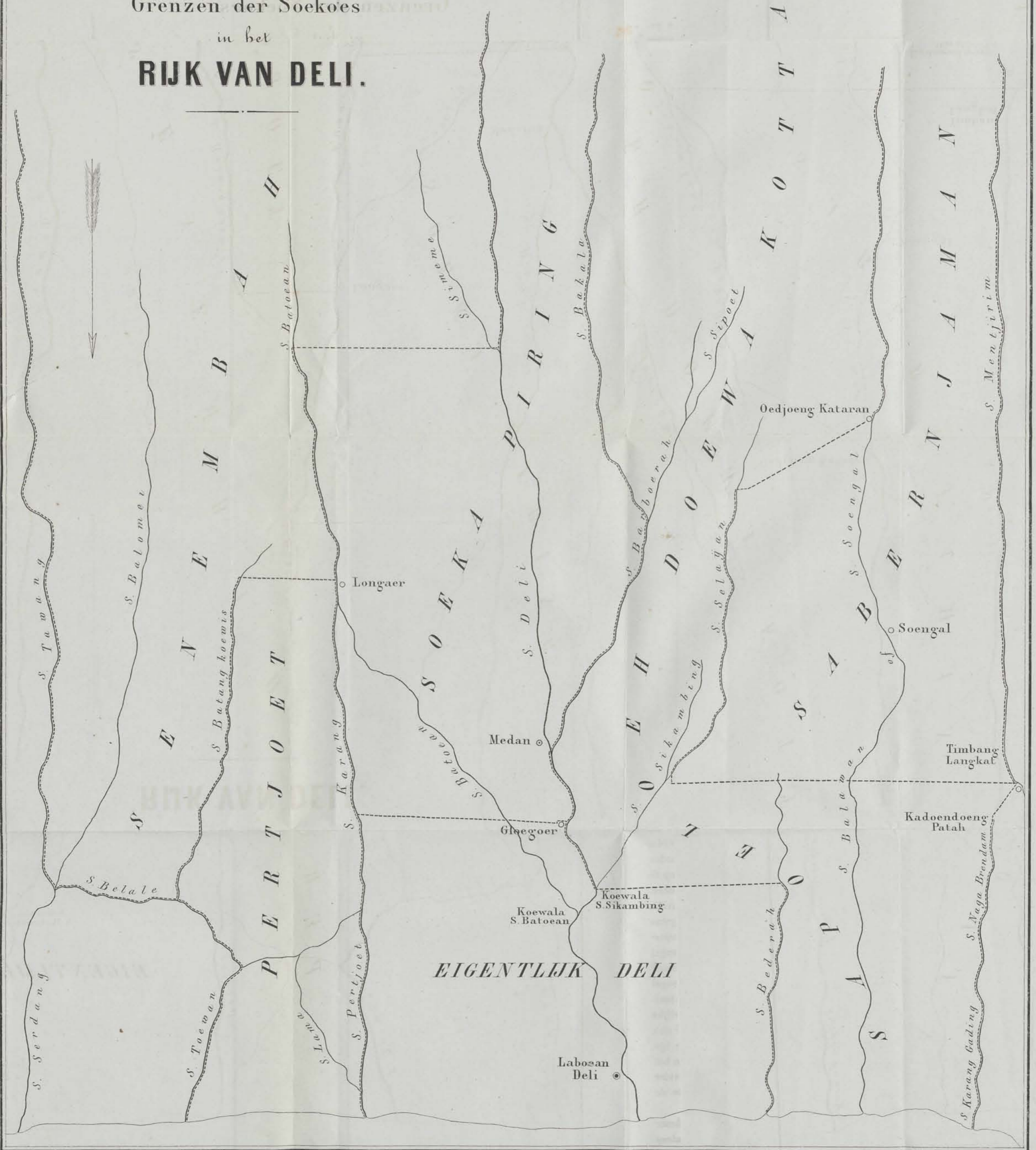
SCHETS

aantoonende de onderlinge

Grenzen der Soekoes

in het

RIJK VAN DELI.

gebergte de grens uitmaakt tusschen *Sabernjaman* en *Langkat*.

De grenzen van *Pertjoet* zijn ten noorden de zee, ten oosten de *Pamatang Koewis*, ten zuiden de kampong *Long-aer* en ten westen de soengei *Karang*.

Deze grensbepaling mag echter niet als vast worden aangenomen, daar *Serdang* ook nog aanspraken maakt op kampongs die *Pertjoet* meent dat tot zijn gebied behooren. Ditzelfde is het geval met *Senembah*; de grenzen dezer soekoe zullen eerst naauwkeurig aangewezen kunnen worden wanneer het tusschen *Deli* en *Serdang* hangende geschil zal zijn beslecht. Zooals hierboven is aangetoond wordt *Senembah* ten westen begrensd door *Soekapiring*; ten oosten is de soengei *Tawang* en ten noorden de soengei *Belale* de grens tusschen *Senembah* en *Serdang*, terwijl *Long-aer* de grens uitmaakt tusschen *Senembah* en *Pertjoet*.

De grenzen van *Danai*, *Padang* en *Bedagei* zijn nog niet naauwkeurig bepaald; sedert jaren bestaat daarover geschil tusschen *Deli* en *Serdang*.

Ter verduidelijking van het vorenstaande wordt hierbij eene schets, bijl. A., aangeboden, aantoonende den loop der grenzen tusschen eigenlijk *Deli*, de verschillende soekoes en het landschap *Pertjoet-Danai*. *Bedagei* en *Padang* door *Serdang* van *Deli* gescheiden komen niet op deze schets voor.

Bevolking. Volgens opgave der inlandsche hoofden bedroeg de sterkte der bevolking in het afgelopen jaar:

Europeanen	70
Arabieren	5
Chinezen	3979
Andere vreemde Oosterlingen	489
Maleijers	11963

Totaal 16506

Het aantal Europeanen en Chinezen heeft gedurende het laatste jaar eene aanmerkelijke vermeerdering ondergaan, het juiste cijfer echter is nog niet bekend.

Behalve de Gouvernements ambtenaren en één handelaar ter hoofdplaats Labuan zijn de overige Europeanen allen administrateurs van landelijke ondernemingen of daarbij als geëmployeerden werkzaam. Het grootste gedeelte der Chinezen werkt als koelie op de verschillende plantages.

De Maleijers, meest landbouwers wonen in 71 kampongs, waarvan de gedetailleerde opgave hierbij wordt overgelegd, bijl. B. De Maleijers staan onder hunne eigene kampong-hoofden, doch deze, in eigenlijk Deli direct onder den Sultan en in de verschillende soekoes onder de respectieve datoes.

Behalve uit bovengenoemde bestanddeelen bestaat de bevolking van *Deli* ook voornamelijk uit Battaks.

Zij wonen afgescheiden van de Maleijers in kampongs (doesoens genaamd), houden zich meest met landbouw bezig en staan onder hunne eigene hoofden, die den naam dragen van panghoeloe of sebajja.

Zoo als uit bijlage C blijkt behooren die doesoens tot de soekoes *XII Kotta*, *Sabernjaman*, *Soekapiring* en *Senembah*.

Het gezag dat de datoes dier soekoes over de panghoeloes doesoen uitoefenen is niet zoo absoluut als dat over de maleische kampong-hoofden, en steunt meer op den grooten invloed dien zij als leden van denzelfden stam, op de Battaks uitoefenen.

Wanneer een huisgezin op 5 leden gesteld wordt, (hetgeen ten aanzien der Battaks zeker niet te hoog is) zou het aantal Battaks behorende tot het rijk van *Deli* 20,060 zielen bedragen.

DELI, 31 Maart 1875.

BIJLAGE B.

Opgave der maleische kampongs en van het aantal huisgezinnen behoorende tot het rijk van Deli.

AANTAL KAMPONGS.	NAMEN	AANTAL HUISGEZINNEN.	AANTAL KAMPONGS.	NAMEN	AANTAL HUISGEZINNEN.
	DER KAMPONGS.			DER KAMPONGS.	
	<i>Eigentlijk Deli.</i>			<i>Soekoe XII Kotta.</i>	
1	Bagan.	50	1	Hamperan Perak.	230
2	Terdjoen.	80	2	Kampung Lama.	150
3	Paloh Niboeng.	15	3	Terdjoen.	12
4	Kotta Tjina.	10	4	Pajoh Karang.	15
5	Paloh Djering.	10	5	Soengei Pinang.	20
6	Alei I.	40	6	Kalambir.	60
7	Tengah I.	40	7	Sialang Moeda.	30
8	Besaar I.	60	8	Kloempang.	50
9	Mertoebong I.	50	9	Medan.	50
10	Rengas Sambilan I.	30			
11	Alei II.	15	9	Totaal. . .	617
12	Tengah II.	40			
13	Besaar II.	100		<i>Soekoe Sabernjaman.</i>	
14	Mertoebong II.	30			
15	Rengas Sambilan II.	16	1	Soengal.	60
16	Tandjong Sepasei.	25	2	Paijoh Geli.	20
17	Kotta Bangoen.	25	3	Mandei Angien.	20
18	Mabar.	60	4	Kampung Lalang.	15
19	Poeloh Braijan.	50	5	Tandjong Makosta.	30
20	Gloegoer.	10	6	Asam Koembang.	15
21	Lalang Pandjang.	40		Koewala Toentoe-	
22	Sampoli.	15	7	ngan.	10
23	Pematang Boegis.	30	8	Tandjoeng Salamat.	10
24	Medan Kilat.	15	9	Sempang Tiga.	8
25	Soengei Matti.	40	10	Soengei Bras.	10
25	Totaal. . .	896	10	Totaal. . .	198
1	Laboean Deli.	486			
26	Totaal. . .	1382			

AANTAL KAMPONGS.	NAMEN DER KAMPONGS.	AANTAL HUISEZINNEN.	AANTAL KAMPONGS.	NAMEN DER KAMPONGS.	AANTAL HUISEZINNEN.
	<i>Soekoe Soeka Piring.</i>				
1	Kampong Baroe.	17	10	Per Transport.	175
2	Penjabrangan.	7	5	Tandjong Merawa.	35
3	Aras Dadab.	11	6	Bandar Laboean.	20
4	Lalang Panschan.	4	7	Medan Senembah.	8
5	Mantjang.	20	8	Telok Kraga.	34
6	Tabing Tinggie.	6	8	Totaal.	272
7	Maraban.	11			
8	Banoewang.	15		<i>Landschap Pertjoet.</i>	
9	Kasawan.	37			
9	Totaal. . .	128	1	Pertjoet.	100
	<i>Soekoe Senembah.</i>		2	Soengie Lama.	15
1	Patombak.	40	3	Laut Dendang.	3
2	Sigara Gara.	15	4	Bandar Klipoh.	8
3	Kampong Baroe.	80	5	Temboeng.	3
4	Soegei Oelar.	40	6	Denai.	40
			7	Bindjei.	6
10	Transporteere.	175	8	Amplas.	4
			9	Loeang Aijer.	2
	<i>Bedagei.</i>		9	Totaal. . .	181
1	Soengei Pinang.	20	5	Per Transport.	140
2	Tebing Tingi.	10	6	Soengei Lalang.	10
3	Soengei Nagoh	15	7	Soengei Doengoen.	10
4	Spengei Bamban.	15			
5	Bedagei.	80			
5	Transporteere.	140	7	Tonaal. . .	160
				<i>Indigo Bedagei</i>	

BIJLAGE C.

Opgave der Battaksche kampongs en van het aantal huisgezinnen behorende tot de soekoes XII Kotta, Soekapiring en Sabernjaman.

AANTAL KAMPONGS.	NAMEN DER KAMPONGS.	AANTAL HUISGEZINNEN.	AANTAL KAMPONGS.	NAMEN DER KAMPONGS.	AANTAL HUISGEZINNEN.
	<i>XII Kotta.</i>				
			30	Per Transport.	566
1	Sabalangit.	60	31	Namo Poelai.	15
2	Sembahé.	20	32	Padang Sambou.	6
3	Roemah Soemboeh.	20	33	Bintang Mariah.	10
4	Batoela.	20	34	Soengei Sipoet.	15
5	Loempoer.	5	34	Totaal.	612
6	Radja Bernah.	20			
7	Timbang Lawan.	20		<i>Soekapiring.</i>	
8	Remboeng.	20			
9	Boewa Nabar.	20			
10	Tiga Linga.	30	1	Namoe Rambe.	15
11	Namo Kling.	30	2	Djaba.	5
12	Roemah Sanpilpil.	15	3	Tangkahan.	20
13	Panindjawan.	6	4	Batoe gemoeck.	3
14	Oedjoeng Bringin.	10	5	Batoe Embeloen.	4
15	Timboenan.	20	6	Roemah matjang.	4
16	Doerian Sroegoen.	25	7	Namoe landoer.	3
17	Kotta Radja.	20	8	Namoe Siloewe.	6
18	Patangoehan.	20	9	Soeka moelia.	6
19	Tandjong Bringin.	40	10	Simèmè.	4
20	Bantimoes.	40	11	Ladja.	20
21	Doerian Sembilang.	6	12	Sarang Poené.	20
22	Namoeriam.	15	13	Boengkoeroeng.	10
23	Balbawan.	10	14	Betoending.	10
24	Doerian Patampilan.	10	15	Salah Boelan.	20
25	Oedjong Kataroh.	8	16	Bekoekoel.	20
26	Oedjoeng Djahe.	6	17	Doerian Tapong.	10
27	Oedjoeng Bandar.	15	18	Namo Pinang.	4
28	Paboedjangan.	10	19	Limo Moengkoer.	6
29	Panimpaijan.	10	20	Sajoeng.	10
30	Oedjoeng Djawi.	15	21	Kotta Boengké.	12
30	Transporteere.	566	21	Transporteere.	212

AANTAL KAMPONGS.	NAMEN DER KAMPONGS.	AANTAL HUISGEZINEN.	AANTAL KAMPONGS.	NAMEN DER KAMPONGS.	AANTAL HUISGEZINEN.
	Transportere .	212		Transportere .	312
22	Sekeboen.	15	29	Dagang Koeboer.	3
23	Roemah Kenankong.	11	30	Nama Kamoena.	5
24	Kemandian.	20	31	Nama Rakab.	15
25	Tangoeran.	16	32	Oedjoeng Barat.	10
26	Silawang.	10	33	Oedjoeng Barat Kendjahe.	5
27	Ketangkoehai.	5	34	Goenoeng Malawan.	40
28	Boeloeh Aur.	50	35	Nama Topoh.	30
29	Tjinkam.	10	36	Nama Kleang.	6
29	Totaal .	349	37	Lauw Krada.	15
	<i>Sabernjaman.</i>		38	Biepick.	130
			39	Lauw Salah.	5
			40	Belawan.	6
			41	Pantjang Menboewi Toewala.	5
1	Kotta Djoeroeng.	10	42	Goenoeng Lintang.	10
2	Tandjong Balei.	5	43	Padien.	4
3	Sembahai.	10	44	Nama Toerie.	4
4	Rampah Doewa.	6	45	Bringin.	30
5	Lauw Morgah.	10	46	Boeloe Nipis.	4
6	Gadjah.	2	47	Blimbingan.	6
7	Radja Kanaboenan.	20	48	Ramboeng.	8
8	Gloegoer.	20	49	Tandjong Slamati.	3
9	Tandjong Pama.	3	50	Tandoh Benoewa.	40
10	Sibiri biri.	4	51	Sapoeroek.	6
11	Doerian Djangat.	8	52	Oedjoeng Daling.	30
12	Panoë Kiran.	5	53	Roemah Soeboel.	10
13	Serbadjadi.	12	54	Roemah Lendie.	3
14	Penompangan.	4	55	Nama Palaga.	3
15	Mirik.	20	56	Limo Kadjaran.	3
16	Nama Bantang.	10	57	Roemah Darapiet.	3
17	Koewala Timbangan.	5	58	Goenoeng Parima.	10
18	Gambir.	15	59	Taboeran.	15
19	Nama Randang.	8	60	Roemah Tengah.	10
20	Naga Rajja.	10	61	Goenoeng Djahe.	3
21	Kotta Lembaroe.	50	62	Roemah Kauakoeng.	15
22	Lijang Gagang.	20	63	Namah Bringin.	4
23	Kinaboek.	5	64	Soeka Radie.	5
24	Batoe Katjang.	5	65	Dalam Soeka.	2
25	Lauw Bateleng.	15	66	Mantjang Oeroek Limo Moekoer.	10
26	Ngari Goenoeng.	15			
27	Lauw Bekorie.	10			
28	Rimboen.	5			
28	Transportere .	312	66	Totaal .	828

BIJLAGE C.

Opgave der Battaksche kampongs en van het aantal huisgezinnen behoorende tot de soekoe Senembah.

AANTAL KAMPONGS.	NAMEN DER KAMPONGS.	AANTAL HUISGEZINNEN.	AANTAL KAMPONGS.	NAMEN DER KAMPONGS.	AANTAL HUISGEZINNEN.
				Transportere.	386
1	Mantjang.	8	33	Sigaijoeh.	15
2	Kotta Dinding.	3	34	Lapoela.	8
3	Simemb.	8	35	Besoekoe.	15
4	Bandar Senembah.	3	36	Batoe Sangaha.	12
5	Tandjong Marohan.	10	37	Kota Boengki.	15
6	Radjie Bahon.	3	38	Salange Lange.	2
7	Namo Suro.	60	39	Boekoem.	40
8	Namo Baroe.	5	40	Negri Goegoeng.	20
9	Oedjoeng Aras.	5	41	Kasoempat.	3
10	Kepala Gadja.	8	42	Senembah.	2
11	Mandeang.	5	43	Tandjoeng.	15
12	Roemah Toeala.	2	44	Limoe Moenkoer.	12
13	Roemah Galoe.	30	45	Nama Boeaija.	5
14	Roemah Paret.	30	46	Nama Serit.	8
15	Namo Rindang.	8	47	Nagor.	15
16	Boeloe Nipis.	5	48	Bringin.	20
17	Babiroe.	6	49	Djamboeridjoeh.	8
18	Bakoeijang.	4	50	Kotta Radja.	30
19	Sarilaba.	15	51	Nama Poeli.	2
20	Beroe.	6	52	Baro Seboelan.	12
21	Kampong Tengah.	6	53	Soemboeh.	15
22	Roemah Gerat.	8	54	Taloeng Kenas.	12
23	Kerapat.	20	55	Nama Prosi.	3
24	Namo Bocaija.	5	56	Roemah Kebon.	3
25	Koewala.	15	57	Kendil Belang.	12
26	Tembengan.	8	58	"	3
27	Seperiarja.	15	59	Goegoeng Rinté.	12
28	Penan.	20	60	Pengaroetan.	8
29	Boeloeh Gading.	3	61	Landah.	8
30	Patoemboekan.	20	62	Tandi Mariah.	8
31	Hadja.	20	63	Sejoetji.	8
32	Pagger Batoe.	30	64	Branti.	10
	Transportere.	386		Transportere.	747

AANTAL KAMPONGS.	NAMEN		AANTAL HUISGEZINEN.	AANTAL KAMPONGS.	NAMEN		AANTAL HUISGEZINEN.
	DER	KAMPONGS.			DER	KAMPONGS.	
		Transportere.	747			Transportere.	1406
65		Boeloeh Goendoer.	2	106		Tandjong Djahe.	30
67		Pintoe Besi.	20	107		Marikat.	8
68		Ramboeng.	12	108		Sigempoeal.	30
69		Samamada.	20	109		Roemah Priira.	15
70		Boeloeh Pring.	8			Tandjoeng Siboeng	
71		Sarang Poea.	20	110		Boenga.	25
72		Pintoe Benoea.	12	111		Roemahre.	50
73		Pintoe Batoe.	8	112		Boeloeh Nipis.	10
74		Pintoe Bari Baroe.	10	113		Si Kendjah.	6
75		Siringeh Ringet.	20	114		Bara Djinkie.	12
76		Laurakih.	25	115		Si Remas Remas.	25
77		Satoemboeng.	20	116		Oeroek Si Gedang.	20
78		Pangkalan Silan.	15	117		Kotta Bellen.	25
79		Rambeï.	20	118		Boeloeh Didi.	5
80		Pernangangan.	40	119		Tandjong Delling.	20
81		Penoengkiran.	20	120		Namo Ijengke.	25
82		Pama.	15	121		Namo Palangkah.	20
83		Mandinding.	20	122		Lauw Bawies.	15
84		Boeloeh Belan.	12	123		Boeloeh Karapat.	30
85		Oedjoeng Senambah.	20	124		Tandjong Wampoe.	8
86		Boloeh Laga.	20	125		Perdjandjian.	6
87		Begerpang.	40	126		Roemah Berek.	20
88		Kariahan.	20	127		Tandjong Timor.	70
89		Sembertang.	5	128		Si Koetjapie.	30
90		Bandar Goegoe.	15	129		Delling Gerret.	20
91		Saus Darie.	5	130		Tjapie Baroe.	20
92		Roemah Deling.	5	131		Boentoe.	20
93		Besamat.	4	132		Takoer Takoer.	15
94		Pertoemboekan.	2	133		Liang.	10
95		Kotta Djoeroeng.	12	134		Liang Goegoeng.	40
96		Lauw Empoek.	30	135		Liang Moeda.	30
97		Sileboe.	5	136		Tandjong Moeda.	60
98		Roema Lengam.	20	137		Tandjong Pajong.	20
99		Kotta Limbaroe.	20	138		Oete Begoe.	5
100		Lauw Djoehoes.	12	139		Teloer Boeaija.	30
101		Aring Gikir.	20	140		Kotta bajoe.	20
102		Aring Gigis.	5	141		Si Pingen.	3
103		Tandjoeng Mariah.	25	142		Nang Keboeri.	2
104		Batoe Ganan.	35	143		Kaijoe Ageng.	2
105		Roemah Soemboel.	20				
		Transporteere.	1406			Totaal. . .	2208

Zijn de munten nos. 287 en 288 van het werk van
professor Millies:

Recherches sur les monnaies des indigènes de l'archipel Indien
et de la péninsule Malaie, van Makassaarschen oorsprong?

In het aanhangsel, door den Heer Niemann achter het
bovengenoemde werk geplaatst, leest men: „Le nom du
vingtunième roi de cet état, c'est à dire le sultan Sira-
djou'd-dîn, est exprimé sur les numeros 287—289, mais
au centre de la pièce no. 288 il y a encore un autre nom,
probablement celui du petit-fils du vingt-deuxième roi,
le sultan Aboul'khajrou l'mansour, qui commença son
règne en 1735. Le même s'applique au no. 287, ou l'on
voit aussi quelques caractères, placés entre les mots qui
composent le nom du prince; je n'ose deviner ce qu'ils
doivent signifier.”

Het opschrift van no. 289 is te onduidelijk, dan dat ik
daarover iets zou durven zeggen, maar wat no. 287 en
288 aangaat, hoop ik, dat de Heer Niemann mij niet euvel
zal duiden, dat ik met hem van gevoelen verschil.

Ofschoon de eene letter op no. 287, de andere op no. 288
het duidelijkst te onderscheiden is, moet mijns inziens het
opschrift van beide munten verbeelden *السُّلْطَانُ أَبِي الْخَيْرِ*
سراج الدين d. i. *Assoeltan Abi-l-chair Siradjoe-d-dien* of vol-
gens een ander dialect van het Arabisch *Abi-l-chair Siradja-*
d-dien (volgens de in het werk van Professor Millies aan-
genomen spelling: *Abil'khair Sirádjou'ddîn* en *Abil'khair Si-*
rádja'ddîn).

Geen van die namen is, voor zoover mij bekend, ooit
door een vorst van Gowa of van eenig ander rijk op Zuid-

Celebes gedragen; maar wel heeft in Bima een vorst geregeerd, die *Abil-Chair Siradja-d-dien* heette, hetgeen mij doet vermoeden, dat de bedoelde munten, al zijn zij wellicht in Gowa gevonden, niet van Makassaarschen maar van Bimaschen oorsprong zijn; want van 1646, toen de hier bedoelde vorst met Karaëng-Bonto-djéné, zuster van den Koning van Gowa, Hasanoe-d-dien, in het huwelijk trad, tot in het laatst der vorige eeuw is de vorstelijke familie van Bima steeds naauw aan die van Gowa verbonden geweest en heeft, gedeeltelijk als gevolg daarvan, een druk verkeer tusschen beide rijken plaats gehad; zoodat zeer goed Bimasche munten in Gowa kunnen verspreid geraakt zijn.

Daar de genealogie der vorsten van Bima juist niet van algemeene bekendheid is, zal de nevensgaande stamboom, aantoonende de verwantschap tusschen de vorsten van Gowa en Bima, welligt niet geheel overbodig zijn.

A. LIGTVOET.

STAMBOOM, aantoonende de verwantschap tusschen de vorsten van *Gowa* en *Bima* van het midden der 17de tot het laatst der 18de eeuw.

TEEKENS EN VERKORTINGEN:

en — wijzen aan, dat de persoon wiens naam onder het eerste teeken staat, of de personen, wier namen onder het tweede staan, hem, wiens of haar, wier naam er boven staat, tot vader of moeder had of hadden, of gesproken is of zijn uit het huwelijk

der beide personen, wier namen, door het teeken — verbonden, er boven staan.

* Wijst aan, dat de persoon, voor wier naam het geplaatst is, een vrouw was.

K. Beteekent koning.

S. „Sultan.

Se. „Sultane.

Kar. Karaeng.

Dg. „Daëng.

Geh. m. „Gehuwd met.

Gest. „Gestorven,

V. „Van.

MOEHAMMAD SA'ID,
K. v. *Gowa* 1639—53.

ABDOE-L-QAHAR,
S. v. *Bima*.

HASANOE-D-DIEN,
K. v. *Gowa* 1653—69,
gest. 1670.

* I-SANI,
Dg. NISAKKIENG
Kar. Bontodjéné;
gest. 1669,

I-AMBELA
ABI-L-CHAIR
SARADJA-D-DIEN,
S. v. *Bima*; gest. 1682.

AMIER- ABDOE-L-
HAMZAH, DJALIEL,
K. v. *Gowa* K. v. *Gowa*
1669—74. 1677—1709.

MOEHAMMAD
ALI Kar. BISEL,
K. v. *Gowa* 1674—
77; gest. 1681.

MOPPARABOENG Dg. MATALLÉ
MOEROE-D-DIEN ABOE BAKAR ALI-SJAH,
Kar. PANARAGANG, S. v. *Bima* 1682—87.

* MARJAM Kar. PATOEKANGANG
gest. 1693; geh. m. LA-PATAOE,
K. v. *Boni* 1696—1714.

* CHADIDJAH Kar. PARANG;
gest. 1689; geh. m. ABDOE-L-QADIR, K.
Tello 1673—1709.

* FATIMAH DJAMALOE-D-
Kar. TANA DIEN, S. v. *Bima*
TANA; 1687—96.
gest. 1739.

ISMA'IL TO-SAPEWALIÉ,
K. v. *Gowa* 1709—12.
K. v. *Boni* 1720—24.

SIRADJOE-D-DIEN
K. v. *Gowa* 1712—35 en
Tello 1709—14 1729—

MAPPATALLÉ SAAD-SJAH; later
HASANOE-D-DIEN MOEHAM-
MAD-SJAH, S. v. *Bima* 1696—1731.

* AMIRAH AROE-PALAKKA;
gest. 1779; geh. m. CAFIYOE-D-DIEN,
K. v. *Tello*.

NADJMoe-D- CAFIYOE-D-
DIEN, DIEN K. v. Tjaja
K. v. *Tello* Tello 1739—60. TAN
1714—29. geh. m. AROE-
PALAKKA.

MOEN- ALAOE-D-DIEN MOEHAMMAD-
GI Kar. SJAH, S. v. *Bima* 1731—48.
SANGA;
1778.

MAPPATOOLLA ABOE-L- ABDO
Kar. KAN- CHAIR AL QOED
DJIFO; gest. MANÇOER, K. v. *Gowa*,
1783; geh. m. K. v. *Gowa*, 1742—
KAMALA- 1735—42
SJAH, Se. van
Bima.

* Karaëng- * KAMALA-
BALAS- SJAH, Se. v.
SARI; gest. *Bima* 1748—
1807. 51; geest.
1753; geh. m.
Kar.
KANDJILO.

(zoon v. ALAOE-D-DIEN bij
een vrouw van geringen stand)
SRI-NAWA ABDOE-L-KA-
DIEM MOEHAMMAD-SJAH,
S. v. *Bima* 1751—73.

TOE-TIMOKA
Kar. SAPANANG in 1760 een
korten tijd K. v. *Tello*; gest.
na 1816.

* Karaëng-
PATOEKA-
NGANG.

O' IAN IMADOE-D-
BARA- DIEN AROE
GOW I, K. v. MAMPOE,
Gowa 53—67; K. v. *Gowa*
gest. 1735. 1767—69; gest.
1818.

ABDOE-L-HAMIED
MOEHAMMAD-SJAH,
S. v. *Bima* 1773—1817, over-
grootvader van den tegen-
woordigen Sultan v. *Bima*.

Kar. MANGALLI
grootvader v. Kar. BONTO-BONTO.

KERTĀ-SIMĀ

OF

GEMEENTE- EN WATERSCHAPS-WETTEN

OP

B A L I

DOOR

R. VAN ECK en F. A. LIEFRINCK.

INLEIDING.

In het December nummer van 1874 van het Tijdschrift voor Nederlandsch-Indie klaagt een zekere T. dat het ons „over de actueele toestanden van Bali en Lombok aan nauwkeurige en uitvoerige berichten ontbreekt”. Hoe zeer ook uit T's stuk blijkt, dat hij niet met alles bekend was wat reeds over beide genoemde eilanden geschreven is, zoo neemt dit echter niet weg, dat hij eenig recht had om dus te spreken. Wel heeft de heer Zollinger (1) reeds voor jaren beweerd, dat Bali (om ons alleen tot dit eiland te bepalen) „een opengeslagen boek” is, maar wie, die niet zal toestemmen, dat van dit boek tot dusverre weinig meer dan de index en hier en daar eene losse bladzijde gelezen werd? Er zijn omtrent dit Jong — Holland nog

---

(1) Zie zijn „Uitstapje naar het eiland Balie” Tijdschrift voor N. I. 1845.
XXIII

duizende vragen te doen, waarop tot nu toe niemand antwoord heeft gegeven! Dit zal echter, vertrouwen we, spoedig anders worden. De berichten over Bali vermenigvuldigen zich en alles duidt aan, dat het „opengeslagen” boek binnen weinig jaren ook een „gelezen” boek zijn zal. De naaste weg daartoe is zeker, dat ieder, die iets naders van de Balineezen te zien of te hooren krijgt, zich haast anderen daarvan mededeeling te doen. Hiervan overtuigd, is het ondergeteekenden dan ook dubbel aangenaam den lezers van dit Tijdschrift inzage van de hier achter gevoegde stukken te kunnen geven en hun daardoor een kijkje te gunnen in de inlandsche huishouding op Bali, meer bepaaldelijk wat betreft de inrichting van het dessabestuur, de politie-verordeningen, de dessa-heerendiensten en, eindelijk, de rechten en verplichtingen van de eigenaar van sawahvelden. Moge de kennismaking met een en ander velen welkom zijn en anderen opwekken om het door ons aangevangen werk te helpen voortzetten!

En nu nog een enkel woord over hetgeen den lezer in deze bladzijden wordt aangeboden. Wat wij „Gemeente-” en „Waterschapswetten” hebben genoemd, heet bij de inlanders *Kertâ Simâ Dêsâ* en *Kertâ Simâ Soebak*. Onder *kertâ* of *kretâ* verstaat men hier, in 't algemeen, „gebruik”, „de tot wet verheven âdat”, en in dien zin ook *wet*, *rechter*, *rechtspraak*, enz. Het woord *Simâ* of *Ŝimâ* schijnt oorspronkelijk gebezigd te zijn in de beteekenis van „grens, omgrensde plaats, stad, gemeente”, gelijk het dan ook in de interlineaire vertaling van sommige kawi-geschriften steeds door *dêsâ* wordt wêergegeven. Ook vonden we de hier bedoelde gemeentewetten op ééne plaats eenvoudig *pa-kretaning Simâ* genoemd. Voor de tegenwoordige Balineezen is echter deze beteekenis — blijkbaar ook uit het boven aan *Simâ* toegevoegde *dêsâ* — verloren gegaan. Zij vertalen het woord geregeld door *kramâ* = gebruik, gewoonte, waarom zij dan ook spreken van *siman dêsâ*, *siman bandjar*,

waarmede wel niets anders dan „de âdat van het dorp” of van de buurt kan bedoeld zijn.

Het bovenstaande zou misschien reeds voldoende wezen om te bewijzen, dat deze wetboeken oorspronkelijk niet op Bali thuis behooren. De lezer kan dit anders opmaken uit den aanhef van een der door ons geraadpleegde exemplaren, die aldus luidt: *Mwah Simâ pitoeroen panoegrahan hidâ Dalem Wilatiklâ ring Hidâ hanaké hagoeng ring Boelèleng*. Het voornaamste bewijs vinden we echter in de taal, die voor het grootste gedeelte oud-Javaansch — natuurlijk niet van 't zuiverste allooi — is. Zoo heet 't ergens over geschillen tusschen dessabewoners: *Mwah jan anâ prakarâ di dêsâ, padâ tanpatjinâwijakti madéwagamak'nâ; tjorranâ kang hanggawâ tjinâ-wijakti, né norâ nggawâ tjinâ jwijakti wnanng dandâ*: en op eene andere plaats: *Jan tan arep tedoen mabandjar wnanng paloenggoehang ring gnahnjané kraksâ; woes kaloegrahâ holih kang angraksâ, malar já mbatoe gepèng — hikâ djanmâ kakèliking dêsâ ngarawjâ; — hadjâ mawèk mag'nah di paleman Boelèleng, djaragen djanmâ hikâ; tan kenâ bastâ patènanâ wnanng*.

Het is voorzeker moeielijk uit te maken of deze wetboeken vroeger werkelijk in dezen vorm op Java hebben bestaan, dan wel of zij bij de komst der Javanen op Bali, bij wijze van kort begrip, uit de grootere wetboeken (agamâ of palâkretâ) werden zaamgesteld. Voor 't laatste zou misschien pleiten, dat de in de Simâ voorkomende benamingen der verschillende misdaden met huid en haar uit de eene of andere agamâ zijn overgenomen; terwijl volgens opgave van de priesters al de in gene behandelde onderwerpen ook in de grootere wetboeken besproken worden.

Dat deze Kertâ Simâ zoo lang onbekend bleven, kan eensdeels ook hieraan worden toegeschreven, dat ze pingit zijn, d. i. — als we ons zoo mogen uitdrukken — dat ze tot het geheim archief behooren en geen inlander uit

eigene beweging daarvan inzage aan vreemdelingen zal geven. Deze omstandigheid is dan ook mede oorzaak, dat wij tot dusverre nog slechts vijf exemplaren — die van de dessa's *Boelèlèng*, *Sangsit*, *Pangastoelan*, *Toèkudmoenggâ* en *Pandji* — konden raadplegen, terwijl hun aantal eigenlijk zoo groot is als er plaatsen op Bali zijn. We zouden dit laatste hebben kunnen verzwijgen, ware 't niet dat ons gebleken is, hoe deze verschillende simâ's — al stemmen zij in de hoofdzaken met elkander overeen — hier en daar zeer afwijkende lezingen aanbieden, terwijl daarenboven het door ons geraadpleegde vijftal de bewijzen aan zich draagt, dat een *kompleet* exemplaar nog door ons moet worden gevonden. De beste, die ons tot nu toe in handen kwam, is van de dessa *Boelèlèng*, waarom we deze dan ook bij de bewerking van onze vertaling tot grondslag genomen hebben.

In de meeste simâ's is ook de zoogenaamde *hawigawig* of reglement op de hanegevechten opgenomen. Hoewel dit volksspel even goed tot de dessahuishouding behoort als b. v. de godsdienstige feesten in den dorpsstempel, hebben we echter gemeend de vertaling van dit stuk achterwege te kunnen houden om het liever later afzonderlijk te behandelen.

Evenzoo zijn door ons weggelaten de bepalingen op het *menjepi* en *mekihis*, welke plechtigheden voor den lezer minder belang hebben, terwijl het daaromtrent in de simâ verhandelde alleen met behulp van een berg van aantekeningen zou kunnen worden verstaanbaar gemaakt. Mocht iemand van het *menjepi* iets naders verlangen te weten, dan verwijzen wij hem naar het boven reeds genoemde nummer van het Tijdschrift voor N. I., waarin eene beknopte beschrijving van deze plechtigheid gevonden wordt.

Tot beter verstand van de door ons vertaalde stukken, laten wij aan beiden eenige algemeene opmerkingen voor-

afgaan. Ook zijn hier en daar aan den voet der bladzijden een paar aantekeningen— tot verklaring van enkele in den tekst voorkomende woorden en uitdrukkingen — opgenomen.

Ten slotte deelen wij nog mede dat wij, voor het gemak van den lezer, het in de Kertä Simä behandelde zoo veel mogelijk onder bepaalde hoofden gebracht en artikelsgewijze gerangschikt hebben. In den balineeschen tekst vindt men alles behalve orde en regelmaat. De verschillende onderwerpen worden daar in één adem besproken, terwijl het hier en daar ontbrekende eenige bladzijden verder zonder nadere aanwijzing is opgenomen.

BOELÈLÈNG, April 1875.

I.

ALGEMEENE OPMERKINGEN

OVER DE INRICHTING

VAN HET

GEMEENTE-BESTUUR EN DE GEMEENTE-HUISHOUDING

OP

BALI,

SPECIAAL IN BOELÈLÈNG.

Een grooter of kleiner aantal dorpen vormt een distrikt, waarover een *pambekel gedé* — of *poenggawá* — het bevel voert. Het bestuur dezer distriktshoofden is echter zoodanig geregeld, dat zij slechts in enkele gevallen, — op politie, de landsheerendiensten, enz. betrekking hebben — zich met de huishouding der verschillende dessa's mogen bemoeien. Oorspronkelijk waren zij meer legerhoofden dan administratieve beamtten, en een feit is het, dat zij ook nu nog bij de bepaling van hun gebied, nimmer het aantal dorpen, maar steeds de hoeveelheid *pengajah's* (heerendienstplichtigen), waarover zij bevel voeren, zullen opgeven. Ook hunne inkomsten regelen zich naar het grooter of geringer cijfer van deze pengajah's.

In sommige rijken van Bali vindt men enkele hoofdpoenggawa's — leden van de vorstelijke familie — die evenals de radja den titel van *hanak agoeng* voeren. Op dezelfde wijze schijnt Boelèlèng, dat tegenwoordig uit twee

en twintig pambekelschappen bestaat, vroeger in drie vorstendommen — *Tédjakoelå*, *Boelèlèng* en *Bandjar* — te zijn verdeeld geweest. Van daar b. v. dat de bekende *Idå Madé Rahi*, wiens voorvaderen het bestuur over laatstgenoemd vorstendom hebben gevoerd, nog steeds *Idå Ngoe-rah* genoemd wordt.

Binnen de grenzen van sommige distrikten treft men hier en daar nog afzonderlijke poenggawa's aan, die over eene enkele dessa of eenige daarin wonende huisgezinnen bevel voeren. Deze vreemde toestand is een uitvloeisel van het op Bali heerschende kastewezen, hetwelk verbiedt, dat leden van eene voorname kaste naar de bevelen luisteren van iemand, die naar zijne afkomst eigenlijk verre beneden hem staat.

Onmiddellijk op de poenggawa's volgen nu de *klijan dessa* of dorpshoofden (1). Deze burgemeesters, gelijk we hen zouden kunnen noemen, ontvangén hunne aanstelling noch rechtstreeks van den vorst, noch van den poenggawå, maar worden door de gezamenlijke burgers gekozen. Eigenlijk heet het dat de goden hen aanstellen, omdat de persoon, op wien de volkskeus gevallen is, vooraf door den tempelwachter aan de déwa's wordt voorgedragen en niemand dorpshoofd mag worden, die niet door de eene of andere godspraak daartoe is aangewezen. Is eenmaal deze approbatie verkregen, dan wordt hiervan kennis gegeven aan den poenggawå en den vorst, die nu niets anders te doen hebben — willen zij althans de dessa niet tegen zich in het harnas jagen — dan den gekozene als *klijan* te erkennen.

De boven beschreven wijze van aanstelling heeft ten gevolge dat deze *klijan's* in zekeren zin ook als geestelijk hoofd van de dessa worden aangemerkt, en zij

(1) *Klijan* van *k'lih* en dus eigenlijk „oudsten”. Sommigen schrijven en spreken uit *k'lijang*.

speciaal met het onderhoud van den dorpstempel en de leiding der godsdienstige plechtigheden belast zijn.

Volgens ingewonnen berichten zouden in het gewest Boelèlèng honderd dertien *klijan's* *dèsà* gevonden worden.

Zich veruutstreckende dorpen worden verdeeld in *bun-djar's* of buurten, over elk waarvan de pambekel gedé of het dessahoofd – echter ook al weer met goedkeuring van de bevolking – een buurtmeester aanstelt, die *klijan bandjar* of *klijan tinggi* genoemd wordt. In Boelèlèng telt men ruim dertig van deze mindere dorps hoofden, doch in de andere rijken van Bali schijnt hun getal grooter te zijn.

Naast den *klijan dèsà* vindt men in de meeste dorpen ook nog een *klijan tèmpek*, die eveneens door de bevolking gekozen wordt. Gewoonlijk noemt men hem *klijan troenà*, omdat hij 't is, die de *troenà's* (zie beneden) doet uitkomen en met het toezicht over hen is belast. Hij ontvangt zijne bevelen in den regel direkt van den pambekel gedé.

Onder den *klijan tèmpek* staat de *djoeroe karah* of omroeper.

In enkele hoofddorpen is de pambekel tevens *penjarikan dèsà*, welk ambt eenigsins door ons „secretaris – penningmeester” kan worden omschreven. Elders treedt als zoodanig de *klijan-dèsà* op, terwijl weer op andere plaatsen dit werk aan een afzonderlijk persoon wordt opgedragen. In dit laatste geval staat de *penjarikan* onder het dorps hoofd, dat hem naar welgevallen als klerk, hoofdmandoor, enz. laat dienstdoen.

Sommige *desa's* hebben ook nog hunne *bandèsà's*, *pasek's* of *koebajan's*; dat zijn voorname soedra's, die met den *klijan dèsà* en diens *penjarikan* een soort van gemeenteraad vormen en bij geschillen tusschen burgers, doch speciaal in gevallen, waarin niet bij de *kertà simà* is voorzien, als raadsliden en arbiters optreden.

Eindelijk vindt men nog in bijna elke groote plaats een *sedahan temboekoe*, (waterschout?) die met de zorg voor

de hoofdwaterleiding van de sawahs is belast, terwijl hij tevens als ontvanger van de *padjeg* of landrente optreedt. Hij staat direkt onder den *sedahan hagoeng*, welke laatste op de hoofdplaats verblijf houdt en een soort van minister van financiën voorstelt.

Ook kunnen we hier nog melding maken van den *penjarikan soebak*, hier en daar *klijan sedahan* genoemd, die door de sawahbezitters uit hun midden gekozen wordt en aan wien de administratie van en het toezicht over een of meer waterschappen (soebak) is oggedragen. Hij wordt in dit werk ter zijde gestaan door een *pangliman*, welk woord zich het best door ons „handlanger” laat vertalen.

De dorpschouffoorden hebben als zoodanig niet de minste bemoeienis met de soebak. Alleen in een paar gevallen, waarin de eigenaars van sawah's qua waterverbruikers voor den pambekel gedé van wege den vorst worden opgeroepen om heerendiensten in den dorps- of strandtempel te verrichten, staan zij tijdelijk onder het gezag van den *klijan dèsâ*. Deze heeft dan ook het recht om bij dienstweigering den weerspannigen grondbezitters eene boete op te leggen en, tot waarborg voor de richtige betaling daarvan, hunne waterleiding voor korter of langer tijd af te sluiten.

Behoudens de uitzonderingen beneden vermeld, zijn alle meerderjarige mannelijke dessabewoners tot het preseteeren van dorpsdiensten verplicht, terwijl ieder op zijne beurt als *sajâ* d. i. boodschapper of handlanger van den *klijan* optreedt. Als zoodanig vormen zij onder zich de uit de „Aanteekeningen” van den heer van Bloemen Waanders bekende *Sebâhâ dèsâ* of dorpsvereeniging, aan wier hoofd de *penjarikan* staat. Op laatstgenoemde rust onder meer de verplichting om de inleggelden der leden, de opgelegde boeten, enz. in ontvangst te nemen en behoorlijk te administreeren. Eenmaal om de 35 dagen (eene bali-

sche maand) — op den zoogenaamden sangkepan-dag — wordt er eene algemeene vergadering gehouden, waarop al de leden moeten tegenwoordig zijn, ten einde den penjarikan rekening en verantwoording te hooren doen en aan de bespreking van de dorpsbelangen deel te nemen. Aangezien deze vergadering op een vastgestelden dag gehouden wordt, heeft daarvoor geene nadere oproeping plaats terwijl zij die niet verschijnen eene bepaalde boete betalen. Daarentegen moet voor elke andere door den penjarikan uit te schrijven bijeenkomst (pahoem) den sekahâleden behoorlijk kennis worden gegeven.

Daar, waar eene dessa in bandjar's is verdeeld, vormt elke wijk eene op zich zelf staande sekahâ naast de sekahâ-dèsa, van welke laatste vereeniging in dit geval alleen een bepaald getal bevoorrecht lid mag zijn, terwijl zij tevens uitsluitend het recht heeft om hare maandelijksche vergadering in den hoofdtempel van het dorp te houden.

Op dezelfde wijze als boven beschreven vormen de eigenaars van sawahs de *sekahâ-soebak*, waarvan de administratie door den penjarikan soebak wordt gevoerd. Zij echter, die van het lidmaatschap en daardoor van de gewone sawah-heerendiensten wenschen te zijn vrijgesteld, kunnen volstaan met de betaling eener vaste kontributie ten voordeele van de kas der vereeniging. Zulke vrijgestelden heeten, in onderscheiding van de anderen, die *mesekâhâ* zijn, *pangadjamâ* of *pangampel*.

De overige sekahâ's, die men in elke dessa aantreft en waarover uitvoerig in bovengemelde „Aanteekeningen” gesproken wordt, zijn geheel partikuliere vereenigingen en hebben als zoodanig zoo min met het gemeente — als met het soebakbestuur iets uitstaan.

De diensten, die de dorpingen — afgescheiden van het werk op de soebak — hebben te presteeren, zijn verdeeld in *hajahan dèsa* en *hajahan troenâ*. Onder het eerste ver-

staat men al zoodanigen arbeid als binnen de grenzen van het dorp (of bandjar) door de leden van de sekâhâ moet worden verricht. Deze communititeit strekt zich in sommige plaatsen zoo ver uit, dat daar zelfs het door eenig burger te geven verbrandingsfeest, als *gemeentewerk* wordt beschouwd, zoodat de overige leden der sekâhâ *verplicht* zijn om de feestvierende familie bij het vervaardigen van den verbrandingstoestel, het gereedmaken van de offers, enz. de behulpzame hand te bieden. *Hajahan troenâ* daarentegen zijn de eigenlijke heerendiensten, die buiten de dessa op bevel van den poenggawâ of van den vorst, 't zij in vredes of in oorlogstijd, behooren te worden verricht.

Behalve het presteeren van heerendiensten, wordt van de gemeenteleden ook geeischt, dat zij hun aandeel in de dorpsuitgaven — speciaal ter bestrijding van de onkosten voor dessafeesten en plechtigheden — dragen. Deze belasting in geld, die *patoeroenan* heet, behoort zoo dikwijls te worden opgebracht, als de penjarikan dit noodig oordeelt. De bij te dragen som is — op een paar uitzonderingen *ifa* — voor allen gelijk. Ten overvloede worden eenmaal 's jaars — op zoogenaamd *roedjak boni*, (1) alle hoofden van huisgezinnen met hunne meerderjarige zonen, alle weduwnaars en eenloopende gezellen opgeroepen, om een extra *patoeroenan* bij den penjarikan te storten, tot een bedrag door den gemeenteraad te bepalen. Dit stelt een soort van buitengewonen hoofdelijken omslag voor, waarvan de opbrengst tot een bijzonder doeleinde ten nutte van edessa wordt aangewend.

(1) *Roedjak boni*: ben. van een soort van roedjak, waarvan rijpe en onrijpe, groene en roode *bonivruchten* (Jav. *woeni*) het hoofdbestanddeel uitmaken. Men noemt dit opkomen van al de dessabewoners ook wel *tjaroek-banjoe* (zie Jav. Wdb.) waarmede eveneens het „algemeene” van deze oproeping wordt aangeduid.

Van de *hajahan dëså* zijn o. a. vrijgesteld:

a. de *Brahmanen* of leden der eerste kaste, en op sommige plaatsen ook de *Ksatrija's*, *Wèsija's*, en de zoogenaamde *Prabali's*, (1) en

b. jonggehuwden gedurende het eerste jaar van hunnen echt.

De aldus vrijgestelden moeten echter even goed als de anderen hun *patoeroenan* betalen. (Zie verder de *Simå*) (2).

Weduwnaars en volwassen weezen, die eene *pengajah loeh* (eene vrouw, die hunne huishouding waarneemt) bij zich hebben, presteeren wel dessadiensten, doch betalen slechts de helft van de *patoeroenan*.

In sommige gevallen, bv. bij een feest in den dorps-tempel, treden ook de vrouwen op als *pengajah-dëså*.

Tot de *pengajah troenå* behooren: alle hoofden van huisgezinnen voor zooverre zij geen gehuwden zoon hebben, uitgezonderd:

a. de leden der drie eerste kasten;

b. de *tjoetjoekan's* en *pamidji's*, d. z. personen die, hoewel in de *desa* wonende, niet onder het dorpshoofd, maar onder het onmiddellijk gezag, respektievelijk van den radja en den *pambekel gedé* staan, en door dezen tot bijzondere diensten, als 't overbrengen van brieven, het naspeuren van geheimen, enz., worden gebruikt;

c. de *parekan's* of aan den persoonlijken dienst des vorsten verbonden lieden, en

d. *weduwnaars*, die zonder kinderen of alleen met dochters zijn achtergebleven.

Pengajah's, die een hunner zonen uithuwelijken, wor-

(1) *Prabali's*. Dit zijn *soedra's*, die beweren van *ksatrija's* en *wèsija's* af te stammen en zich niet weinig op hun voorrang boven de *tani kelen* of echte *soedra's* laten voorstaan.

(2) In *Kaloengkoeng* behoeven de *Brahmanen* alleen in een paar gevallen *patoeroenan* te betalen.

den één jaar daarna door dezen vervangen en heeten dan pendjadå of rustend heerendienstplichtige. In oorlogstijd kunnen zij echter, evenals de *pangelé* en de *sorpåhá*, d. z. de ongehuwde zonen van een pengajah, worden opgeroepen om koeliediensten te verrichten.

Alleen in sommige bij de Simå bepaalde gevallen kan iemand vrijstelling van heerendienst vragen. Overigens moet voor elk verzuim eene vastgestelde boete worden betaald. Is dit geld niet binnen zoo en zooveel dagen bij den penjarikan gestort, dan wordt de som stilzwijgend verdubbeld. Blijft men ook dan nog nalatig in de betaling, dan heeft de dessa het recht om den schuldige naar gelang van omstandigheden dood te verklaren of hem voor altijd uit haar midden te verbannen.

Gewone geschillen tusschen de leden der sekåhá-dèså worden door den gemeenteraad uitgemaakt. Meent echter iemand, dat hij zich met de gevallen uitspraak niet mag vergenoegen, dan kan hij zijne zaak voor den pambekel gedé of zelfs voor den radja brengen.

Voor soebakgeschillen appelleert men bij den sedahanhagoeng en bij den radja.

VERTALING.

VAN DE

KERTÅ SIMÅ DÈSÅ.

HOOFDSTUK I.

Algemeene bepalingen.

Art. 1.

Deze Kertå Simå omschrijft de rechten en verplichtingen van de gezamenlijke dorpsbewoners en van hunne hoofden.

Art. 2.

Allen, die daartoe verplicht zijn, behooren zich gewillig te onderwerpen aan de diensten, die de dessa van hen vordert. Ook zal een ieder zich van ganscher harte aan de dessawetten onderwerpen en zich wachten van in eenig opzicht strijdig daarmede te handelen.

Art. 3.

Ieder, die de dessawet schendt, zal zijn leven lang door allerlei ziekten bezocht worden en een speelbal der booze geesten zijn. Ook behoort hij door den dorpsraad gestraft en uit zijne woonplaats verbannen te worden.

Art. 4.

Zij, daarentegen, die de kertå simå eeren en getrouw hunne dessaplichten waarnemen, zijn als een toege ma-

nik (1). Zij zijn bemind bij al de goden (hijang) en menschen, zoo mannen als vrouwen.

Art. 5.

De klijan's *dèsã* en bandjar moeten het voorbeeld geven van gehoorzaamheid aan de *simã*. Dat zij zich steeds behoorlijk gedragen, geene slechte taal spreken tegen hunne onderhoorigen en zich geen kwade praktijken veroorlooven. Vooral behooren zij zich te wachten van iemand, die geen straf verdiend heeft, straf op te leggen of iemands misdrijf in den doofpot te doen. Zware misdrijven moeten door hen met zware boeten, geringe misdrijven met geringe boeten gestraft worden. Gedragen de hoofden zich naar deze voorschriften, dan zullen zij de algemeene achting noogsten.

Art. 6.

Dessahoofden, die oorzaak zijn, dat de dorpsadat geschonden wordt, behooren gestraft te worden.

Art. 7.

Mocht zich in de *desa* eenige zaak voordoen, waarentrent bij deze *kertã-simã* niet is voorzien, dan blijve de beslissing daarvan aan den gemeenteraad overgelaten.

HOOFDSTUK II.

DESSADIENSTEN.

Art. 8.

Tot de *dessadiensten* behoort alles, wat strekt tot onderhoud en versiering van het dorp, als daar is: het in

(1) *Toegoe manik*. Een *toegoe* is een steenen-offernis, die aan den ingang van een erf, vóór een tempel of elders geplaatst wordt. Vergelijk ook 't Javaansch. De uitdrukking kan hier het best door „gouden steunpilaar” worden vertaald.

orde houden van den tempel, het vieren van godsdienstige feesten en plechtigheden tot verdrijving van booze geesten als andersins, het werken aan wegen en bruggen (voor zoover deze in de dessa gelegen zijn en waarbij de dorpe-lingen uitsluitend belang hebben), het onderhoud van de begraafplaats, enz.

Art. 9.

Als pengajah-dèsã moeten optreden: ⁽¹⁾

1°. elk gehuwd ingezetene, na verloop van zijn eerste huwelijksjaar;

2°. jonggezellen, weduwnaars en oud-vrijers, voor zoover zij een eigen erf bezitten en iemand (dochter, zuster of wie ook) bij zich hebben, die hunne huishouding kan waarnemen (pengajah loeh), en

3°. vreemdelingen, die zich langer dan twee jaar in de dessa ophouden.

Art. 10.

Mocht in het geval boven onder 2° bedoeld de pengajah loeh naar elders verhuizen, dan geeft dit den man geen recht om vrijstelling van dessa-diensten te vragen. Hij kan des noods zijne huishoudster naar hare nieuwe woonplaats volgen en daar als pengajah dèsã optreden.

Art. 11.

Een ingezetene, die ouderloos is en geene vrouw, kinderen of pleegkinderen heeft, wordt van het verrichten van dessadiensten vrijgesteld. Hij moet echter de helft

---

(1) De Simã zwijgt van de Brahmanen en anderen, die op grond van hunne geboorte van heerdiensten zijn vrijgesteld, omdat zij dit als algemeen bekend vooronderstelt.

van het voor anderen vastgestelde aandeel in de gemeentebelasting (patoeroenan) betalen.

Art. 12.

De in het vorig artikel bedoelde vrijstelling wordt ook verleend aan:

1° weduwnaars, wier ouders niet meer in leven zijn en die een zoon hebben om voor hen als pengajah op te treden;

2° ongehuwde personen, wier vader overleden is, en die alleen met hunne moeder zijn achtergebleven, en

3° weduwnaars, die met de zorg van een of meer onvolwassen dochters zijn belast.

De hier bedoelde personen behooren echter hun vol aandeel in de patoeroenan te dragen.

Art. 13.

Zoodra de dochter van een weduwnaar volwassen (mesahoep bok) (1) is, houdt voor den vader de vrijstelling van dessadiensten op, tenzij dan dat hij zich genoodzaakt ziet om het meisje voor schuld bij een ander in dienst te zenden (metoenggoe) in welk geval zijn verlof met één jaar wordt verlengd.

Art. 14.

Bovenstaande bepalingen op de vrijstelling van dessadiensten zijn echter niet van kracht, waar de ingezetenen worden opgeroepen om aan den hoofdtempel te arbeiden of een godsdienstig feest te helpen regelen. In dit geval moet de geheele dessa uitkomen.

(1) *mesahoep bok*. Eigenlijk, nog niet bepaald *volwassen*, maar op een leeftijd (10—12 jaar), dat zij haar eigen haar kan vlechten of, liever gezegd opbinden — en zij dus ook reeds zoo ver is, dat aan haar de gewone huiselijke werkzaamheden kunnen worden opgedragen.

Art. 15.

* In geval van ziekte of van sebel (onrein zijn in godsdienstigen zin) mogen de pengajah's verzoeken om tijdelijk van heerendiensten te worden vrijgesteld. Hetzelfde recht hebben zij, die — op het oogenblik dat de dessa wordt opgeroepen — ergens aan een *hodalan*-, *menjepi*-, *mekihis*- (1) of andere godsdienstige plegtigheid deelnemen, dan wel eenig dringend werk op de sawah te verrichten hebben.

Art. 16.

Heeft iemand vrijstelling wegens ziekte gevraagd, en komt het later uit, dat hij zeer goed in staat was om te werken, dan wordt hij gestraft met eene boete van 33 *kèpèng* (2) voor elken dag verzuim.

Art. 17.

Zoodra er eenig werk in de dessa te verrichten valt, moeten de pengajah's behoorlijk worden gewaarschuwd. Verzuimt de omroeper (*saja*, zie boven) dit te doen, dan moet hij voor elken pengajah, die door zijne schuld niet uitkomt, 20 *kèpèng* in de dorpskas storten. Ook is hij aansprakelijk voor de schade, die zijne nalatigheid wellicht veroorzaakte.

(1) Onder *hodalan* (van 't Javaansche *wedal*) verstaat men hier het jaar- of geboortefeest van een der dessagoden. Over het *menjepi* — eene plechtigheid, waarbij eene plaats van booze geesten gezuiverd wordt — spraken we reeds in de Inleiding. Bij *mekihis* worden dessagoden in plechtigen optocht naar het zeestrand gebracht om zich daar eenige oogenblikken met de *déwa*'s van de zee te onderhouden. Ook aan dit feest moeten al de dorpelingen op poene van zooveel en zooveel deelnemen.

(2) Van deze *kèpèng* of duiten (*chin*, *pitjes*) gaan er 320 op een gulden of 800 een rijksdaalder.

Art. 18.

Is eene dessa in bandjar's verdeeld, dan rust op den klijan bandjar de verplichting om te zorgen, dat de bevelen van het dorpshoofd behoorlijk ter kennisse van zijne onderhoorigen worden gebracht. Heeft er eene oproeping plaats en is zijne nalatigheid oorzaak, dat de bandjar niet uitkomt (1), dan zal den schuldigen klijan eene boete van 2500 k. worden opgelegd, terwijl hij bij wanbetaling aan den vorst behoort te worden overgeleverd, die dan naar goeddunken met hem kan handelen.

Art. 19.

Mocht echter in de twee bovenstaande gevallen het gepleegde verzuim van weinig beteekenis blijken te zijn, dan kan de boete worden verminderd, voor den sajà tot 33 en voor den klijan bandjar tot 250 kèpèng.

Art. 20.

Als de sajà rondgaat om de pengajah's op te roepen en hij vindt hen niet te huis dan kan hij volstaan met aan hunne vrouwen of huishoudsters de boodschap af te geven.

Art. 21.

Heeft er eene oproeping door middel van de koelkoel (alarmklok) plaats, dan behoort elke pengajah zich terstond bij den klijan dèsà te vervoegen en naar diens bevelen te vragen.

---

(1) Batoe gepèng (mbatoe gepèng) heet dit niet uitkomen van pengajah's.

Art. 22.

Zoodra een pengajah ten eenen male weigert de gevorderde dessadiensten te presteeren, moet hiervan aan den pambekel gedé, wiens onderhoorige hij is, worden kennis gegeven. Helpt dit niet, dan heeft de dessa het recht om den weerspannige, als niet langer tot hare gemeenschap behorende te beschouwen, hem van zijne bezittingen te berooven en hem daarna uit de plaats te verbannen. Waagt hij het later om in het dorp terug te keeren, dan mag men hem binden en bij verzet zelfs dooden. Zoo iemand is schuldig aan de sad-atahi (de zes misdaden): de groote weg is te goed voor hem; — hij behoort in de wildernis thuis. Verzet hij zich tegen het over hem uitgesproken vonnis, dan behandelde men hem als „een dier, dat zich wentelt op de slachtbank.” (1)

Art. 23.

Ieder die, na behoorlijk opgeroepen te zijn om aan bruggen of wegen te arbeiden, eerst verschijnt als reeds meer dan de helft van de pengajah's aan het werk is, wordt gestraft met eene boete van 10 k. Zij, die wegloopen vóór dat het werk van den dag af is, moeten het dubbele van die som betalen.

Art. 24.

Bij het aflezen van de presentielijst (pipil) door den klijan, behoort een ieder goed toe te luisteren. Zij, die niet op hun naam antwoorden, kunnen worden beboet.

---

(1) In den tekst staat: *boeron hagoejang ring padjagalan.*

Art. 25.

Heeft het werk een aanvang genomen en laat een pengajah zich tot driemaal toe waarschuwen, vóór dat hij aan den arbeid gaat, dan wordt hij gestraft met eene boete van 20 kèpèng.

Art. 26.

Het is op poene van 66 k. aan iederen pengajah verboden om zonder verlof thuis te blijven, zoo dikwijls de heerendienstplichtigen worden opgeroepen om eenig werk in den dorps- of in den zeetempel ⁽¹⁾ te verrichten. Deze boete moet op de eerstvolgende sangkepan (zie beneden) worden voldaan. Zij, die drie sangkepan's laten voorbijgaan zonder hunne schuld aan te zuiveren, kunnen door den dorpsraad in overleg met de burgers veroordeeld worden om de plaats voor altijd te verlaten.

Art. 27.

Evenzoo moeten al de pengajahs zonder onderscheid opkomen, zoo vaak de klijan dèsa hen oproept om des achtermiddags aan eene godsdienstoefening (karijà), in den tempel deel te nemen. Verschijnt iemand als de zon reeds is ondergegaan, dan moet hij 5 k. boete betalen. Komt hij binnen als de anderen reeds hebben aangebeden, ⁽²⁾

---

(1) *Poerâ dèsa* en *poerâ segarâ*. Elders wordt ook nog de *poerâ dalem* genoemd, waaronder men den tempel in de nabijheid van de dorps-begraafplaats heeft te verstaan.

(2) *Woes matirtâ* eigenl.: het wijwater reeds ontvangen hebben.

dan bedraagt de boete 10 k., en 15 k. als hij de *premas* ⁽¹⁾ aan het tandakken vindt. Is dit laatste afgelopen, dan worden allen, die op dat oogenblik nog niet aanwezig zijn, beschouwd als niet te zijn opgekomen en vervallen dezulken dus in de op het wegblijven gestelde boete van 33 kèpèng.

Art. 28—34.

(Deze artikelen handelen over een godsdienstig feest in den tempel, waarbij de gemeenschappelijke maaltijd, die uit de dorpskas bekostigd wordt, hoofdzaak is. Ieder lid van de *sekahâ-dèsâ* moet bij zulk eene gelegenheid met zijne *pengajah loeh* uitkomen en aan het slachten, kóken en braden deelnemen. Zij, die niet of te laat komen, vervallen in eene boete, terwijl in het eerste geval ook het recht op een aandeel in het vleesch — dat anders gelijkelijk onder de leden moet worden verdeeld, met uitzondering van den *klijan*, die twee portie's krijgt — verloren wordt. Dit recht verliezen ook zij, die zich door een ander bij het werk laten vervangen. Allen, 't zij *klijan's* of *sekahâ* leden, die zich meer toeëigenen dan hun rechtens toekomt, dan wel zich heimelijk van een stuk vleesch meester maken, worden streng gestraft. Na afloop van den maaltijd moeten de *saja's* al wat van waarde is, zorgvuldig bijeenvergaderen en daarover de wacht houden).

---

(1) *premas* of *premadé* en *daratan* of *wewaièn* d.z. personen in wie, bij gelegenheid van godsdienstige feesten, de goden (*déwa's*) varen om door hun intermediair den volke 't een of ander aan te kondigen. Dat deze geïnspireerde personen, die gewoonlijk ook door de noodige arak bezeten zijn, als dwazen rondspringen zet hunne zending in de oogen van de anderen niet weinig kracht bij.

HOOFDSTUK III.

BELASTING IN GELD EN MATERIAAL

of

PATOEROENAN EN PAKENAN (1).

Art. 35.

Wanneer de gemeenteleden moeten opkomen om hun aandeel in de patoeroenan te storten, geeft de omroeper daarvan driemaal gedurende drie dagen kennis langs de huizen. Ieder, die na dus behoorlijk gewaarschuwd te zijn, nogmaals moet worden aangemaand om aan zijne verplichting te komen voldoen, betaalt eene boete van 250 kèpèng's, terwijl ten overvloede de door hem bij te dragen som verdubbeld wordt, een en ander invorderbaar eene maand na dato.

Art. 36.

Heeft er eene oproeping plaats voor de levering van bouwmetaal of feestbenoedigdheden, dan zijn de pengajah's verplicht daaraan onverwijld te voldoen, op poene van het dubbele der waarde van hetgeen moet geleverd worden. Voor de hieronder vermelde voorwerpen is de prijs vastgesteld, als volgt:

kippen	40 kèpèng pr. stuk ;
klappers	15 " " " ;
bamboe	20 " " " ;
matten	40 " " " ;

(1) *Pakenan* vnn *kenâ* raken, treffen, te beurt vallen, wat iemand voor zijne rekening krijgt, en zoo hier: gedwongen levering van wat tot eenig dessawerk of dessafeest noodig is;

dakpannen (1)	5	kèpèng	pr. stuk ;
paras (1)	20	" "	blok ;
dekriet	25	" "	vadem ;
stroo	20	" "	vracht ;
gekookte rijst	125	" "	schotel ;
eene kleimuur	250	" "	vadem ;
klapperbladen	8	" "	stuk ;
(enz., enz.).			

Art. 37.

Heeft de levering van 't een of ander wijksgewijze plaats, dan rust op de sajà's de verplichting om te zorgen, dat alles behoorlijk worde opgebracht. Is hieraan niet voldaan, dan komt de boete voor hunne rekening. Voor de niet levering van *redjangs* (2), bedraagt deze boete 124 kèpèng.

Art. 38.

Een pengajah dèsâ of wie ook, die weigert zijn patoe-roenan te betalen, is strafschuldig en moet bij de dessa worden aangeklaagd — die hem dan drie dagen tijd geeft om nog aan zijne verplichting te voldoen. Laat hij ook dien termijn onbenut voorbijgaan, dan krijgt de sajà in last om het huis van den weerspannige voor de dessa in beslag te nemen (3) en den eigenaar aan te zeggen om

(1) *gentèng*, waaronder echter bamboelatten, waarmede bij wijze van onze dakpannen een huis gedekt wordt, moeten worden verstaan; — *paras* — Jav. *padas*.

(2) *Redjang*: kleine meisjes, die bij gelegenheid van sommige feesten in den tempel een soort van rondedans uitvoeren.

(3) Wat hier door „in beslag nemen” vertaald is, heet in den tekst *njawènin* van *sawèn* (?), onder welk woord men een soort van doornkrans verstaat, die aan den ingang van iemands erf wordt opgehangen, ten teeken dat de dessa beslag op zijne bezittingen heeft gelegd. Ook het erf van hem, die door zijne dorpsgenooten dood verklaard is (zie beneden),

binnen tien dagen het dubbele van de achterstallige belasting — benevens de kosten voor de in beslagname, ad 250 kèpèng, in de dorpskas te komen storten.

Art. 39.

De in het vorig artikel bedoelde 250 k. komen ten voordeele van den penjarikan dèsà en den sajà, tenzij dan, dat de penjarikan bandjar de aanklacht bij het dorpschoofd heeft ingediend, in welk geval aan hem de helft moet worden uitbetaald.

Art. 40.

Mocht het gebeuren, dat in het onderhavig geval de tien dagen verstreken zijn zonder dat het verschuldigde betaald is, dan moet hiervan onmiddellijk kennis worden gegeven aan het dessahoofd en den pambekel gedé, die nu aan de sekàhá dèsà verlot geven om den weerspannige voor dood te verklaren en zich zijne bezittingen toe te eigenen.

Art. 41.

Een aldus veroordeelde heeft echter tot op het laatste oogenblik het recht om vergiffenis te vragen. Maakt hij van dat recht gebruik, dan komt hij vrij met eene boete van 2500 k., onverminderd de kosten als boven, een en ander eveneens binnen tien dagen te betalen.

Art. 42.

Bovenstaande boete wordt tot 4500 k. verhoogd, ingeval het verzoek om vergiffenis eerst wordt gedaan als de

---

wordt op deze wijze geteekend. Heeft de schuldige zijne straf ondergaan, dan wordt de doornkrans weggenomen, waarvoor hem echter de aan het slot van dit artikel bedoelde 250 kèpèng (pengaboet sawèn) worden in rekening gebracht.

pengajah's reeds zijn opgekomen om het vonnis ten uitvoer te leggen, welke som in dit geval onmiddellijk moet worden betaald. Twee derden van dit geld komen ten bate van de dessa, terwijl het overige moet worden verdeeld onder hen die, hoewel geen heerendienstplichtigen zijnde, uit belangstelling met de anderen zijn uitgekomen.

Art. 43.

Moet er eene executie als boven bedoeld — om welke reden dan ook — plaats hebben, dan geeft de sajà hiervan kennis aan de leden der sekâhâ-dèsâ. Is dit geschied, dan moet ieder lid, dat zonder wettige reden verzuimt op te komen, 250 k. boete betalen.

Art. 44.

Het is aan een ieder verboden om voor een aldus veroordeelde in de bres te springen of zich tegen de in beslag-neming zijner bezittingen te verzetten. Zij, die zich hieraan schuldig maken, mogen gebonden en bij verzet gedood worden.

Art. 45.

Komt het verzet van de zijde van den veroordeelde zelve, dan heeft de dessa het recht om zijn huis af te breken en hem met al de zijnen buiten het dorp te verjagen.

Art. 46.

Het is aan een ieder, die met goedkeuring van den pambekel door zijne mededorpelingen dood verklaard is, verboden om binnen de grenzen van de dessa een lijk te begraven of een verbrandingsfeest te geven. Overtreding van dit gebod wordt gestraft met eene boete van 2500 k.,

zullende bij wanbetaling het reeds begraven lijk opgedolven en buiten het dorp gebracht worden.

Art. 47.

Een doodverklaarde moet binnen één jaar een verzoek om gratie indienen. Is die tijd voorbij, zonder dat hij hieraan heeft voldaan, dan wordt hij met huis en al buiten de dessa gebracht en zijn erf tot dorps eigendom verklaard.

HOOFDSTUK IV.

GEMEENTEVERGADERINGEN.

Art. 48.

Ieder pengajah-dèså moet lid zijn van de sakåhå dèså en de gemeentevergaderingen, zoo wel de gewone (sangkepan) als de buitengewone (pahoem) trouw bijwonen, op straffe eener boete, respectievelijk van 25 en 66 kèpèng⁽¹⁾.

Art. 49.

Ieder, die ter vergadering verschijnt zal behoorlijk gekleed zijn⁽²⁾. Overtreding van dit gebod, wordt gestraft met eene boete van 20 kèpèng.

Art. 50.

Allen, die lid zijn van de sekåhå dèså of bandjar, moeten op hunne beurt levèren wat voor de sankepan noodig

(1) Volgens eene andere simå slechts 10 en 20 kèpèng.

(2) Behoorlijk gekleed zijn, d.i. met een (neergelaten) bovenkleed aan en de kris of eenig ander wapen in den gordel.

is, als sirih, bloemen, matten, enz. (1) Zij, die hieraan niet voldoen, zullen het dubbele van den prijs der te leveren artikelen als boete betalen — een en ander binnen drie dagen in handen van den penjarikan te storten.

Art. 51.

Op den dag van de sangkepan behooren al de boeten, in den loop der maand aan de sekâhâ-leden opgelegd, te worden voldaan. Blijft iemand hiervan in gebreke, door b.v. de vergadering niet bij te wonen, dan mogen zijne bezittingen voor schuld worden verkocht. Is de opbrengst daarvan niet voldoende, dan moet de persoon in kwestie zweren, dat hij niets heeft achtergehouden, waarop hij veroordeeld wordt om — tot kwijting zijner schuld — als pandeling bij iemand in dienst te gaan. Mocht hij zich tegen dit laatste verzetten, dan levert de dessa hem zonder meer aan den vorst over, die naar goedvinden over hem beschikt.

HOOFDSTUK V.

GRONDBEZIT IN DE DESSA.

Art. 52.

Ieder vast ingezetene, die burgerrechten bezit, heeft aanspraak op een stuk bouw- of woongrond (karang), dat

---

(1) Tot de hier bedoelde benodigdheden behooren: matten om op te zitten, waterkruiken, touwtjes om de kèpèng aan te rijgen, siribladen, kalk, gambir, pinang, tabak, bloemen, een voor offers bestemd bakje met de noodige bloemen, bladeren, wierook en kèpèng en wat verder voor de vergadering wordt geacht noodig te zijn.

hem door het dessabestuur moet worden aangewezen en toegemeten. Deze karang moet voor allen even groot zijn (1).

Art. 53.

Het bezit van zulk stuk woongrond brengt (behoudens de uitzonderingen boven genoemd) de verplichting tot het presteeren van dessadiensten met zich.

Art. 54.

Zoodra een gemeentelid zijn dorp en den tempel zijner vaderen verlaat, vervalt zijn karang aan de dessa, die het onder haar beheer neemt en daarvan aanteekening houdt.

Art. 55.

Eene weduwe die, hoewel geen sentanã hebbende, toch met toestemming van den vorst in de dessa blijft wonen, verliest haar burgerrecht niet, en blijft dus, zoo lang zij zich niet voor goed uit het dorp verwidert, aanspraak houden op het door haar bewoonde stuk bouwgrond (2). be.

Art. 56.

Zoodra het blijkt, dat een eigenaar van woongrond meer karang heeft dan hem oorspronkelijk werd toegewe-

(1) In de Simã van de dessa Sangsit wordt zulk stuk karang opgegeven als 16 tebah hagoeng lang en 8 tebang hagoeng breed te zijn, doch niemand weet ons te zeggen, wat eigenlijk een *tebah* is. Vergelijk Jav. Wdb.

(2) Vergelijk hierbij de verhandeling. „Het lot der vrouw op Bali” in Deel XVIII van dit Tijdschrift; — *sentanã* is een aangenomen zoon, die bij ontstentenis van een mannelijk erfgenaam diens plaats inneemt.

zen, en dit meerdere is niet tot woonerf ingericht, zoodat er dan ook geen dessadiensten voor worden gepresteerd, dan moet het dorpsbestuur bedoeld stuk karang uit naam van de dessa terugvorderen en onder zijn beheer nemen.

Art. 57.

Ieder, die zich een aldus tot dessagrond geworden stuk karang buiten toestemming van den penjarikan toeëigent, zal 2500 kèpèng boete betalen, terwijl de grond in kwestie aan het dorp moet worden teruggegeven.

Art. 58.

Niemand mag een stuk karang, dat eenmaal tot woonerf is ingericht, verkoopen of verpanden. Sawahs en tuinen daarentegen mogen verkocht of verpand worden.

Art. 59.

Gebeurt het, dat een dessabewoner een stuk karang verkoopt of verpand, en een vreemdeling, die zich in de dessa wenscht te vestigen, doet aanzoek om dat erf bij den gemeenteraad, dan heeft deze het recht om de karang in kwestie aan den tegenwoordigen eigenaar te ontnemen en den rekwèstrant toe te wijzen. De kooper of in pandnemer verliest in dit geval alle aanspraak op teruggave van de koop- of pandsom. Beide partijen, kooper en verkooper, pander en verpander, hebben gezondigd tegen de dessawet en ontvangen daarvoor hunne straf.

Art. 60.

Ieder, die zich in eene dessa met der woon wenscht nêr te zetten, moet zich tot den gemeenteraad wenden

tot verkrijging van een stuk bouwgrond. Bij voorkeur worden zulke vlekken daartoe aangewezen, die langs den grooten weg gelegen zijn, aangezien het bebouwen daarvan tot versiering van de dessa strekt.

Art. 61.

Is iemand eigenaar van een stuk karang, dat tot tuin is ingericht, en een ander wenscht zich daarop met der woon te vestigen, dan moet het hoofd van de plaats met zijn verlangen in kennis gesteld worden, welk hoofd zich dan tot den eigenaar van het stuk karang wendt om de noodige navraag te doen.

Art. 62.

Meent de klijan-dèsà dat aan rekwestrant zijn verzoek behoort te worden ingewilligd en verzet zich de eigenaar daartegen, dan kan hij gedwongen worden om zijn tuin aan den ander af te staan. Deze laatste is echter verplicht om de waarde van de op den grond staande vruchtboomen — volgens vastgesteld tarief ⁽¹⁾ — te vergoeden.

Art. 63.

Bij het inrichten van een stuk karang tot woonerf, behoort men zich zorgvuldig te onthouden van het terrein der naastaanwonenden te beschadigen of zich een gedeelte daarvan toe te eigenen. Worden deswege klachten ingediend, dan is de eigenaar van het nieuwe erf verplicht om op zijne kosten een grenspad daar te stellen, welk pad zoo breed behoort te zijn, dat de hoofdepoort van den dorps-tempel daarop gemakkelijk zou kunnen worden geopend.

(1) Hier was de lontar (Kertà Simà Pangastoelan) afgescheurd en aangezien wij in de andere simà's te vergeefs naar een tarief gezocht hebben moeten wij den lezer verzoeken zich voor alsnog met de wetenschap, dat de wetgever ook den officieelen prijs van vruchtboomen heeft bepaald te willen tevreden stellen.

Art. 64.

Grenst in het bovenstaande geval het nieuwe erf aan eene sawah, dan behoort deszelfs eigenaar eenen kleinen greppel te graven, minstens één *tambah s'rampang* (1) breed, en dezen van een behoorlijk dijkje te voorzien. Eindelijk moet de ruimte tusschen een nieuw erf en eenen tuin zoo groot zijn, dat een met padi beladen paard er gemakkelijk passeeren kan. De kosten van een en ander komen mede ten laste van den nieuwen bewoner, terwijl hij 't ook is, die den voor de grensscheiding benodigden grond leveren moet.

Art. 65.

De kleimuur, die tusschen twee erven wordt opgericht moet door den klijan dèså met de loodlijn gemeten worden, om zeker te zijn, dat ieder op zijn eigen terrein blijft.

Art. 66.

Is de grensscheiding boven bedoeld eenmaal behoorlijk daargesteld en valt er later iets aan muur, weg of sloot te repareeren, dan komen de kosten voor rekening van beide partijen. Rechtszaken worden hieromtrent niet toegelaten.

HOOFDSTUK VI.

HUISVESTEN VAN VREEMDELINGEN.

Art. 67.

Ieder, die vreemdelingen bij zich ontvangt, moet van hunne komst terstond kennis geven aan het dessahoofd.

(1) *tambah s'rampang*, ben. van eene soort van hark met vier tanden.

Is hieraan niet voldaan en wordt de vreemdeling bestolen, dan is de gastheer verplicht om dezen de waarde van het ontvreemde te vergoeden.

Art. 68.

Heeft echter de in het vorig artikel bedoelde kennisgave plaats gehad, dan moet de dessa den dief trachten op te sporen, terwijl zij in elk geval behoort te zorgen dat de bestolene zijn goed of de waarde ervan in geld terugkrijgt.

Art. 69.

Zoodra een vreemdeling, die langer dan één doch nog geen volle twee jaar bij een burger is gehuisvest geweest, (1) komt te sterven, is de gastheer verplicht om voor hem een graf op de dorpsbegraafplaats te koopen. De prijs van zulk een graf wordt vastgesteld op 250 kèpèng. Zij, die dit gebod overtreden door een lijk als hier bedoeld in stilte, zonder voorafgaande kennisgave aan het dorpshoofd, te begraven, worden gestraft met eene boete van 2500 kèpèng.

Art. 70.

Het bovenstaande is ook van toepassing op de lijken van hen, die zich slechts tijdelijk tot herstel van gezondheid in de dessa ophielden (2).

(1) Vergelijk hierbij Art. 9.

(2) De Balineezen hebben de gewoonte om hunne zieken, zoodra de herstelling zich wat lang laat wachten, naar eene andere plaats over te brengen (mekisid) om hen zoo doende aan den invloed van lokale booze geesten te onttrekken.

HOOFDSTUK VII.

BEHEER VAN DE DORPSKAS.

Art. 71.

De penjarikan desà en andere personen, die geld of goed van de dessa onder hunne berusting hebben, moeten daarvoor goed zorg dragen en het hun toevertrouwde steeds bewaren ter plaatse waar zij gewoon zijn hunne eigene kostbaarheden weg te bergen.

Art. 72.

De penjarikan, die het een of ander aan de sekàhà desà toebehoorende zoek maakt, moet, onverminderd de teruggave van het ontvreemde of zoek gemaakte, eene boete betalen van 1100 kèpèng.

Art. 73.

Hebben de personen in Art. 71 bedoeld voor 's dorps eigendommen behoorlijk zorg gedragen en raakt er dan iets van verloren, 't zij ten gevolge van een amok, of van brand, dan wel van overstroming, aardbeving of welk ander ongeluk ook, zelfs al wordt 't door de mieren opgegeten, dan heeft de bewaarder geen schuld en kan hij niet tot teruggave of vergoeding gedwongen worden. Alleen moet hij in dit geval den zuiveringseed afleggen.

Art. 74.

De penjarikan-desà heeft bij uitsluiting het recht om aan een ieder, die zich daartoe aanmeldt, gelden uit de dorpskas tegen behoorlijke intrest (1) in leen te geven, mits hij daarvan zorgvuldig aanteekening houde op de

(1) Deze intrest bedraagt gewoonlijk 66 van de duizend kèpèng of ± f 0.20 van f 3.12^s in de maand (35 dagen).

palawangan ⁽¹⁾ en tevens zorg drage, dat hem steeds de noodige panden worden in handen gesteld tot waarborg voor de richtige terugbetaling van de geleende som met de rente. Doet hij dit laatste niet, dan komen eventueel te lijden verliezen voor zijne rekening.

Art. 75.

Zoodra de penjarikan een hem aldus toevertrouwd pand stuk maakt of iets aan den vorm verandert, behoeft de geldopnemer de geleende som niet terug te geven, maar moet de penjarikan die uit zijn eigen zak in de kas der sekâhâ-dèsâ storten.

Art. 76.

Even zoo is de penjarikan strafbaar als hij bij het invorderen van uitgeleende sommen of de intrest daarvan, meer eischt, dan waarop hij aanspraak heeft. De hem in dit geval op te leggen boete bedraagt steeds het dubbele van hetgeen hij te veel vraagt.

Art. 77.

Een ieder, die gelden uit de dorpskas in leen verlangt te hebben, moet zich daartoe op de sangkepan bij den penjarikan aanmelden. Op dezelfde maandelijksche vergadering heeft ook de betaling van de vervallen rente plaats.

Art. 78.

Wanneer iemand, hij zij Brahmaan, Ksatrijâ, Wèsijâ of Soedrà, hij zij pambekel of zelfs patih, op de boven omschreven wijze gelden uit de dorpskas in leen heeft ont-

(1) Onder *palawangan* verstaat men de lontar, waarop de penjarikan de namen der leden van de sekâhâ, de ontvangen en uitgegeven gelden, enz. boekt. Dus een soort van kasboek. Vergelijk Javaansch en Bali-neesch *lawang*.

vangen en hij blijft de eerste maal, dat hij de intrest zou moeten voldoen, daarvan in gebreke, dan wordt hij veroordeeld om het dubbele van de geleende som aan den penjarikan terug te betalen.

Art. 79.

Heeft men echter bij 't vervallen van den eersten termijn de rente behoorlijk afgedragen, dan mag men later tot driemaal toe uitstel van betaling vragen, welk uitstel steeds wordt verleend, doch onder de stilzwijgende konditie, dat de debiteur voor het dubbele van de reeds verschuldigde rente aangeschreven wordt.

Art. 80.

Blijft iemand voor de vierde maal nalatig in het betalen van de rente, dan heeft dit verdubbeling van de hoofdsom ten gevolge. Ten overvloede moet de schuldenaar op nieuw het een of ander in pand geven en dit op de eerstvolgende sangkepan komen inlossen. Heeft dit laatste (de inlossing nl.) niet plaats, dan wordt de hoofdsom nogmaals verdubbeld en den debiteur aangezegd om ééne maand na dato zijne geheele schuld te voldoen. Blijft hij ook bij verloop van dezen termijn in gebreke, dan worden beiden kapitaal en intrest andermaal verdubbeld en de ingeleverde panden eene maand later voor rekening van de sekâhâkas verkocht.

Art. 81.

Is in het bovenstaand geval de opbrengst der verkochte panden niet voldoende om de schuld te dekken, dan wordt beslag gelegd (1) op het huis van den debiteur en dezen aangezegd om binnen tien dagen het nog ontbrekende aan

(1) Zie boven Art. 38 Noot.

te zuiveren. Laat hij dit na, dan heeft de sekâhâ-dèsâ het recht om zich van zijne roerende goederen meester te maken en hem, behalve 250 k. voor 't beslag leggen op zijn huis, nog 2500 kèpèng als boete op zijne rekening te schrijven.

Art. 82.

Mocht 't blijken, dat de waarde der aldus gekonfiskeerde goederen minder is dan het bedrag van de schuld, dan wordt den schuldenaar nogmaals, doch nu voor 't laatst, uitstel van betaling gegeven. Heeft hij dan op de eerstvolgende sangkepan zijn debet niet aangezuiverd, dan wordt al wat hij bezit, zijne vrouw, kinderen en kinds-kinderen er onder gerekend, het eigendom der dessa.

Art. 83.

Gebeurt het dat iemand, die geld uit de dorpskas heeft opgenomen, zich beklaagt, dat zijne schuld op de palawangan hooger staat aangegeven dan ze werkelijk is, dan mag aan zijne verklaring geen geloof worden gehecht. Het behoort vast te staan, dat de palawangan niet liegen kan.

Art. 84.

Debiteuren, die zich heimelijk van de palawangan, waarop hunne schuld geboekt staat, meester maken, worden gestraft met eene boete van 2500 kèpèng. Bovendien zullen zij het dubbele van de door hen geleende som moeten betalen.

Art. 85.

Is de lontar, waarop iemands schuld geboekt staat, buiten toedoen van den penjarikan in het ongereede geraakt, dan mag daarvan een duplikaat worden opgemaakt.

Art. 86.

Niemand der dessabewoners zal al te haastig zijn in het zich borg stellen voor familie leden, vrienden of wie 't ook zij. Voorzichtigheid zij een ieder aanbevolen.

Art. 87.

Een dessagenoot, die als borg voor een ander geld uit de dorpskas opneemt, wordt op de palawangan als eenig debiteur bekend gesteld. Doet zich nu het geval voor dat zoo iemand, nadat de persoon — voor wien hij borg stond — hem de geleende som buiten den penjarikan om reeds heeft terugbetaald, durft te ontkennen van ooit geld te hebben opgenomen, dan wordt hij gesommeerd om zijne verklaring door eenen eed te bevestigen ⁽¹⁾. Wil hij dit niet, dan moet hij het dubbele van de op de palawangan vermelde som als boete betalen. Legt hij echter den gevorderden eed af, dan wordt zijne schuld, groot of klein, wel is waar vernietigd, doch hij heeft het recht verloren op zijne burgerschap en behoort uit de dessa verjaagd te worden.

HOOFDSTUK VIII.

PANDEN EN VERPANDEN.

Art. 88.

Reeds verpand goed mag niet voor de tweede maal in pand gegeven worden. De laatste verpanding is in dit geval niet geldig.

(1) Deze eed heet *hasoehan tangoeran* en behoort in den dorpstempel te worden afgelegd, bij welke gelegenheid de tempelwachter de daar hangende alarmklok (*tangoeran*) met water (elders met *toewak* of palmwijn) begiet en hem, die zweren moet, eenige van de neërvallende druppels te drinken geeft.

Art. 89.

Klaagt iemand een zijner mededorpelingen aan, omdat deze zijn pand heeft teruggenomen zonder evenwel zijne schuld af te betalen, dan wordt de aangeklaagde gesommeerd om binnen drie dagen aan zijne verplichting te voldoen. Geeft hij hieraan geen gehoor, dan zal men hem veroordeelen om op de eerstvolgende sangkepan het dubbele der geleende som in handen van den penjarikan dèså te betalen.

Art. 90.

Het schenden van een pand wordt gestraft met eene boete van 2500 kèpèng, onverminderd vergoeding van de dubbele waarde van het geschonden voorwerp.

HOOFDSTUK IX.

KOOP EN VERKOOP.

Art. 91.

Wanneer dorpelingen iets tegen kontante betaling aan elkander hebben verkocht, en het verkochte voorwerp raakt, vóór dat de koper het heeft afgehaald, verloren, — hetzij ten gevolge van inbraak, of door brand, dan wel dat de vorst des lands het zich heeft toegeëigend, — dan kan de verkooper volstaan met de helft van den reeds betaalden koopprijs te restitueeren.

Art. 92.

Heeft de koper daarentegen het gekochte voorwerp goed en wel in ontvangst genomen, doch weigert hij den koopprijs te voldoen, dan behoort de zaak voor den dorpsraad te worden gebracht. Heeft er werkelijk eene aanklacht plaats en kan de verkooper deugdelijke bewijzen

bijbrengen, dan behoort de koper zonder meer te worden veroordeeld om voor straf het vierdubbele van de koopsom te betalen.

HOOFDSTUK X.

BESCHADIGING VAN EIGENDOM.

Art. 93.

Ieder, die dessa-eigendommen beschadigt, wordt gestraft met eene boete van 2500 kèpèng, terwijl hij bovendien verplicht zal zijn om het beschadigde in zijn oorspronkelijken staat terug te brengen.

Art. 94.

Het bovenstaande is ook van toepassing op hen, die moedwillig het eigendom van een hunner medeburgers beschadigen.

Art. 95.

Heeft iemand, die niets kwaad in den zin had, bij ongeluk eens anders eigendom vernield of beschadigd, dan moet hij de helft van de op het misdrijf gestelde boete betalen, om hem daardoor te leeren voorzichtig te zijn.

Art. 96.

Wanneer een dessabewoner een vuur op zijn erf ontsteekt en een windvlaag brengt de vonken naar het huis van eenen buurman over, ten gevolge waarvan dit laatste vuur vat en afbrandt, dan moet zoo iemand eene boete betalen van 21000 kèpèng, terwijl hij tevens veroordeeld wordt om den buurman, die door zijn toedoen ongelukkig geworden is, de geleden schade te vergoeden.

Art. 97.

Bovenstaand artikel is echter niet van kracht als het huis van den persoon, die het vuur ontstoken heeft, mede afbrandt. Hij en zijn buurman worden in dit geval beschouwd als van Hooger hand bezocht te zijn.

Art. 98.

Ieder, die een hem ter bewaring of bezorging toevertrouwd voorwerp beschadigt of vernielt, wordt gestraft met eene boete van 2500 kèpèng, terwijl hij bovendien het dubbele der waarde van bedoeld voorwerp als schadevergoeding zal moeten betalen.

Art. 99.

Bovenstaande straf mag echter niet worden toegepast als bewezen kan worden, dat de beschadiging of vernieling heeft plaats gehad ten gevolge van een ongeluk in huis of op den weg. In dit geval kan geen boete worden opgelegd en verliest de eigenaar alle recht op vergoeding.

 HOOFDSTUK XI.

DIEFSTAL.

Art. 100.

Het is aan een ieder, die des daags of des nachts dieven of ander slecht volk op zijn erf aantreft, geoorloofd zijn eigendom gewapender hand te verdedigen en de indringers des noods over hoop te steken. Alleen behoort men zekerheid te hebben, dat de aldus aangevallen persoon werkelijk met kwade bedoelingen is binnen gekomen.

Art. 101.

Ieder, die een dief op zijn erf afmaakt, moet hiervan terstond aan het dessahoofd kennis geven en den zuiveringseed — geholpen door acht petabeh's (1) — afleggen. Ook wordt van hem het bewijs gevorderd, dat de verslagene het werkelijk op zijn eigendom voorzien had. Weigert hij den eed af te leggen of ontbreekt het bewijs, dan moet hij de op doodslag gestelde boete betalen.

Art. 102.

Is iemand onmachtig of onwillig om de boete in het vorig artikel bedoeld te betalen, dan wordt hij veroordeeld om den dood des verslagenen met zijn bloed te vergelden. De doodstraf, door middel van de kris, zal dan op hem worden toegepast.

Art. 103.

Op diefstal van *varkens* en *honden* staat eene boete van 4000 kèpèng. Voor het stelen van *vogels*, *kippen*, *eenden* of *boschhanen* wordt de helft en van *ganzen* een vierde van genoemde som betaald.

Art. 104.

Het stelen van dorps- of landseigendom is streng verboden. Heeft de diefstal over dag plaats gehad, dan moet de schuldige eene boete van 24500 kèpèng betalen, terwijl als hij de misdaad des nachts pleegde, de doodstraf op hem kan worden toegepast.

Art. 105.

Zijn de dessabewoners op bevel van het dorpshoofd uitgekomen om hun contingent voor een of ander werk

(1) *Petabeh* of eedshelper.

of feest in den tempel af te leveren en iemand eigent zich iets van het opgebrachte toe, dan kan hij, bij ontdekking, worden gestraft met eene boete van 2500 kèpèng als de diefstal over dag, en met den dood als hij des nachts plaats heeft.

Art. 106.

In geval aan een pengajah dèså, die in heeren dienst werkt, eenig gereedschap ontstolen wordt, behoort naarstig naar den dief onderzoek te worden gedaan. Wordt hij ontdekt, dan moet hij het gestolene teruggeven en bovendien eene boete van 4500 kèpèng betalen.

Art. 107.

Wanneer iemand gestolen goed vindt of aanhoudt, waarvan de waarde meer dan 200 k. bedraagt, behoort hij hiervan kennis te geven aan den klijan dèså. Meldt zich dan binnen drie dagen een eigenaar aan, dan krijgt deze zijn goed terug, mits hij den vinder een behoorlijken losprijs betale. Voor gevonden of aangehouden vee bedraagt deze losprijs 2500 k. p^r. stuk, terwijl bovendien 66 k. bewaar- en 33 k. touwgeld moet worden betaald voor elken dag, dat de vinder het beest bij zich heeft gehad.

Art. 108.

Zijn in bovenstaand geval de drie dagen echter verlopen zonder dat iemand het gevondene opeischt, dan moet de klijan dèså nogmaals een termijn van drie dagen stellen en behoort hij tevens van den vondst in de drie naast gelegen dorpen kennis te laten geven. Helpt ook dit niet, dan late men de zaak volle veertig dagen rusten, en eerst na verloop van dien tijd heeft de vinder het recht om het gevondene of aangehoudene als zijn wettig eigendom te beschouwen.

Art. 109.

Het bovenstaande is ook van toepassing op alles, wat iemand van de straat opraapt. Alleen moet in dit geval de eigenaar, zoo deze zich aanmeldt, steeds de helft van de waarde als losprijs betalen.

Art. 110.

Wanneer iemand iets op straat vindt liggen en hij weet wie de eigenaar is, maar geeft het gevondene niet aan dezen terug, dan moet hij, deswege aangeklaagd, het dubbele van de waarde als boete betalen.

HOOFDSTUK XII.

GESCHILLEN TUSSEN DORPELINGEN.

Art. 111.

Geschillen tusschen de bewoners van de dessa mogen alleen dan voor den dorpsraad gebracht en door dezen onderzocht worden als er deugdelijke bewijzen (*tjinâ wij-akti*) aanwezig zijn.

Art. 112.

Als zulke deugdelijke bewijzen worden aangemerkt:

a. het bewijs door getuigen (*saksi*);

b. het bewijs door geschriften (*lekitâ*) en

c. het bewijs door stukken van overtuiging (*boekti*).

De *boekti* geldt als sterker bewijs dan de *lekitâ* en dit staat weer boven de *saksi*.

Art. 113.

De partij, die geen bewijzen kan bijbrengen, heeft hare zaak van zelf verloren.

Art. 114.

Hebben leden van de sekâhâ dêsâ een geschil aanhangig gemaakt en nemen zij geen genoegen met de gevallen uitspraak, dan moet de zaak aan de beslissing der goden worden overgelaten. Beide partijen verschijnen daartoe in den dorpsstempel, waarna degene, die door den dorpsraad of het sekâhâ-bestuur in het gelijk gesteld is, wordt uitgenoodigd om den gebruikelijken eed af te leggen. Onderwerpt hij zich hieraan, dan wordt de boete, waartoe de tegenpartij veroordeeld was, stilzwijgend verdubbeld. Van deze nieuwe boete komt de helft ten voordeele van de sekâhâ-kas, terwijl de winnende partij een vierde krijgt en de rest ten nutte van de dessa wordt aangewend.

Art. 115.

Weigert de verliezende partij zich aan de uitspraak der goden te onderwerpen, dan kan zoo iemand zijne zaak nog voor den vorst brengen. Wordt men echter ook door dezen in het ongelijk gesteld, dan betaalt men het vierdubbele van de bij het eerste onderzoek opgelegde boete.

Art. 116.

Doet zich het geval voor dat geen der partijen bewijzen kan bijbrengen, dan moeten beiden den eed in den tempel afleggen. De partij, die zich hieraan onttrekt, heeft hare zaak zonder meer verloren.

Art. 117.

Mocht iemand, die zijne zaak voor den dorps- of sekâhâ-raad gewonnen heeft, weigerachtig bevonden worden om den eed in Art. 114 bedoeld af te leggen, dan komt de boete, waartoe de tegenpartij veroordeeld was, voor zijne rekening.

HOOFDSTUK XIII.

ONTGINNEN VAN BOSCHGROND, OMHAKKEN VAN BOOMEN, ENZ.

Art. 118.

Het is aan ieder dessabewoner verboden om buiten voorkennis van het dorpshoofd boschgrond te ontginnen en daarop gaga's aan te leggen. Overtreding van dit gebod wordt gestraft met eene boete van 2000 k., terwijl de schuldige tevens onverwijld het werk zal moeten staken.

Art. 119

Heeft iemand de vereischte toestemming gekregen om boschgrond, tot het gebied der dessa behoorende, te ontginnen, dan drage hij zorg vooral geen kemirieboomen om te hakken-, tenzij dan heele jonge stammen van niet meer dan ééne armsdikte. Zij, die hiertegen zondigen, zullen voor elken omgehakten boom 250 kèpèng boete betalen, of 't moet blijken, dat de boom nog geen vrucht gedragen heeft, in welk geval slechts de helft verschuldigd is.

Art. 120.

Ieder dessabewoner, die betrapt wordt op het moedwillig beschadigen of vernielen van kemirieboomen, vervalt in eene boete van 2500 kèpèng, van welke som de aanbrenger de helft krijgt, terwijl de andere helft ten bate van de dessa komt en in handen van het dorpshoofd moet worden gesteld.

Art. 121.

Tot dezelfde boete als onder 120 bedoeld worden ook zij veroordeeld, die — aan de beurt zijnde om de afgevallen kemirie's in het bosch op te lezen, — uit begeerlijkheid zich ook nooten van den boom toeëigenen.

Art. 122.

Als iemand, die geen inwoner van de dessa is, boschgrond tot het dorpsgebied behoorende verlangt te ontginnen, dan kan hem dit worden toegestaan op voorwaarde, dat hij bij den eersten aanvang van het werk voor elke hem toegewezen soekat ⁽¹⁾ 100 kèpèng in de dorpskas stotte. Is daarna de ontginning zoo ver gevorderd, dat de grond kan worden beplant, dan wordt de ontgonnen plek van wege de dessa opgemeten en de landrente vastgesteld, die daarvan jaarlijks aan het dorp zal moeten worden betaald.

Art. 123.

Het staat aan een ieder vrij om op het grondgebied van eene andere dessa, dan waartoe hij behoort, kemirieboomen om te hakken, mits men bewijzen kan, dat het hout voor een verbrandingstoestel bestemd is en daarvoor ook gebezigd wordt.

Art. 124.

Ieder, die zich eens anders boomen, tegalgrond, sawah, tuin of kreupelbosch toeëigent, wordt gestraft met eene boete van 10.000 kèpèng en teruggave van het ontvreemdè eigendom. Deze boete behoort echter tot 4000 kèpèng verminderd te worden als het blijkt, dat de ontvreemding uit vergissing heeft plaats gehad.

Art. 125.

Het is mede aan ieder dorpeling streng verboden om op een stuk onbewoond erf, dat dessa-eigendom geworden is, boomen te beschadigen of om te hakken. Hij, die zich hieraan schuldig maakt, wordt gestraft met eene boete van

(1) *Soekat* of *sikoet* is geen bepaalde maat, maar wordt gezegd van elk voor een bijzonder doel afgemeten stuk grond.

2500 kèpèng, op de eerstvolgende vergadering van de se-kahâ-dèsâ te voldoen. Heeft de sangkepan plaats gehad, zonder dat bedoelde gelden gestort zijn, dan kan de dessa beslag leggen op het huis van den schuldige en hem aanzeggen om binnen tien dagen het dubbele van de boete plus 250 kèpèng onkosten in handen van den penjarikan te storten. Voldoet hij ook hieraan niet, dan moet hij uit de dessa worden verjaagd. Zoo iemand is een schender van de dessa-âdat en hoort niet onder de menschen, maar in de wildernis thuis.

Art. 126.

Ieder dessabewoner, die eens anders veld- of boomvruchten plukt zonder voorkennis en goedkeuring van den eigenaar, moet, zoodra de waarde van het geplukte meer dan 20 kèpèng bedraagt, eene boete van 125 k. betalen.

Art. 127.

Ook mag niemand op het erf van een medeburger boomen omhakken. Maakt iemand zich hieraan schuldig, dan vervalt hij in eene boete van 500 kèpèng, als 't een boom is, waarvan doodkisten of landbouw-gereedschappen gemaakt worden en van 2500 kèpèng, in geval de omgehakte stam tot de *djati*-, *sentoel*- of *nangkâ*-soort behoort.

Art. 128.

Behalve de in de twee voorgaande artikelen genoemde boeten moet de persoon, die zich aan eens anders eigendom vergrijpt, ook nog het dubbele van de waarde van het geplukte of omgehakte betalen. De eigenaar van de vruchten of boomen en de dessa ontvangen hiervan

ieder de helft, terwijl de eigenlijke boete ten voordeele komt van den penjarikan. (1)

Art. 129.

Is in het bovenstaand geval de zaak van den diefstal voor den pambekel of voor den vorst gebracht, dan krijgt deze het aandeel in de boete, dat anders voor de dessa bestemd was,

Art. 130.

Wanneer iemand — wie ook — met hoog verlof hout in het bosch heeft gekapt om daarvan eene balé te maken en dat hout wordt hem ontstolen, vóórdat hij het nog naar huis heeft kunnen brengen, dan rust op de dessa, aan wie het bosch toebehoort, de verplichting om den dief op te sporen. Wordt deze ontdekt, dan moet hij 2500 kèpèng boete betalen en het dubbele van de waarde van het gestolene vergoeden. In geval echter het onderzoek vruchteloos mocht afloopen, behoort den eigenaar van het hout de geleden schade uit de dorpskas te worden terugbetaald.

HOOFDSTUK XIV.

HET HOUDEN VAN VEE.

Art. 131.

Eigenaars van koeien, karbouwen, paarden en varkens behooren goed toezicht op hun vee te houden en zorg te dragen, dat het geen schade aan eens anders bezitting toebrengt.

---

(1) Elders staat dat de penjarikan de *tanggoe* krijgt, waarmede dan de 500 kèpèng bedoeld worden, die er van de 2500 overschieten nadat de eigenaar van de boomen of vruchten en de dessa elk 1000 k. genomen hebben. Deze laatste lezing schijnt wel de ware te zijn.

Art. 132.

Zoodra iemands koe, karbouw of paard zonder touw of halsbel (krontjongan) door de plaats rondloopt, mag ieder, die daarvan overlast heeft, het dier als een stuk wild beschouwen en er met piek of geweer jacht op maken. Slaagt men er in het te dooden, dan kunnen de afmakers het vleesch vrijelijk onder elkander verdeelen.

Art. 133.

Als iemand op zijn erf overlast heeft van eens anders varkens (bangkoeng = zeug), behoort hij den eigenaar tot driemaal toe te waarschuwen en hem aan te zeggen om de dieren behoorlijk van een *plangkâ* (1) te voorzien. Wordt aan deze uitnoodiging niet voldaan, dan heeft men het recht om ieder varken, waarvan men overlast heeft, met geweld van zijn erf te verjagen of des noods te dooden. Daarentegen moet ieder die eens anders varken, zonder voorafgaande waarschuwing, doodt eene boete van 8500 kèpèng betalen.

Art. 134.

Vastgebonden vee, dat schade aan tuin-, veld- of andere gewassen toebrengt, mag door de eigenaars van het beschadigde aangehouden en daarvoor een losgeld van 1000 kèpèng geëischt worden.

Art. 135.

Het is verboden om des nachts vee door de dessa te vervoeren. Zij, die zich hieraan schuldig maken, moeten door de wachters worden aangehouden.

Art. 136.

Wanneer koeien, karbouwen of paarden, die geleid wor-

(1) *Plangkâ* een soort van halsblok.

den, met elkander aan het vechten geraken en een der vechtende dieren wordt gewond, dan moet de eigenaar van het andere schadevergoeding geven.

Art. 137.

Bovenbedoelde schadevergoeding kan echter niet worden geëischt voor een stuk vee, dat eens anders erf binnendringt en daar al vechtende eene wonde oploopt.

Art. 138.

Het is aan niemand geoorloofd om koeien, karbouwen of paarden binnen de muren van heilige gebouwen — hetzij dorps- of huistempel — te laten grazen; zullende bij overtreding zulk vee aangehouden en alleen tegen een losgeld van 1000 kèpèng vrijgelaten worden.

Art. 139.

Koeien, karbouwen of paarden, die binnen de muren van heilige gebouwen komen en daar schade aan balé's, trappen, deuren, deurstijlen of ook aan boomen aanrichten, moeten opgevangen en tot dessa-eigendom verklaard worden. (1)

HOOFDSTUK XV.

JAGEN.

Art. 140.

Wanneer een der inwoners van de dessa een net in het bosch heeft uitgezet, en een ander, daarbij komende, vindt dat er een stuk wild in geloopen is, dan heeft zoo iemand,

---

(1) Zie hierover verder de *Kertā Simā Soebak* hierachter.

zoo hij het dier voor den eigenaar van het net afmaakt, aanspraak op een dijstuk en de helft van de ingewanden. Daarentegen zal ieder, die in dergelijk geval zich heimelijk van een in het net geloopen stuk wild meester maakt, bij ontdekking veroordeeld worden tot betaling eener boete van 2500 kèpèng en teruggave van het gestolene.

Art. 141.

Het bovenstaande is ook van toepassing op wild, dat in eene uitgezette klem geloopen is of door een gezelschap jagers opgedreven wordt. Alleen heeft de persoon, die in een dezer gevallen voor een ander het wild afmaakt, aanspraak op den kop en de helft van de ingewanden.

HOOFDSTUK XVI.

DOODEN OF VERWONDEN VAN EENS ANDERS KIND.

Art. 142.

Wanneer iemand ⁽¹⁾ zich naar het huis van een ander begevende, 't zij dicht bij of ver af, onder weg eene vrouw tegenkomt met een kind op den arm, en hij of zij biedt zich aan om de kleine even van de moeder — of wie dan ook — over te nemen, dan moet zoo iemand, als het ongeluk wil dat het kind valt en daarbij verwond wordt, de helft van de op moedwillige verwonding gestelde boete betalen. Ook de kosten voor geneeskundige behandeling komen voor zijne of hare rekening.

---

(1) In dit en de volgende artikelen wordt in 't algemeen van *kahoelã* of van „een lid van de dessa” gesproken, zoodat ook het hier behandelde zoowel op mannen als vrouwen van toepassing is.

Art. 143.

Heeft echter de persoon in het vorig artikel bedoeld op bevel of verzoek van de draagster van het kind gehandeld, dan is men niet aansprakelijk vóór de gevolgen.

Art. 144.

Wanneer iemand aan een ander heeft opgedragen om op zijn kind te passen, en het gebeurt dat de kleine valt of zich stoot, ten gevolge waarvan het eene wond krijgt of sterft, dan is de vreemde alleen dan strafschuldig, als er voor de oppassing een bepaald loon bedongen was. Is dit het geval, dan wordt de gehuurde persoon veroordeeld om, als het aan zijne of hare hoede toevertrouwde kind gestorven is, de helft van de op moedwilligen doodslag gestelde boete te betalen, terwijl bij verwonding de straf bij art. 142 bepaald wordt toegepast.

Art. 145.

Heeft iemand een ander verzocht om een oogenblik op zijn of haar kind te passen en doet zich straks het geval voor, dat de kleine — even nadat de vreemde vertrokken is — plotseling komt te sterven, dan hebben de ouders het recht om hun gast te achtervolgen en, zoo mogelijk, te dooden.

Art. 146.

Zijn de ouders, in het vorig artikel bedoeld, vóór het aanbreken van den volgenden dag, er niet in geslaagd den vermoedelijken moordenaar (of moordenaress) van hun kind te achterhalen, dan behooren zij eene aanklacht wegens hekserij bij den klijan *dèsà* en door dezen bij den *pambekel* in te dienen, welke beide beambten nu den aangeklaagden

persoon in den tempel voor zich doen verschijnen en in tegenwoordigheid van de goden de straf van verbanning buiten de dessa voor den tijd van één jaar over hem of haar uitspreken, Ieder, die op deze wijze uit zijne woonplaats verbannen is, behoort in zijn eigen onderhoud te voorzien. (1)

Art. 147.

Een inwoner van de dessa, die zijn kind met eens anders kind vechtende vindt en, daarover in toorn ontstoken, er opslaat, ten gevolge waarvan dat andere kind gewond wordt, moet boete betalen. Deze boete bedraagt voor eene wond aan de ledematen 2500, aan den romp 4500 en aan het hoofd 9500 kèpèng. Sterft daarentegen het hier bedoelde kind onder de mishandeling, dan moet de moordenaar 41000 kèpèng betalen, terwijl bovendien nog de op doodslag gestelde boete en de begrafeniskosten voor zijne rekening komen.

HOOFDSTUK XVII.

EXKOMMUNIKATIE.

Art. 148.

Een inwoner van de dessa, die zich slecht gedraagt, zich van zijne andere familie afgescheiden houdt en zijne ouders, broeders en zusters oneer aandoet, moet, als hij zich niet wil beteren, door de gezamenlijke dorpsbewo-

---

(1) Dit laatste wordt er bijgevoegd omdat 't anders de gewoonte is, dat iemand, die een ander van tooverij of hekserij beschuldigt, bij verbanning voor een bepaalden tijd in diens onderhoud voorziet.

ners naar den tempel gebracht en daar op de gebruikelijke wijze uit hunne gemeenschap verstooten worden. Is dit geschied, dan houdt zoo iemand voor altijd op lid van de dessa te zijn, terwijl hij voor eeuwig van zijne familie gescheiden is. Hij heeft het recht verloren om van zijne ouders te erven of voor hen uitstaande schulden te innen.

HOOFDSTUK XVIII.

BIJGEVOEGDE BEPALINGEN (1).

Arr. 149.

Ieder, die des avonds of des nachts zonder licht bij zich over de straat loopt, moet door de wachters worden aangehouden. Alleen hoofden met gevolg achter zich zijn hiervan uitgezonderd.

Art. 150.

Het is een ieder verboden om krenge op of buiten zijn erf weg te werpen. Elk krenge moet behoorlijk worden begraven. Zij, die hiertegen zondigen worden beboet met 2500 k. zoo zij bij den penjarikan dessa worden aangeklaagd en met 4500 k. in geval de vorst de straf uitspreekt.

---

(1) Deze twee artikelen zijn alleen in de Kertâ Simâ van de hoofdplaats van Boelèlèng opgenomen.

II
ALGEMEENE OPMERKINGEN
OVER DE
BELASTING OP DE RIJSTVELDEN
OP
BALI,
SPECIAAL IN HET GEWEST BOELÉLÈNG.

Het recht van de vorsten om belasting op de rijstvelden te heffen, berust op het water, waarmede dezen besproeid worden.

Volgens eene balische rechtsfictie is namenlijk het water het eigendom van den radja, die dat bij kleine hoeveelheden tegen eenen bepaalden prijs aan zijne onderdanen verhuurt. Van daar, dat hij ook „heer van de soebak” wordt genoemd.

De huur van het water, die de eigenlijke landrente daarstelt, wordt in natura voldaan. Men berekent haar naar eene bepaalde hoeveelheid water, *winih-ha-tenah* genoemd, waarvan de prijs op 5 *timbang's* (1) of $1\frac{2}{5}$ pikol ontbolsterde rijst is vastgesteld.

Onderdeelen van de *winih-ha-tenah* zijn: *winih ha sibak* en *winih ha depoek* of $\frac{1}{2}$ en $\frac{1}{5}$ tenah.

Bij het bepalen der grootte van zijne sawah gebruikt de Balinees geen vlaktemaat. Hij vermeldt alleen hoeveel aandeelen water hij noodig heeft om zijn veld behoorlijk

---

(1) Een *timbang bras* weegt 28 katie's. Een bos padi, die zoo groot is dat ze gestampt wordende een *timbang bras* oplevert, noemt men *timbang padi*; deze weegt dus circa 56 katie's.

te besproeien. In pand- en koopbrieven heet 't dan ook altijd „ . . . . . een rijstveld, groot één winih-ha-tenah of $1\frac{1}{2}$ tenah winih”, enz.

Op deze wijze berekend, bedraagt de uitgestrektheid sawahs in Boelèlèng waarvan belasting in natura wordt betaald — volgens ontvangen opgaven — 11972 (elf duizend negen honderd twee en zeventig) tenah's winih. Er is echter reden om aan te nemen, dat deze opgaven verre beneden de werkelijkheid zijn. Bij eene eventueele opmeting van wege het Goevernement zal dit gewis blijken. Men houde n.l. in het oog, dat deze en andere informatie's afkomstig zijn van de *sedahan's* of ontvangers van belasting, en deze beambten er belang bij hebben om de uitgestrektheid sawah's tot hun ressort behoorende, zoo gering mogelijk op te geven. Hoe kleiner dat cijfer is, des te minder timbangs rijst hebben zij te verantwoorden en des te gemakkelijker kunnen zij zich een gedeelte van de werkelijk ontvangen belasting toeëigenen.

De uitgestrektheid sawah, die door een tenah winih — om dit woord zoo te behouden — kan worden besproeid, is natuurlijk niet overal dezelfde. Zij is geheel afhankelijk van de gesteldheid van den bodem. Uit verschillende gedane opmetingen is gebleken, dat bij *vlak* terrein de uitgestrektheid sawah, die één aandeel water noodig heeft, variëert tusschen 300 en 400 □ rijnlandsche roeden.

Gelijk we boven zeiden, bedraagt de gewone huur of belasting vijf timbangs ontbolsterde rijst pr. tenah winih. Voor sommige velden wordt echter, wegens minder gunstige gesteldheid van den grond, nooit meer dan vier, voor andere slechts twee timbang's per tenah betaald.

Deze reductie van belasting wordt eveneens toegestaan voor sawahs, die langs rivieren of langs wegen liggen, terwijl nieuw-ontgonnen velden en in sawah omgewerkte tegalgronden gedurende de eerste drie jaren geheel van het betalen van landrente zijn vrijgesteld.

Eindelijk moet hier nog worden bijgevoegd dat, in geval op een veld de oogst door eene of andere oorzaak geheel of gedeeltelijk mislukt is, de eigenaar naar evenredigheid minder belasting betaalt. Deze afslag wordt echter eerst toegestaan, nadat de sedahan-hagoeng, of — van wege dezen — de sedahan het veld in kwestie bezocht en de hoeveelheid werkelijk geogste padi opgenomen heeft.

Volgens een algemeen gebruik mag de sedahan voor een dergelijk onderzoek, evenals voor elke andere expertise op de soebak, een zeker recht, — *pandegdeg* genaamd, — heffen, waarvan het bedrag op 33 kèpèng per tenah is vastgesteld.

Nemen wij nu — met het oog op bovenbedoelde reductie aan, dat de jaarlijksche belasting op de rijstvelden $1/6$ minder bedraagt dan het door ons opgegeven maximum van 11972×5 timbangs, dan krijgen we een totaal van 49885 timbangs of 13967,80 pikols ontbolsterde rijst, eene waarde in geld vertegenwoordigende van — de pikol tegen den gemiddelden prijs van f 6, berekend — *drie en tachtig duizend acht honderd en zes gulden*.

Vraag. Hoeveel zal de rijstbelasting opbrengen als de oogst goed gelukt en de inning dezer landrente onder toezicht en voor rekening van het Goevernement plaats heeft?

Het bovenstaande werd geschreven in de vooronderstelling, dat van alle sawah's de belasting in natura wordt betaald. Dit is echter het geval niet. Sommige soebaks dragen de verschuldigde landrente in specie af, en wel volgens een tarief, waarbij de geldswaarde van een tenah padi op 600 à 800 kèpèng is vastgesteld. Volgens ingewonnen berichten zou echter de opbrengst van deze soort van belasting in Boelèlèng niet meer dan ruim f 1200,— bedragen. Het schijnen dus slechts zeer enkele soebaks te zijn, die in dit voorrecht deelen. Want een voorrecht blijft het. Immers, terwijl de anderen, die hunne belasting in natura opbrengen, van elke tenah winih 5×28 katie's rijst, vertegenwoordigende eene waarde van

f 8.40, moeten opbrengen, volstaan genen met de betaling van slechts het vierde gedeelte dezer som of *f* 2.— à *f* 2,50! En nu hebben we nog de rijst tegen den —ouden — gemiddelden prijs van *f* 6— de pikol genomen. Weet men echter, dat dit produkt in de laatste jaren — we spreken altijd van Boelèlèng — zelden beneden de *f* 7— werd verkocht, dan springt het onderscheid nog meer in het oog. Het zal dan ook niemand verwonderen te hooren, dat de belastingschuldigen herhaaldelijk den wensch uiten van hunne landrente in specie te mogen afdoen. De Balineezen behooren nog wel — volgens sommige filantropen — tot de onschuldige natuurkinderen — maar zij zijn toch niet zoo onschuldig om niet te weten, dat 1 viermaal meer is dan 1/4. (1)

Ook de sedahans stemmen voor de betaling in geld. Voornamenlijk ook, omdat hun dit veel moeite en zorg zou besparen. Om dit duidelijk te maken willen we even nagaan op welke wijze de inning van de landrente in den regel plaats heeft. Terwijl de padi nog te velde staat wordt door de sedahans een onderzoek in loco ingesteld, en de belasting bepaald, die elke soebak zal hebben op te brengen. Is dit geschied, dan krijgen de grondbezitters verlof om met het snijden een aanvang te maken. Zij mogen hun oogst echter eerst dan binnen halen, als de sedahan op nieuw de soebak bezocht en de bossen padi aangewezen heeft, die speciaal tot afdoening van de landrente zullen moeten worden gebruikt. Andere bossen worden niet aangenomen.

Aangezien nu — gelijk genoeg bekend is — zoo in de afdeeling Boelèlèng als elders op Bali, de sawah's uit gebrek aan water zelden te gelijkertijd worden beplant,

(1) Naar men ons mededeelt, werd vroeger in Boelèlèng de belasting in geld geregeld naar de marktwaarde van de rijst. Het schijnt echter dat, sedert de prijzen van dit produkt aanmerkelijk aan 't stijgen zijn gegaan, het tarief van 600 — 800 kèpèng stationair gebleven is.

zoo zou hieruit volgen, dat de belasting-rijst steeds bij kleine hoeveelheden naar het paleis van den vorst moet worden getransporteerd. Om dit echter te voorkomen, heeft men op verschillende plaatsen schuren opgericht, die speciaal bestemd zijn om daarin de afgeleverde *padjeg* tijdelijk te bergen. Deze schuren moeten door en op kosten van de aandeelhebbers in eenige naast elkander gelegen soebaks worden gebouwd.

Heeft nu de vorst rijst noodig, dan laat hij die door den hoofdsedahan opvragen, ter plaatse waar op het oogenblik de meeste *padjeg* aanwezig is. De sedahans moeten dan de gevraagde hoeveelheid *padi* door de belasting-schuldigen (leden van *sekâhâ*-soebak en hunne vrouwen) laten stampen en de daardoor verkregen bras naar het paleis doen transporteeren.

Ook het transport komt voor rekening van de belasting-schuldigen.

Zoodra nu overal de belasting in geld wordt opgebracht, zullen de eigenaars van sawah's — zelfs al wil men het tarief van 600 à 800 *kèpèng*'s per tenah aanmerkelijk verhoogen — niet slechts veel minder te betalen hebben, maar wordt hun en hunnen sedahans daarenboven veel moeite en tijd bespaard. De ontvangers hebben dan niet anders te doen dan van de belasting-schuldigen de grootere of kleinere sommen te innen en deze gelden — zoodra alles binnen is — in de kas van den hoofd-sedahan te storten.

Behalve de *padjeg* — hetzij deze in natura of in specie wordt afgedragen (1) — moeten de eigenaars van sawahs nog eene tweede belasting en wel in geld aan den vorst betalen. Deze belasting heet *soewinik* of *tigâ-sand* en bedraagt 100 *kèpèng* voor elke tenah. Gelijk de inlanders

(1) Volgens anderen zouden zij, die hun *padjeg* in specie betalen, van deze tweede belasting zijn vrijgesteld, wat de onbillijkheid nog grooter maakt.

zeggen, moet dit geld dienen om den vorst, die niet van rijst alleen kan leven, de noodige kontanten voor zijne dagelijksche huishouding te bezorgen. Volgens opgave van den sedahan hagoeng wordt in Boelèlèng jaarlijks ongeveer *drie duizend vijf honderd gulden* aan soewinik ontvangen.

Ter loops zij hier nog bijgevoegd, dat door de vorsten in den regel ook belasting geheven wordt op drooge velden en klappertuinen. Voor de laatsten eischen zij gewoonlijk één klapper per boom en per jaar, d. i. een balineesch jaar van 12×35 of 420 dagen. Voor tweede gewassen wordt echter, naar het schijnt, nergens belasting betaald, tenzij dan voor *kasoemba*, waarvan het in een der door ons geraadpleegde Simâ's heet dat „de-opbrengst gedeeltelijk aan den vorst moet worden aangeboden.”

Zoodra op een veld dat steeds met rijst is beplant geweest, een gewas wordt verbouwd, dat ongeveer een jaar noodig heeft om te rijpen, dan moet daar voor de gewone rijstbelasting worden betaald. O. a. rekt men hiertoe het suikerriet.

Boven gaven wij de uitgestrektheid sawah's in Boelèlèng op als te bedragen 11972 tenah's winih. In dit cijfer zijn niet opgenomen de zoogenaamde *sawah-doewé* of domeinvelden, die, volgens opgaven, 220 tenah-s winih beslaan, en door den gewezen regent, naar der vorsten gewoonte, aan dezen en genen zijner onderdanen ter bewerking werden toevertrouwd. Ieder, die zulk eene sawah doewé bebouwt, heeft aanspraak op de helft van de opbrengst, van welke helft hij echter de gewone padjeg en soewinik betalen moet.

Verder treft men op Bali personen aan, die *vrije* sawahs hebben, d. w. z. die voor het hun door het land toegestaan rijstveld in het geheel geene belasting behoeven te betalen. Hiertoe behooren voornamelijk de pa-

danda's of priesters, en sommige handwerkslieden, voor zooverre deze laatsten zijn aangewezen om bij gelegenheid van groote landsofferfeesten de daarvoor benoogde kunstvoorwerpen gereed te maken. In Boelèlèng hebben deze vrije sawah's eene gezamenlijke uitgestrektheid van 155 tenah's winih.

In het geheel zou dus — volgens bovenstaande berekening — in Boelèlèng aan belasting op de sawah's in geld berekend — f 83.806 plus f 3.500 of f 87.306 ontvangen worden.

Uit deze opbrengst moeten alle personen, die eene rijksbetrekking bekleeden, worden bezoldigd. Daartoe behooren in de eerste plaats de beambten van het desabestuur en de sedahan hagoeng met zijne onderhorigen, over wie uitvoerig in de Inleiding op de Kertâ-Simâ-dèsâ gesproken is. De volgende opgave toont aan welk inkomen deze verschillende beambten in Boelèlèng genieten.

		ontvangt voor zich alleen	187 timbang's rijst;
a. Sedahan hagoeng,			
b. Sedahan temboekoe,	55 in getal, ontvangen te zamen	3269 of ieder 59	" " ;
c. Penjarikan soebak,	86 " " , " " "	3653 " " 42-5	" " ;
d. Poenggwa,	28 " " , " " "	5147 " " 184	" " ;
e. Klijan dèsa	} 113 " " , " " "	} 1318 " " 12	} " " ;
en Penjarikan dèsa,			
f. Klijan tèmpekk	} 62 " " , " " "	} 1318 " " 21	} " " ;
of Klijan troena,			
g. Klijan bandjar	} 34 " " , " " "	} 178 " " 5	} " " ;
of Klijan tinggi			

Verder heeft men :

a. de pemangkoe's of tempelwachters, die het oppertoezicht in den dorpstempel houden, bij gewone godsdienstige plechtigheden de plaats van den priester innemen en, in 't algemeen, als de geestelijke hoofden van dessa's kunnen worden beschouwd. Hun aantal — zoo mannen als vrouwen — bedraagt in Boelèlèng 348, terwijl zij met elkander een inkomen genieten van 2988 timbang's ontbolsterde rijst of gemiddeld 8,5 per hoofd;

b. eene reeks van personen, die eene of andere meer ondergeschikte betrekking in den tempel bekleeden, en anderen aan wie, gelijk we boven gezien hebben, in sommige gevallen eene stem in den dorpsraad gegeven wordt. In 't geheel zouden in Boelèlèng 133 personen tot de hier bedoelde categorie behooren, die ieder gemiddeld 6 timbang's rijst — of gezamenlijk 808 timbang's — als bezoldiging ontvangen.

Trekken wij nu alles te zamen, dan blijkt, dat van de opgebrachte padjeg een totaal van 18.866 timbang's rijst, gelijkstaande met 5282 pikols, aan de verschillende beambten wordt uitbetaald, d. i. aan geld — de pikol wêer op *f* 6 gerekend — eene som van *f* 31.692. Dit afgetrokken van de *f* 87.306 — het totaal bedrag van de opgebrachte landrente — geeft een voordeelig saldo ten bate van den vorst van *f* 55.614 (vijf en vijftig duizend zes honderd veertien gulden.)

VERTALING.

VAN DE

KERTĀ SIMĀ SOEBĀK

OF

WATERSCHAPSWETTEN.

HOOFDSTUK I.

Algemeene bepalingen.

Art. 1.

De bepalingen dezer wet zijn verplichtend voor allen, die binnen de distrikten. Tédjakoelá, Boelèlèng en Bandjar wonen en *padjeg*, *tigá saná*, *salaran njoek*, *hoepetin dèsá* en *hoepetin pas'wanan* betalen (1).

Art. 2.

Ieder, die in strijd handelt met deze wet of niet getrouw zijne plichten tegenover de goden waarneemt, is strafbaar. Hij verliest daardoor het recht om met de anderen zâam te wonen en behoort uit de plaats verbannen te worden. Kleine vergrijpen worden met geldboeten gestraft.

-
- (1) *padjeg*: belasting op de rijstvelden, in natura;
tigá saná: " " " " " geld;
salaran njoek: belasting op klappertuinen;
hoepetin dèsá: een recht, dat de dorpen heffen, van dessagronden,
die door vreemdelingen ontgonnen worden, en
hoepetin pas'wanan: belasting op tegalvelden.

Art. 3.

Weigert een lid van de *sekaha-soebak* of een *pangadjama* (1) de hem opgelegde boete te betalen, dan wordt hij veroordeeld om binnen een bepaalden tijd het dubbele daarvan in handen van den *penjarikan* te storten. Voldoet hij ook hieraan niet, dan heeft het soebakbestuur het recht om de sawah van den schuldige onder interdict te plaatsen en bij voortdurende weigerachtigheid voor het verschuldigde bedrag te verpanden.

HOOFDSTUK II.

SAWAHBEZIT.

Art. 4*. (2)

Ieder kan eigenaar van sawahgrond zijn.

Art. 5*.

Eenige naast elkander gelegen sawah's, die uit eene zelfde leiding hun water ontvangen, vormen een *soebak* of „waterschap.”

Art. 6.

De eigenaars van tot eene zelfde soebak behorende sawah's hebben het recht om — onder voorzitting van den *sedahan* — uit hun midden een *penjarikan* te kiezen. Zij behooren echter van de gevallen keuze kennis te geven aan den *pambekel* en den *sedahan hagoeng*, welke

(1) Zie over *sekaha-soebak* en *pangadjama* de algemeene opmerkingen.

(2) De met een * geteekende artikelen komen niet in dien vorm in de Kertá Simá Soebak voor, maar zijn door ons ter verduidelijking ingelascht.

beide beambten alsdan den gekozone als zoodanig aanstellen.

Art. 7.

Alleen zij, die leden zijn van de sekâhâ-soebak en de parekans van den vorst kunnen voor de betrekking van penjarikan in aanmerking komen. De pangadjamâ's blijven daarvan uitgesloten.

Art. 8.

Het staat een ieder vrij om — na bekomen verlof van het distriktshoofd en van den vorst, — zijne sawah aan een ander te verkoopen of te verpanden.

X Art. 9.

Van elken verkoop en van elke verpanding wordt door den *kantjâ hadjeg dalem* (1) een gezegeld bewijs (2) opgemaakt, waarvan de kosten 250 kèpèng bedragen (3).

Art. 10.

Bij verkoop van een stuk rijstveld kan de verkooper zich het recht van wederinkoop niet voorbehouden. Elke hieromtrent gemaakte overeenkomst heeft geene waarde voor de wet.

Art. 11.

Bij verpanding van eene sawah daarentegen behoort

(1) Schrijver, klerk van den radja, dus genoemd in onderscheiding van de gewone *kantjâ's*, die aan de inlandsche rechtbank verbonden zijn.

(2) Zulk een van het vorstelijk zegel voorzien bewijs heet *padol* bij verkoop en *pangélingéling* bij verpanding.

(3) Van deze som krijgen de vorst en de schrijver ieder de helft.

steeds een termijn bepaald te worden, na verloop waarvan de oorspronkelijke eigenaar het recht heeft om zijn pand weder in te lossen.

Art. 12.

Heeft iemand zijne sawah verpand en wil hij, bij het verstrijken van den in het vorig artikel bedoelden termijn, nog meer geld op zijn eigendom opnemen, dan moet hiervoor op nieuw de toestemming der bevoegde autoriteit gevraagd en van deze tweede verpanding nogmaals een pangélingéling worden opgemaakt.

Art. 13.

Een stuk bouwgrond, dat gedurende tien jaar heeft braak gelegen, kan door den klijan dèsâ in overleg met den sedahan aan eenen sollicitant ter bewerking worden afgestaan.

Art. 14.

Onbebouwde grond, waarop vruchtboomen staan, wordt niet gerekend onder braakliggend land te behooren.

Art. 15.

Ieder, die woeste gronden verlangt te hebben om daarop gaga's aan te leggen, moet daartoe een verzoek bij den klijan dèsâ indienen. Waagt iemand het woeste gronden buiten voorkennis van het dorps hoofd te ontginnen, dan wordt hij gestraft met eene boete van 2000 kèpèng. Ook zal hij het werk onmiddellijk moeten staken.

Art. 16.

In geval een eigenaar van sawahs of andere gronden,

wiens bezitting goed gelegen is, in het huwelijk treedt en zijne vrouw of wel hare ouders brengen hem een stuk grond aan, dat door de sawah van een derde geheel of gedeeltelijk van de zijne gescheiden is, zoo mag hem door dien derde daarover geene zaak worden aangedaan, omdat het hier slechts aangetrouwde familie geldt.

Art. 17.

Blijkt het echter, dat de in het vorig artikel bedoelde zâamvoeging ziekte, misgewas of welke andere ramp ook veroorzaakt, dan moeten de drie sawahs onmiddellijk door eenen greppel van elkander gescheiden worden. Het graven van dezen greppel wordt door den klijan dêsã en den penjarikan aan de sekãhã-soebak opgedragen, voor wier rekening ook de kosten komen (1).

HOOFDSTUK III.

SAWAHHEERENDIENSTEN.

Art. 18.

De leden der sekãhã-soebak behooren op te komen

(1) Deze beide laatste artikelen hangen, gelijk de lezer reeds begrepen heeft, zâam met het bijgeloof der Balineezen. „Goed gelegen” wil hier zeggen, dat iemands sawah onmiddellijk grenst aan het rijstveld van eenen bloedverwant in den eersten graad of wel daarvan zoo ver verwijderd is, dat er minstens twee sawah's van anderen tusschen liggen. Zijn ze daarentegen slechts door eene enkele sawah — geheel of gedeeltelijk — van elkander gescheiden, dan is dat tusschenliggend veld aan den vloek der goden onderworpen en heeft deszelfs eigenaar het recht om zich daarover te beklagen en bij de bevoegde autoriteit op verandering, hetzij door verkoop of ruiling, aan te dringen.

Volgens een ander artikel worden ook halve broers en zusters, die uit eenen anderen vader stammen, tot de „aangetrouwde familie” gerekend.

zoo dikwijls zij door den penjarikan worden opgeroepen om op dan wel buiten de soebak eenig werk tot stand te brengen.

Art. 19.

Heeft zulk eene oproeping plaats, dan mogen de dienstplichtigen alleen dan vrijstelling verzoeken als zij iets dringends in den huis- of dorpstempel hebben te verrichten of door den pambekel zijn opgeroepen, dan wel als zij aan eene eedzwering moeten deelnemen.

Art. 20.

Bedoelde vrijstelling kan ook worden verleend aan hen, die bij een doodzieke moeten waken of aangewezen zijn om elders een doctor (balijan) te gaan zoeken. Evenzoo kan een of ander dringend werk op de sawah en het deelnemen aan een verbrandingsfeest iemand redden tot vrijstelling geven.

Art. 21.

Heeft iemand een verzoek om vrijstelling van heeren-dienst ingediend en blijkt het later, dat hij bij het opgeven van de redenen gelogen heeft, dan wordt hij veroordeeld tot betaling van het dubbele der op het wegblijven gestelde boete.

Art. 22.

Verzuim wegens ziekte wordt gestraft met de helft der gewone boete.

Art. 23.

Zoo dikwijls de klijan soebak door het dorpshoofd wordt

uitgenoodigd om met zijne onderhoorigen uit te komen ten einde het een of ander werk in den dorps- of strandtempel te helpen verrichten, behoort de sekâhâ-soebak daaraan terstond gevolg te geven. Doet zij dit niet, dan moet de klijan désâ haar nog eenmaal laten waarschuwen. Blijft zij ook daarna weigerachtig, dan heeft de dessa het recht om de waterleiding der schuldige soebak te sluiten en onder interdict te plaatsen tot tijd en wijle aan de oproeping is voldaan.

Art. 24.

Ieder lid van de schuldige sekâhâ soebak of wie ook, die het waagt eene dus gesloten leiding op eigen gezag te openen, wordt gestraft met eene boete van 22500 kèpèng. Is de dader niet bekend, dan moet de geheele sekâhâ soebak in den dorpstempel den zuiveringseed afleggen. De persoon, die weigert aan deze eedzwering deel te nemen, wordt voor den schuldige gehouden en is daarmee veroordeeld bovenstaande boete te betalen. In elk geval heeft de dessa het recht om de leiding op nieuw te sluiten.

Art. 25.

Evenzoo behooren de leden der sekâhâ soebak gewillig heerendiensten te presteeren, zoo dikwijls zij van wege den vorst worden opgeroepen om naar den stand van het water boven in het gebergte onderzoek te doen of bij den oorsprong van de hoofdleiding de wacht te houden. Zij, die weigeren aan het onderzoek deel te nemen of nalaten de wacht te houden, zullen eene boete betalen respectievelijk van 33 en 44 kèpèng.

Art. 26.

Verzuimt echter de penjarikan soebak 's vorsten bevel

aan zijne onderhoorigen over te brengen en worden dien tengevolge de uitgeschreven heerendiensten niet gepresteerd, dan behoort hij alleen te worden gestraft en wel met eene boete van 2500 kèpèng, terwijl hem bij wanbetaling het water zijner sawah kan worden ontnomen.

Art. 27.

Met eene boete van 300 kèpèng worden zij gestraft, die niet aan eene door den radja uitgeschreven bedevaart naar een der bergmeeren deelnemen. Mocht echter iemand eene wettige reden van verhindering kunnen opgeven, dan behoeft hij slechts de helft van genoemde som te betalen.

HOOFDSTUK IV.

SAWAHWATER.

Art. 28.

De vorst regelt met den sedahan-hagoeng den tijd, waarop de verschillende soebaks aan de beurt komen om de respectieve sawahs onder water te zetten. Als regel geldt, dat de hooger gelegen velden den voorrang hebben boven de lager liggende.

Art. 29.

Bij overvloed van water behoort de penjarikan soebak in vereeniging met den sedahan den stand van zaken nauwkeurig op te nemen. Hebben genoemde beambten hieraan voldaan en blijkt eene maand nadat gezegd onderzoek plaats had, dat de hoeveelheid water sedert niet is afgenomen, dan zijn zij bevoegd eene regeling te tref-

fen, die de hooger en lager gelegen soebaks in staat stelt om de sawahs te gelijkertijd onder water te zetten en te bewerken.

Art 30.

Doet zich het geval voor, dat eene soebak te weinig water heeft om al de daarin gelegen sawahs behoorlijk te besproeien, dan moet de penjarikan daarop orde stellen en de aanwezige hoeveelheid water in beurtgebruik onder de verschillende grondbezitters verdeelen.

Art. 31.

Iedere sekâhâ soebak, die in eenig opzicht strijdig handelt met bovenstaande bepalingen op de verdeeling van het water, zal veroordeeld worden tot betaling eener boete van 12500 kèpèng.

Art. 32.

Het is op poene van 1250 kèpèng verboden om zich het water van eens anders sawah wederrechtelijk toe te eigenen. Heeft de diefstal bij nacht plaats, dan wordt deze boete verhoogd tot 4500 kèpèng.

Art. 33.

Zoodra eenmaal door de sekâhâ soebak de aanwezige hoeveelheid water geregeld is en de dammen daarnaar gesteld zijn, wordt ieder lid, dat iets aan de dammen verandert, 't zij door er een stuk af te nemen 't zij door eene opening daarin te maken, dan wel een reeds gemaakt gat te sluiten, gestraft met eene boete van 500 kèpèng als de overtreding des nachts en van 250 kèpèng als zij over dag heeft plaats gehad.

Art. 34.

Het moedwillig beschadigen of onbruikbaar maken van de *papijoeh* (1) wordt gestraft met eene boete van 4500 *kèpèng* of van 12500 k. zoo de daad des nachts gepleegd wordt.

Art. 35.

Evenzoo is het op poene van 12500 *kèpèng* verboden om den hoofddam van eene waterleiding te vernielen, ten gevolge waarvan de eene of andere soebak van haar water beroofd wordt. Van deze boete ontvangt de vorst 10000 *kèpèng*, terwijl de rest ten voordeele komt van de benadeelde *sekâhâ-soebak*.

Art. 36.

Op beschadiging of vernieling van een *poendoekan* (2) of in het algemeen, op elke wederrechtelijke handeling, die ten gevolge heeft, dat eene in de soebak gelegen sawah minder water ontvangt dan waarop de eigenaar aanspraak heeft, staat eene boete van 1000 *kèpèng*.

Art. 37.

Oordeelt iemand het noodig om de *poendoekan* zijner sawah breeder of steviger te maken, dan moet hij van zijn voornemen kennis geven aan den eigenaar van het naastgelegen rijstveld, in wiens tegenwoordigheid gezegde dijk alsdan behoorlijk op de helft wordt afgemeten. Over-

(1) *Papijoeh*: een dam of dijk langs eene rivier of groote waterleiding.

(2) *Poendoekan*: de gewone rijstvelddijkjes.

treiding van dit gebod zal worden gestraft met eene boete van 1000 kèpèng.

Art. 38.

Ieder, die zich van de tusschen zijne en eens anders sawah gelegen poendoekan meer dan de helft toëigent zal, zoodra deswege eene aanklacht wordt ingediend, verplicht zijn om de aangerichte schade te herstellen. Tot dien einde wordt hem door den mede-eigenaar nauwkeurig aangewezen, hoe breed het dijkje oorspronkelijk is geweest. Weigert hij zich met den klager te verstaan, dan kan deze de tusschenkomst van den penjarikan inroepen, welke beambte alsdan een onderzoek in loco behoort in te stellen en de poendoekan in kwestie — in tegenwoordigheid van beide partijen — aan eene nauwkeurige opmeting zal onderwerpen.

Art. 39.

Wanneer iemand zijne sawah onder water zet, behoort hij zorg te dragen, dat het door hem gebruikte water niet overloope op een veld, waarvoor de tijd van besproeiing nog niet is aangebroken. Overtreding van dit gebod wordt gestraft met eene boete van 2500 kèpèng, terwijl de schuldige bovendien verplicht zal zijn om elke beschadiging aan gewassen als andersins met de dubbele waarde van het beschadigde te vergoeden.

Art. 40.

In geval eene sekâhâ-soebak uitkomt om de sawahs te bewerken en zij vindt dat de leiding op eenigerlei wijze — hetzij door het water van de rivier, hetzij door eene andere oorzaak — beschadigd is geworden, dan moet zij hiervan onmiddellijk kennis geven aan den sedahan, die dan verplicht is terstond een onderzoek in loco in te stellen.

Art. 41.

Blijkt het in bovenbedoeld geval, dat de schade gemakkelijk is te herstellen, dan zullen daartoe terstond de noodige bevelen worden uitgevaardigd.

Art. 42.

Is de leiding in kwestie daarentegen geheel onbruikbaar geworden, dan moet de zaak ter kennisse worden gebracht van den hoofdsedahan, welke beambte alsdan — nadat hij zich persoonlijk van de waarheid van het tot hem gekomen bericht heeft overtuigd — verlof geeft om de leiding te verleggen en eene andere bron of hoofd daarvoor op te sporen.

Art. 43.

Is het in bovenstaand artikel bedoeld verlof eenmaal gegeven, dan mag niemand zich tegen de verlegging verzetten, al loopt de nieuwe leiding ook over iemands erf, of door eenen huistempel, dan wel over een rijstveld. Alleen krijgt in het laatste geval de eigenaar van de benadeelde sawah afslag van padjeg in evenredigheid van den grond, dien hij verloren heeft.

Art. 44.

Eene afgekeurde leiding vervalt aan de eigenaars van de sawahs, waarover of waar langs zij geloopt heeft, met dien verstande evenwel, dat van deze vermeerdering van grond bij den tweeden oogst de gewone landrente moet worden betaald.

Art. 45.

Zoodra de grond in eene of andere soebak te week

(*gedoeh* = papperig) geworden is, behoort de sekâhâ, in overleg met den penjarikan en den sedahan, daarop orde te stellen door zoo spoedig mogelijk een afloop naar zee voor het overtollige water (*tihis*) te graven. Deze hulpleiding mag slechts één vadem breed, doch diep naar verkiezing zijn.

Art. 46.

Loopt bovenbedoelde hulpleiding langs eene plaats, waar minstens tien sawahs voor den rijstplant zijn in gereedheid gebracht en komen de eigenaars daar misschien water te kort, dan hebben zij het recht om die van elders afgevoerde *tihis* op hunne akkers te laten loopen en daar af te sluiten. Alleen behooren zij nauwkeurig zorg te dragen, dat het water ook binnen hunne akkers besloten blijve en niet overloope naar eene sawah, waar de *padi* reeds in de aren staat. Heeft dit laatste plaats, dan mag de eigenaar van het benadeelde veld den dam in de hulpleiding wegnemen, bij welken arbeid de schuldigen hem de behulpzame hand moeten bieden, zullende zij bij weigering gestraft worden met eene boete van 250 *kèpèng* de persoon.

Art. 47.

Bovenstaande boete zal ook moeten worden betaald door hen, die op eenigerlei wijze eene leiding voor den afvoer van overtollig water vernauwen of beschadigen. Heeft de vernauwing of beschadiging door het planten van boomen of andere gewassen plaats, dan zullen dezen bovendien onmiddellijk moeten worden verwijderd.

Art. 48.

Ieder lid van de sekâhâ-soebak, dat bij oproeping om

aan de waterleiding te werken, niet opkomt, zal — naar omstandigheden — eene boete van 15 of 25 kèpèng betalen. Op te laat komen staat eene boete van 12 kèpèng.

HOOFDSTUK V.

BEPLANTEN VAN DE SAWAHS.

Art. 49.

Het beplanten van de sawahs geschiedt op bevel en onder kontrole van den sedahan-hagoeng.

Art. 50.

De sedahans zijn verplicht om de bevelen van den hoofd-sedahan ter kennisse van hunne onderhoorigen te brengen en voor de behoorlijke uitvoering zorg te dragen.

Art. 51.

Zoodra een sedahan niet aan zijne verplichtingen voldoet, kan zijne sawah gerechtelijk worden verpand, en wel voor eene som geëvenredigd aan de schade, die zijne nalatigheid veroorzaakte.

Art. 52.

Is in het bovenbedoeld geval de waarde der verpande sawah niet voldoende, om de boete te dekken, dan kan de schuldige door den sedahan-hagoeng uit zijne woonplaats verbannen en met vrouw en kinderen aan den vorst worden overgeleverd, die dan naar welgevallen over hen beschikt.

Art. 53.

Bovenstaande bepalingen zijn ook van toepassing op den penjarikan soebak.

Art. 54.

De sedahan-hagoeng bepaalt met de penjarikans den tijd, waarop voor de verschillende soebaks het uitleggen van de zaadpadi een aanvang neemt en hoe lang dat werk duren mag.

Art. 55.

Ieder die, na behoorlijk gewaarschuwd te zijn, niet of te laat de zaadpadi uitlegt, wordt gestraft met eene boete van 250 (1) kèpèng, welke gelden in de kas der sekâhâ-soebak vloeien. Tevens wordt bepaald, dat in geval de sawah van den schuldige — ten gevolge van die nalatigheid — minder dan gewoonlijk opbrengt, hij toch de volle padjeg en tigâ sanâ betalen moet.

Art. 56.

De boete in het vorig artikel bedoeld behoort binnen tien dagen te zijn betaald. Is hieraan niet voldaan, dan heeft de sedahan het recht om de som te verdubbelen en het sawahwater van den schuldige te verpanden, tot tijd en wijle aan de wet is voldaan.

Art. 57.

Het is aan een ieder, hetzij hij lid van de soebak-veeninging dan wel pangadjamâ is, verboden om zonder verlof van den penjarikan de zaadpadi uit te leggen. Overtreding in deze wordt gestraft met eene boete van 250 kèpèng (2).

(1) In een ander Hs. 2500.

(2) Elders bedraagt deze boete 1000 k.

Art. 58.

Ieder die, des gevraagd, op zich neemt om, tegen het gewone loon van 100 kèpèng de tenah, eens anders rijstveld — hoe klein ook — te beplanten en niet aan de overeenkomst voldoet, kan, zoodra hij drie dagen bij de anderen ten achtere is, gestraft worden met eene boete van 21000 kèpèng.

Art. 59.

Wanneer iemand van een ander geld heeft opgenomen om daarvoor diens sawah te bewerken, behoort hij getrouw aan zijne verplichtingen te voldoen. Komt hij zijne belofte niet na, maar laat hij de sawah liggen voor hetgeen zij is, dan vervalt hij in eene boete van 9500 kèpèng⁽¹⁾, terwijl hij tevens de waarde van de gewone opbrengst behoort te vergoeden.

Art. 60.

Doet de persoon in 't vorig artikel bedoeld zijn werk slechts ten halve, door b. v. niet behoorlijk te wieden, dan bedraagt zijne boete 4500 kèpèng, terwijl hij bovendien schadevergoeding moet geven voor wat de aan zijne zorg toevertrouwde sawah minder dan men billijk verwachten mocht heeft opgebracht.

Art. 61.

Personen, die zich aanbieden om eens anders padi te planten en dit zoo doen, dat slechts een gedeelte van het veld beplant is of wel dat zij te groote tusschenruimten laten, worden gestraft met eene boete van 2500 kèpèng ieder.

---

(1) Elders bedraagt deze boete 4500 k.

Art. 62.

Na afloop van den padiogst geeft de penjarikan verlof om tweede gewassen te planten.

Art. 63.

Ieder, die binnen de grenzen van de soebak, waartoe zijne sawah behoort, boomen wenschte te planten, moet van dit zijn voornemen kennis geven aan den penjarikan en den klijan desà

Art. 64.

Is eenmaal de padi gesneden, dan mogen de eigenaars, hetzij hun oogst in 't midden van de soebak of langs de kanten staat opgestapeld, naar believen eenen weg voor hunne vrachtpaarden kiezen, zelfs al loopt die weg over de sawahs of dijkjes van anderen. Niemand mag hun daarover lastig vallen.

 HOOFDSTUK VI.

LANDRENTE.

Art. 65.

Zoodra de padi gesneden is, worden de eigenaars van sawahs door den sedahan aangemaand om binnen ééne maand of vijf en dertig dagen de verschuldigde landrente te komen betalen.

Art. 66.

Heeft de betaling niet binnen den bepaalden tijd plaats,

dan mag de sedahan de sawah van den nalatige onder interdict plaatsen en hem veroordeelen om het dubbele van de verschuldigde belasting plus de kosten van opheffing van het interdict, ad 125 kèpèng, binnen tien dagen te komen afdragen. Voldoet men ook hieraan niet, dan wordt het veld zonder meer voor het verschuldigde bedrag verpand.

Art. 67.

Staat — in bovenbedoeld geval — op het oogenblik der verpanding de padi nog op het veld, dan mag de eigenaar zijne verpande sawah eerst na den tweeden oogst inlossen. Anders heeft hij daartoe het recht, zoodra de pander eenmaal van de sawah heeft geoogst.

Art 68.

De kosten van opheffing van het interdict worden tot 250 kèpèng verhoogd in geval de zaak voor den vorst is gebracht en deze den nalatige tot betaling heeft doen aanmanen.

Art. 69.

Ieder die eene dus gerechtelijk verpande sawah tijdelijk in bezit neemt, heeft aanspraak op de helft van de opbrengst. Wordt hem deze niet behoorlijk afgeleverd en dient hij daarover eene aanklacht in, dan wordt de eigenaar veroordeeld om het dubbele van de som, waarvoor zijne sawah verpand was, als boete te betalen, welke boete geheel, ten voordeele van den vorst komt, tenzij het dezen behaagt daarvan een derde gedeelte aan de sekâhâ soebak af te staan.

Art. 70.

Slaagt de sedahan er niet in om de in de vorige para-

grafen bedoelde sawah te verpanden, dan moet hij haar ter beschikking van den vorst stellen. Hetzelfde behoort hij te doen zoodra de veroordeelde eigenaar zich tegen de in beslagneming verzet.

Art. 71.

Schending van het interdict wordt gestraft met eene boete van 2500 kèpèng.

Art. 72.

Sawah's, die, langs de rivier liggende, door den stroom worden afgebrokkeld, hebben recht op vermindering van landrente. Deze vermindering wordt steeds per tenah berekend.

Art. 73.

Eigenaars van sawah's, die op eene of andere geoorloofde wijze grond bij hun rijstveld getrokken hebben, moeten voor dat nieuwe stuk bij den tweeden oogst de gewone belasting (1) betalen.

Art. 74.

Wanneer een stuk tegal, dat naast eene of andere soebak gelegen is, in sawah wordt omgewerkt, behoort dit nieuwe veld, zoodra de eigenaar er driemaal padi van heeft geoogst, door den sedahan met den klijan soebak opgemeten en de daarvoor te betalen landrente te worden vastgesteld.

---

(1) Er staat alleen *tigà sanà*, doch dit schijnt eene vergissing te zijn.

Art. 75.

Ieder, hetzij Brahmaan, Ksatrijâ, Wèsijà of Soedrà, die voor de tweede maal rijst wil planten, moet, zoodra die tweede plant zich over meer dan vijf tenahs uitstrekt, de gewone tigâ sanâ aan den vorst betalen.

Art. 76.

Zoodra de vorst den sedahan hagoeng bevel geeft om ergens een pakhuis of eene loods tot tijdelijke berging van de padjeg te bouwen, moet deze onmiddellijk den sedahan van de plaats daarmede in kennis stellen, die dan de sekâhâ-soebak oproept om het bevolen werk uit te voeren.

Art. 77.

Ieder lid van de sekâhâ-soebak, dat in bovenbedoeld geval weigert uit te komen, zal voor elken dag verzuim 33 kèpèng boete betalen.

 HOOFDSTUK VII.

GESCHILLEN TUSSCHEN EIGENAARS VAN SAWAHS.

Art. 78.

Zoodra leden van de sekâhâ-soebak of welke andere sawahbezitters ook, onder elkander eenig geschil hebben, moet tusschen hen recht worden gesproken volgens de voorschriften van deze Simâ, tenzij dan dat de vorst daarentrent anders mocht beslissen.

Art. 79.

Soebakgeschillen, die reeds tweemaal in behandeling zijn geweest, zonder dat men tot een vergelijk gekomen is, moeten aan de beslissing van den sedahan hagoeng worden onderworpen. Heeft deze eenmaal uitspraak gedaan, dan mag de zaak niet meer worden opgehaald.

Art. 80.

Heeft iemand zijne zaak voor den soebakraad verloren en weigert hij zich aan de uitspraak van de Simå te onderwerpen, dan mag hij in appel komen bij den sedahan-hagoeng. Wordt hij echter ook door dezen in het ongelijk gesteld, dan is daarmee de hem door den soebakraad opgelegde boete stilzwijgend verdubbeld.

Art. 81.

Wanneer een lid van de sekåhå-soebak of wie ook een ander beschuldigt van zich zijn sawah-water te hebben toegeëigend, en deze ontkent dat, dan moeten beide partijen den eed in den dorpstempel afleggen. Bekent daarentegen de aangeklaagde zijn misdrijf, of zijn door den aanklager deugdelijke bewijzen bijgebracht, dan wordt alleen deze laatste tot den eed toegelaten. Heeft hij dien eenmaal afgelegd, dan is de aangeklaagde daarmee veroordeeld om de op het misdrijf gestelde boete te betalen.

Art. 82.

Weigert in bovenstaand geval de aanklager den van hem gevorderden eed af te leggen, dan wordt hij gestraft met betaling van het dubbele der boete, waartoe anders de tegenpartij zou zijn veroordeeld.

Art. 83.

Doet zich het geval voor, dat beide partijen zich niet

met de uitspraak van den klijan kunnen vereenigen, of beschuldigen zij hem van een onrechtvaardig vonnis te hebben geveld, dan moet gezegde klijan den eed afleggen, en worden zijne beschuldigers, na afloop daarvan, veroordeeld om ieder 2500 kèpèng boven de boete, die hun mischien reeds was opgelegd, te betalen.

HOOFDSTUK VIII.

SPELEN.

Art. 84.

Na afloop van den rijstooft of naar verkiezing op een anderen tijd, krijgt de sekâhâ-soebak verlof om een hanengevecht te houden, welk spel echter niet langer dan drie dagen duren mag. Iedere klijan soebak, die tegen deze laatste bepaling zondigt, kan door den vorst verbannen worden (1).

Art. 85.

Ieder sawaheigenaar is verplicht om bij een dergelijk soebak-hanengevecht, zijn kempa in den strijd te brengen. Zij, die hieraan niet voldoen, zullen worden gestraft met eene boete van 150 kèpèng.

Art. 86.

Ieder, die zonder daartoe verlof bekomen te hebben, binnen de grenzen van eene soebak een spel op touw zet of opium verkoopt, behoort uit de dessa verjaagd te worden. In elk geval heeft de sekâhâ soebak het recht om — na kennigave aan het dorpsheofd — den schuldige van zijn eigendom te berooven.

---

(1) Dit artikel is eerst voor eenige jaren door den regent Goesti K'toet Djlantik in de Simâ gebracht. Hetzelfde geldt van Art. 87 beneden.

Art. 87.

Soebaks, die niet van oudsher de gewoonte hebben na afloop van den rijstoogst een hanengevecht te houden, mogen die gewoonte niet invoeren.

Art. 88.

De inkomsten van een hanengevecht als boven bedoeld komen ten voordeele van de sekâhâ-soebak. De belasting op alle andere spelen wordt namens en ten bate van den vorst geïnd.

Art. 89.

Bij het oprichten van een hanenvechtbaan binnen de soebak, moet men kennisgeven aan de eigenaars van de naastgelegen sawahs, die dan het recht hebben den kljian soebak uit te noodigen om de plaats, waar de loods wordt opgericht, met de loodlijn af te meten om te zien of men ook buiten zijn recht is gegaan.

Art. 90.

Bovenstaande bepaling is eveneens van toepassing waar de leden eener sekâhâ-soebak boomen langs de sawahs willen planten.

 HOOFDSTUK IX.

DIEFSTAL.

Art. 91.

Ieder die, hetzij op de soebak waarin zijne sawah gelegen is, hetzij van elders, zich wederrechtelijk eens anders water toeïgent door den een of anderen dam te openen of wel eene opening te sluiten, zal 2500 kèpèng boete

betalen. Heeft de waterdiefstal ^{des nachts} overdag plaats, dan wordt de boete verhoogd tot 5250 kèpèng ⁽¹⁾, van welke laatste som de benadeelde 2500 k. en de vorst de rest ontvangt.

Art. 92.

Het stelen van gesneden padi op de sawah wordt gestraft met eene boete van 21000 kèpèng als de diefstal des nachts, en met 4500 k. als hij over dag plaats heeft; een en ander onverminderd schadevergoeding voor het dubbele van de waarde van het gestolene.

Art. 93.

Op diefstal van nog te velde staande rijst en van andere gewassen staat dezelfde boete.

Art. 94.

Het is op poene van 2500 kèpèng en teruggave van het geroofde verboden om zich op sawahs of in tuinen eens anders gereedschappen of kleedingstukken toe te eigenen. Dezelfde boete moeten zij betalen, die veld- of tuinvruchten of vischfuiken stelen.

Art. 95.

Diefstal bij nacht van jonge tabaksplanten wordt gestraft met eene boete van 4500 kèpèng en teruggave van het gestolene. Maakt iemand zich over dag aan deze misdaad schuldig, dan bedraagt de boete 2500 kèpèng.

Art. 96.

Ieder, die zonder daartoe gerechtigd te zijn, eens anders boomen omhakt of veldgewassen afsnijdt, betaalt de boete boven in Art. 91 bedoeld, tenzij de eigenaar hem op hee-

(1) Elders 10500 kèpèng.

ter daad mocht betrappen, in welk geval deze het recht heeft den schender van zijn eigendom achterna te zetten en hem zoo mogelijk te dooden. Zoo iemand is een landberoerder, niet waardig om te leven.

Art. 97.

De leden van den sekâhâ-soebak hebben het recht om ten behoeve van de soebak hout of takken in het bosch te kappen. Niemand mag hen daarvoor vervolgen, omdat de vorst ook heer van de soebaks is.

Art. 98.

Eigent zich echter zoo iemand iets toe, dat niet voor de soebak bestemd is, dan moet daarvan kennis worden gegeven aan den penjarikan, die den schuldige eene boete van 2500 zal opleggen.

HOOFDSTUK X.

BESCHADIGING VAN EIGENDOM.

Art. 99.

Als iemand boomen op zijnen grond heeft staan, wier takken over eens anders bezitting hangen, en er wordt deswege eene klacht ingediend, dan moet de penjarikan worden uitgenoodigd om de tusschen beide bezittingen staande muur of heg met de loodlijn te meten. Blijkt 't dan werkelijk, dat gezegde boomen overhangen of door hunne wortels schade veroorzaken, dan wordt de eigenaar gestraft met eene boete van 2500 kèpèng, terwijl hij bovendien verplicht is om het beschadigde te vergoeden of voor zijne rekening te doen herstellen.

Art. 100.

Wanneer iemand vuur ontsteekt en het vuur vliegt, na

eerst zijn eigen padi — gesneden of niet — dan wel tweede gewassen verslonden te hebben, op eens anders veld over, dan is hij niet aansprakelijk voor de gevolgen. Beide partijen lijden gelijkelijk schade. Gaat echter het vuur direct op eens anders veld over en richt het daar schade aan, dan is de man, die het ontstoken heeft, schuldig en moet hij, behalve eene boete van 4500 kèpèng, het dubbele van de waarde van het verbrande als schadevergoeding betalen.

Art. 101.

Ieder, die zonder verlof eens anders heg omhakt of daarin eene opening maakt, vervalt in eene boete van 2500 kèpèng.

Art. 102.

In geval echter iemand een groot voorwerp, b. v. een lang rijstblok of wel eene vlerkprauw, uit het bosch moet vervoeren en hij stuit ergens op eene heg, dan mag hij vrijelijk daarin eene opening maken, onder verplichting evenwel om, zoodra het te vervoeren voorwerp de opening door is, de heg weer zoo goed mogelijk in orde te brengen. Doet hij dit laatste niet, dan is het in 't voorgaand artikel gezegde op hem van toepassing.

Art. 103.

Het staat een ieder vrij om op velden en langs tuinen gras te snijden, omdat gras tot die zaken behoort, waarover geen rechtsgeding mag worden gevoerd.

HOOFDSTUK XI.

HET HOEDEN VAN VEE OP EN LANGS SAWAHS.

Art. 104.

Niemand mag zijn vee los laten rondloopen.

Art. 105.

Ieder, die een stuk vee, hetzij koe, karbouw of paard, zonder geleider ziet rondloopen, behoort zich nauwkeurig te vergewissen of het dier werkelijk zoo maar in het wild rondloopt. Krijgt hij daarvan zekerheid en durft hij dit, des gevraagd, met een eed bevestigen, dan mag hij het dier opvangen of — zoo dit niet mogelijk is, — met lans of geweer afmaken. Niemand mag hem daarover aanklagen.

Art. 106.

Wordt in bovenstaand geval het loslopend stuk vee opgevangen en eischt iemand het als zijn eigendom op, dan moet daarvoor 2500 kèpèng als losgeld worden betaald.

Art. 107.

Voor ieder stuk vee, dat los op de sawahs rondloopt en padi opeet, moet een losprijs van 1100 kèpèng worden betaald, tenzij dan dat het beest zich bevindt op de soebak, waarin ook de sawah van zijnen meester gelegen is, in welk geval deze vrij komt met eene boete van 250 kèpèng en terugbetaling van de dubbele waarde der verloren padi.

Art. 108.

Bovenstaande boete van 250 kèpèng wordt tot 1000 verhoogd, wanneer het blijkt, dat het opgevangen dier een nacht over heeft losgelopen. Ook moeten alsdan de gewone kosten voor voeding en bewaking worden betaald.

Art. 109.

Het in Art. 107 bepaalde geldt ook voor koeien, karbouwen en paarden, die djagoeng of andere tweede gewassen opeten. Voor het vernielen van alang-alang is de losprijs op 1000 kèpèng vastgesteld.

Art. 110.

Slaagt in een der bovenstaande gevallen de eigenaar van het beschadigde veld er niet in het dier op te vangen, dan kan hij volstaan met het buiten de grens van de sawah of van de soebak te verjagen, zonder voor het verloren graan aansprakelijk te zijn. Hij verliest daardoor echter alle aanspraak op den losprijs, tenzij dan dat het opgejaagde dier regelrecht naar den stal loopt, in welk geval den opjager 1000 kèpèng moeten worden uitbetaald.

Art. 111.

Ieder, die binnen drie dagen zijn geschut vee niet inlost, moet boven den gewonen losprijs nog 66 kèpèng bewaaren en 33 kèpèng touwloon voor elken dag betalen.

Art. 112.

Doet zich in 't geheel geen eigenaar op, dan behoort men gedurende de drie eerstvolgende dagen in drie naastgelegen dorpen van den vondst kennis te geven, Blijft ook deze poging vruchteloos, dan wachte men rustig volle veertig dagen af of zich misschien nog iemand komt aanmelden. Eerst na verloop van dien termijn mag de vinder het gevonden stuk vee als zijn wettig eigendom beschouwen.

Art. 113.

Koeien, karbouwen en paarden, die naar de weide worden gebracht, behooren een touw om te hebben.

Art. 114.

Zoodra eene koe of eene karbouw, die behoorlijk van een touw door den neus was voorzien, zich losrukt en op sawahs of in tuinen verwoestingen aanricht, heeft ieder die zulk een beest op zijnen grond aantreft, het recht

om het gewapender hand te keer te gaan en des noods te dooden.

Art. 115.

Het bovenstaande is echter niet geldig, waar de koe of karbouw, hoewel loslopend, nog altijd van een touw door den neus voorzien is. In dit geval moet de persoon, die overlast van het dier heeft, tot driemaal toe den eigenaar aanmanen om zijn vee op te vangen en behoorlijk vast te binden. Eerst als deze laatste hieraan niet voldoet, heeft de vinder het recht om het met geweer of piek af te maken, tenzij dan, dat hij het gemakkelijk kan opvangen, wat hem aanspraak geeft op een losgeld van 2500 kèpèng.

Art. 116.

Ieder, die zijn vee in de nabijheid van sawahs of andere velden vastbindt, onverschillig of er al dan niet een sloot tusschen beiden is. drage zorg dat de dieren geen padi, djagoeng of andere veldgewassen opeten. Elk stuk vee, dat op deze wijze schade aanricht, kan door de benadeelden aangehouden en daarvoor een losprijs van 250 kèpèng geëischt worden.

Art. 117.

Bovenstaande boete wordt tot 1000 kèpèng verhoogd, waar bedoeld vee aan de zorg van een herder was toevertrouwd. Ook behoeft in dit geval de eigenaar van het benadeelde veld het dier niet op te vangen, maar kan hij volstaan met eene eenvoudige kennissgave aan den herder of meester.

Art. 118.

Wanneer iemand den toegang tot het gras langs zijne sawah of in zijnen tuin heeft afgesloten en een ander bindt daar in de buurt eene koe of karbouw of ook een

paard vast, en wel aan een touw dat langer is dan een *toeboek* ⁽¹⁾, dan heeft hij het recht om bedoeld touw tot op zijne behoorlijke lengte in te korten. Gebeurt 't echter, dat het dier in kwestie onder die behandeling verminkt of verwond raakt, dan wel sterft, dan is de persoon, die het touw heeft ingekort, verplicht om schadevergoeding te geven.

Art. 119.

Eigenaars van eene kudde karbouwen van meer dan acht stuks, welke dieren behoorlijk in eene stal of binnen eene schutting zijn geplaatst, moeten, zoodra die kudde uit stal of schutting losbreekt en op sawahs of andere velden verwoestingen aanricht, eenen losprijs van 2250 kèpèng betalen, terwijl zij bovendien verplicht zijn om de door hun vee aangerichte schade te vergoeden. De benadeelde heeft in dit geval niet anders te doen, dan de karbouwen naar stal of schutting terug te jagen, deze te teekenen en den meester van een en ander kennis te geven.

Art. 120.

Heeft de eigenaar van de kudde den losprijs nog niet betaald en breken zijne karbouwen andermaal uit, dan wordt de som van 2250 kèpèng verdubbeld.

Art. 121.

De beide voorgaande artikelen zijn ook van toepassing op eene ploeg eenden, die uit het hok of van de plaats, waar zij gehoed worden, op de sawah' overloopen en daar de padi opeten. Alleen is in dit geval de losprijs op 1300 kèpèng gesteld.

---

(1) *Toeboek*: de gewone lengte van een touw (zonder knopen), waaraan vee wordt vastgebonden.

Art. 122.

Wanneer iemand eene kudde karbouwen of eene ploeg eenden van zijnen akker verjaagt en naar stal of hok terugdrijft, en een van de dieren komt onderweg te sterven of raakt verloren, dan is hij verplicht om het dubbele van de waarde als schadevergoeding te geven.

Art. 123.

Wanneer iemands karbouwen of eenden loskomen en hij geeft daarvan terstond kennis aan het dorpshef, dan moet hij den eed in den tempel afleggen en komt hij vrij met eenen losprijs van 250 kèpèng.

Art. 124.

Als twee paarden, karbouwen of koeien op de weide aan het vechten geraken en een der vechtende dieren wordt daarbij gewond, verminkt of gedood, dan mag de eigenaar van het andere daarvoor niet worden gestraft, omdat de beide koeien, karbouwen of paarden elkander slechts hun wettig voedsel hebben betwist.

Art. 125.

Staat echter een paard, eene koe of karbouw op iemands privaat erf vastgebonden en een loslopend stuk vee dringt daar binnen en brengt het vastgebonden dier eene wond, eene breuk of den dood toe, dan heeft de eigenaar het volle recht om het binnengedrongen beest op te vangen en aan te houden, tot tijd en wijle deszelfs meester eenen losprijs van 2250 kèpèng heeft betaald.

Art. 126.

Het bepaalde bij Art. 125 is niet van kracht waar het gewonde, verminkte of gedooide dier eveneens los rondliep.

Art. 127.

Wanneer iemand zijnen os tegen eenen anderen os aanhitst, en het aangehitst dier brengt de tegenpartij eene wond toe, dan zal de eigenaar veroordeeld worden om den meester van het gewonde dier eene som van 2500 kèpèng uit te betalen, terwijl deze bovendien vergoeding voor de volle waarde eischen kan in geval zijn os ten gevolge van de ondervonden mishandeling mocht komen te sterven.

Art. 128.

Gebeurt het echter dat iemand, die eenen os over den weg geleidt, een ander tegenkomt, eveneens met eenen os bij zich, en de beide dieren geraken zonder aanhitsing met elkaar aan het vechten, dan is niemand aansprakelijk voor de gevolgen.

Art. 129.

Wanneer een os op den grooten weg staat vastgebonden en daar schade of ongelukken aanricht, dan is de eigenaar verplicht om schadevergoeding te geven. Brengt de os in dit geval iemand met de horens eene wond toe, dan moet zijn meester eene boete van 15000 kèpèng betalen.

Art. 130.

Ieder, die, zonder daartoe recht te hebben, een stuk vee verwondt of doodt, zal veroordeeld worden tot betaling eener boete van 4500 kèpèng. In het eerste geval is hij bovendien verplicht om gedurende veertig dagen de geneesmiddelen voor het gewonde dier te betalen, terwijl het doden van een stuk vee nog bovendien gestraft wordt met betaling van de dubbele waarde.

Art. 131.

Ook het stelen van een touw, waaraan een paard, eene koe of karbouw staat vastgebonden, is strafbaar. Ieder,

die in het bezit van zulk gestolen touw gevonden wordt, zal voor den dief worden gehouden. Vindt de eigenaar van het touw een ander stuk vee daaraan vastgebonden, dan heeft hij het recht dat beest aan te houden en deszelfs meester eenen losprijs van 2500 kèpèng te laten betalen.

Art. 132.

Heeft iemand een gestolen touw bij zich verborgen gehouden, en wordt dit ontdekt, dan zal hij eveneens worden gestraft met eene boete van 2500 kèpèng. Beschuldiging zonder deugdelijke bewijzen mag echter in deze niet worden aangenomen.

HOOFDSTUK XII.

HET LEGGEN VAN VOETANGELS.

Art. 133.

Ieder, die scherpgemaakte bamboestokken (soenggâ) op zijne sawah wil plaatsen, moet hiervan vooraf kennisgeven aan den penjarikan dèsâ en den penjarikan soebak, terwijl hij bovendien — bij verkregen toestemming — verplicht is om het publiek te waarschuwen door een langen bamboestok, waaraan een dwarshout, op een der dijkjes langs zijn veld te plaatsen. Doet hij dit laatste niet, en gebeurt het dat iemand door de soenggâ wordt verwond, dan zal hij 9500 kèpèng boete moeten betalen. Op verwonding van dieren staat in dit geval eene boete van 4500 kèpèng.

Art. 134.

Bovenstaande bepaling is ook van toepassing op hen, die soenggâ's op andere velden of in tuinen plaatsen.

Art. 135.

Scherpge maakte bamboestokken, die langer zijn dan ééne armslengte heeten *toenggah*. Dezen mogen niet op sawahs geplaatst worden, zullende zij, die zich hieraan schuldig maken en daardoor ongelukken aanrichten, veroordeeld worden om boven de in Art. 133 vermelde boete de kosten voor geneeskundige behandeling, ad 2500 kè-pèng te betalen.

MENANGKERBAUSCH-MALEISCHE RAADSELS,

MEËGEDEELD

DOOR

L. K. HARMSSEN.

Onderstaande raadsels meende ik, als eene kleine bijdrage tot nadere kennismaking met het volk onder hetwelk we leven, niet te mogen achterhouden. Spreekwoorden, spreekwoordelijke uitdrukkingen, pantoens, raadsels, enz. toch zijn te beschouwen als zoovele bijzonderheden waaruit we taal en volk nader kunnen leeren kennen.

Ik geef deze raadsels, 53 in getal, ook in arabisch karakter geschreven, om aan te toonen aan welke schrijfwijze men zich ter Sumatra's Westkust gewennen moet. Van een *edja Atjeh*, waarover v. d. Wall, Woordenboek, Voorrede p. IX vv. spreekt en door hem „classieke spelling” genoemd, is hier weinig te bemerken.

In de transcriptie heb ik zooveel mogelijk de spelling der bestaande woordenboeken gevolgd. Hoewel geen vriend van diakritische teekens zijnde, heb ik toch de stomme *e* door *e* weergegeven.

Omtrent de vertaling merk ik op, dat die van de meesten zoo woordelijk mogelijk is, om 't eigenaardige ervan terug te geven. Waar noodig, heb ik bij de woorden, die, of een uitgebreidere beteekenis hebben dan die opgegeven in de Woordenboeken van Pijnappel, Klinkert en v. d. Wall, of daarin in 't geheel niet voorkomen, eene nadere ver-

klaring gevoegd. Bovendien waren sommige aanmerkingen noodig tot regt begrip.

Vergelijkt men deze raadsels met die, opgegeven door den heer Klinkert in de Bijdragen tot de T., L. en V. kunde van Neerl.-Indie, 3^e volgr. 4^e dl. 1^e st. p. 25 vv., dan zal men weinig overeenkomst aantreffen. Voegt men ze bij elkander, dan verkrijgt men een 130 tal, — waarlijk niet gering te noemen.

Eindelijk nog deze opmerking: in navolging van de Maleiers alhier, noem ik raadsels *taki-taki*, hoewel foutief voor *teka t ki*, welke benaming men, evenmin als die van *terka* kent.

FORT DE KOCK, 2 April 1875.

بھو اینلہ تاکی ۲

فصل	سوئل	جاوب
۱	برفوسہ کا ایکور برتلیغ کابییر افکہ ایت	کوالی
۲	انقرن بوگولیت ۲ ایندوقن مہارم ساج افکہ	باتو لاد
۳	انقرن دانجق ۲ ایندوقن دفیگ ۲ افکہ ایت	جنجغ
۴	ایندوقن دفیگ ۲ انقرن منچاری ماکن افکہ	بادیل اتوسنافغ
۵	بوسورق برتمبون باتو سبولن مایت ترمفی	ہایم برتلور
۶	کودوغ فدوا مک ہیدف افکہ ایت .	کاکي تیگ مک برجالن مات امفت
۷	مک ملیہت افکہ ایت .	اورغ توا
۸	اورغ برلمیم بریدنسانق برسکادو ناہ دھول	بولغ بالیغ
۹	افکہ ایت .	ماکن سیریه
۱۰	اورغ برلیم بریدنسانق تیب دگاہوغ بردونوہن	تلیغ
۱۱	مک کفای مہادف فولغ کفولغ مہادف فای افکہ	فرین
۱۲	ایت .	جغکوۃ
۱۳	فوجقرن کباوہ اورتن کا اتس افکہ ایت .	تیریس
۱۴	جائوہ کباوہ دچاری کا اتس افکہ ایت .	

فصل	سوئل	جاوب
۱۳	کات سااييو فباولن کات برتوفغ فنچارين	افکه ايت . . . . . سوئرغ دشن لاین
۱۴	تمقو بند کيت بلوم ماتي سگدغ سیاف	کاکو جاوبن بلوم لاگي ساي افکه ايت . . . . . باتغ فيسغ
۱۵	برسسیق بوکنن ناگ برفايوغ بوکنن راج افکه	ايت . . . . . نانس
۱۶	ربوغ سفوجیق دتافي اير سمون اورغ کني	ميشن افکه ايت . . . . . متياري
۱۷	اورتن مانیکم تانه برتالور داوغ ۲ مناس دتافق	تاشن افکه ايت . . . . . باتغ کلاف
۱۷	اورغ تو برجاجو مانیق افکه ايت	بوه چوبادق
۱۹	دچابوه لوبغ تيشگل تیغ افکه ايت	چنچين
۲۰	مالم منجادي راج سيغ منجادي بودق	افکه ايت . . . . . دمر
۲۱	سغنجغ ۲ هاتي هاتي اف یغ فنجغ سکالي	افکه ايت . . . . . هاتي جالن
۲۲	اورغ توا برجاجو باسي افکه ايت	چيفوت
۲۳	کارق داتس ناسي دباوه افکه ايت	دمر فلييت
۲۴	نايک بوکيت تورون بوکيت برسو فوتري	برجنتي افکه ايت . . . . . کاجغ
۲۵	سدغ کچيل منجادي کاون له گدغ منجادي	لاون افکه ايت . . . . . افي
۲۶	دتانم بوکنن بيچ دبوغکوس بوکنن کيريمن	افکه ايت . . . . . مايت
۲۷	سبولن مايت ترمفي فوتوس فيغکغ مندافت	

فصل	سؤل	جاوب
		پاو افڪه ايت . . . . . نالور
۲۸	ڪوليت ديدالم ڊگيغ دلور افڪه ايت	ڪالغ هاهيم
۲۹	ٽيفگل گيگس هيلغ مات تمبوة گيگس	ففاتيل
	تمبول مات افڪه ايت	
۳۰	برتالي ڪسورمبي ترگنتوغ سگاڊغ فادي	ڪايل
	منچاري ڪاون هندق ماتي افڪه ايت	
۳۱	هيلغ دلاوة بهاروله تمبول ڊبوكيت سبيل	اورغ ماهيسف
	الله افڪه ايت	سرمفيتن
۳۲	ڊتمفوءِ يغ دباوة ماتي ڊاٽس افڪه ايت	
۳۳	برتامو لونق سام ڪارس ججاءِ منچادي ڪات ۲	
	افڪه ايت	ٽوليسن
۳۴	برجالن ڪاڪي ڪاباوة برهنقي ڪاڪي ڪاٽس	ڪلوغ
۳۵	برگيگس دلور بادن ڊتوقف مات مڪ	اورغ نوا ربون
	مليهت افڪه ايت	
۳۶	ايڪورن رونچيغ باءِ اڻڪيغ متان تاجم بوڪن	ففاتيل
	الغ ۲ اورغ ناءِ ڪيڊليو ناءِ ڪه وديق افڪه ايت	اعين
۳۷	ٽراس اد ڪليھاتن ٽيدق افڪه ايت	
۳۸	ڪلور انق ڊامفو ڪاڪي ٽراولور جنٽوغ مڪ	باتغ فيسغ
	ماتي افڪه ايت	
۳۹	ڊليھت ٽيدق ڪليھاتن مميجم مڪ ڪليھاتن	گائف سيغ
	افڪه ايت	
۴۰	نن ڪيپلشن بوسوڪ هاتي نن منڊافت	اورغ فرغ
	برسوسه هاتي افڪه ايت	
۴۱	مگين ڊتمبون مگين ڊالم افڪه ايت	ناراج
۴۲	ڊگودم ٽياڪ فاجه ڊرندم ٽياڪ باسه ڊفغغ	

فصل	سؤال	جواب
	تيداك هاغوس افكه ايت	بايغ ۲
۱۴۳	كليھاتن اد تاراس تيداك افكه ايت	اسف
۱۴۴	ماكن مھوسه تاجيريت كففكغ افكه ايت	كاتم
۱۴۵	نالم رومه مھبوة رومه مارامو ديدالم ديري	
	افكه ايت	لاوا۴۲
۱۴۶	برفنجي ۲ فوتيه اور۴ راج برسپلا پايغ ترسمفیر	
	فنجي ۲ فوتيه ايت مننتوكن سگل مقصود	
	اور۴ یغ برسپلا ايت مناگوھي سگل ايمن	
	پاو یغ ترسمفیر ايت اكن مننتوكن جان	
	افكه ايت	فراھو بيدو۴
۱۴۷	دكودوخ تمبه فنجخ دھولس تمبه سيھكت	
	افكه ايت	كاین ساروغ
۱۴۸	موتھ كبومي ماكن كلاوة افكه ايت	فوكت
۱۴۹	برتامو بولو سام بولو باء كماتي كلامان	
	افكه ايت	تيدور لائف
۵۰	فوتيه كونیغ سيفتن بونت دودق برھنتي	
	مننتيكن جيو جيو داتغ بادن بناس افكه	
	ايت	تلور
۵۱	برتاكو۴ برتاگه بركليلیغ ماسق باسه كلور كارېغ	
	افكه ايت	تابو
۵۲	دبالوم سبلوم كوكو دكمبغ سبله عالم افكه	
	ايت	مات
۵۳	برتلور كدار۴ مھارم كلاوة افكه ايت	كاتوغ

BAHOEWA INILAH TAKI-TAKI.

EENIGE RAADSELS.

No. 1. *Berpoesat ke ekor, bertelinga ke bibir. Apakah itoe?*
Djawab: koewali. — Het heeft een middelpunt aan het onder-einde en ooren aan den mond. Wat is dat? Antwoord: een pot, pan.

ekor is niet alleen: staart, achtereinde, maar ook: onder-einde van alles wat inhoud heeft; zoo: van een bord, schoteltje, fleschje, enz.

koewali, hieronder verstaat men een ijzeren pan, waar-aan twee ooren; zij in zeer ondiep en van onderen bol, zoodat zij ongeveer op haar middelpunt staat.

No. 2. *Anaknja bergolat-golat, indoeknja meheram sakadja. Apakah itoe? Dj. batoe lada.* — Het kind wordt op en nêgerold, de moeder blijft steeds stilliggen. Wat is dat? Antw. een wrijfsteen. — Verg. No. 22 p. 48, raadsels van Klinkert (Bijdragen tot de T., L. en V. kunde, dl. IV st. I, 1869).

golat = *goeling*, rollen, wentelen.

meheram (Menangk. nooit: *mengeram*) broeien, op eieren zitten; hierboven in de bet. van stil, zonder zich te roeren, zitten of liggen.

indoek, hier: de wrijfsteen en *anak* de cilindervormige steen, waarmede gewreven wordt of ook die gerold wordt.

No. 3. *Anaknja di endjak-endjak indoeknja di pegang-pegang. Apakah itoe? Dj. djendjang.* — De kinderen worden vertreden, de moeder wordt vastgehouden. Wat is dat? Antw. een ladder.

djendjang, gewone woord voor ladder, trap; *tangga* zeer weinig bekend.

indoek, de beide boomen, waarin de *anak* = sporten. Uit deze raadsels blijkt dat *indoek* niet alléén voor „lichamelijke moeder” gebruikt wordt; Verg. Woordenb. v. d. W. p. 565.

No. 4. *Indoeknja di pegang-pegang, anaknja mentjahari makan. Apakah itoe? Dj. bedil atau senapang.* — De moeder wordt steeds vastgehouden, het kind zoekt eten. Wat is dat? Antw. een geweer. Verg. Klinkert No. 54.

No. 5. *Bersorak bertimboen batoe, saboelan mait terampai, koedoeng perdoewa maka hidoep. Apakah itoe? Dj. hajam bertelor.* — Schreeuwende worden de steenen opgestapeld; een maand lang zijn ze gelijk een lijk; ze worden in tweeën gehakt en leven. Wat is dat? Antw. een kip die eieren legt.

sorak bet. hier het kakelen van een hen;

batoe, hier ei, eieren; wanneer de hen begint te kakelen, is dit een teeken dat zij eieren wil leggen.

ampai zegt men van alles wat zich niet beweegt, wat volkomen rustig is; zoo van alles wat staat, ligt, hangt, enz. Verg. de verschillende beteekenissen bij v. d. Wall p. 461, 462.

koedoeng = *potong*; *mengoedoeng*, niet alleen: een lid afzetten (Pijnappel), maar ook: houwen, splijten, hakken van ieder voorwerp. — 't Is duidelijk dat het woord hierboven „openbarsten van het ei” beteekent.

No. 6. *Kaki tiga maka berdjalan, mata empat maka melihat. Apakah itoe? Dj. orang toewa.* Het heeft drie voeten en het loopt, vier oogen en het ziet. Wat is dat? Antw. een oud man.

Aanm. Dit raadsel is stellig nog zeer jong, want twee der oogen moeten de bril beduiden. De derde voet is de stok.

No. 7. *Orang berempat berdansanak, bersigadoe na' dahoeloe. Apakah itoe? Dj. boelang baling.* — Er zijn vier broeders, die wedijveren om de eerste te zijn. Wat is dat? Antw. een molentje.

n. b. het spunks-raadsel!

dansanak, broeders, zusters van één paar ouders; *soedara*, noemen de lieden elkander, die afkomstig zijn uit ééne kampong of ééne soekoe (een vierde gedeelte van een negeri); ook: *karib kabih* of *karib baid* van 't Ar. كَرِيبٌ = nabestaanden.

sigadoe, *bersigadoe*, wedijveren, zoo: *bersigadoe koeda* = wedrennen; *bersigadoe tjepat*, om 't hardst loopen.

nes = *hendak*, om.

boelang baling, een molentje in den vorm van het papieren molentje, waarmede ook in Holland de kinderen spelen; ook naam voor het molentje, waarop men garen windt.

No. 8. Orang *berlima berdansanak*, *tiba ai gaeng berboe-noehan*. *Apakah itoe? Dj. makan sireh*. — Er zijn vijf broeders, zij komen in een hol en verslinden elkander. Wat is dat? Antw. sireh pruimen.

tiba = *sampai*, aangekomen zijn.

gaeng, holte, hier: mondholte.

berlima berdansanak, vijf broeders, hier de 5 bestanddeelen, waaruit een sirehpruim bestaat, n. l.: sireh bladeren, kapoer, gambir, tambakan en pinang.

No. 9. *Mangkin diinga mangkin djaoeh*. *Apakah itoe? Dj. telinga*. — Hoe' meer men er naar kijkt, hoe verder het gaat. Wat is dat? Antw. het oor.

mangkin ook *mingkin* = makin.

inga, *meinga*, omkijken, het hoofd omkeeren, v. *paling*, Pijn. en v. d. Wall p. 800.

No. 10. *Kepai mehadap poelang, kepoelang mehadap pai*. *Apakah itoe? Dj. perijan*. — Wanneer het gaat is het gekeerd (naar de plaats) waarheen het terug moet; wanneer het teruggaat, is het gekeerd (naar de plaats) waarnaar het ging. Wat is dat? Antw. een koker waarin men water haalt.

kepai = *akan* of *hendak pergi*.

perijan is een *taboeng*, bamboezen waterkoker, doch groo-

ter dan deze; de *perijan* gebruikt men niet alleen om water te halen, maar ook om klapperolie te vervoeren.

Aanm. Dit korte raadseltje, dat ik met heel wat meer woorden in 't Holl. heb moeten teruggeven, ontleent zijne eigenaardigheid aan de houding van den *perijan*. Men draagt deze even als een geweer op schouder. Als men water gaat halen is het gat van den koker, gelijk aan den loop eens gewears, naar huis gekeerd, dus naar de plaats waarheen hij terug moet; komt men met den gevulden koker terug, dan is het gat naar de waterput, dus naar de plaats waar hij heen ging, gekeerd.

No. 11. *Poetjoeknja ke bawah, oeratnja ke atas. Apakah itoe? Dj. djangoet.* — De toppen naar beneden, de wortels naar boven. Wat is dat? Antw. de baard.

poetjoek hier = *oedjoeng*, top, uiteinde.

oerat = *akar*, wortel, ook van de boomen.

No. 12. *Djatoh ke bawah ditjari ke atas. Apakah itoe? Dj. tiris.* — Het valt naar beneden en wordt boven gezocht. Wat is dat? Antw. lek.

No. 13. *Kata saiija pebaolan, kata bertoe pang pentjeraan. Apakah itoe? Dj. seorang dengan lain.* — Een van wil (geeft) vereeniging, verschil (geeft) scheiding. Wat is dat? Antw. de een met den ander.

saiija van *ija*, adv. ja, ja wel; *kata saiija*, te zamen ja zeggen, dus: hetzelfde willen; eensgezind zijn bij hetgeen men wil doen. — *Saiija* staat tegenover: *satidak*, te zamen neen (zeggen); beide uitdrukkingen worden door de kampongers maar al te veel gebezigd. — *Saiija* is de naam voor al degenen, of ook slechts van twee personen, die *berija-berija* zijn, gelijk dat woord voorkomt in 't Mal. leesboek, 5^e st., uitgegeven door Dr. de Hollander, p. 11 r. 4 v. o. *بري*; op deze plaats blijkt duidelijk dat *berija-berija* gelijk te stellen is met *samoewafakat*, eensgezind, eendrachtig, toegevend zijn. Dr. de Holl. heeft echter in zijn Aant. de verklaring achterwege gelaten.

bael, mempebaelkan, samentellen, vereenigen.

toepang, geschil, verschil = selisik.

No. 14. *Tempo boenda kita belum, mati, sagedang sijapa kakak? djawabnja: belum lagi sahaja. Apakah itoe? Dj. batang pisang.* — Toen onze moeder nog niet dood was, met wien waart ge toen even groot? hij antwoordt: ik was er nog niet. Wat is dat? Antw. de pisangboom.

gedang = groot; kakak = kamoe, gij, tot een oudere broeder of zuster.

Aanm. Tot recht begrip van dit raadsel deze opmerking: gelijk bekend is, plant de pisangboom zich zelf voort. Nadat men een pisangboompje geplant heeft, krijgt het na 8 à 9 maanden een vruchtentros; is deze rijp, dan wordt hij afgesneden en tegelijk hakt men den boom om. Ongeveer een maand later nu, komen de jonge boompjes uit den grond te voorschijn. — Men moet nu vooronderstellen dat er twee boompjes, de een wat vroeger de ander wat later, te voorschijn zijn gekomen, de oudste is de *kakak* en de jongere de *adek*. De laatste vraagt den eersten: toen onze moeder (n. l. de omgehakte pisangboom) nog niet dood was, met wien waart ge toen gelijk in grootte (van ouderdom spreekt de Maleier zelden)? De *kakak* antwoordt: ik was er ook nog niet.

No. 15. *Bersisik boekannja naga, berpajoeng boekannja radja. Apakah itoe? Dj. nanas.* — 't Heeft schubben en 't is geen draak, 't heeft een scherm en 't is geen koning. Wat is dat? Antw. de ananas. — Verg. Klink. No. 50.

pajoeng zijn hier de stekelige langwerpige blaadjes, die zich aan de ananasvrucht bevinden.

No. 16. *Reboeng sapoetjoek di tepi ajer, samoewanja orang kenari mijangnja. Apakah itoe? Dj. matahari.* — Een jonge bamboe aan den waterkant, ieder krijgt wat van de stof.

Wat is dat? Antw. de zon.

kenai = kena.

mijang, niet: „branderige jeukte op de huid” (Klinkert

Suppl. p. 249) maar: de stofjes, die zich bevinden op de geledingen van den bamboe, het suikerriet, de varens enz. welke vergiftig zijn en bij aanraking een brandende jeukte veroorzaken. Bevinden zich uitspruitsels van een bamboe-stoel nabij een badplaats, natuurlijk dat die stofdeelen zich met het water vermengen, en ieder die komt baden, daarvan zijn deel krijgt. — Evenzoo de zon: ieder krijgt van haar zijn deel, omdat zij ieder beschijnt.

No. 17. *Oeratnja menikam tanah, bertelor di awang-awang, menetas di tapak tangan. Apakah itoe? Dj. Batang kelapa.* — De wortels steken in den grond, in de wolken worden de eieren gelegd en in de handpalm worden ze opengebroken. Wat is dat? Antw. de klapperboom.

awang-awang = *awan-awan*, wolken, lucht; hier: in de hoogte.

Aanm. De kokosnoten groeien aan den palmboom bij trossen tegelijk; zij hebben eenigzins den vorm van een ei, en geplukt, slaat men ze gewoonlijk op de vlakke hand in tweeën.

No. 18. *Orang toewa berbadjoe manik. Apakah itoe? Dj. boewak tjoebedak.* — Een oud man met een koralen baadje aan. Wat is dat? Antw. de nangkavruucht.

manik, gewone uitspraak voor *mani*, koraal.

tjoebedak = *tjampedak*, de nangkavruucht.

Aanm. De *nangka* is voorzien van een menigte knobbel-tjes, woonlijk *kgeoetoe* genoemd, die misschien den vorm van een koraal doch stellig niet de kleur ervan bezitten.

No. 19. *Ditjaboet lobang tinggal tijang. Apakah itoe? Dj. tjintjin.* — Het gat wordt er afgetrokken, het paaltje blijft over. Wat is dat? Antw. een ring.

tijang is hier de vinger, die overblijft wanneer de ring er afgetrokken is.

No. 20. *Malam mendjadi radja, sijang mendjadi boedak. Apakah itoe? Dj. damar.* — de nacht wordt koning, de dag wordt slaaf. Wat is dat? Antw. een lamp.

boedak gebruikt men in 't Men niet anders dan in de bet. van: slaaf, pandeling (orang beriring of orang jang di beli).

damar is eigenlijk geen lamp, maar wordt als zoodanig gebruikt. Het is een pijp hars, ter lengte en dikte van een pijp zwavel (*sakoedoeng damar* geheeten) en die, aangestoken, in de maleische kamer voor lamp dienst doet.

No. 21. *Sapandjang-pandjang hati, hati apa jang pandjang sakali. Apakah itoe? Dj. hati djalan.* — Een hart op zijn langst (genomen), welk hart is dan wel zeer lang. Wat is dat? Antw. het midden van een weg.

hati, wordt zelden voor hart, als lichaamsdeel gebruikt; het bet. gewoonlijk het binnenste, het inwendige van sommige dingen, zoo hierbij: het midden van den weg. Wij spreken immers ook van: het hartje van den winter, het hartje van een land, enz.

No. 22. *Orang toewa berbadjoe besi. Apakah itoe? Dj. tjipoet.* — Een oud man met een ijzeren baadje aan. Wat is dat? Antw. een schelp.

Aanm. Het schelpdier wordt een oud man genoemd, omdat het ineengedrongen is; *de gang van een oud man is berangkak*; *besi* heeft men stellig gekozen om de hardheid der schelp uitdrukken.

tjipoet, moet volgens Klinkert *sipoet* zijn, alsof *tjipoet* geen maleisch ware. Hier en in Bengkoelen hoort men niet anders dan *tjipoet*, want *sipoet* is in laatstgenoemde plaats een zekere soort van schelp, die heel veel op onze mosselschelp gelijkt.

No. 23. *Kerak di atas, nasi di bawah. Apakah itoe? Dj. damar palita.* — De korst is boven, de rijst onder. Wat is dat? Antw. een damarlamp.

Aanm. Een pijp damar brand even als een kaars, echter zonder pit. Het bovenste gedeelte aangestoken zijnde, heeft het geheel het voorkomen van een aangebrande korst; een gedeelte der hars loopt evenals vet naar beneden, en

wordt, omdat die zacht (loenak) is, hier bij gekookte rijst vergeleken.

No. 24. *Naik boekit toeroen boekit, bersoewa poeteri ber-djoentai. Apakah itoe? Dj. katjang* — Heuvel op, heuvel af, men ontmoet koningskinderen die naar beneden hangen. Wat is dat? Antw. peulvruchten.

djoentai, nederhangend, kan van alle dingen gezegd worden;

djanti gebruikt men in dezelfde beteekenis, doch dan van meer dan een ding tegelijk, b. v. van vingers die men naar beneden laat hangen; van eenige vruchten die aan één takje zitten, enz.

poeteri, princes, vorstin, hier: koningskinderen. Men. uitspr.: *poeti*. — De vrouwelijke afstammelingen uit het Menangk. huis, die voor 't grootste gedeelte in Indrapoera en Padang, en waarvan nog slechts een paar in Tanah-Datar woonachtig zijn, dragen alleen dien naam. In de afd. Agam wordt niemand met dien naam gevonden, want, volgens de overlevering (*tambó*), zijn de Agammers afkomstig van de tijgers, en daarom nimmer met de koningskinderen van Tanah-Datar vermengd geweest.

Aanm. Het is duidelijk, dat de uitdrukking: heuvel op, heuvel af, ontleend is aan de wijze waarop de peulvruchten groeien.

No. 25. *Sedang ketjil mendjadi kawan, lah gedang mendjadi lawan. Apakah itoe? Dj. Api*. — Zoo lang 't klein is, is ('t onze) bondgenoot, wordt 't groot, dan is ('t onze) tegenpartij. Wat is dat? Antw. vuur.

lah = *bila*, *kaloe*, ook dikwijls verkorting van *alah*, uitroep van verwondering.

lawan, tegenpartij, hier de naam voor 't vuur bij brand, als wanneer 't ongelukken voortbrengt.

No. 26. *Ditanam boekannja bidja, diboengkoes boekannja kiriman. Apakah itoe? Dj. mait*. — Het wordt geplant en

het is geen zaadkorrel, het wordt ingepakt en het is geen pakje. Wat is dat? Antw. een lijk.

bidja wordt in 't Men. even goed als *bidji* gebruikt.

No. 27. *Saboelan mait terampai, poetoes pinggang menda-pat njawa. Apakah itoe? Dj. telor.* — Een maand lang is het als een lijk; breken de lendenen dan komt er leven in. Wat is dat? Antw. een ei.

No. 28. *Koelit di dalam, daging di loewar. Apakah itoe? Dj. kalang hajam.* — Van binnen vel, van buiten vleesch. Wat is dat? de maag van een kip.

kalang de maag, niet alleen van de hen maar ook van alle vogels; 't schijnt dat *kalang* de naam is, zoowel voor de zoogenaamde klier- als de spiermaag, die aan elkander verbonden zijn. — Het raadseltje is ontleend aan de kleur dier maag, die, even als onze lippen, het vleeschachtige door de epidermis heen laat schijnen. — Om de neven-beteekenissen van *kalang* zou ik vermoeden dat het woord zelf *hard*, *taai* fig. *moedig* beteekent; het hoornachtige vlies om de spiermaag is ook zeer taai. — Men zegt b. v. *orang itoe tidak berkalang* in de bet. van: die man heeft geen moed, geen hart; hij is vreesachtig; *orang itoe terbit sahadja kalangnja*, die man is immer boos; hij spreekt nooit een goed woord. Iemand, die dol van drift is, zich zelve niet meer kent, vergelijkt zich bij een omgekeerde kippenmaag: *tabalik sahadja kalang hamba*. Hij wil hiermede dan zeggen: mijn gezicht heeft niet alleen de kleur van die maag, maar ziet er even vuil als die uit.

kalang kan men niet gebruiken als naam voor de maag van den mensch of van een kerbau of koe, evenmin als *tembolok*; V. Suppl. Klink.

No. 29. *Tanggal gigis hilang mata; toemboeh gigis timboel mata. Apakah itoe? Dj. pepatil.* — Als de tand uitgetrokken is, is het oog verdwenen; als de tand (weer) uitgesproten is, is (ook) het oog (weer) ontstaan. Wat is dat? Antw. een dissel.

gigis (Men. uitspr. *gigih*) tand, hier fig. evenals *mata* het ijzer van een dissel.

pepatil (niet: *pepatil*, suppl. Klink) is een dissel, die heel veel gelijkt op onze bijl, en daarom well. niet *dissel* kan genoemd worden. — Men zegt hier immer *papatil* en wel zeer eenvoudig omdat *patil* een verbale vorm is. *Mematil kajoe* = hout hakken; *kajoe itoe dipatil*, dat hout is gehakt.

Aanm. Om 't eigenaardige van dit raadsel niet weg te nemen, heb ik 't zoo woordelijk mogelijk overgezet. De bet. ligt voor de hand: is het ijzer van de bijl afgetrokken of er afgefallen, dan houdt men alleen den steel over; is het er weer aangezet, dan is de bijl weer in orde.

No. 30. *Bertali ke soerambi, tergantoeng sagedang padi, mentjari kawan hendak mati. Apakah itoe? Dj. kail* — Aan de voorgalerij vast met een touw, opgehangen zoo groot als een padikorrel, 't zoekt een makker om (samen) te sterven. Wat is dat? Antw. een vischhengel.

soerambi, uitspr, evenals in 't Jav.; = voorgalerij, hier fig. voor de punt van den hengel.

tergantoeng n. l. de *oempan*. het aas, een wormpje of een rijstkorrel, dat tegelijk met de visch wordt vernietigd.

No. 31. *Hilang di laoet baharoe'llah, timboel di boekit sabiloe'llah. Apakah itoe? Dj. orang mehisap.* — Vrij vertaald = verloren in een onpeilbare diepte, weer voor den dag gekomen op een onmeetbare hoogte. Wat is dat? Antw. een rooker.

baharoe'llah in een samtr. van *بحر* *bahar* = zee en *الله* *allah* = God; aldus de zee van God; fig. hier voor ruimte in de borst (door den Maleier ook al *peroet* geheeten), waarin de rook kan circuleeren.

sabiloe'llah is een samtr. van *سبيل* *sabil* = weg en *الله* *allah* = God, aldus: de weg Gods, n. l. de weg om weer tot God te komen, het geven van den geest bij den dood; hier fig. het uitblazen van den rook door den neus. Wan-

neer de Maleier rookt, blaast hij gewoonlijk den rook door den neus.

No. 32. *Ditempa jang di bawah, mati jang di atas. Apakah itoe? Dj. soempitan.* — Wat onder is wordt er in geslagen, wat boven is sterft. Wat is dat? Antw. een blaaspijp.

tempa, Men. gewoonl. *tapa*; *menapa*, smeden, hameren; hier = het inslaan van een koffieboontje of een kogeltje van klei gemaakt, in het onderste gat van een blaaspijp.

soempitan, een dunne bamboezen blaaspijp, soms van bijna twee meters lang. — Met heel veel vlugheid hanteert de Maleier dit instrument en blaast er menigen vogel mede dood.

No. 33. *Bertemoe loenak sama keras, djedjak mendjadi kata-kata. Apakah itoe? Dj. toelisan.* — Zacht ontmoet hard. de sporen worden woorden. Wat is dat? Antw. schrift.

Aanm. 't Is duidelijk dat hier bedoeld wordt op pen en inkt.

No. 34. *Berdjalan kaki ke bawah, berhenti kaki ke atas. Apakah itoe? Dj. kaloewang.* — loopen met de voeten naar beneden, rusten met de voeten naar boven. Wat is dat? Antw. een groote vledermuis.

Aanm. In plaats van vledermuis kan men natuurlijk ook andere dieren noemen, bij welke men 't zelfde verschijnsel waarneemt.

No. 35. *Bergigis di loewar badan, di toetoepek maka melihat. Apakah itoe? Dj. orang toewa raboen.* — Het heeft tanden buiten het lichaam; de oogen worden gesloten en het ziet. Wat is dat? Antw. een oud man die bijziende is.

Aanm. Ook dit raadsel behoort tot die, waarvan de beteek. vrij ver gezocht moet worden. Een oud man, die bijna geen tanden heeft, kan natuurlijk met moeite zijn sirehpruim kauwen. Hij maakt daarom gebruik van een soort cilindervormigen ijzeren vijzel, *gobat* (spr. uit = *gobèk*) genaamd, werpt daarin de siringrèdiënten, stampet ze fijn en verricht alzoo het werk der tanden. Is de pruim

gereed, dan steekt bij dien in den mond, en in plaats van kauwen behoeft hij nu maar te zuigen. Om zijn werk goed te kunnen zien, zet hij een bril op en sluit alzoo fig. zijn oogen.

No. 36. *Ekornja roentjing ba^s langkitang, matanja tadjam boekan alang-alang; orang na^s ke hilir nja na^s ke moedik. Apakah itoe? Dj. pepatil.* — Het onderende is puntig gelijk dat van een hoornschelp; het oog is uitermate scherp; wānneer men naar beneden wil, wil dat naar boven. Wat is dat? Antw. een bijl.

roentjing = puntig, puntig toeloopende, van alles wat van onder dunner is dan van boven; hier = van 't onderste gedeelte van den steel der bijl, dat in het ijzer bevestigd is. (V. *rantjoeng* in de woordenb.)

ba^s = saroepa, saperti, bagaimana.

langkitang, een zwarte schelp, die een hoornachtige gedaante heeft, — en in de rivieren wordt aangetroffen. De *segoenggoeng* (well. dezelfde als = *gonggong*, V. Suppl. Klink.) heeft denzelfden vorm, doch is wit van kleur en komt aan 't zeestrand voor.

alang-alang, 't kan wel zijn, dat dit woord ook de bet. heeft van: weinig, gering (Klink.); ook die van: onvoldoende, middelmatig (v. d. W. p. 340). Het woord wordt toch niet immer gebruikt bij een uitroep of een vraag, o. a. hierboven; *boekan alang-alang*: het is niet gering n. l. de scherpste, dus = uitermate, zeer scherp. Dit kan trouwens van de maleische bijl in waarheid getuigd worden. — „Onvoldoende” bet. het in: *alang badjoe itoe* (niet: *alang-alang* v. d. W.); dat baadje, die jas, sluit niet, is te nauw; *alang sadja bitjaramoe* — gij spreekt niet duidelijk. — *Ditoeroeni alang-alang* (N. bij v. d. W. t. a. p.): „zij klommen bedaard” af, is niet bekend. Wel: *djalan di goenoeng itoe menoeroen betoel-betoel atau tidak? Alang-alang sadja!* Gaat de weg op dien berg steil naar beneden of niet? Hij is tusschen beiden in; d. w. z. hij ligt niet vlak en is ook niet te steil.

alang-alang in overtreffenden trap zou ik liefst uitdrukken door: 't is niet te zeggen; b, v. *alang-alang tinggi goenoeng itoe*, 't is niet te zeggen hoe hoog die berg is.

nja, verkorting voor *inja* = *ija*, *dija*.

Aanm. De vertaling „wanneer men naar beneden wil, wil dat (n. l. het oog = het ijzer van de bijl) naar boven”, wordt verklaard uit de wijze waarop de bijl gedragen wordt, gewoonlijk over den schouder; het ijzer van de bijl is dus gekeerd naar den tegenovergestelden kant van dien, waarheen geloopt wordt.

No. 37. *Terasa ada, kelihatan tidak. Apakah itoe? Dj. angin.* Het wordt gevoeld, maar niet gezien. Wat is dat? Antw. de wind.

No. 38. *Keloewar anak di ampoe-kaki, teroeloer djantoeng maka mati. Apakah itoe? Dj. batang pisang.* — Het kind komt aan den grooten teen naar buiten, het hart strekt zich vooruit en het sterft. Wat is dat? Antw. de pisangboom.

ampoe (niet *ampo* of *امبو*) v. d. W. p. 457) duim; groote teen; fig. het onderste gedeelte van den pisangstam.

Aanm. Wanneer de bloemknop (djantoeng) aan den pisangboom zichtbaar wordt is dit een teeken dat de vruchten spoedig komen. Wordt de tros pisang afgesneden, dan wordt tegelijk de boom omgehouden en jonge boompjes spruiten daarna uit. Verg. No. 14.

No. 39. *Dilihat tidak kelihatan, memidjam maka kelihatan. Apakah itoe? Dj. gelap siang.* — 't Is gezien en toch niet zichtbaar, men sluit de oogen en men ziet het. Wat is dat? Antw. 't aanbreken van den dag.

pidjam = *pedjam*, het sluiten van de oogen.

Aanm. De zin van dit raadsel is deze: wanneer men op een vroegen morgen ontwaakt, kan men door de schemering niet alles goed onderscheiden; de dingen die men ergens gezien heeft, zijn niet goed zichtbaar; sluit men nu

voor een oogenblik de oogen, dan kan men zich die dingen zeer goed voorstellen.

No. 40. *Nan kehilangan bersoeka hati, nan mendapat bersoesah hati. Apakah toe? Dj. orang perang.* — Die verloren heeft is blij, die ontvangen heeft is bedroefd. Wat is dat? Antw. een strijder.

Aanm. Bij dit raadsel moet men zich een soldaat voorstellen, die, op 't oorlogsveld, zich verheugt als hij een kogel wegschiet; dien echter de kogel treft, heeft natuurlijk een tegenovergestelden gemoedstoestand.

No. 41. *Mungkin ditimboen, mungkin dalam. Apakah itoe? Dj. naratja.* — Hoe meer het opgehoopt wordt des te dieper het gaat. Wat is dat? Antw. een weegschaal.

No. 42. *Digoedam tijada petjah, direndam tijada basah, di panggang tijada hangoes. Apakah itoe? Dj. bajang-bajang.* — Het wordt gestooten en 't gaat niet kapot; 't wordt met water vermengd en 't wordt niet nat; 't wordt geroost en 't verbrandt niet. Wat is dat? Antw. de schaduw.

goedam, ook oerik, is een lang breekijzer, gelijk men ze ook in Holland heeft; *menggoedam*, stooten met zulk een ijzer, ook: slaan op een wigge, om 't hout verder te kloven. — *goedam* als naam voor: ijzeren hamer, onb. V. Pijaapp. *godam*.

No. 43. *Kelihatan ada terasa tijada. Apakah itoe? Dj. asap.* — Het wordt gezien doch niet gevoeld. Wat is dat? Antw. rook.

No. 44. *Makan mehosoh, tertjirit ke poenggoeng. Apakah itoe? Dj. ketam.* — Kruijpende eten, aan den rug zijn vuil uitwerpen. Wat is dat? Antw. een schaaf.

mehosoh = kruipen, voortslepen; *mehosoh-mehosoh berdjalan* zegt men van een kind, dat pas begint te kruipen, doch, wijl zijn armpjes nog niet sterk genoeg zijn om zich op te houden, zich met moeite op de borst voortbeweegt. — Hier fig. van de schaaf die over eene plank schuift.

poenggoeng niet alleen: stuit, achterste (Pijnapp.) maar de geheele rug; hier fig. de bovenste kant van de schaaf.

tjirit = drek, vuil; hier fig. krullen die uit het gat van de schaaf komen.

No. 45. *Dalam roemah memboewat roemah, meramoe di dalam diri. Apakah itoe? Dj. lawah-lawah.* — In een huis een huis bouwen, waarvoor de bouwstoffen in het eigen lichaam (aanwezig zijn). Wat is dat? Antw. een spinnekop. — Verg. No. 6 bij Klink.

lawah-lawah, moet *lawa-lawa* of *laba-labu* zijn (Suppl. Klink.) Waarom? Men kent in 't Men. noch *lawó-lawó*, noch *labó-labó*. — Ook in 't Bengk. in het: *lawah-lawah*.

No. 46. *Berpandji-pandji poetek, oerat radja bersela, njawa jang tersimpir. Pandji-pandji poetek itoe menentoekan sagala maksoed; oerat jang bersela itoe menegoehi sajula iman; njawa jang tersimpir itoe akan menentoekan djalan. Apakah itoe? Dj. perahoe, bidoek.* — Het heeft witte vaandels, de wortels (ziju gelijk) een koning die met de beenen onder zijn achterste zit, de ziel verkeert in onzekerheid. De witte vaandels wijzen alle doeleinden aan; de wortels, die kruislings (in elkander zitten), verzekeren de veiligheid; de ziel, die ongerust is, bepaalt den weg. Wat is dat? Antw. een visschersprauw.

simpir is wankelbaar, onvast, onzeker, beweegbaar, het tegenovergestelde van *tegoeh*. B. r. *pintoe tersimpir pada dinding*, de deur is niet vast aan den muur, in de bet. n. l. dat zij heen en weer kan bewogen worden; *tersimpir saja dipanggil*, 't is twijfelachtig of ik wel ben uitgenoodigd.

Aann. Het is duidelijk dat met de vaandels de zeilen bedoeld worden. De mast is op den bodem van de prauw bevestigd met in 't rond daarom heen kruiselings geslagen latten of bamboestokken. De ziel is het roer.

No. 47. *Dikoedoeng tambah pandjang, dihoelas tambah singkat. Apakah itoe? Dj. kain saroeng.* — Het wordt open-

geslagen en langer, het wordt aan elkander gezet en korter. Wat is dat? Antw. een saroeng.

hoelas en *oelas*; *mehoelas* = *menjambat* aan elkander binden, vastmaken, aaneenhechten, b. v. van touwtjes; vervolgens, afmaken, b. v. van een werk. Verg. *oelat* v. d. W. p. 699.

oelas v. d. W. p. 703 = omhulsel, bekleedsel, in 't Men. onbekend; echter wel voor.: „pit met het vleesch van vruchten”, zooals de limau; men spreekt van *saoelas limau*. Van de tjempedak of doerijan heet het: *saloendang* of *sahira*.

oelas N. bij v. d. W. p. 705: „iets in de lengte doorsnijden, vooral vruchten”, onb; wel: *meoelasi*, een limau in *oelas-oelas*, verdeelen.

Aann. Tot recht begrip van dit raadsel deze opmerking: een kain saroeng is een groote lap in den vorm van een rechthoek; wil men die lap tot een soort rok maken, dan naait men de beide kortste zijden aan elkander (*meoelas*) of men slaat ze ongenaaid over elkander om het lijf; in dat geval kan de saroeng ingekort heeten. Tornt of slaat men de saroeng weer open, (fig. *koedoeng* genoemd) dan krijgt ze den vorm van een lap weer terug.

No. 48. *Moetah ke boemi, makan ke laoet. Apakah itoe? Dj. poekat.* — Het braakt op de aarde, het eet in zee. Wat is dat? Antw. een vischnet.

Aann. Het braken bet. hier: het op het strand werpen van de gevangen visschen.

No. 49. *Bertemoe boeloe sama boeloe, ba' kamati kelema'an. Apakah itoe? Dj. tidoer lelap.* — Haren ontmoeten haren, bijna dood van lekkerheid. Wat is dat? Antw. een diepe slaap.

Aann. Met *boeloe* worden hier de ooghaartjes bedoeld, die elkander ontmoeten bij het sluiten der oogleden. — *lemak* is niet alleen machtig, vettig, maar ook: onuitsprekelijk lekker, aangenaam, gelijk de slaap vooral voor den inlander.

No. 50. *Poeteh koening sipatnja boentar, doedoek berhenti menantikan djiwa; djiwa datang badan binasa. Apakah itoe? Dj. telor.* — 't Is wit en geel, 't ziet er rond uit, 't zit te wachten op een ziel; komt de ziel, dan vergaat het lichaam. Wat is dat? Antw. een ei. — (V. No. 2 bij Klink. p. 47; bij overeenstemming van woorden, een geheel andere oplossing; aldaar: maan en zon.)

boentar = *boendar*; 't woord schijnt weinig voor te komen; 't bet. rond, ook: cirkelvormig.

No. 51. *Bertakoek, bertakah, berkoeliling, masoek basah keloe-war kering. Apakah itoe? Dj. teboe.* — 't Is ingekeept en rondom week geklopt; 't gaat er nat in en komt er droog weer uit. Wat is dat? Antw. suikerriet.

takoek, keep, kerf; hier: de natuurlijke insnijdingen aan de roewas van 't suikerriet. *Bertakoek*. ook: kepen in het suikerriet geven, om de buitenste schil er gemakkelijker te kunnen afstrijken. — *takoek* well. = *tekoek*, hameren (Pijnapp.);

takoek djandji, een belofte nakomen, doen wat men be-loofd heeft.

takah (well. *tekah*), I = *tampan*, niet alleen: vorm, ge-daante (Pijnapp.) maar zoodanige gedaante van iets, dat er niets aan ontbreekt; bv. *takah (tampan) sakabi orang itoe*, hij is netjes gekleed; *bertakahkan dirinja*; zich netjes klee-den, zóó, dat er niets aan ontbreekt. — II en *laka* (leka^s?) het beuken, kloppen, met en stuk hout om de bast van het suikerriet wat los te maken voor het geperst wordt.

Aann. De suikerriet-pers (*kilangan*) heeft in de Pad. Bovenl. den vorm van een kaapstander met twee of meer vrij lange horizontale boomen er in.

No. 52. *Dibaloem sabaloem koekoe, dikembang sabelah alam. Apakah itoe? Dj. mata.* — Opperold is ('t zoo groot als) een opperolde nagel, geopend is ('t zoo groot als) de halve wereld. Wat is dat? Antw. het oog.

baloem, lees: *baloen*, oprollen (ook bij Pijnapp.); hier fig. van het sluiten der oogleden. — *Paloen*, het opwinden, b. v. van garen op een klos.

No. 53. *Bertelur ke darat, meheram ke laet. Apakak itoe? Dj. katoeng.* — 't Legt zijn eieren op 't land, 't broeit op zee. Wat is dat? Antw. een zeeschildpad.

Aann. *Meheram*, broeien, zal hier wel fig. moeten genomen worden om aan te duiden, dat de katoeng zich al weinig met zijn eieren bemoeit. Na ze op 't strand gelegen te hebben, schijnt ze er niet meer op te passen.

ANTIKRITIEK

DOOR

S. COOLSM A.

In de Bijdragen van het Koninklijk Instituut (achtste deel 2^e stuk) komt voor van de hand des Heeren G. J. Grashuis een aankondiging, tevens beoordeeling, van de in 1873 door mij uitgegeven „Handleiding bij de beoefening der Soendaneesche taal.” Evenzoo plaatste de Heer J. A. Uilkens „Eenige opmerkingen” omtrent dat boekje in dit Tijdschrift, deel XXI alev. 3.

Mijn geachte beoordeelaars hadden de beleefdheid niet mij een afdruk hunner opstellen toe te zenden. Zij zouden mij daarmede zeer geriefd hebben, daar ik, onafhankelijk van mijn goeden wil, op geen der genoemde Tijdschriften geabonneerd ben. Wat mij betreft, ik hoop dat zij mij ten goede zullen houden dat ik hen nog niet beantwoordde. Ik ben geen vriend van den strijd, en daarom was het mijn voornemen op hunne aanvallen het zwijgen te bewaren. Dat ik thans van dat voornemen terugkom, vindt zijn grond in de overweging, dat mijn antwoord misschien voor dezen en genen gebruiker mijner Handleiding van nut zijn kan, en mij gelegenheid geeft eenige noodige aanvullingen en verbeteringen te maken.

In beide beoordeelingen komt veel voor waarvan ik de gegrondheid moet erkennen. Maar veel ook wat ik niet kan toestemmen. De heer Grashuis sprak zijn oordeel uit meer in algemeenen zin, en stond slechts kort stil bij enkele afzonderlijke onderwerpen, terwijl de heer Uilkens

daarentegen nagenoeg den geheelen inhoud van stuk tot stuk besprak. De volgende bladzijden zullen daarom voornamelijk een antwoord aan den laatsten behelzen. Hier en daar voeg ik een bedenking in tegen de uitspraak des heeren Grashuis.

De heer G. vangt aan: „Verblijvend is het dat *eindelijk* eens iemand ons een handleiding levert bij de beoefening der Soendaneesche taal.” De heer U.: „Een moet de eerste zijn. Deze heeft *lang* op zich laten wachten.” Men mag vragen: aangezien zij van gevoelen waren dat het tijd werd een Soend. spraakkunst te leveren; en aangezien zij verder blijkbaar voor kenners der Soendaneesche taal wenschen gehouden te worden: waarom zorgden *zij* niet voor een deugdelijke spraakkunst? Ik geef de verzekering dat ik 't gaarne aan bekwamer hand had overgelaten, en alleen schreef omdat ik zag dat niemand anders 't deed.

Niemand leide uit het boven gezegde af dat de beoordeelingen van de heeren G. en U. mij onaangenaam waren. Het tegendeel is waar. Ik ben erkentelijk voor de belangstelling die zij aan mijn boek betoond hebben. Evenwel, ik veroorloof mij aanmerking te maken op den belisten, soms zelfs wat hoogen toon waarin zij schreven. 't Komt mij voor dat wat zij tot heden op 't gebied van Soendaneesche taalkunde leverden, tot zulk een toon geen recht geeft. Ik herinner aan de vertaling des heeren G. van het Evangelie van Lucas, met eenparige stemmen en terecht door alle deskundigen veroordeeld, en verwijs naar mijn kritiek op zijn voor korten tijd verschenen „Tolk”.

En wat den heer U. betreft, zijne kennis van 't Soendaneesch kan men afmeten naar de curieuse vertaling van een briefje, opgenomen achter de Notulen van 't Batav. Genootschap, deel XI, 1873, No. 3 en 4. Om mij tot enkele dingen te bepalen: *Saparantosing ti sakitoe kang raka awon teu kapihatoer*, d. i: vervolgens vind ik mij genoodzaakt u te kennen te geven (een staande uitdrukking

voor mededeelen, als men beleefd spreekt), wordt door hem vertaald: „moge mijn voorstel onder de gegeven omstandigheden niet slecht worden opgenomen.” *Manawi aja widi agoeng kangdjëng dalëm djëmbarna kang raji*, d. i. indien het mij vergund wordt in de eerste plaats (bovenal) door den heer Regent, in de tweede plaats (maar dan ook) door u; vertaalt U.: „ik wensch te vragen indien de groote heer het goedvindt,” blijkbaar niet wetende dat *agoeng* en *djëmbar*, zóó gebezigd, tot elkander staan als *batin* en *lakhir*. Verder: *poen* hecht hij aan *wasta* (naam), als ware het een achtervoegsel, in plaats van het vóór den naam te zetten, zoo als behoort, omdat het *si* of *ki* vervangt.

Tusschen twee haakjes: in de aantekeningen zegt hij: „Als dit *poen* hetzelfde is als het *pon* van Coolsma, wat ik aanneem, dan heeft hij het mis, als hij zegt, dat het steeds vooraan staat.” Merkt men op dat U. de vertaling van dien brief toezond aan 't Bat. Gen. bij missive van 3 October 1873 (zie Notulen bovengenoemd, bl. 131); dat hij zijne beoordeeling van mijne Handleiding inzond bij missive van 10 Juni 1873 (Notulen, bl. 98), dus vier maanden vroeger; eindelijk dat in de Handleiding een geheele bladzijde gewijd is aan de bespreking van *poen* (bl. 71), terwijl *pon* met slechts enkele regels vermeld is op bl. 92: dan valt in 't oog dat de heer U. de Handleiding vrij onattent moet gelezen hebben. Zijn beoordeeling was gereed op 10 Juni, op 3 October zond hij de vertaling in van genoemden brief, en *toen* had hij in het beoordeelde boekje de geheele bladz. die over *poen* handelt nog niet opgemerkt.

In het voorwoord, waarmede ik mijn Handl. inleidde, deelde ik mede wat aanleiding tot het schrijven van dat boek gegeven had. Bij het toenemende verkeer tusschen Europeanen en Soendaneezen, de vermeerdering van 't getal personen die belang hadden bij de kennis van het Soendaneesch, vernam men ook bij toeneming

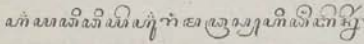
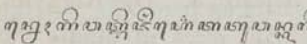

de klacht dat men geen enkel hulpmiddel vond om die taal te leeren kennen. Terecht, want er bestond niets. Nu hebben de meeste Europeanen alleen met de spreektaal te doen, slechts weinigen lezen Soend. geschriften. Daarom meende ik te kunnen volstaan met in mijn boek— dat alleen diende „tot voorloopige voorziening in de behoefte,” terwijl ik „uitvoeriger behandeling van het onderwerp overliet aan iemand die zich uitsluitend aan taalkundigen arbeid wijden kon” — het noodige te geven. Kort moest ik buitendien zijn om de uitgave mogelijk te maken, drukken is duur in Indië. Ik acht het noodig dit hier te herhalen, om de reden aan te geven waarom ik zoo kort was over „schrift en uitspraak” en menig ander onderwerp, en wat Syntaxis aangaat” mij alleen tot enkele verspreide opmerkingen bepaalde. — Dat overigens het „eigenaardige van het Jav. alfabet” mij niet geheel onbekend was, kan de heer Grashuis zien Handl. bl. 2 Aanm. 1.

De transcriptie door mij gevolgd is de mijne niet, en ik behoef haar tegen den heer U. dus niet te verdedigen. De transcriptie van den heer Grashuis heeft mijn sympathie; die volgde ik vroeger. Gelijk ik in het Voorwoord gezegd heb, ik had te kiezen tusschen deze twee: mijn Handleiding gedrukt te zien, met gebruikmaking van de mij door de Regeering aangeboden tegemoetkoming in de kosten op voorwaarde van wijziging der transcriptie, — òf haar ongedrukt te laten. Daar het verschil slechts drie letterteekens betrof, koos ik het eerste. En eenmaal tot deze transcriptie overgegaan zijnde, wensch ik mij ook in den vervolge aan haar te houden, *ter wille van de eenheid in de spelling.*

Over de *eu* een enkel woord. De inlanders hebben voor die letter geen afzonderlijk teeken, maar wel, zooals ik later vernam, een naam, althans hier en daar; die naam is *paneuleung*. Voor ons Europeanen is het noodig die

letter van de *ě* te onderscheiden. De verwarring waartoe niet-onderscheiding zou kunnen leiden, is evenwel niet zoo groot als men zou meenen met het vergelijkend overzicht van U. op bladz. 252 vóór zich. (1) Die vergelijking is hier en daar wel wat gezocht, want doorgaans blijkt uit den zin of men bijv. *běněr* of *beuneur*, *měting* dan wel *meuting* lezen moet. Het voorbeeld dat U. geeft: is voor geen misvatting vatbaar. *Hiděng* toch zou zoo in 't algemeen gesproken, geen zin hebben, en zou ook eene ander bijwoord dan *běněr* bij zich krijgen. Zoo men bedoelde te zeggen dat hij een „knappe kerel” is, zou men *pintěr katjida* of iets dergelijks, maar zeker niet *hiděng běněr* zeggen. Het tweede voorbeeld is nog minder gelukkig gekozen: Dit kan, volgens U. op tweeërlei manier verstaan worden: 1° ga jij spoedig met dien heer naar 't bosch, 2° pak jij dien heer beet en werp hem weg. Wat toch dat Soendaneesch een lastige taal is! Maar 't ligt niet aan de taal, 't ligt aan den heer U. De eerste opvatting is de juiste maar ook alleen mogelijke, dus: *maneh gewat reudjeung eta toewan ka leuweung*. Een woord *lěwěng* bestaat niet; *kalěwěng* ook niet; wel *kělěwěng*, interj. zegw. of wil men idiomatisch

(1) De heer Uilken's geeft ons hier een lijst van woorden die van fouten wemelt. *Beuteung* vertaalt hij „zonder werk,” moet zijn: na, = *mantas* (Abd. dj. Abd. bl. 114); van daar *adi benteung* = *doeloer samantasna kawin*. — *Endeuk* is geen Preangertaal, evenmin als het *děk* en *reke* van Grashuis in de „Tolk;” dat woord schijnt op de grens (Madjaléngka, Tjiamis) thuis te behooren. — *Sěsep* is niet „tusschen voegen,” maar stamw. v. *njěsep*, zuigen, rooken; hoog v. *njěseup*. — *Terap* niet „bepaald,” maar: doen aan, aanbrengen, inzetten, toepassen, ten uitvoer leggen, enz. — *Teurap* m. z. *teurab*. — *Deudeur* en *keureung* behooren tot de onbekende Rigg-woorden. — *Meuntas* bet.: oversteken (een weg, rivier, zee). — *Djeung keur*, en voor, kan niet beteekenen „met bestemming.”

express. voor: werpen, wegwerpen; dus met *kěləwěng* zou men lezen: jij spoedig met dien heer gooi op; -- en dat is onzin. Zelfs al stond er geen *paměpět* boven de *k*, dan nog zou niemand den zin anders kunnen verstaan dan de eerste vertaling luidt. — Dit is waar: niet-onderscheiding door een bijzonder teeken *kan* tot moeilijkheid aanleiding geven, maar daarom dan ook heeft men een afzonderlijk teeken aangenomen.

U. vertelt verder dat het desavolk deze letter nagenoeg als een *ā* uitspreekt. Het desavolk waar? Ik kan verzekeren dat ik deze letter zoowel te Buitenzorg als te Soemědang, zoowel te Tjiandjoer als te Manondjaja, door stads- zoowel als desavolk volkomen gelijk heb hooren uitspreken. Mij is nooit een uitzondering voorgekomen, zelfs niet onder de lieden van Djasinga. Op Rigg kan men in dezen niet aan, die schrijft *owoh* in plaats van *euweuh*; *dio* voor *digeu*, maar daarentegen *teuleuj* voor *toeloej*. Het beste bewijs tegen U. is dit, dat geen Javaan de *eu* zuiver kan uitspreken, tenzij hij lange jaren in de Soendalanden gewoond hebbe. Mag er ook ergens aan de grenzen een afwijkende uitspraak gevonden worden, wij hebben daarmede voor onze spraakkunst niet te maken.

Mijne verklaring, dat het Soendaneesch geen vaste regels heeft voor de vorming van *lěmēs*-woorden (Handl. § 4), noemt de heer U. onjuist. „Uit het minder gebruik van hooge en lage woorden mag men niet besluiten tot het ontbreken van vaste regels,” zegt hij. Dat is ook door mij niet geschied. De voorbeelden in § 5 opgegeven dienen alleen om aan te toonen dat veelal in 't Soendaneesch het hooge woord *niet* van het lage gevormd is. In het algemeen kan men aannemen dat zoo een hoog woord van een laag is gevormd, 't zij door verandering van klinkers, 't zij van den uitgang, we òf met een Javaansch woord, òf met een navolging van het Jav. te doen hebben; en dat de eigen, oorspronkelijke

hooge woorden in den regel geen gelijkenis in klank hebben met de daaraan beantwoordende lage woorden. Mijns inziens staat dit vast: 1° in 't Soendaneesch heeft men hooge en lage woorden, geen taalsoorten zooals in het Javaansch, 2° de hooge woorden zijn deels aan het Javaansch ontleend, deels oorspronkelijk, 3° de oorspronkelijke hooge woorden zijn in 't Soendaneesch niet gevormd volgens vaste regels. Om dit afdoende te bewijzen zou ik al de hooge woorden van minstens ééne letter van het alphabet moeten afschrijven, iets wat meer tijd en plaats zou innemen dan waarover ik thans beschikken mag. Wellicht kom ik er later op terug.

Intusschen maak ik ook hier den heer U. opmerkzaam op enkele fouten door hem begaan: *tjalik* is geen Jav.; 't ngoko van *tjenggah* is *loenggoeh*, (*loenggoeh* in 't Soend. zachtzinnig, nederig); *nitah* bet. in 't Jav. scheppen, en is geen ngoko van *marentah*. *Pangamboeng* bet. niet: plaats waar de reukorganen zitten, maar: reukorgaan, neus. „*Njaer, ngalahir, nimbalan* en *ngandika*,” zegt hij, „hebben bij lange na niet dezelfde beteekenis.” Wat mag het onderscheid zijn, behalve dat *njaer* ook bet. roepen, en *nimbalan* ook bet. bevelen?

Mijn definitie van stamwoord in § 10 is niet juist, en daardoor de bedoeling duister. Men gelieve alzoo te lezen: „Onder stamwoord versta men een woord, dat naar de heden geldende regelen der taal niet tot een eenvoudiger vorm kan gebracht worden.” Deze bepaling is niet van mij zelf: men kan ze vinden bij Dr. van der Tuuk, *Tobasche Spraakkunst*, § 34. Ik neem haar over, als een volkomen juiste bepaling ook van het Soend. stamwoord. Over *grondklanken* of *wortels* sprak ik in de *Handl.* niet, omdat de wijze waarop de stamwoorden uit de wortels ontstaan zijn, buiten de thans geldende regelen der taal is omgegaan. Zoo is *těbeh*, zijde, kant, richting, zonder twijfel ontstaan uit *beh*, zichtbaar worden, in 't gezicht

komen; en evenzoo *badarat*, te voet gaan, (ook mondelinge boodschap aan een schriftelijke toegevoegd, zie bijv. Pandji Woeloeng, p. 310), uit *darat*, het drooge (in tegenstelling van water), land; maar dit ligt buiten de hedendaagsche formatie. Een voorvoegsel *tě* kent de hedendaagsche taal niet. *Ba* schijnt een oud voorvoegsel te zijn, = het Mal. *běr*, maar is nu in onbruik, is zooverre er geen nieuwe afleidingen meer met *ba* worden gemaakt Vgl. Dr. v. d. Tuuk t. a. p. Aanm.

„*Walikat*, zegt U., „is geen Soendaneesch.” De Soendanezen hebben dat woord met de Javanen gemeen en bezitten geen andere benaming voor schouderblad. Dat is met meer woorden zoo, en vrij natuurlijk, want beider talen zullen toch wel van gemeenschappelijken oorsprong zijn. Zou men daarom zulke woorden Javaansche moeten noemen? *Tjoereuleuk* noemt U. een verlengde vorm van *tjeuleuk*. 't Is mogelijk. Daar de hedendaagsche taal geen invoegsel *oer* kent, blijft het altijd een gissing.

„Afleiding door middel van samenstelling” is voor den heer U. een „nieuwigheid.” Hij sla eens open de Javaansche grammatica van Roorda. Daar staat in § 88: „De woordvorming, of de vorming van nieuwe woorden door afleiding enz. geschiedt in het Javaansch: *a* enz; *d.* door *zamenstelling* van woorden. Een nieuwigheid is het dus niet. Wat verstaat men onder afleiding bij deze talen? Toch zeker niets anders dan de vorming van nieuwe woorden uit reeds bestaande. De afleiding door samenstelling is geenszins de onbelangrijkste. Zij gaat nog steeds door. Tot de door mij in § 145 vlg. gegeven voorbeelden voeg ik hier nog drie, die, ten minste wat de twee laatste aangaat, van jonge formatie zijn: *Talangsara*, iemand uit of van elende verlossen, samengesteld uit *talang*, stam v. *nalang*, voor iemand iets doen of ondergaan, en *sangsara*, lijden. *Djitoes*, een ongelijken strijd voeren, (*Soepěna* p. 668), samengesteld uit *hidji*, één, en *ratoes*, honderd; letterlijk *hidji ngalawan*

saratoes. *Djitong*; A. ging tot B. en vroeg hem een vischnet te leen. Deze gaf het hem met de woorden: *hade tapi koedoe djitong*. A. ging met het net naar huis, nadenkende over dat woord *djitong*. Dat was voor hem een nieuwigheid. Hij kwam tot de conclusie dat het moest beteekenen: *lamoen hidji montong* (vang je één visch dan behoef je mij niets te geven). Een buurman lichtte hem beter in, door het woord te verklaren: *lamoen hidji koedoe dipotong*, het beschouwend als een samenstelling van *hidji*, één, en *motong*, doorslaan. Deze verklaring was de juiste; *djitong* beteekent: gelijk deelen (de helft voor den eigenaar, de helft voor den gebruiker).

Mijne verdeling van de werkwoorden is aan geen mijner beide beoordeelaars bevallen. Terecht misschien. Ik zal niet beweerden dat het niet beter kan. Maar mij kwam zoodanige verdeling practisch de nuttigste voor. Om der korthedswille moet ik mij ten aanzien van hetgeen tegen mijne verklaring van de werkwoorden door hen is ingebracht, tot enkele opmerkingen bepalen.

De heer U. zegt dat de gebiedende wijs den neusklink niet toelaat. Dat is te stout gesproken. In de *Handl.* § 60 heb ik eenige voorbeelden opgegeven.

Wat de aanmerking betreft door U. gemaakt op den in § 20, 2° gegeven regel, ik zie nog niet in dat die grond is. Een onderverdeling zou hier zeker niet kwaad zijn, vooral met het oog op sommige transitieve werkwoorden, wier beteekenis het tegendeel is van wat men op den vorm afgaande zou vermoeden. Bij de samenstelling der *Handl.* was mij dat nog niet bekend. Ik bedoel *njisitan*, *meudjitan*, en enkele andere. *Sisit* bet. schub, schubben, en *peudjit*, ingewanden. *Njisitan* en *meudjitan* zouden dus moeten beteekenen: van schubben, van ingewanden voorzien. Maar de ware beteekenis is: van schubben, van ingewanden ontdoen. (Zie over *meudjitan*: *Wawatjan mijara laeok tjai*, p. 239.) Zoo ook *ngadilan*, wat zou

moeten beteekenen: de gerechtigheid op iemand toepassen; maar in waarheid gelijk staat met *ngahampoera* en *ngamà-loem*, op iemand het recht niet toepassen, hem vergeven. Er zijn dingen in de taal, ook in 't Soendaneesch, die met allen regel spotten. Laat mij hier nog een voorbeeld mogen geven: In de Abdoerahman dj. Abd., bl. 146, 4e regel v. o. vinden we geschreven: *mitohana geus kahandapan*, wat lijnrecht het tegendeel te kennen geeft van wat de schrijver zeggen wil. Want zijne bedoeling is: *mitohana geus kaoengkoelan*. Maar het gebruik van *kahandapan* in den zin van *kaoengkoelan* is algemeen, zoodat men den schrijver geen aanmerking maken kan. Immer zal het moeilijk zijn een regel op te stellen die aan alle vereischten voldoet.

De werkwoorden met den neusklink en *keun* tot achtervoegsel, wenscht U. ten opzichte der beteekenis te verdeelen in twee soorten: 1° die met causatieve beteekenis, en 2° die uitdrukken een versterking van de beteekenis des woords (intensiviteit). Als voorb. van het laatste wijst hij op *ngadengekeun*. Maar hoe dan bijv. met *netelakeun*? Dit woord toch bet. 1° ophelderen, duidelijk maken, en zou dus onder sub 1° komen. Maar het bet. ook ten 2° een zaak onderzoeken of navragen om het hoe of wat er van te weten te komen; tot helderheid aangaande iets trachten te komen (zie bijv. Radja Habib p. 189). Mij dunkt, hier kan van geene „versterking van de beteekenis des woords” sprake zijn, en al schijnt dit bij enkele woorden, oppervlakkig beschouwd, het geval te zijn, in waarheid is het zoo niet. Ik versta *ngadengekeun* in dezen zin: zich tot *ngadenge* stellen, maken dat men hoort; in onze taal zeggen we: aandachtig hooren; luisteren. En *netelakeun*, *nèrangkeun*, *njidikkeun* en alle dergelijke woorden: iets verklaren, duidelijk maken, 't zij door opheldering te geven of te zoeken.

De verklaring die ik heb gegeven van de werkwoor-

den met voorvoegsel *mang* en achtervoegsel *keun*, heeft U. niet goed gelezen. Immers ik heb daar niet gezegd dat dit causatieve werkwoorden zijn, alleen dat zij met die werkwoorden het aanhechtsel *keun* gemeen hebben.

In zijne bespreking van de werkwoorden met *barang* en die met *pi—eun* doet de heer U. zich kennen als nog weinig doorgedrongen in het verstaan van de Soendaneesche taalvormen. Met zijn conjectuur op *barang*, die van allen grond ontbloomt en door hem met geen enkel bewijs is gestaafd, komen we niet veel verder. *Baranghakan* het. eten, in algemeenen zin; *barangtanja* vragen, in algemeenen zin; *ngahakan* is iets bepaalds eten, *nanja*, naar iets bepaalds vragen. Zoo ook met al de andere woorden. Zonderling evenwel is het dat men *baranghakan*, wat toch een zuiver werkwoord is, ook als zelfstandig naamwoord gebezigd vindt; bijv. Wawatjan dongeng-dongeng, pada 7: *tatjan manggih baranghakan*. Van de andere werkwoorden behoorende tot deze klasse herinner ik mij niet zulks ooit te hebben aangetroffen.

De werkwoorden met *pi—eun* mogen verwant zijn aan wat men gerundium noemt, ze zijn er toch wezentlijk van onderscheiden. 't Raakt kant noch wal om bijv. *pimaoteun* te willen vertalen met „(een ziekte) om van te sterven.” Laat ons eens een voorbeeld nemen. In een geschrift verhalende Moehammads laatste oogenblikken en dood (Nabi Moelih), zegt M. tot zijne dochter Fatimah: *djaga di arah-arah mahsar maneh nja pipanggihkeun djeung ama*, in de toekomst zult gij mij ontmoeten op de arah-arah mahsar. Eenige regels lager vinden we de vraag van F. aan haren vader: *lamoen ama hanteu aja di dinja, di mana koering nja bade panggih djeung ama?* d. i.: indien gij niet daar zijt, waar zal ik u dan ontmoeten? Wie ziet niet in, dat in het tweede voorbeeld *bade*, zullen, in plaats staat voor *pi—eun* in het eerste voorbeeld, en we dus bij dezen vorm met een toekomstenden tijd te doen

hebben zonder meer! Ook hier ligt het eenvoudige voor de hand.

U.'s aanmerking op sub 2° van de in § 43 en 44 beschreven werkwoorden is nog ongerijmder. „De grondwoorden van *reureudjeungan*, *sasaoeran*, *sasalaman* en *tje-tjerewedan* veronderstellen in hun beteekenis reeds een handeling of een toestand van twee personen;” zegt hij. Nu zal het in 't algemeen wel waar zijn dat als iemand spreekt, er zijn tot wie hij spreekt; als iemand groet, die groet tot een persoon of personen buiten hem gericht is. Maar dat is geen wederkeerige handeling. Terwijl *njaoer* te kennen geeft dat *iemand* spreekt, en *salam* dat *iemand* groet, toont de reduplicatie en achtervoeging van *an* aan, dat zoodanige handeling wederkeurig, over en weêr plaats heeft, zoodat men *met elkander* spreekt, *elkander* groet, *met elkander* krakeelt. Dat behoeft niet juist tusschen *twee* personen te zijn, twee of meer maakt geen verschil. Bij *njaoer* heeft men te denken aan een spreken dat van ééne zijde komt, 't zij van één, 't zij van meer personen, bij *sasaoeran* aan een spreken over en weêr, 't zij er tusschen twee of tusschen vele personen een wisseling van gedachten plaats heeft. Door dit niet te weten toont de heer Uilkens nog een vreemdeling te zijn zelfs in de *alip-alipan* (eerste beginselen) van Soendaneesche taalkunde. En dat dit in werkelijkheid zoo is, zullen we ook uit 't geen volgt kunnen opmerken.

De werkwoorden met *ti* besprekende, zegt U.: „Dat voorvoegsel *ti* wijst niets anders aan dan een verleden deelwoord in passiven zin, terwijl de beteekenis van het grondwoord een accidenteel karakter verkrijgt.” Nu klinkt het ten eerste vrij ongerijmd dat het grond- (m. z. stam-) woord door een voorvoegsel van beteekenis zou veranderen; maar ten andere is ook de verklaring geheel uit de lucht gegrepen. Iemand heeft óf weinig Soendaneesch gehoord en gelezen, óf met groote onoplettendheid gehoord

en gelezen, als hij zoo driest durft verklaren: „dat de werking (door deze werkwoorden aangeduid) alleen voorgesteld wordt in het verledene, als voorbij.” Even als de andere werkwoordsoorten kunnen ook deze werkwoorden een werking of toestand voorstellen in alle tijden. Zoo de tijd niet vermeld is moet men dien uit den zin opmaken. In den *verleden tijd* staat dit werkwoord bijv. Pieunteungeun N°. 3: *Aja njiroewan kasaitan, rek nginoem kana pantjoeran, tisorodot, këtjëm ploeng, titenleum*; een bij had dorst, ging naar de waterleiding om te drinken, gleed uit, viel in 't water en zonk. In den *tegenwoordigen tijd* ald. N°. 63: *saha djalma njijeun lombang keur naheunan batoer, manehna sok tigoebrag*, die een kuil graaft voor een ander valt er vaak zelf in. Hoe is 't mogelijk met zulk een voorbeeld, dat den heer U. niet onbekend kan zijn geweest, te spreken van een verleden tijd! Zoo zegt ook het spreekwoord: *hareup teuing tidjongklok, toekang teuing tidjèngkang*, te veel naar voren dan stort men voorover, te veel naar achteren dan stort men achterover. In den *toekomenden tijd* staat dit werkwoord bijv. Woelang poetra, p. 31: „De moeder tobt zich af in de oppassing van het kind, zij verkeert immer in zorg, is duizelig (door 't nachtwaken, *linoe* z. v. a. *lëndèng* en *lijeur*) en in angst, *sijeun boedak ragrag tiwas, atawa nobros tiporos**, vrezende dat het kind zal vallen en een ongeluk krijgen, in een gat zal trappen of met den voet door den vloer (van bamboe) zal zakken.”

Met den heer Grashuis verschil ik in opvatting van de werkwoorden met voorvoegsel *si*. Ik geef toe dat de benaming reflexieve werkwoorden hier alleen in oneigentlijken zin, bij gebrek aan beter benaming kan gebezigd worden. Hij wil deze woorden geen werkwoorden genoemd hebben, doch zegt zelf dat ze „een houding of verrichting van eenige lichaamsdeelen” beteekenen. Een houding of verrichting nu zal men wel niet anders dan

met een werkwoord kunnen aanduiden, het zijn dus werkwoorden. Maar ook op zijne verklaring: „houding of verrichting van eenige lichaamsdeelen” is vrij wat af te dingen. *Sidakĕp*, de armen over elkaar geslagen hebben, is een houding van lichaamsdeelen. Maar van *sibeungeut* en *sidoeroe* bijv., zich 't gelaat wasschen, zich warmen, kan dat niet gezegd worden. En dat de Soendaneezen zelf ook wel degelijk aan deze woorden het begrip van werking hechten, kan hieruit blijken, dat het *lĕmĕs* van *sibeungeut*, te Tjiandjoer *sipeunteu*, hier te Soemĕdang *ditamas* is.

Alvorens terug te keeren tot de kritiek den heeren U., wensch in hier in te lasschen een paar aanvullingen van mijne verklaring der werkwoorden.

In § 17 der Handl. behoort onder 4° a deze Aanm.: „Er zijn enkele uitzonderingen op dezen regel. Soms plaatst men voor stamwoorden met een klinker beginnend, de lettergreep *nga*, even als bij *c*. Zoo vindt men in de Kitab pakih *ngaaminan*, „amen zeggen,” van *amin*. Ook zegt men *ngaasihanan*, en niet *ngasihanan*. In de Woelang poetra, p. 94, komt voor *ngainkisar*. Dit zijn geene schrijf- of drukfouten. De reden van deze afwijkingen te onderzoeken, zou mij hier te ver voeren.

In diezelfde §, 4° gelieve men na *c* te lezen: „d. Een lettergreepige woorden krijgen *ngĕ*, bijv. *ngĕtjap*, *ngĕtjet*, *ngĕpak*, *ngĕbor*, v. *tjap*, *tjet*, *pak* en *bor*.”

Bij de werkwoorden met reduplicatie en achtervoeging van *an* (9^e kl., § 43 vlg.), had ik melding moeten maken van eenige woorden tot deze klasse behoorende, maar bij welke het achtervoegsel verdubbeld wordt. Ten opzichte der beteekenis zijn ze na verwant aan de werkwoorden in sub 4° besproken; maar hierin verschillen ze van die woorden, dat zij altijd een slechten zin hebben. Voorb. zijn: *wawanianan*, overmoedig, v. *wani*, moedig, durven; *njanjahoanan*, zeggen dat, of zich voordoen alsof men iets

weet, en het inderdaad niet weten, betweterig (Lessen aan Fatimah: *njanjahoanan ka Allah*, wijzer willen zijn dan God, zich boven God verheffen), v. *njaho*, weten; *pipintèranan*, zich het voorkomen geven van wijs te zijn, zich wijzer dunken dan anderen, v. *pintèr*, wijs; *bilisaanan* (bv. Elmoe njawah, p. 1), knap in eigen oogen, v. *bisa*, kundig, knap, kennen; *kakasepanan*, de mooie man uithangen, v. *kasep*, schoon (van een manspersoon), v. *asep*.

Eindelijk vermeld ik hier nog een werkwoord, voor zoo ver mij bekend eenig in zijn soort, en behoorende tot de 3^e kl., nl. *nganjahoankeun* (stam *njaho*), 't welk ik hoorde gebruiken in dezen zin: *oelah aja noe nganjahoankeun*, niemand kome het te weten, dat niemand het verneme. Het woord wordt algemeen gebruikt en verstaan. Genoemde zin laat zich aldus verklaren: Het verbod werd gegeven aan zekere personen, met het doel dat zij een zekere zaak niet aan anderen zouden mededeelen. Men kan dit niet uitdrukken door te zeggen: *oelah aja noe njaho*, daar dit zou zien op hen voor wie men de zaak verborgen wilde houden. Nog minder kan men hier zeggen: *oelah aja noe nganjahokeun*, want dit zou zijn: niemand legge er zich op toe om het te verstaan. Ook niet: *oelah aja noe nganjahoan*, want dit beteekent: niemand deele mede.

De heer U. is van meening dit het voorvoegsel *pating* aan de woorden „alleen intensiviteit” schenkt. Ik deel die meening niet. Bij nader inzien van de door hem tot staving van zijn gevoelen aangehaalde voorbeelden (Pieunteungeun p. 14 en 20), zal hij bemerken dat we daar wel degelijk een meervoud hebben. Het 1e voorb. is: *baroedak teh tingtjarikikik*, de kinderen schaterden van lachen; het 2e voorb.: (*Peutjang*) *toeloj pada laloempatan, moeroe kana sitoe teja, ngagoeroeh patingkarèbèt patingkorosok*. Nadat boven gezegd was dat er *vele* *peutjang*'s waren, wordt in dezen zin nog door *pada* en *laloempatan* aangetoond, dat

hetgeen verhaald wordt hen allen betrof. Als het waar is dat *pating* „alleen intensiviteit” schenkt, dan moet het ook van één persoon of van ééne zaak gebezigd kunnen worden; dát had de heer U. moeten bewijzen.

Van de door mij als substantieven opgegeven woorden met *an*, zegt U. dat ze meer overeenkomst hebben met ons adjectief dan met ons substantief. Als bewijs moet dienen dat *wij* voor sommige dezer woorden geen zelfstandig naamwoord in onze taal bezitten. Een zonderlinge bewijsvoering. Omdat men ons zelfst. naamwoord *honger* in het Soendaneesch niet met een zelfst. naamwoord kan vertalen, zou daarom *longer* geen zelfst. naamwoord zijn? De vraag is niet of wij deze substantieven ook met een substantief kunnen overbrengen, maar of ze inderdaad benamingen van voorwerpen zijn, en daarvan kan ieder zich overtuigen.

Ook bij de substantieven met 't voorvoegsel *ka* wenscht U. toegepast te zien wat hij bij die met *an* opmerkte, dus dat het adjectieven zijn. Van *kanjaho*, *kasoesah*, *kahajang* en *kasakit* zal hij wel toestemmen dat het substantieven zijn, anders sla hij een blik in Pieunteungeun No. 15 en 33, beide onderaan. Maar hij heeft naar 't schijnt op het oog woorden als *kangewa*, *kanjaah* en *kanjèri*, welk laatste woord hij vertaalt met „pijnlijk.” Welnu, zie hier drie voorbeelden: *nja kasela nabi Moehamad, kasèngitna Radja Habib* (R. Habib p. 224), ik ben de profeet M., de gehate (verfoeieling) van Radja Habib; *kami ngaran Oemar Maja, kanjaah bagenda Amir* (Kitab Amir, in mijn Hs. bl. 283), mijn naam in O. M., de geliefde van bagenda Amir; *éh, kanjèri kami djadi lipèt doewa* (Pieunt. No. 8), ach, mijn smart is thans verdubbeld! Ik meen te mogen vragen, wie de taal geweld aandoet, ik die hier vertaal „mijn smart is thans verdubbeld”, of de heer U., die hier naar zijne opvatting moet vertalen: „ach, mijn pijnlijk is thans verdubbeld.”

„Het verdient opmerking,” zegt U. (bl. 276), „dat Cool-sma veelal dezelfde voorbeelden gebruikt als Roorda voor het Javaansch.” Dat is een merkwaardige ontdekking. Zoo vindt hij bij beiden *pitoeloeng*, *pirèmpoeg*, *pitoedoeh*, *piindoeng* en *pikarép*. De beide laatste woorden heeft hij maar bij den grooten hoop meêgeteld. Ik kan mij over die ontdekking van U. troosten met de verklaring van den heer Grashuis: „Bij den rijken schat van woorden waarover het Soedaneesch beschikt, is de Handleiding van groote waardij,” enz.

Sprekend over de substantieven met *eun*, komt U. nog eens met zijn gerundium voor den dag. Ik zal mij ter weêrlegging bij één voorbeeld bepalen. *Gantoengeun* zegt hij, bet. *op te hangen*. In de Abdoerahman djeung Abdoerahim vinden we op bl. 56, 2° reg. v. o. deze vraag: *mana gantoengeun teh?* Beteekent dat nu: welke is op te hangen? of: welke is de op te hangene? Wat het verschil tusschen *seuseuheun* en *njeuseuheun* aangaat, zoo lezen men in § 73 der Handl. aldus: „*seuseuheun*, iets om te wasschen, iets dat te wasschen is (dat uitgewasschen moet worden), enz.; *njeuseuheun*, iemand om te wasschen (om het wasschen te verrichten); *njeuseuh* wordt alleen gebezigt van linnengoed en derg., van hetgeen men in water uitwascht, voor het wasschen van het aangezicht bezigt men *sibeungeut*, als men zijn eigen, of *ngoembah*, zoo men eens anders aangezicht wascht. U.'s verklaring van de substantieven met voorvoegsel *pi* en achtervoegsel *eun*, is even onjuist als zijne verklaring van de werkwoorden die dezen vorm bezitten. U. zou een zin als deze: *dek meuli pibadjoeëun*, zeker vertalen: ik wil koopen om een baadje van te maken? Neen, de stof van welke men een baadje maken wil, waaruit men een baadje wil vervaardigen, die heet *pibadjoeëun*; de naam, dien men aan een kind of wat dan ook geven wil, die heet *pingaraneun*.

De aanmerkingen door den heer U. gemaakt op de

verklaring der substantieven met reduplicatie en achtervoegsel *an* (§ 76), zijn voor een deel juist. *Moemoentjan*, enkels, aldus genaamd omdat zij op de *moentjang* gelijken, behoort onder 3°. Evenzoo *tjengtjelengan*, v. *tjeleng*, wild varken. *Kengkerangan* houd ik voorloopig onder 1°, daar *kerang* niet bekend is; het woord voor schelp toch, door U. bedoeld, is *kërang*, niet *kerang*. Dat bij *poepoedjaan*, *toetoempakan* en *tataheunan* aan een „veelvuldigheid” moet gedacht worden, is in zooverre juist, dat het benamingen zijn van voorwerpen die men gewoon is (*bakoe*) tot *moedja*, *noempak*, en *naheun* te bezigen.

Wat Uilkens over de substantieven verder in 't midden brengt, is van weinig beteekenis. Alleen teekēn ik aan dat *karana* niet is *kara+na*; volgens Roorda is *karna* of *krana* Kawi; de Soendaneezen, die er niet van houden de *r* onmiddelijk met de *k* te verbinden, verlengden het woord tot *karana*. Is dit niet alzo, hoe verklaart men dan *karanana*, en *ngaranaan*, *dikaranaan*? *Prihatin* is samengest. uit *përih* en *latin*, daarin heeft U. gelijk; 't is evenwel niet noodig de *h* te verdubbelen, omdat die in de uitspraak niet gehoord wordt, hoewel het eigenlijk zóó moet zijn, want *lëmës*-spreekende zegt men *përih-manah*. Overigens moet men *përih* niet vereenzelvigen met *peurih*, stekende pijn, en in 't oog houden dat het woord van de Javanen is overgenomen.

Ik kom nu aan de Telwoorden. De ondervinding heeft den heer Uilkens geleerd, dat het Soendaneesch kleinere breuken heeft dan $\frac{1}{4}$. Ik blijf dit laatste ontkennen. Men heeft *satëngah* en *saparapat*. *Përtiga* en *përwoelon* heb ik ook gehoord, maar deze breuken zijn blijkbaar Javaansch. Nu kan men, zich aansluitende bij dat weinige wat bestaat, wel breuken maken, en zeggen *tiloe-përdalapan* enz., maar men moet die benamingen niet voor Soendaneesch uitgeven. *Wij* maken ze. Zoo is 't ook met *sapërapat*, wat geen Soendanees zeggen zal, tenzij hij het voorafeen

Europeaan heeft hooren beziegen. *Parapatan*, kruisweg, is bekend. Maar men heeft ook *diparapat*, in vieren gedeeld worden; verder: iemand kruislings met een scheermes een kale streep over 't hoofd maken, zóó dat het haar in vieren verdeeld is; 't is een middel om iemand schande aan te doen. (Zie Imam Soewangsa, p. 118). Behalve de in de Handl. opgegevene, vond ik nog twee benamingen voor hoofdgetallen, nl. *baran* en *mabijoen*, beide = 10 *joeta*.

Nog een enkel woord over de Voornaamwoorden. *Koe-djoer*, U. merkt dat terecht op, beteekent de lengte (z. a. v. het lichaam); *badan sakwedjoer* bet. het geheele lichaam of zich geheel, en dan ook: zich zelf. (Vgl. Pandji Woeloeng p. 134; Ali Mohtar p. 32).

Hoe U. in 't Soendaneesch zou willen onderscheiden tusschen *hij* en *elk*, in een zin als deze: *saha noe teu noe-roet ka nabi* enz., is mij niet duidelijk. Hoe zou die zin moeten luiden, om met *hij* te kunnen worden vertaald? Door voor elk *masing-masing* te willen bezigen, toont U. de beteekenis van dat woord niet te kennen. Het beteekent: elk afzonderlijk, elk voor zich, elks, ieders, en staat nooit aan 't begin van een zin. (Zoo de heer U. wenscht te weten aan wien de leer, in genoemden zin uitgesproken, toebehoort, sla hij open de Samaoen, p. 18).

Toewang noemt U. een verlengde vorm van *toewan*. Met ons letterschrift geschreven kan men het zoo noemen, omdat het dan een *g* meer heeft, maar in 't Jav. schrift is het eer een *verkorting*, daar de tjëtjék niet zoo veel plaats inneemt (ᮊᮧᮒᮧ) als de *na* met den klinkerdooder (ᮊᮧᮒᮧᮒᮧ).

Karah en *koetan*, even als ook *naha*, zijn geen voornaamwoorden, ook dat is door U. juist aangetoond. 't Zijn vraagwoorden. Uit de foutieve benaming besluite men echter niet tot foutieve verklaring.

In § 123, 3°, sprekende over het pronominale aanhechtsel *na*, gaf ik als mijn gevoelen op dat dit aanhechtsel bij woorden die reeds een aanhechtsel bezitten, verlengd wordt tot *ana*. De heer Grashuis komt daar tegen op, en beweert dat dit *nana* moet zijn, maar blijft het bewijs schuldig. Dat men in Jav. schrift de *n* verdubbelt, kan hier niet tot bewijs dienen. Men doet dat even als in het Javaansch (Roorda § 24) immer als de *n* tusschen twee klinkers staat. Zoo schrijft men bijv. *ꦤꦶꦒꦺꦤ*, terwijl het behoorde te zijn *ꦤꦶꦒꦺꦤꦤ*, want men spreekt uit *boewana*. Schrijvende met Arab. letter verdubbelt men de *n* niet. Het komt mij voor dat men om het stootende bijv. in *pasihanna* te vermijden, er voor de welluidendheid een *a* ingevoegd heeft, en er dus *pasihanana* van gemaakt heeft. Buitendien zou in de transcriptie verdubbeling van de *n* een verkeerde uitspraak bevorderen, want men mag niet uitspreken *pasihan-nana* of *pasihan-ana*, het moet zijn *pasihanana*. Want bij woorden die een der aanhechtsels *an* of *eun* krijgen, wordt de slotmedeklinker van het woord in de uitspraak vóór het aanhechtsel gezet, zoodat men zegt *dae-keun*, *wěka-san*.

Over de interjectionale zegwoorden kan ik kort zijn. In hoofdzaak houd ik vast aan 't geen ik daaromtrent in de Handl. gezegd heb. Alleen merk ik hier op dat het niet *uitsluitend* éénlettergrepige woorden zijn die tot deze klasse behooren. De benaming geef ik gaarne voor beter. Met den heer Uilkens ben ik 't niet eens dat dit *afgekorte* woorden zijn; bij zeer vele zoekt men te vergeefs naar een verlengden vorm. De verklaring van den heer Grashuis verklaart niets. *Kop dihakan* beteekent volgen hem „eenvoudig” *hij at het op*. Indien dit zoo ware, dan zou *kop* niets beteekenen en overbodig zijn, en dat is in strijd hiermede dat het ook alléén, zonder werkwoord bij zich, gebezigd wordt.

Ten slotte veroorloof ik mij, hier een paar misstellingen te verbeteren, die in mijne Handleiding zijn binnengeslopen.

Bl. 13, reg. 5 v. b. verzoek ik aldus te lezen: *ngabobodo*, iemand bedriegen; *goreng*, slecht, leelijk, *ngagogoreng*, iemand bekladden, lasteren, enz.

In § 19 Aanm. moet het laatste gedeelte, aanvangende met *nganangisan*, wegvallen. Het l. van *njeungtjeurikan* is mij later gebleken *nangisan* te zijn.

Sidakeup, in § 45 en 46 m. z. *sidakëp*.

Bl. 41, reg. 16 v. b., leze' men in plaats van (ongebr.): iets, z. a. de hand, ergens aan doen grijpen.

Bl. 43, reg. 25 en 26 moet staan: *pangawëroeh* en *kawëroeh*.

Bl. 70, reg. 12 v. b.: indien men een zoodanige is. Ald., reg. 8 v. o.: meerdere, in pl. van mindere.

Bl. 83, reg. 13 v. o.: immers!

Bl. 85, reg. 4 v. b. gelieve men door te halen. *Geledeg* beteekent: ratelslag.

Bl. 88, 18, *tjeub* en *tantjeub*, m. z. *tjèb*, *tantjèb*, 23; *reup*, m. z. *rëp*; *reup* is interj. zegw. voor *geunenk*, rood worden, kleuren; 24, *boerinaj*, m. z. *boerinaj*.

Op bl. 104 (3) moet *koepat-kapit* wegvallen, en op bl. 106, reg. 10 v. o., in pl. v. *kapoet* enz. gelezen worden: v. *keupat*.

Bl. 111, reg. 18 v. o.: niet, te vervangen door: zelden.

Bl. 112, reg. 2 v. o. te lezen: *singsireumeun*, slapen, van de armen of beenen (v. *sireum*, mier); de benaming in ontleend aan het prikkelend gevoel in de huid, door het daarop loopen en steken van mieren veroorzaakt.

Soemëdang, Augustus 1875.

SPRACHRUDIMENTE
DER ORANG-UTAN (1) VON JOHOR.

(Aus einem Schreiben an S. E. Otto Böhtlingk, Mitglied der
Kaiserlichen Academie der Wissenschaften zu
St. Petersburg)

VON

N. VON MIKLUCHO—MACLAY.

. . . . Der Wunsch die Bewohner des Inneren der Malaiischen Halbinsel kennen zu lernen und ihre anthropologische Stellung zu ermitteln, bewog mich diese Reise zu unternehmen; es schien mir auch von Wichtigkeit dieselbe nicht aufzuschieben, da ich schon beim Antreten derselben vermuthete, aber jetzt aus eigener Erfahrung weis, dass mit einem jeden Jahre die Lösung dieser Aufgabe schwieriger wird und immer weniger sichere Auhaltspunkte liefern kann. So geht es Z. B. mit der ursprünglichen Sprache der Orang-Utan's von Johor, die mehr und mehr vergessen und durch die Malaiische ersetzt wird. Nicht blos mit einem jeden Jahre verschwindet dieselbe, ja der Tod eines jeden alten Mannes der die Sprache seiner Verfahren noch theilweise wuste, bringt neue, nicht mehr aus zufüllende, Lücken mit sich.

Dieses Aussterben der Sprache, welche dem allmäligen Abändern des anatomischen Typus vorangeht, veranlasste

---

(1) *Orang-Utan* — is die von Malaien allgemein-gebrauchte Benennung der wilden Nomaden Stämme des Inneren der Malaiischen Halbinsel.

mich das noch Uebriggebliebene sorgfältig zu sammeln, um es vor den vollständigen Untergang zu sichern. Wo ich nur, während meiner Excursion, eine Anzahl der Orang-Utan's traf, sammelte ich alle Männer um mich, und schrieb, möglichst aufmerksam zuhörend, alle *nicht* malaischen Worte auf.

Um das nachfolgende spärliche Vocabularium zu erhalten, musste ich immer ein ganzes Concilium halten, *da nur einige alle Männer, einzelne Worte ihrer verschwindenden Sprache nicht vergessen hatten* (1).

Die aufgeschriebenen Worte habe ich einigen Malaien, die ihre Sprache gut kennen, vorgelesen; alle behaupten es sind *keine Malaische Worte*; selber bin ich diese Frage zu entscheiden — uncompetent, und möchte deshalb Ihre Meinung erfahren, da dieselbe für die Frage der Abstammung dieser verschwindenden Völkerschaften von grosser Bedeutung sein kann.

Rein anthropologische Beobachtungen und Betrachtungen führen mich zur Annahme eines *melanesischen Elementes* (eines Ueberrestes der ursprünglichen Rasse) welches durch die malaische Beimischung mehr und mehr verdrängt wird.

Drei Worte sind mir in diesem Verzeichnisse aufgefallen, da ich dieselben in meinen Notizen der Papua-Dialecte finde: *Dak* (Meer) (2) (*Koi* (Kopf) (3)) und *Tal'* (Hütte) (4).

(1) So Z. B. die Zahlworten der Sprache der Oran-Rayet von Palon (Zuflusses des F. Muar) waren blos von *einen* sehr alten Manne und nur bis auf *vier* noch gewust, keiner seiner Stammesgenossen wuste noch dieselben; auch der Alte erklärte: früher wuste er auch die übrigen Zahlen, hätte sie aber jetzt vergessen. Die meisten jungen Leute begnügten sich mit der Angabe: die Alten wüsten die alten Sprache, sie selber sprechen nur malaisch.

(2) *Dak* heist ebenfalls das Meer bei den Papuas der Berge Limai der Insel Lücon, die ich 1873 besuchte.

(3) *Koi* und *Ooi* — Kopf, ebenfalls bei den Papuas der Berge Limai.

(4) *Tal'* — Haus bei den Papuas der Maclay-küste in N. Guinea.

Diese Uebereinstimmung schien mir sonderbar.— Ich bemerke aber dabei ausdrücklich, dass auf Grund dieses Umstandes ich absolut keine weiteren Schlüsse ziehen will.

Das die alten Sprachen nicht ganz vergessen und verloren sind, verdanken sie einem Aberglauben welcher ihre Erhaltung begünstigt hat. Es herrscht nämlich ein Glaube: das Leute, die im Walde um Kampfer zu gewinnen, nach Kampferbäumen suchen, jedenfalls die alte Sprache gebrauchen müssen, um in ihrem Suchen erfolgreich zu sein. Wenn sie malaiisch sprechen, sollen die Bäume vor ihren Augen verschwinden, oder ihre Augen werden unfähig die gesuchten Bäume zu sehen. Deshalb wird auch diese Sprache *Bahassa-kapur* (Kampfer-Sprache) genannt. Einzelne Malaien die in den Wäldern wohnen, versuchen in Folge dieses Aberglauben's die Kapur-Sprache zu erlernen.

Wie dieser Aberglaube zu Stande gekommen ist, scheint mir nicht schwer zu erklären. Jedenfalls waren es die Stämme der Urrasse, die nomadisirend, in der Wäldern wohnten, besonders geschickt die Producte des Waldes zu erbeuten; später wo die primitive Rasse sich mit den Malaien mischte und mehr oder weniger in Folge dessen, ihre Lebensweise änderte, waren es wieder diejenigen Leute, welche an der Lebensweise und an den Beschäftigungen ihrer Väter festhielten, auch die geschicktesten die verschieden Erzeugnisse ihrer Heimaths-Wälder aufzuspüren. Isolirt, sich in der Wäldern herumtreibend, hatten sie auch weniger Gelegenheit mit den Malaien in Verkehr zu treten und hielten natürlich fester an ihrer Sprache, als die, welche mit den Malaien öfter verkehrten und in der Nähe derselben sich aufhielten. So kam es von selber, dass man im Beibehalten der alten Sprache (welche mit der Erhaltung der ursprünglichen Lebensweise und der ursprünglichen Künste, Hand in Hand ging), ein geheimnißvolles Mittel, eine reiche Ausbeute aus den

Wäldern nach Hause zu bringen, erblickte. Dieser Aberglauben hat sich in verschiedenen Gegenden von Johor fest eingebürgert und wird noch eine Zeit lang, die alte Sprache vor dem vollständigen Untergange schützen; und wenn auch die Bedeutung einzelner Worte ganz vergessen ist, so werden dieselben doch, als echte „Rudimente“ zurückbleibend, einen Denkmal der Abstammung der Orang-Utans bilden.

Ich fand es unmöglich genau die Zahl und Begrenzung der Dialecte zu bestimmen; dass aber mehrere existirt haben, ist durch das Vorhandensein mehrerer Benennungen für dasselbe Wort, wahrscheinlich. Etwas willkürlich, vereinige ich die gesammelten Worte in zwei Dialecte. Es sind, wie schon gesagt, blos die Worte, die mir, *keine* Malaiische zu sein schienen, notirt.

Dialecte der Orang-Utan von Johor. (1)

Sonne	matbri	tunkat.
Erde	atei	atel' (2).
Meer	dak	dak.
Berg	benum	benum.
Wald	bri	——— (3).
Stein	gmu	———
Feuer	us', ul'	us'.
Rauch	dilok ul'	———
Wasser	dak, diao	diao.
Hütte	dol'	tschendejia.
Weg	swag	prokn.
Plantage	glokul'	———
Baum	delokn	———

(1) Da die Orang-Utan Nomaden sind, so scheint es mir genau anzugeben in welchem Ort ich die Worte aufgeschrieben habe ganz unwichtig.

(2) Bezeichnet dass man das Endlaut *weich* aussprechen muss.

(3) ——— Bezeichnet dass die Worte der ursprünglichen Sprache durch ein Malaiisches vertreten sind.

Dialecte der Orang-Utan von Johor.

Banane	kei—kei	diok.
Rotan	drein	-----
Hund	tiau, tehiau	diaun.
Tiger	diagign	tiasma.
Schwein	kumo	kumokn.
Huhn	kampokn	-----
Man	limo	simo.
Weib	kodol'	kodo, amai.
Vater	ita, mbai	mba.
Muter	gado	gado.
Frau (Ehefrau)	kompotn	-----
Kind	knon	-----
Sohn	limon'	-----
Tochter	kodo-kanit	-----
Bruder	piatn	-----
Kopf	koi	bubon.
Haare	suk	suk.
Auge	mot	padingo.
Nase	mu	-----
Mund	bibir	snut.
Zunge	lipes	-----
Ohr	ntokn	-----
Arm, Hand,	tein	-----
Finger	tü	raan.
Hals	marokn	-----
Brust	gno-kampotn	-----
Bauch	lopot	-----
Rücken	bahoi	-----
Bein	ano—kompo, betit, lutat	
Fuss	diokn	-----
Zehe	tschere-diokn	-----
Penis	lokn	-----
Vagina	katschen'	-----
Gut	bagali	-----

Dialecte der Oran-Utang von Johor.

Kalt	tkat	-----	
Heis	khob	gohom.	
Todt	kobs	-----	
Essen	intia, ntia	ndia.	
Trinken	diao	-----	
Schlafen	ietek	-----	
Gehen	swag	-----	
Laufen	palo	-----	
Hauen, schneiden	nako	-----	
Sumpitan	blahan	-----	
Pfeil	dama	-----	
1.	Moi	moi.	
2.	npotn	dua.	
3.	npe	npe.	
4.	prui	npun.	
5.	---	massokn.	
6.	---	pru.	
7.	---	tempo.	

Nach den Aussagen der Malaien haben die Orang-Utan von *Pahang*, wohin ich mich jetzt wenden will, noch ihre eigenen Sprachen, die total für die Malaien unverständlich sind; da die armen Waldmenschen dort, sehr schlecht behandelt werden und deshalb noch isolirter als hier (in Johor) leben, so hoffe ich weitere und vollständigere Beiträge zur Kenntniss der Sprachen dieser verschwindenden Stämme zu erhalten. . . .

ISTANA-JOHOR, 28 Mai 1875.

lich war. Weiterhin ist die Dialekt dieser Völker
schaffen zu sein. Obwohl ein Kenner dieser nicht
viel mit einem linguistischen Material anfangen kann so
unterzog ich mich doch dieser kleinen Arbeit, die aber nicht
wenig Gehalt und Arbeit erfordert; ich that es

EINIGES

... über die
UBER DIE

DIALECTE DER MELANESISCHEN
VÖLKERSCHAFTEN

IN DER

MALAIISCHEN HALBINSEL.

(Aus einem Schreiben an S. Ex. Otto Böhlingk, Mitglied der
Kaiserlichen Academie der Wissenschaften zu
St. Petersburg.)

VON

N. VON MIKLUCHO-MACLAY.

..... Ehe ich Ihre, für mich sehr interessante,
Antwort auf meinen letzten Brief erhalten habe, bin ich, in
Folge meiner zweiten Reise durch die Malaiische Halbinsel,
im Stande dieselbe voranzusenden.

In den Gebirgen von *Pahan*, *Kalantan*, bis nach *Singoro*
und *Ligor*, habe ich eine *Melanesische Bevölkerung* vorge-
funden. Diese Leute, die wahrscheinlich die Urrasse dieser
Gegenden bilden, gehören dem physischen Habitus nach,
dem *Melanesischen* Stamme an. Ein Nomadenleben
führend, sich immer, vor dem Andrängen des Malaien-
thums, in die Wälder und Berge der Peninsula zurückzie-
hend, haben sie sich *ungemischt* erhalten, und besitzen noch
ihre *eigene Sprache*.

Ich hatte die Befriedigung diese Bevölkerung in mehre-
ren Localitäten zu finden und habe nicht versäumt, neben
meinen Anthropologischen Studien, auch wo es nur mög-

lich war, Wortverzeichnisse der Dialecte dieser Völkerschaften zu sammeln. Obwohl ein Naturforscher nicht viel mit einem linguistischen Material anfangen kann so unterzog ich mich doch dieser kleinen Arbeit, die aber nicht wenig Geduld und Aufmerksamkeit erforderte; ich that es aus dem Grunde dass, wie schon in meinem ersten Briefe gesagt, diese Sprachen immer mehr verschwinden, indem die Völkerschaften theils sich misschen, theils aussterben. Wenn ich aber auch keine weiteren Schlüsse über die verwandtschaftlichen Verhältnisse dieser Dialecte zu den anderen Papuasprachen ziehen kann, so hat mir doch, das gesammelte kleine Verzeichniss ein paar interessante und nicht unwichtige Thatsachen ergeben.

Erstens, die *Zusammengehörigkeit* der verschiedenen von einander ganz-getrennt lebenden Völkerschaften der Orang-Sakai, von Pahan, Kalantan, Singoro.

Zweitens, und was mich noch mehr überraschte, die *sprachliche Beziehung* der sehr gemischten und entfernt wohnenden Orang-Utan von Johor zu den Orang-Sakai im Norden der Halbinsel. Es ist unbedingt ein interessantes Resultat, dass diese isolirte und von einander nichts wissende Stämme, in der *ganzen* Halbinsel, von Johor, bis nach Ligor (Süd-Siam) hin, sprachlich so verwandt sind. Dieser Umstand giebt mir auch ein neuen Beweiss, dass meine Vermuthung, (die ich im Anfang dieses Jahres und vor meine zweiten Reise aussprach ⁽¹⁾), dass die Orang-Utan von Johor, trotz ihrer grossen Vermischung, *zweifellos* Spuren eines Melanesischen Blutes zeigen, richtig ist.

Ich sende Ihnen nachfolgend, ein kleines vergleichendes Wortverzeichniss der gesammelten Dialecte, und hoffe dass meine Resultate mit Ihrer Ansicht über die Sprachrudimente der Orang-Utan von Johor, in Einklang sein werden, — . .

(1) S. Miklucho-Maclay. Ethnologische Excursion in Johor. • Naturkundig Tijdschrift. 1875.

	Dialecte der <i>Ungemischten</i> Stämme des Inneren, der <i>Orang-Sakai.</i>		Dialecte der <i>gemischten</i> Stämme des Inneren, der <i>Orang-Utan.</i>	
	Ulu Kalantan.	Ulu Patani.	Palon (Rumpen).	Ulu Indau.
Sonne	kirkto	merketo, kir- kto	matbri	tunkat
Mond	— (°)	kitchi	—	bulatnah
Himmel	kte	karé	—	—
Erde	kliet	tei	atei	atel' até
Wasser	tom	bateu tom	dak	diau, dak
Meer	tambü	—	dak	dak
Stein	tmu	kula, balu	gmu	gmu,
Feuer	oos	oos	us'	us', ul',
Rauch	assin-oos	ayei, cieioos	—	dilok-us'
Berg	benum	butjak, tul'	bnum	benun
Wald	kib, ghi	dagib, daven,	bri	bri
Hütte	digos	dign	tol', dol	tshendeya dol,
Weg	harbau	tib	swag	prokn
Boot	kupon	diahu	—	—
Mann	timkal' (†)	timkal'	limo	limo, simo,
Weib	jalu	badonn, kogn	amai	kodól kodo,
Vater	äh,	äh	mba	ita, m'bai
Mutter	nah	nau, büi	—	gado
Brüder	tuh	tuh, pah	—	piatu
Schwester	tuh-jalu	nau	—	—
Ehemann	gai	késsij	limo, simo,	limon'
Ehefrau	knie	kne	—	kompotn
Kind	auva kanit	wogn, tanga- net,	—	knon, knotsch
Tochter	—	—	—	kodo-kanit
Kopf	kui	kui	—	koi
Haar	sok	sogk	—	suk
Stirn	pti	woos' pti	—	—
Nase	mo	moh	—	mu
Auge	med	med	—	mot
Nasenlöcher	hajan-moh	—	—	annmanmuo
Mund	tinim	han', nis	—	nut
Zähne	han'	nis	—	limon'
Zunge	lentek	lenteck	—	lipes
Ohr	anten	anten	—	ntokn
Hals	tenkok	—	—	maroka
Arm	blin	tenrin	—	tein
Hand	pias	pias	—	tein
Brust	ahig	klangis	—	gno-kampotn,
Bauch	iet	tsheggen	—	lopot
Rücken	klappe	klappe	—	bahoi
Gesäss	hau	hawe, punt- schuk	—	—

(°) — bedeutet, dass das Wort durch ein Malaisches vertreten ist.

(†) ' bezeichnet dass man das Endlaut weich aussprechen muss.

	Dialecte der <i>ungemischten</i> Stämme des Inneren, der <i>Orang-Sakai</i> .		Dialecte der <i>gemischten</i> Stämme des Inneren, der <i>Orang-Utan</i> .	
	Ulu Kalantan.	Ulu Patani.	Palon (Rumpen).	Ulu Indau.
Penis	la	metla	---	lokn
Vagina	tek	kithanoi	---	katchen'
Beine, Füße,	gog	joka	---	ano kompo
Blut	muhum	buhum,	---	---
Haut	kiti	kgitti	---	---
Essen	atji	tji	---	intia, ntie
Trinken	bu-batsu,	antom	---	diao
Schlafen	jazik	teg	---	jetek,
Gehen	jaschib	tschib,	---	swag
Laufen	passit	loi	---	palo
Baden	ilai	anlai	---	---
Stehen	njan	kidjau	---	---
Rufen	kun	kul	---	---
Schneiden	tschakwen',	tschatebo,	pako	---
Komme her!	tschibadoi	do	---	---
Messer	wuen'	wèn	---	---
Lanze	ad	ad, matai	---	---
Sumpitan	blau	blau	blahan	---
Pfeil	tela	gon, tenlai	dama	---
Pfeilgift	gndok	dok	ipo	---
Bogen	lod'	loids	---	---
Elephant	gauii, gago	tawai, aton	---	---
Rhinoceros	hagab	coltos, karas'	---	---
Vogel	kawau	kawot'	---	---
Huhn	manu	---	kampokn	---
Hund	nian, assu,	e, assu, ood	tiau	tehiau, diaun
Aligator	baul	bai	---	---
Schwein	gau	bis,	kumo	kmokn
Tiger	o, pato, kmon', ija	{ogn, {malen'	djagign	tiasma
Bambu	gnu	---	---	---
Banane	kukeu	kukeu	keikei	diok
Kaladium	sod	taku	---	---
Sirie	---	tjali	---	---
1	---	nai (?)	moi	moi
2	---	uii (?)	potu	dua
3	---	diu	npe	npe
4	---	---	prui	npun
5	---	---	---	massokn (?)
6	---	---	---	pru (?)
7	---	---	---	tempo (?)

Nov. 1875.

EMPONG, bei BUITENZORG.

2.

De taal van de Madoereesch sprekende bevolking van Java bestaat voor vier vijfden uit Javaansch.

Daar de bouwstoffen voor de „*Handleiding tot de beoefening der Madoereesche taal door A. C. Vreede. Leiden 1874*” meerendeels van Java ontleend zijn treedt in die handleiding het Javaansch bijzonder op den voorgrond.

Naarmate men in de gelegenheid komt om meer echte Madoereesche teksten uit te geven (geen kanselarijstukken, waarin de Madoerees Javaansche vormen, vooral Krāmā-vormen, vermenigvuldigt), zal men tot de overtuiging komen, dat er een oorspronkelijke Madoereesche taal bestaat.

Die taal heeft vele woorden gemeenschappelijk in eigen-
dom met 't Kawi, 't Javaansch, Maleisch en Soendaasch, maar omdat zij eene vocalische taal is, die gaarne sluit-letters of klemletters verwerpt (gelijk het Javaansch de *an*), of omdat zij de medeklinkers transponeert, is het niet altijd even gemakkelijk, om van een Madoereesch woord het equivalent in een verwante taal aan te wijzen.

Voorbeelden van verwerping der klemletters:

sake, van *sakit*, ziek; *otja*, van *oetjap*, spreken; *pelo*, van *peloeh* (Maleisch), zweet; *noru*, van *noeroet*, volgen; *odî*, van *oerip*, leven; *pese*, van *peser* (Maleisch), kleingeld; *pega*, van *pegang* (Maleisch) vatten; *bala* (spreek uit *bölö*), van *warah*, zeggen; *terbi*, van *terbit*, uitkomen; *sompa*, van *soempah*, eed; *abi*, van *abis*, op; *pa* of *mpa*, van *ampat*, vier; men zegt zoowel *ibada* als *ibadat*, godsdienst; evenzoo *tampora* en *tamporat*, tegenspoed.

Transpositie der medeklinkers hoort men in: *tanang* voor *taŋgan* hand; *tamen*, voor *tanem*, planten; *kaleker*, voor *krikil*, kei.

Deze uitstooting der klemletters geschiedt niet constant; het dikwerf grillig spraakgebruik beslist daaromtrent. Heeft zij plaats dan behouden de klinkers *è* en *ò*, ook in

de opene lettergreep, den scherpkorten klank, waarmee ze trouwens in het Madoereesch altijd worden uitgesproken.

De bloote letters (aksârâ legennâ) worden, volgens bepaalde regels uitgesproken nu met den klank *a* dan met *ö* (ongeveer als in sommige districten van de Soendalanden de lange *pépêt*).

De *a* ressorteert onder de scherp korte klinkers, de *ö* met *oe* en *i* zijn zacht lang.

Het Madoereesch is aan 't Makassaarsch en Boegineesch verwant. In het algemeen denke men slechts aan het causative werkwoord gevormd door 't voorvoegsel *pa*, aan den vergelijkenden trap door het aanhechtsel *an*, het Makassaarsche aanwijzend voornaamwoord *anto* behouden in de Madija-vormen *kakanto*, *kadinto* enz. en aan vele woorden die aan de drie talen gemeen zijn, zooals *djôeko*, vleesch of visch. Welligt is het Madoereesch vroeger met Makassaarsche karakters geschreven.

In het Makassaarsche schrift wordt volstrekt geen onderscheid gemaakt tusschen zachte en scherpe klinkers. Dr. MATTHES heeft in zijne Makassaarsche spraakkunst bij de transcriptie in het Romeinsch karakter zijn hulp gezocht in liggende en schuinsstaande streepjes.

Een dergelijk hulpmiddel heeft de Javaan ook gezocht om zijn letterschrift naar zijn oordeel passender te maken voor het Madoereesch, en hij sluit die opene lettergrepen met een *ꞑ* of *Ꞓ* naar willekeur, of sommigen, als er een letter is uitgestooten, met een enkele *taroeng*, ².

Den klank *a* hoort men achter de harde medeklinkers *am*, *an*, *on*, *al*, *en*, *an* en *at*, *at*, *an*, *an*; in den regel ook achter de smeltletters, *n* en *na*, tenzij die volgen op een syllabe waarin de zachte medeklinker met *oe*, *i* of *ö* is uitgesproken.

Met den *ö* klank worden uitgesproken de letters *on*, *an*, *en* en *an*, *as*, *an*, *an* en *an*.

Die *ö* klank blijft ook in gesloten lettergrepen: *djölön*

weg; *djörön*, paard; *börö(t)*, 't westen; *adjör* leeren; *abö(k)*, [Javaansch *awak*], ligchaam; *abös* (Javaansch *awas*), op-
 letten; *böb*, omdat; *andö(k)* [Maleisch *handak*] willen.

Hieruit blijkt dat deze klank geen overeenkomst heeft met den Javaanschen korten of Soendaschen langen *pépét* en dat het overdadig gebruik van dit teeken in de Javaansch Madoereesche landen is af te keuren.

De *an*, *aw* en *am* worden geadspireerd uitgesproken als *bh*, *dh* en *gh*. Dit drukt men in Javaansch schrift soms uit door *᳚*, *᳛* en *᳜*.

Als algemeenen regel kan men aannemen dat de medeklinkers, die met *ö* worden uitgesproken, ook *i* en *oe* vereischen, en de anderen liefst met de scherp korte *e* en *o* worden uitgesproken.

Wordt hiervan afgeweken dan ligt dit veelal aan de afkomst van het woord.

Ik, uw dienaar, zou volgens dien regel moeten zijn *kola*, maar in het Javaansch en Sanskriet luidt het *koela* en *kawoela*. De Madoerees verandert het daarom in *kaboelö* of *boelö*, ook zegt hij *goelö*.

Geheel buiten dien regel is 't Soemenapsche dialect, dat zachter is dan 't dialect van Madoera (Bangkalang), Probolingo en Bezoekie. Op Soemenap zegt en schrijft men *oereng* en *oering*, mensch, op Bangkalan *oreng*. Het eene dialect schrijft het aanhechtsel bezitt. voornaamw. 3^e pers. *᳜᳝᳞᳟᳚᳛* het andere *᳜᳝᳞᳟᳚᳛᳠*.

Een ander gebrek in het schrijven van 't Madoereesch is het gebruik van kapitale letters, aksara moerda, waarvan de Madoerees de waarde niet meer kent, en het onnoodig gebruik van pasangan's tot verdubbeling der medeklinkers. Bij de vaststelling van de spelling voor het Javaansch heeft men aan deze zucht tot opsiering van een manuscript de concessie gedaan om die verdubbeling bij het gebruik van aanhechtsels te behouden; maar in het Madoereesch is geene verdubbeling noodig dan waar het

aanhechtsel *na* volgt op een woord dat op een *n* uitgaat, zoo als *anngunng anng*.

Als proeve van eene, naar mijn inzien, rationeele spelling van het Madoereesch gaf ik hiervoren een fragment van een doengeng, Tjareta brakaj, daarna 10 pādā's getranscribeerd met accenten en teekens, die de uitspraak wedergeven, welk schrift men niet vol kan houden, waarom pādā 15 tot 32 volgt, getranscribeerd met Romeinsch karakter met genoegzame duidelijkheid voor ieder die de taal verstaat.

Ik heb twee afschriften van dien doengeng geraadpleegd; de eene behoort aan het Bataviaasch Genootschap. Er heerscht nog al verschil in de spelling onderling; ook blijven de schrijvers zich zelve niet gelijk. Zoo als ik de woorden gespeld heb, zoo heb ik ze allen eens of meer verspreid in de manuscripten gevonden, en mij bij die spelling gehouden, die mij het rationeelste voorkwan.

Het gedicht is geschreven in kleine Javaansche zangwijzen; het begin op de wijze Dangdang goela (Poh-artaté). De dichter is niet bedreven in de kunst. De eerste regels van iedere pādā zijn meestal juist, schoon er wel eens een syllabe te veel of te weinig is. Het midden van de strophe loopt meestal door elkâar, Alles moet vergoed worden door de getrouwheid waarmêe men bij den zevenden en den laatsten regel tot den behoorlijken vorm en bij het voorzingen waarschijnlijk ook tot de voorgeschreven lagoe (melodie) terugkeert.

Met de zangwijze Asmarandana is het niet beter gesteld.

In de inleiding vindt men het jaartal, 1854 AD, en de gewone beleefdheidsbetuigingen waarmede een schrijver of dichter zich verontschuldigt over de gebreken van zijn werk.

Een oude weduwe, Randa kasejan, aan den voet van een berg in het rijk van Mesir, heeft een kommervol bestaan; zij sprokkelt hout en verkoopt dat op de pasar,

vs. 1—4. Raden Samantre, een zoon van Batara Goeroe komt met zijn makker, Sapele, op het tooneel; hij jaagt met de blaaspijp in het bosch Bringeng-dekong, maar kan den vogel Lentang-kentjana niet raken.

Hij watert in een pot en zet dien onder den wringinboom nêer, zeggende, dat elk vrouwelijk wezen, mensch of dier, dat van die pis drinkt zonder fout zwanger zal worden. vs. 5—7.

De arme weduwe drinkt het water uit den pot, dat inmiddels welriekend en helder is geworden. De pot vult zich weder van zelf. Van daar gaande vindt zij een groot stuk djatihout, dat zij voor een djampel (twee soekoe's) verkoopt, zij koopt zich klêeren en levensmiddelen en gaat te huis aan het kookken en 't maken en eten van roedjak en wordt terstond een maand zwanger. vs. 8—15.

Een setan verwisselt den pot voor een klapperdop, en nu drinken daar ook uit een tijgerin en een hinde, beide nog maagden, die altijd bij elkander blijven en zoo aan elkander gehecht zijn dat zij te zamen slapen, zamen eten, zamen drinken. Deze drinken uit den klapperdop, en gaan daarop hand aan hand weg. Voort worden zij een halve maand zwanger. Na twintig dagen wordt hunne zwangerschap zichtbaar aan de uijers en de speenen. De tijgerin verwijt der hinde dat het niet zusterlijk is, dat zij zich met een man heeft afgegeven.

Daarop zegt de hinde. Maar oudere zuster, van klein af ga ik altijd met u, en blijf niet achter; als ik mij vergrepen heb moest gij oudere zuster het weten, en dus ook of ik een minnaar heb gehad of niet. Dat is zoo zegt de tijgerin. Maar de hinde deelt daarop aan hare vriendin mede, dat zij ook bij haar de bewijzen der opkomende zwangerschap, en hare vermoeidheid heeft opgemerkt; beiden verklaren het voor onmogelijk dat zij zwanger zijn zonder een minnaar gehad te hebben. vs. 15—22.

Bij de arme weduwe komt Doekon Abas praten en zegt haar dat zij zwanger is.

Hoe zou ik zwanger zijn, zegt de weduwe, ik heb geen man, ik ben al oud en tandeloos, en ik heb geen minnaar.

Indien gij werkelijk niet zwanger zijt moge dan uw kind bij de geboorte niet zijn als een mensch maar als een beest des wouds.

De arme weduwe neemt dat aan en daarop neemt de Doekoen afscheid.

Na zijn vertrek voelt de weduwe hare zwangerschap toenemen. Zij troost zich met de gedachte, dat, wat de doekoen ook gezegd heeft, het alleen in de magt van Allah is te bepalen welken vorm haar kind zal hebben.

Toen haar tijd daar is ligt zij geheel verlaten zonder hulp van geburen, en terwijl zij in flauwte achterover leunt baart zij een kind in den vorm van een leguaan, die dadelijk in het hooge gras kruipt.

Zij roept haar kind om het de borst te geven maar Goes-Brakaj wil van zijne moeder niet weten en daarom verandert de zangwijze in Asmarandana. 23—32.

De weduwe neemt een pot met water en zet dien aan den rand van het rietboschje; daar kruipt Goes-Brakaj in en vindt zich lekker; de pot wordt in huis boven de balibali opgehangen, maar de jeugdige leguaan wil de borst niet nemen, en zich ook niet met rijst laten voeren. vs. 33—34.

De tijgerin en de hinde krijgen beiden een zoon in menschelijke gedaante, genaamd Din-Oelama en Radin-Oedara. vs. 35—36.

Goes-Brakaj grooter wordend wijst zijne moeder den weg bij het zoeken van hout. vs. 37—40.

Toen hij een jongeling is geworden wordt hij verliefd op een jonge maagd; hij dwingt met slagen zijne moeder om die voor hem ten huwelijk te vragen.

Haar aanzoek wordt afgelnisterd door de jonge dochter die in de keuken bezig is kèlor-wortel te schrappen. Zij weigert om met een leguaan te trouwen. Dit deelt hare moeder in verzachtende woorden mede aan de weduwe; de zangwijze wordt Sinom.

Ten slotte geef ik nog eenige woorden tot completeering van de bestaande woordenlijsten.

3.

ngrinat kala arè rëbhoe bhögi
 rasoel tanggal salèkòr taónna
 sèbhoe pètong atòs lebhi
 bhöloeng pòlò pan langkong
 dhoewö angabitè nòlès
 tjarèta tjara madhoera
 bhrakaj sè katjatòr
 sè nòlès bhoedhoe kaléböt
 ènggi sakèng kodhoena bhödhön sè ödhi
 èman nòlak ka adhöt
 sabhoedhoena bhödhö nëng è bhoemi
 pan ta bhoeroeng sè èlakonnèna
 nadjön panggöbhoj ta lëbi
 rèpot panggöbhöjua sang ratò
 pan ta bhoeroeng è kòbhëragi
 tòlèsna bhoetëk bhoetëk
 sarta ta pdhèpor
 ta langkong njöhòn sapòra
 dhö sè matja klabhön sè ngèdhingaghi
 otabhö sè kaghoengön.

1. poerbhönèpòn kaelö anòlès
 bhödö tòtòr nji randhö kasèjan
 dhoengèngèpon òrèng dhimèn
 nji randhö bhöbhö ghoenòng
 saklakòng dhinèng amèskèn

- [sè bhödhö è naghörö mèsè —
 ghoenongèpon
 mòng kadhoewö satarétan
 lakè bhinë sè lakè anjama dhingsèt
 sè bhinë randhö kasèjan
2. têngkaèpòn njaè randhö mèskèn
 langkòng dhinèng tàmpora kalèbhöt
 sabhön arè angalèlèng
 mèdhër tangtangaèpòn
 mènta nasè tadhö abhëri
- [lëpas anjarè kadjoe ònggha dhö —
 ka ghoenòng
- mòn òlè djoewal ka pasar lamon dhoelat
 padjoe saghoebbhöng sadhoewit
 kaghöbhöj mèlè kakan
3. dhoemèn dhoelat òlè tëlò kètèng
 djoewal kadjoe nji randhö tàmpora
 pon ta òlè mèlè sèrè
 pèngang ghömbhir bhön bhökö
 pèdjër èntar èntangan nasè
- [lènglèng ka bhèngkòna tangtanga —
 na randhö sadjanè kòròs
- sè ngala kadjoe ka alas abhit abhit
 è sadjanè ta pakòlè
 òlè amòng sasègar
4. mòng dhoelat kongsè òlè sadhoewit
 mon ta dhoelat òlè sasègar pòn
 ta òlè telòng kètèng
 nji randhö bhöbhö ghoenòng
 laraèpòn ta nèmò tandhing
- [abhit abhit kaotjapa èntar —
 njarè kadjoe
- bhödhö sèmpèlma tjarèta dhin sèmantrè
 kadhoewö bhöèng sapèlè
 tòron duöri bhöng abhöng

5. sè andhi pòtra radhin samantrè
 bhötara ghoeroe nonòlop ka alas
 kadhoewö bhörens sapèlè
 ka alas bhringèn dhèkòng
 nèmò manò radhin sèmantrè
 manò lèntang-kantjana
 nèngga bhringeu dhèkòng
 è tolop bhoeroe ka dhödjö ta èkènèng
 ngabhèr lòmòk silèm mòlè
 manò lèntang-kantjana
6. abhit abhit engghi radhin samantrè
 [pon akèmè è bödhöe gèdhö pòtè —
 èsè kèmè ènèng
 bhöoena aròon
 kèmè ròon kalèbhöt è ènèng
 sabhö moengghèng bhöbhöna
 è bhringèn dhèkòng
 radhin mantrè angandhika dhö sapèlè
 sèng sapa ngènòm sangkèmè
 sè bhödhö è kòpè gedhö
7. sabhanjana manòsa mon bhinë
 ngènòm kèmè nadjön bhoeroen alas
 mòn bhinë ngènòm sang kèmè
 pastè paghi sè ngandhoeng
 tötòr lèkas radhin samantrè
 bhoebhar kadhoewö pèsan
 bhön sapèlèèpon
 tötòr pòlè njæ randhö njarè kadjoe
 bhit abhit ardjang aèng
 lèsò tètò ngènòma
8. ènga pètötòra òrèng dhimèn
 [njæ randhö mèn bhönnja manò —
 è bhöbhö bhödö aeng mapan —
 bhringen dhèkòng
 [mano ngabhèr radjö bhön kènè —

- [adjëlèng nji randhö ka bhringen —
dhëkòng
manòna ngabhër ngarapkabh bhölam bhölön
ampon taò randhö mëskèn
bhringen bhönnja manòna
9. pan adjölön njae randhö mëskèn
njarè aèng ladjoe ka bhöbhöna
bhringen dhëkòng nèmò kòpè
è ènòm aèngèpòn
pon è abi satënga kòpè
[è ghöböj bhök kabhök pan —
satënga èpon pon kongsè —
tadhö èsèna kòpè
gëdhö è sabhö pòlè
kòpè kakëngëna
10. kòpè gëdhö bhit abhit è djëlèng
èmbhoe pòlè pon èmbhoe aènga
kala pòlè èkapandhi
pon tadhö aèngèpòn
kòpè kòtòng è sabhö pòlè
klabhön òrèng randhö
tëgës marè lësò
djëlèng pòlè kòpè gëdhö èsè pòlè
aèng èmbhoe sadjün ènèng
pon ondhoer njae randhö
15. —————
—————
—————
dabeg ganti petotor
mapan bada tjareta njempel
kotjapa bada setan
e bringen dekong
nemo aeng e kope geda ponekala
aenga e ese salenagi
ka ijoer kalontongan

16. kalontongan ampon emboe aen
 kope gedda pon egiba setan
 bada se kotjaa pole
 boeroen alas neng goenong
 pan kadoewa pada bibine
 matjan bareng mandjangan
 ase sakalangkong
 ampon adjandji taretan totor lekas
 pada ampon praban sonte
 se ngoda djoe mandjangan
 kadoewa langkong dineng ase
17. doemen tedong apolong kadoewa
 lamon ngakan bareng bae
 mon ngenom bareng ngenom
 pada praban tor pada ase
 matjan ban mandjangan
 adjalan da goenong
 pada entar njare kakan
 ka babana bringen dekong nemo aeng
 bada e gedda ngornjang
18. adjoe matjan ladjoe ngenom dimen
 ampon mare kare saparona
 e enom mandjangan kabi
 pon gemet aengepon
 matjan bareng mandjangan mole
 rontong rontong kadoewa sa —
 keng aseepon
 matjan kalaban mandjangan
 abit abit pon pada ngandoeng kakabi
 pada satenga boelan
19. sadjane ole doepolo are
 sadjane katon kandoenga
 katara moneng kampore
 asabang semo lesa
 tjana matjan djadji anape

- laen laban sabana
 mangken sabang ngandoeng
 robana se boela abas
 mon barinto djoeba ate abandreh
 ta esto ataretan
20. doeli ngotja mandjangan doeh enggi
 kaka emboek matjan pan kaboela
 gi kene da pasamangken
 se ngereng kaka emboek
 enggi koela ta katek tjetjer
 kalamon boela sala
 pasti kaka emboek
 se oneng tengka kaboela dja abandreh
 laban boenten pasti oneng
 sala setor se sala
21. matjan otja mala bender djadji
 dja salaha pasti tao djoegan
 djoe mandjangan ngotja pole
 kaboela kaka emboek
 pon ta njaman rasana kole
 mase ngandoeng onggoe —
 wan rasanepon taboe
 sabab e sadjane radja
 da barama se ngandoenga ta alake
 moehal tada djalanna
22. nadjan ka emboek se boela djeleng
 sabang ngandoeng katara kampora
 bareng soso moneng kabi
 robana laes gidoer
 mon ngandoenga kadiponape
 ngotja pole djoe mandjangan
 malah bender onggoe
 e rasa badan kaboela
 mase ngandoeng mon ngandoeng ta alake
 da barama kantana

23. totor lekas sadjan abit abit
 [sadjan radja kandoenga kadoewa —
 pon ole doe boelan kabi
 tetela ngandoeng onggoe
 dadi ngandoeng ta alake
 [matjan laban mandjangan —
 se etotor
 ka otjapa njae randa baba goenong
 ta ngrasa ngandoeng bae
 njama keneng bekona
24. tada pole se e gabaj goeret
 doekon abas di atas bang abang
 amaen ka randa mesken
 e balaj pada todjoe
 doekon abas ban randa mesken
 [pan pada menah menah —
 ban randaepon
 abit abitna rarasan
 doekon abas ngotja da ka randa mesken
 dika ngandoeng onggoe wan
25. kaget ngotja njae randa mesken
 anapeja meh boela ngandoenga
 pan randa ta andi lake
 tor towa sarta ngolngol
 kapendo pon ta abandreh
 ampon tada djalanna
 kaboela se ngandoeng
 ngotja pole doekon abas
 da nji randa andikani randa mesken
 pasti ngandoeng onggoe wan
26. ngotja pole njae randa mesken
 boeten bae ta ngandoeng kaboela
 nadjan randa ta abandre
 tada djalanepon
 doekon abas pon ngotja pole

- doemen dika ta njata
 taboena se ngandoeng
 [empagi lamon kalowar ta —
 padaha kalaban sabanjana oreng
 aroba a boeroen alas.
27. ngotja enggi njae randa mesken
 doemen ngandoeng pagi mon kalowar
 mandar ta dadia oreng
 pan kaboela ta ngandoeng
 meh ngandoenga djalan ponape
 kotjapa njae randa
 ngotja njae doekon
 enggi sokoran nji randa
 boela amet ni randa otja enggi pon
 mole nji doekon abas
28. totor lekas njae randa mesken
 abit abit pon aradja kandoenga
 nji randa pan tao dire
 kera lema boelan kandoengepon
 enga tjana doekon se dingen
 [doemen terbi sang ana ta —
 arobaa oreng
 arobaa boeroen alas
 abit-abitna sadjane ngradja pendingepon
 angrasa njae randa
29. nangeng mandar se robaa oreng
 mapan tada kabasa mong allah
 sang ana se djoeba tetje
 sanadjan otjana doekon
 pagi terbi ta roba oreng
 moga allah tangalah
 agabaja bagoes
 [mandar robaa manosa njae —
 randa se ngandoeng e sadjane abit
 pon ngandoeng sangang boelan

30. ampon sedeng paraepon terbi
 sake taboe e dalem romana
 agoedjeng goedjeng kadire
 nji randa baba goenong
 tatangga tada nolongi
 kalenger njandar njandar
 terbi anaepon
 kalowar roba barakaj
 ladjoe boeroe entar ka omboet se tenggi
 monggeng temor dadjan
31. ampon etemo barakaj se kene
 [nji randa todjoe laonan adjeleng —
 ana bane oreng
 katemo anaepon
 lolos lodjer ana se kene
 [e totote ka temorna malan —
 tjar ka omboet
 e temo ana barakaj
 njae randa kageton tjenga nengale
 angrasa tjobana allah
32. e pega ana brakaj se kene
 ta e keneng ngaleng e omboetna
 sarta ngotja randa mesken
 mara ana njoso
 atja boeroe pejang mah odi
 mongkor agoes barakaj
 ta adjeleng baboe
 [pedjer boeroe se e pega ta e —
 kenepg ta gelem nembang artate —
 kasmaran se njamanan

4.

တတအံ့၊ တတအံ့၊ tot aan, gekomen tot.

၇၈၆၊ ၇၈၆၊ ၇၈၆၊ haastig.

- 𑀩𑀸𑀓𑀺 plaats;— 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀓𑀺 plaats geven, plaatsen.
 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺 helder.
 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺 verlangen, dorsten.
 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺𑀺 wel aan, als 't u belieft.
 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺 verliefd, bekoorlijk.
 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺𑀺 waar, waarlijk.
 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺 verborgen; 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺 zich verbergen.
 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺𑀺 jammer, jammerlijk.
 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺𑀺 golf.
 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺𑀺𑀺 riet- of grasboschje.
 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺𑀺𑀺 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺𑀺𑀺 beginnen.
 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺𑀺𑀺 omdraaijen: 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺𑀺𑀺𑀺 zich afwenden.
 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺 Mad:- Jav: kr: 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺 omhoog gaan.
 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺 gekookte rijst.
 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺𑀺 op gelijken afstand.
 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺 of 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺 zacht, zachtjes.
 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺 tak.
 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺 in grooten getale, in zwermen.
 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺 tak, loot.
 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺𑀺 jonge vruchten met sambal..
 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺 Mad:- Jav: 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺 Woensdag.
 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺 pot of schaal.
 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺 zwanger, zwangerschap; 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺 zwanger zijn.
 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺 overblijfsel; 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺 wijze van zijn of van doen?
 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺 snijden, schrappen.
 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺 krabben.
 𑀩𑀸𑀓𑀺𑀺𑀺 koelit, Mal; ligchaam, ik.

- ʒəŋŋəŋŋəŋ vruucht van den kèlorboom.
 ʒəŋŋəŋŋəŋŋəŋ uithollen.
 ʒəŋŋəŋŋəŋŋəŋŋəŋ op het hoofddragen.
 ʒəŋŋəŋŋəŋŋəŋŋəŋ verzadigd.
 ʒəŋŋəŋŋəŋŋəŋŋəŋ tepel?
 ʒəŋŋəŋŋəŋŋəŋŋəŋ verschrikt.
 ʒəŋŋəŋŋəŋŋəŋŋəŋ ledig.
 ʒəŋŋəŋŋəŋŋəŋŋəŋ geluk, fortuin.
 ʒəŋŋəŋŋəŋŋəŋŋəŋ het eten in den mond stoppen.
 ʒəŋŋəŋŋəŋŋəŋŋəŋ spijs kooiken, — bereiden.
 ʒəŋŋəŋŋəŋŋəŋŋəŋ gewigt, evenwigt.
 ʒəŋŋəŋŋəŋŋəŋŋəŋ afweeren.
 ʒəŋŋəŋŋəŋŋəŋŋəŋ tegenspoed.
 ʒəŋŋəŋŋəŋŋəŋŋəŋ verzadigd.
 ʒəŋŋəŋŋəŋŋəŋŋəŋ de helft.
 ʒəŋŋəŋŋəŋŋəŋŋəŋ wijze, manier.
 ʒəŋŋəŋŋəŋŋəŋŋəŋ optillen, opheffen.
 ʒəŋŋəŋŋəŋŋəŋŋəŋ Mad: maagd; — Jav: kleinmeisje.
 ʒəŋŋəŋŋəŋŋəŋŋəŋ nijdig, toornig.
 ʒəŋŋəŋŋəŋŋəŋŋəŋ Kw. honderd; Mad: een bepaalde hoeveelheid chi-
 nesche duiten aan een touw geregen.
 ʒəŋŋəŋŋəŋŋəŋŋəŋ ʒəŋŋəŋŋəŋŋəŋŋəŋ ?
 ʒəŋŋəŋŋəŋŋəŋŋəŋ borst; ʒəŋŋəŋŋəŋŋəŋŋəŋ zuigen.
 ʒəŋŋəŋŋəŋŋəŋŋəŋ fout; ʒəŋŋəŋŋəŋŋəŋŋəŋ (uitgesproken Sölöh), beteekent Solo.
 ʒəŋŋəŋŋəŋŋəŋŋəŋ verwisselen, afleggen.
 ʒəŋŋəŋŋəŋŋəŋŋəŋ schoon, fraai.
 ʒəŋŋəŋŋəŋŋəŋŋəŋ overgang.

- 𐄎𐄎𐄎 als of, het schijnt.
 𐄎𐄎𐄎𐄎𐄎 zwak.
 𐄎𐄎𐄎𐄎 vlug; 𐄎𐄎𐄎𐄎𐄎, toeschieten.
 𐄎𐄎𐄎𐄎𐄎 𐄎𐄎𐄎𐄎𐄎𐄎 sterk verlangen.
 𐄎𐄎𐄎𐄎 𐄎𐄎𐄎𐄎𐄎 Jav: 𐄎𐄎𐄎𐄎
 𐄎𐄎𐄎𐄎𐄎𐄎 spoor.
 𐄎𐄎𐄎𐄎 vol.
 𐄎𐄎𐄎𐄎𐄎𐄎 hoog.
 𐄎𐄎𐄎 in flauwte.
 𐄎𐄎𐄎𐄎𐄎 𐄎𐄎𐄎𐄎𐄎𐄎 zich afkeeren.
 𐄎𐄎𐄎 verkorting van 𐄎𐄎𐄎𐄎 en, terwijl.
 𐄎𐄎𐄎 buikgordel.
 𐄎𐄎𐄎 𐄎𐄎𐄎𐄎𐄎 zich baden.
 𐄎𐄎𐄎𐄎 aarden pot.
 𐄎𐄎 digtbij, spoedig.
 𐄎𐄎𐄎 lekker, op zijn gemak.
 𐄎𐄎𐄎𐄎 geld, kleingeld; 𐄎𐄎𐄎𐄎𐄎 betalen.
 𐄎𐄎𐄎 eten.
 𐄎𐄎𐄎 Mad. = Jav. Kawi, gij.
 𐄎𐄎𐄎 zelf, van zelf.
 𐄎𐄎𐄎𐄎 geneesheer, priester.
 𐄎𐄎𐄎 fatsoen.
 𐄎𐄎 of, indien.
 𐄎𐄎𐄎 noordwaarts.
 𐄎𐄎𐄎 lig- of zitplaats van bamboe.
 𐄎𐄎𐄎 𐄎𐄎𐄎 jongere broeder of zuster.
 𐄎𐄎𐄎 Arab: Mad: onmogelijk.

- ηειρην siriĥ te zamen gebruiken; verwant aan
 Arab: geschenk?
 ειζιν moge het zijn.
 ηειρημι de borsten eener vrouw voor de zwangerschap.
 ειρηνην bevreesd.
 ειραυ gaar, rijp.
 ειρηλα als of, het schijnt.
 ειρηνην verkoopen.
 ηειρηται rigting, naar iets toe.
 ηρηνην dichten, zingen.
 ηρηνην slaan, ranselen.
 ηρηνην slap.
 ηρηνην aardēn pot.
 ηρηνην pisang; ηρηνηνην pisang kloetoeck.
 ηρηνην zich wentelen.
 ηρηνηνην niets overlaten.
 ηρηνην vallen, uitvallen.
 ηρηνην toorn, toornig.
 ηρηνηνην overspel bedrijven, een minnaar hebben, den
 bijslaap uitoefenen.
 ηρηνηνην wild dier.
 ηρηνηνην leguaan.
 ηρηνηνην verliefd; Jav. ηρηνηνην
 ηρηνηνην ηρηνηνηνην overgieten, overstorten.
 ηρηνηνην tabak.
 ηρηνηνην ηρηνηνηνην plaag, heproeving.
 ηρηνηνην vliegen; ηρηνηνηνηνην heen en weder vliegen.

ανουρηγ, het voorhuis; Jav: gandâ.

ανωρ, Mad:- Jav: ανωρ, alles waar iets in wordt gedaan.

ανων, met meerderen weggaan, uit elkander gaan.

ανων, stam, tronk.

ηκων, schitterend, uitstekend.

ηκων, ηκωνηγ, tandeloos.

ανων, of ανων, vliegen.

NAAMLIJST

VAN

AL HETGEEN DEN SAVOENEES TOT ONDERHOUD EN VERAANGENAMING DES LEVENS WORDT GESCHONKEN ENKEL DOOR DEN „KEPOEÊE DOEÊE” — BORASSUS FLABELLIFORMIS —

(Lontar)

EN

eenige aantekeningen betreffende de geschiedenis der Savoenezen.

DOOR

M. T E F F E R.

I.

- 1 hobi doeêe
- 2 habatenai
- 3 kebiha

ter verkrijging van het suikerhoudend vocht „doeêe”.

- 4 tekoeha
- 5 tekoeha
- 6 heboro

groote en kleine zeef voor groote en kleine hoeveelheden „doeêe,” de *heboro* dient tot reiniging van de „*habatenai*” No. 2.

- 7 donahoe
- 8 domee geroe
- 9 eidokeedoha

voor levensonderhoud enz.

10	haba nginoe	}	drinkschaal, bord en lepel.
11	kerigi		
12	rou-hoeroe		
13	kenoto kenana	}	sirimand, tabaksdoosje en tabaksdoos voor tabaksvoorraad.
14	kepeta rounâi		
15	ana kabi		
16	dépi	}	slaapmatje, hoofdpeluw en zetel.
17	nêloe		
18	keelekki		
19	dari wakki	}	gordel, zooals alle Savoenezen gaarne gebruiken bij hét beklimmen van den kepoëe doeëe; men hecht men er aan vast, al wat men in de kroon van den boom noodig heeft.
20	hopi toedi		
21	haba		
22	hegoedoe	}	hoofdbedekking en schoeisel
23	hegoedoe koetoe		
24	helapa		
25	dari djara	}	paardentuig en bindtouw; vervaardigd om er een varken en een haan mede te binden.
26	dari wawi		
27	dari manoe		
28	hidi	}	strijdveder, hoofdsieraad en schild; deze voorwerpen worden gebruikt bij de jaarlijksche spelen.
29	rou poggi		
30	tami		

31 hopee	}	twee manden en één juk. De eenige voorwerpen waarin men iets draagt.
32 hopee		
33 epa doeë		
34 pepa	}	voor 't vervaardigen van alle touwen vlechtwerk.
35 rou-keli		
36 rou-keli		
37 kepepe	}	toovermiddel, presenteerblaadje.
38 nadou roukeli		
39 wokekee		
40 kedoeboe keli	}	de toewak in doorbreuk, in plank, en het merg.
41 blakeli		
42 hoeni keli		

II.

Onder de *kleine Soenda-eilanden* gelegen tusschen 115—127° oosterlengte en 8—11° zuiderbreedte worden, welligt door sommigen, de *Savoe-eilanden* in de *Residentie Timor*, wegens onbeduidendheid van omvang en onvruchtbaarheid van den bodem, onder de minst belangwekkende gerangschikt. Edoch bij nadere beschouwing zijn ze der aandacht wel waard. Onder de *Savoe-eilanden* verstaan de *Savoenezen* zelf, de *drie* kleine eilanden, gelegen tusschen 121—122° oosterlengte en 10—11° zuiderbreedte. *Rai Hawoe*, *Rai Ranijoewa* en *Rai Dana*. Het maleisch sprekend gedeelte der *Savoe-bevolking* noemt deze eilanden *Savoe*, *Randjoewa* en *Dana*, en daarom is de officieel geworden naam „*Savoe*” geheel gewettigd; en dit te meer omdat men het voor zeker mag aannemen dat de oorspronkelijke naam — bij de oorspronkelijke bewoners — *niet Hawoe*,

maar werkelijk *Savoe* is geweest; dit blijkt bij nauwkeurig onderzoek zoo duidelijk, dat er geen twijfel overblijft. De tegenwoordige *Savoenezen* toch zijn gewoon om steeds de *s* met de *h* te verwisselen en maken alzoo van *Savoe*, *Hawoe*; van *Soemba*, *Hoeba*; van *Solor*, *Holo*, enz. enz. In het woord *Savoe* veranderen zij dus nog bovendien de *v* in *w*; in 't woord *Soemba* laten zij de *m* geheel weg en in 't woord *Solor* wordt de *r* ook nimmer gehoord. Dergelijke vrijheden veroorloven de *Savoenezen* zich steeds, waar hun de *zuivere uitspraak* van eenig woord ook maar de minste moeite oplevert of inspanning vraagt. Zij kunnen wel zuiver en goed ieder woord uitspreken, maar alligt verwisselen zij de *s* in *h* en de *h* weder in *s*, en laten meestal overal letters weg of voegen er bij, al naar dat zij dit 't gemakkelijkst vinden.

Van de drie genoemde kleine eilanden is *Savoe* het grootste en belangrijkste, omdat het zich in den loop des tijds met de bewoners van enkele omliggende eilanden in eenige betrekking stelde. Het eiland *Randjoewa* bleef meer geïsoleerd, werd meer de volgzaam dienaar van *Savoe* en speelt daardoor eene geheel ondergeschikte rol. Het niet bewoonde eiland *Dana* is slechts in zoover van eenig belang dat het eene groote menigte geiten oplevert die vooral de bewoners van *Randjoewa* van tijd tot tijd komen afhalen. Volgens sommigen was *Dana* voorheen bewoond en is het kleine vee de nalatenschap der thans uitgestorven bevolking.

Aangezien het eiland *Randjoewa*, wat betreft de gesteldheid van den bodem, de productie en de bevolking nog weder een *miniatur* mag genoemd worden van het reeds zoo kleine eiland *Savoe*, zal het, om niet in herhaling te vervallen, slechts noodig zijn om van *Savoe* alleen een behoorlijk overzicht te geven, waarna het gemakkelijk zal vallen om den rang te bepalen die de *Savoe-eilanden* en

derzelver *bewoners* hebben in te nemen in de rij der *eilanden en volken*.

De oppervlakte der beide bewoonde *Savoë eilanden* gaat hoogst waarschijnlijk niet te boven de helft der *provincie Frieland*, terwijl de bevolking p. m. op 15.000 zielen mag worden geschat.

Hoe *klein* ook in omvang en hoe *gering* in zielental, toch hebben de *Savoë eilanden*, in betrekking tot derzelver bewoners, eene geschiedenis, die niet van alle belang ontbloot is. Ligt de oorsprong van vele eilanders meermalen geheel in het duister, van de bewoners der *Savoë eilanden* kan dit niet gezegd worden, zoodat, wanneer de latere bevolking van *Savoë* slechts eenige chronologische aantekeningen had weten te houden, jaar en dag zouden zijn aan te geven, waarop de voornaamste gebeurtenissen op deze eilanden plaats grepen.

Naar luid der meest vertrouwbare berigten, stammen en *Randjoenezen* en *tegenwoordige Savoënezen* allen af van éénen gemeenschappelijken vader, genaamd *Kieka*, die door allen gehouden wordt voor *Randjoewa's* éérste bewoner.

„Wij zijn kinderen van *Kieka*”. „Wij komen van *Randjoewa*”; dit is het gelijkkluidend berigt van *alle hoogbejaarden* op het *eiland Savoë*. Na zeer omslagtig onderzoek werd mij het ondervolgende medegedeeld als zijnde zoo letterlijk mogelijk de geschiedenis der *tegenwoordige Savoë bevolking*.

„De afstammelingen van *Kieka* hebben zich op *Randjoewa* voortgeplant tot in het *zevende geslacht*, voor zij met het *eiland Savoë* in aanraking kwamen. Een der familieleden uit dit *zevende geslacht*, *Ngara Rai* genaamd, stak — men meent naar aanleiding van familietwist — vergezeld van zijne vrouw, naar het *eiland Savoë* over. Zij vonden *Savoë* reeds bevolkt en de bevolking vereenigd in *kampongs* wonende. Deze *eerste bevolking* had zich verdeeld naar hare stamhoofden in *negen kampongs*, waarvan vijf

ten Oosten en vier ten Westen van het tegenwoordige *Seba* gelegen waren. Die kampongs werden genaamd: *Jerroe*, *Torri*, *Kokki*, *Dikki* en *Bellajella* ten Oosten, en *Keddoewa*, *Deewa*, *Tadja* en *Oema* ten Westen.

Ngara Rai en diens vrouw werden bij deze oorspronkelijke bewoners van het eiland *Savoë* vriendelijk en gastvrij ontvangen. Zij vonden er alle mogelijke hulp die zij in den toestand van vreemdelingen behoefden, zoodat *Ngara Rai* aan geen terugkeer naar *Randjoewa* dacht. De oorspronkelijke bewoners — zeggen de ouden — waren *hoogst vredelievend* en *zeer arbeidzaam* van aard. Zij hadden ieder geschikt plekje — van het onvruchtbaar eilandweten op te sporen en te benuttigen. Het weinige water, waarover te beschikken viel, hadden zij weten te leiden ter bevochtiging van het geplante en gerooide, en langs dezen weg het onherbergzame *Savoë* tot eene meer geschikte verblijfplaats voor menschen weten te maken. Hetgeen de ouden van deze oorspronkelijke *Savoënezen* mededeelen doet denken aan de rustige, vredelievende en arbeidzame *Alfoeren* van het eiland *Boeroë*.

Ngara Rai werden kinderen geboren. *Miha* een zoon en *Aloe* eene dochter. Deze broeder en zuster huwden met elkkaar omdat de kinderen der oorspronkelijke bewoners niet in den smaak vielen van *Ngara Rai's* kroost. Uit dit broeder- en zusterpaar werd geboren *Tjee Miha*, die in eene dergelijke vereeniging, behalve de dochters, acht zonen verwekte. Onderlinge oneenigheden, meent men, waren oorzaak dat de afstammelingen van deze acht broeders later hier en daar een ander of beter heenkomen zochten. Het geslacht van *Ngara Rai* had zich in betrekkelijk korten tijd zeer uitgebreid, zoodat ten tijde van *Wai-Wakka* behoefte aan grondbezit begon te ontstaan. Onbebouwde grond was er nog genoeg voorhanden, maar om dien behoorlijk te *ontginnen*, zou veel moeite en inspanning kosten niet alleen, het vruchtgebruik zou zich nog lang

doen wachten. *Matalai* begon het moede te worden. Wel genoot *Ngara Rai's* geslacht nog steeds gastvrijheid; wel had dit geslacht van zeer veel vrij gebruik, zoo veel de omstandigheden het toelieten; wel deelden de oorspronkelijke bewoners mede, zooveel zij konden, van al datgene wat zij met zoo veel noeste vlijt hadden aangelegd en met volharding bearbeid; maar aan wegschenking van dat aangelegde en bebouwde zouden de oorspronkelijke bewoners zeker wel nooit hebben gedacht. *Matalai* begon daarom op middelen te zinnen en werd *alzo* de weldoener van ons geslacht — *zóó* zeggen de ouden. — Aan enkelen openbaarde hij zijn voornemen, en onder strikte geheimhouding werden wapenen vervaardigd, geheel voldoende om het doel te bereiken. Daarna werd aan 't geslacht van *Ngara Rai* het gansche geheim geopenbaard en het voorstel gedaan om de oorspronkelijke bewoners uit te roeiën ten einde in het ongestoorde bezit te geraken van al het bestaande. Het voorstel vond bijval en werd al ras ten uitvoer gelegd. De domme bevolking — zeggen de verhalers — had niets vermoed, had ook nooit aan wapentuig gedacht, en dus, geheel onvoorziens overvallen, kon ze gemakkelijk worden afgemaakt. Het goede overleg van *Matalai* werd met goeden uitslag bekroond, en wij werden bezitters van al het bestaande. De ontcomenen werden later nagezet, opgespoord in hunne schuilplaatsen, gevangen genomen en bij tegenstand afgemaakt. De gevangenen werden als *slaven* verkocht, of als *artikel van ruilhandel* gebezigd, totdat de laatste oorspronkelijke bewoner voor goed was vergaan en nimmer meer eenige aanspraak zou kunnen doen gelden.

Dus was het *einde der oorspronkelijke* en het *begin der tegenwoordige Savoenezen*.

Nu ging men aan 't verdeelen van den buit en stamsgewijs werd ieders toekomstig erfdeel aangewezen. De verdeeling echter voerde tot nieuwen strijd, zoo dat *Ma-*

talai zich genoodzaakt meende te zien, ook tegen de broederstammen, zijne wapenen aan te wenden. Van *rustig* bezit was nu *voortaan* geen sprake meer. De *vijf broederstammen*, die zich noemden naar de *vijf zonen* van *Wai Wakka*, en *Dara Wai*, *Lakki Wai*, *Wara Wai*, *Kollee Wai* en *Jakka Wai* genaamd, voerden van af den tijd der verdelging van de oorspronkelijke bevolking onafgebroken krijg met afwisselend geluk tot in September van het jaar 1872." Van af het *begin* van hun *volksbestaan* dus, hadden de tegenwoordige *Savoenezen* al heel weinig gelegenheid om het zoo genaamd veroverde eiland, in denzelfden toestand, als waarin zij het tot het hunne maakten, te behouden; veel minder nog kon gedacht worden aan verder cultiveren van den schralen bodem. Het bestaande werd deels verwoest, deels zoo verwaarloosd dat er nauwelijks meer eenige sporen van zijn aan te wijzen. Ontzag voor des anderen eigendom, werd, door de onafgebroken strooptochten, eene bijna geheel ongekende zaak, en *onbestendigheid* en *ongedurigheid* moest noodwendig het kenmerkende worden van het *karakter* der *tegenwoordige bevolking*; en het is dus geen wonder dat zij zich leerde generen, bijna uitsluitend met het vocht van den *„kepoëe doeëe.”*

Sommige wijzen zeggen, dat de mensch, die de minste behoeften heeft, de gelukkigste is op aarde. Gaat deze stelling op, dan zijn de *tegenwoordige Savoenezen* ongetwijfeld de gelukkigste menschen op den *ganschen aardbodem*. Immers, geen volk is er tot nogtoe gevonden, dat zóó *weinig* behoeften heeft. Slechts eene betrekkelijk kleine hoeveelheid *vocht* van den zoo even genoemden boom, het zij in den vorm van verzadigd suiker water, of van siroop, is voldoende voor zijn voedsel voor een geheelen dag. Mogen de *Savoenezen* ook al nu en dan op een weinig rijst of djagong zich vergasten, hun hoofdvoedsel blijft werkelijk het *„kepoëe doeëe vocht”*, dat weiachtig van kleur en *niet onaangenaam* zoetsmakend is.

En zoo komen wij als van zelf tot de bespreking, van hetgeen de schrale bodem op het eiland *Savoe*, ook thans nog, na zoo langdurigen strijd, den tegenwoordigen bewoners voor hun levensonderhoud aanbiedt.

Op het *kleine onvruchtbare eiland* — zonder plantsoen of boschaadje, trekt de *kepoeëe doeëe* — *borassus flabelliformis* — met zijn zeer hoogen stam en betrekkelijk kleine kroon het eerst en het meest de aandacht, omdat deze boomsoort in zoo grooten getale op het, [behalve deze palmsoort,] bijna boomlooze eiland wordt aangetroffen. Zonder aanplant, of de minste verzorging, boort zich de *kepoeëe doeëe* door den gedeeltelijk rots-, gedeeltelijk kalkaardigen bodem, plant zichzelf onafgebroken voort, komt te gemoet in al de behoeften van den *tegenwoordigen Savoenees*, en is hier door inderdaad de levensboom, op het kleine eiland, voor *mensch en vee*; want niet slechts de *menschen maar ook hunne varkens en honden* enz. worden dag aan dag gevoed, enkel met het *vocht* van den *kepoeëe doeëe*, dat eene groote hoeveelheid suikerdeelen bevat, van daar zoo voedzaam is, en bij verkooking als zeer spoedig tot *siroop* wordt gevormd.

Het eigenaardige van den *kepoeëe doeëe* op *Savoe* is, dat hij, al naar mate het luchtgestel heeter en de aardbodem drooger wordt, zijne suikerhoudende vochten al milder en milder doet vloeïen; en aan het einde van de drooge mousson is de *doeëe* in zoo groote hoeveelheid verkrijgbaar, dat men van den overvloed dezer *doeëe (vocht) siroop* kookt, die dan in de volgende regenmousson dienst doet, zoo als de winterprovisie in de koudere luchtstreeken; want in de regenmousson is de *doeëe* al minder en minder verkrijgbaar, naar mate de aardbodem vochtiger wordt.

Doch niet enkel tot voeding maar ook tot huisvesting biedt de *kepoeëe doeëe* den *Savoenees* al wat hij daarvoor behoeft. De *kepoeëe doeëe* vervangt alle timmerhout, dat op de *Savoe-eilanden* in 't geheel niet aanwezig is. Zijn bijna

zuiver cilindervormige stam leent zich zonder veel moeite tot stijlen voor de eenvoudige woningen, en bij eenigen meerderen arbeid ook tot smalle planken uit den buitensten omtrek van den cylinder. Planken uit de doorsnede van den cylinder, zijn niet denkbaar, daar het merg te week en te groot is van omvang; de doorsnede levert slechts sparren en latten op; het merg dient tot niets. Het *blad* van den *kepoeëe doeëe* is de gewone bedekking der huizen en weerstaat regen en zonneshijn, veel beter en duurzamer dan de overal elders gebruikt wordende atap. Voor *hoofdsieraad* en *hoofddekkel*, voor *zon-* en *regenscherm* bewijst de *roudoeëe* (het blad van den *kepoeëe*) almede zeer goede diensten.

Maar niet alleen *voedsel* en *woning*, *hoofdsieraad* en *beschutting* tegen *zonnebrand* en *gure regenvlagen*; veel meer nog heeft de *kepoeëe doeëe* voor den *Savoenees*, ten beste; ja *alles*, wat hij verder tot veraangenaming zijns levens behoeft, wordt hem zelfs rijkelijk geschonken door dezen *kepoeëe doeëe*. *Aidohkee dohee* (smaakvolle azijn) wordt, waar men dit voor feestelijke gelegenheden wenscht tot bereiding van spijzen, *alligt* verkregen. Zoo maakt men ook met weinig moeite van de *donahoemou* (*siroop*) eene goed smakende bruine suiker, die de *Savoenezen domeegeroe* noemen. De *woekeli* (de jonge vrucht) is almede eene aangename versnapering voor *mensch* en *vee*; niets slechts varkens en honden, maar zelfs paarden en karbouwen azen er op. De *aidohpeedoe* biedt den *Savoenees* een smakelijken volksdrank, dien hij zich door geringe moeite verkrijgt. Sommige *Savoenezen* leven enkel van dezen *aidohpeedoe*, die wel eenige overeenkomst heeft met sommige europesche biersoorten.

Legt men zich ter ruste neder, ook dan weer bewijst de *dépi* en *néloe* (slaapmat en hoofdpeluw gevlochten van *roudoeëe*, ('t palmblad) uitstekende diensten; ja zelfs van *borden* en *drinkschalen* en *lepels* enz. enz. voorziet de *kepoeëe doeëe* den bewoner dezer eilanden. Ook alle paardentuig,

alle soort van touw en vlechtwerk wordt mede van de *épa* (steel v. d. waaier) en *roudoeë* ('t blad van diën steel of tak) vervaardigd. De *doosjes* en *mandjes* door de *Savoewrouwen* gevlochten, vervangen zeer geschikt de *trommels* en *kistjes* bij andere eilanders in gebruik; ja, ook voor kinderen, geeft ten slotte, de *kepoëe doeë* nog speelgoed ten beste.

Zoo voorziet dan de *kepoëe doeë*, de aan het oog zoo weinig bekoorlijks biedende *horassus flabelliformis*, met zijn zeer hoogen, schijnbaar uitgedroogden en als door 't vuur verzengden stam, met zijne betrekkelijk kleine, ijle en waaiervormige kroon, den, door de natuur niet rijk bedeeden *Savoenees* werkelijk van *alles* wat hij voor levensonderhoud behoeft, want ook hetgeen hem de *kepoëe doeë* uit zijnen aard niet geven kan, dat kan de *Savoenees* zich aanschaffen door niet den overvloed des booms ruilhandel te drijven. Ja, ook voor den kleinen *ruilhandel* van den *Savoenees* biedt de *kepoëe doeë* het noodige; want voor *siroop*, *matjes*, *doosjes* en nog ander *vlecht-* en ook *touwwerk* wordt de *kapas* ingeruild, die de vrouwen behoeven, voor 't *weeven* van kledingstukken, voor haar zelve, hare mannen en kinderen. Inderdaad het leven van den *Savoenees* is al *weinig omslagtig* en *weinig arbeidvorderend*.

Dat aan den *Savoenees* de *kepoëe doeë* boven al dierbaar is laat zich, na 't boven gemelde, gemakkelijk denken. Bijna zonder eenigen arbeid — ten minste zonder bijzondere inspanning — *voeding*, *woning*, alle mogelijke *kuisraad*, *versnapering*, *volksdrank*, *paardentuig*, *speelgoed* enz. enz. ja zelfs *kleding!*—die men met smaak sierlijk om de leden weet te plooiën — te bekomen, van dien eenen boom, is inderdaad voor den *Savoenees* een *faveur*, dat alle andere voorregten geheel op den achtergrond plaatst. Van daar dan ook te verklaren, dat *alle inspanning vorderende arbeid* bij *Savoenezen* minder gewild is. Maar bovendien wordt ook meerdere arbeid niet bijzonder aangemoedigd, omdat

men vrij algemeen gewoon is elkaar de dingen afhandig te maken. De geest van *Matalai* is zoo door merg en been gedrongen, dat men het instinctmatig in elkâar vooronderstelt, daardoor te worden beheerscht. Hetgeen de oogen zien en wat ze voor zich wenschen te bezitten, eigenen zij zich eenvoudig toe. Zoolang die geest heerschende is, kan er van meerdereñ lust tot arbeid, dus ook van levendig handelsverkeer, geen sprake zijn. Wanneer de prikkel van oorlogvoeren eenigen tijd zal gedooft zijn, wordt men op *Savoë welligt* minder ongedurig en krijgt men ook langzamerhand eenig denkbeeld van eigendomsregt. ————— En al hetgeen verder meer van de *Savoë-eilanden* en *derzelver bewoners* door mij zou kunnen worden vermeld, is reeds door verschillende andere rapporteurs medegedeeld. — De *volksgeschiedenis*, zooals die, door de oudste *Savoënezen* zelf, werd medegedeeld, is meen ik nieuw, en het *veelomvattend nut* van den *kepoëe doeë* voor den *tegenwoordigen Savoënees*, niet zoo geheel bekend. Al wat voor de tegenwoordige bevolking belangwekkend is ligt opgesloten in de *twee* woorden: *Matalai* en *Kepoëedoeë*."

AANTEEKENINGEN

TOT DE BIJDRAGE VAN DEN HEER

T E F F E R,

OVER HET

E I L A N D S A V O E,

DOOR

H. C. H U M M E.

De Savoenezen leeren zeer moeilijk andere talen spreken. Het weglaten van den laatsten medeklinker is zelfs zoo sterk, dat men dit in elke lettergreep van een woord doet. Zoo zeggen zij bijvoorbeeld voor meester: *mè-tè*; voor opziener: *o-si-nè*; voor oewang: *hoewa*; voor kantoorpost: *kato-po* enz.; waardoor een oningewijde hen dikwerf moeilijk verstaat, als zij maleisch spreken.

Niettegenstaande het luije, gemakkelijke leven, dat de Savoenezen in hun land leiden, kan men toch niet zeggen, dat hun aard en karakter daarmede in overeenstemming zijn.

Zeer vele Savoenezen verlaten hun eiland, om elders een meer werkzaam leven te zoeken en daardoor wat te verdienen, waartoe hun de gelegenheid te huis niet wordt aangeboden.

Allen die ter hoofdplaats Koepang koeliewerk verrigten zijn bijna uitsluitend Savoenezen; het korps gewapende policiedienaren alhier bestaat voor twee derden uit Savoenezen, die zich met lust toeleggen op de oefeningen in

den wapenhandel; ook de meeste oppassers en de opvarenden der kruisbooten zijn Savoenezen.

Door gebrek aan opleiding en aanraking met meer ontwikkelden is hun verstand zeer beperkt; doch, mogen zij al in hun land niet geleerd hebben het eigendom van anderen te eerbiedigen, hier maken zij zich zelden aan diefstal schuldig.

Zij zijn over 't algemeen klein van taille en rank gebouwd, doch gehard tegen vermoeienissen.

De Savoenezen hebben in dezen archipel algemeen den naam van dapper te zijn tegenover den vijand; doch ik ben geneigd die reputatie eene geïsurpeerde te noemen.

Het schijnt dat hunne veroveringen op *Soemba* aanleiding hebben gegeven tot dien naam.

Onder de leiding van een vroegeren Radja van *Seba* (de grootste provincie van 't eiland *Savoe*), die werkelijk blijken heeft gegeven van persoonlijken moed en ondernemingsgeest, zijn een handvol Savoenezen naar 't groote doch zeer schaars bevolkte eiland *Soemba* overgestoken en hebben dáár een kolonie gesticht, na de bewoners dier streek te hebben verdreven.

Indien men echter de schuwheid en lafhartigheid van den Soembanees kent, die, nimmer zijn eiland verlatende, elken vreemdeling als een gevaarlijk wild dier beschouwt, waarvoor hij al spoedig de vlugt neemt; dat de Soembanees toen het effect nog niet kende van het vuurwapen, waarvan de Savoenezen voorzien waren; dan verliest dat heldenfeit, als zoodanig althans, veel van zijn waarde.

Thans hebben de Savoenezen drie vestigingen op 't eiland *Soemba*, waarvan één nabij ons établissement te *Kabaniroë*. Op deze wijze dienen zij tevens tot bescherming der Europeesche ambtenaren tegen de trouwloosheid der Soembanezen.

AANTEEKENINGEN

OVER DE

HOOFDTEMPELS

IN

KEDOE EN DJOCJOKERTA.

DOOR

R. H. TH. FRIEDERICH.

De tempels van Boro Boedo, Mendoet, Prambanan en Plawassan, benevens vele van mindere beduiding aan den voet van den Merapi gelegen, behooren tot dezelfde kunstperiode, en wijzen ons een eigenaardig amalgama van twee Hindoe-godsdiensten aan, dat, volgens de jaartallen van eene reeks van inscriptiën uit de omstreken dier tempels, voornamelijk tusschen de jaren 746 en 870 na Çaka gebloeid heeft, echter waarschijnlijk wel een paar eeuwen vóór het eerste jaartal en ook nog een geruimen tijd na het laatste zal bestaan hebben.

In dien tijd was het Boedhisme de meer begunstigde godsdienst, hoewel het Çivaïsme niet verdrongen was en vooral door de massa van het volk gekoesterd werd.

Deze tot nu toe niet erkende daadzaak blijkt uit de vergelijking der vier bovengenoemde tempels of tempelgroepen.

Men kan noch Boro Boedo, noch Prambanan of Plawassan zuiver Boedhistisch noemen, hoewel de Çivaïtische goden in de drie hoofdtempels (Boro Boedo, Tjandi Sewoe

en Plawassan) als ondergeschikte personen verschijnen, en onder de grootere tempels alleen Loro Djongrang als een zuiver Çivaïtischen tempel moet beschouwd worden.

Tjandi Sewoe en Plawassan komen én in bouworde én in het afbeelden van eene nog niet bepaalde Godheid, die wij vooreerst Batara Goeroe zullen noemen, volkomen overeen: hij verschijnt op deze twee plaatsen, even als in Boro Boedo, in eene ondergeschikte positie — te Boro Boedo in de buitengalerij voor men, de trappen op, in het eigenlijke heiligdom doordringt.

Alleen te Plawassan vindt men *niet Çivaïtische*, echter ook *niet bepaaldelijk Boedha-beelden*, tot in de kamers der twee tempels, die zich bevinden op de twee heuvelen in het midden der geheele groote tempelgroep.

Mendoet geeft van binnen eene zuivere Boedhistische groep. Boedha in het midden leerende, ter regterzijde van hem een gekroond persoon, die het teeken van het Boedhistische geloof, *een kleinen Boedha, in het hoofdtooisel heeft, terwijl de derde*, ook een gekroond persoon, overigens geheel overeenkomende met No. 2, *dat teeken niet bezit*, dus een convertendus was. Dit herinnert zeer duidelijk aan de Boedhistische legende van de bekeering van twee vorstenzonen uit het geslacht der Çâkjas door Çâkijamuni Boeddha); zie Burnouf, Introduction à l'histoire du Buddhisme.

Ook de toegang tot het Adyton vertoont Boedhistische scènes. Niet zoo is het gesteld met de buitenzijde, waar ten zuiden Çiva, ten westen Vishnoe (?) of Brahma, ten noorden Doerga voorgesteld zijn: terwijl nu hier op de buitenzijde de voorname goden der Çivaïten daargesteld zijn, is de buitengalerij van Boro Boedo opgevuld met Batâra Goeroe, eene welwillende godheid, die geen van de gewone attributen van Çiva, Vishnoe of Brahma voert, maar alleen den *rijzenden Lotus*, die ook aan de Boedhisten behoort, in de linker hand houdt en ter regter

zijde een komfoor met opstijgende vlam heeft, terwijl van iedere zijde eene dienaars hem met den *tjamara* (waaijer) bedient. Op de hoeken en naast de portalen der buitengalerij verschijnt buitendien nog Kâla met getrokken zwaard.

De in de sculpturen van Prambanan overal verschijnende staande Godheid met âtâpatra en lotus beantwoordt blijkbaar aan den Batara Goeroe van Boro Boedo.

De Godheid nog voorkomende te Plawassan in de hoofdtempels, die zich in menigte in steen en metaal in de omstreken bevindt, b. v. bij den Heer Klaring, en die ook in het Bataviaasch Genootschap aanwezig is, houd ik voor een gewijzigden vorm van den bovengenoemde (zie echter beneden); ook hij is eene vriendelijke Godheid, zonder attributen behalve den lotus, zijn regter voet rust op een van beneden zijn zetel oprijzenden lotus, terwijl het linkerbeen op gewone wijze onder het lijf geslagen is.

Vroeger was ik genegen deze Godheid ook voor Çiva te houden, echter mist hij te eenenmale alle attributen van het Brahmaansche Pantheon en kenteekent zich alleen door den Lotus ter zijde en onder den regtervoet, en dit alleen geeft weinig aanspraak hem voor een Çivaitisch persoon te houden, zijnde de Lotus, even als de Açoka, en voor Brahmanen en voor Boedhisten heilig.

Het amalgama van Brahmanisme en Boedhisme kenteekent zich het duidelijkst in de drie bovenste binnengalerijen van Boro Boedo. In de eerste binnengalerij is de geschiedenis van Çakijamoeni van af de verkondiging zijner nederdaling in Indra's hemel tot zijne Boedhahwording met eenige tafereelen uit zijn leven als Boedha afgebeeld.

De eerste dertien tafereelen in de 2^e galerij stellen ook nog Boedha als leeraar met scholieren voor; daarna echter schijnt het als of er een konkordaat tusschen de verschillende godsdiensten gesloten ware; eerst verschijnen,

in drie tafereelen Boedha, Vishnoe (Batara Goeroe) en Çiva naast elkander en daarop volgen pêle-pêle Boeddhistische groepen en afbeeldingen van Çivaitische godheden.

Eerst in de vierde galerij is Boedha wederom overheerschend, maar de verklaring der tafereelen in die galerij (zooals ook in de derde) is moeilijk, daar een groot gedeelte van de benedenste figuren achter het opgehoopte zand bedolven is.

In de eerste galerij reeds, verschijnen ook al Brahmaansche Goden b. v. Garoeda, maar niet in afzonderlijke tafereelen. De drie concentrische kringen van Boeddha's, die in kooijen zitten, zijn bijzonder karakteristiek; jammen dat er maar één nog in zijn geheel is bewaard gebleven.

Deze wijze van rangschikking vindt men in de, volgens het plan van den aanleg, analoge tempels van Prambaman en Plawassan niet weder.

Daarentegen vertoonen deze eene viervoudige enceinte van tempeltjes of Boeddha-huisjes, die onder elkander door gebeeldhouwd muurwerk verbonden waren, beantwoordende aan de vier galerijen van Boro Boedo. (Men denke ook aan de op elkander volgende ringmuren der paleizen (kraton's) van inlandsche vorsten.)

De evengenoemde galerijen liggen boven elkander, en ook hierin moet misschien een godsdienstig denkbeeld worden gezocht; de enceintes van den hoofdtempel te Prambanan en van de tempels op de twee heuvelen van Plawassan (N. B. voor de heiligdommen is ook hier eene verhoogde plaats gekozen) daarentegen konden wegens het effen terrein niet rijzende vervaardigd worden.

In Prambanan zijn de eerste en tweede enceintes dicht bij elkander; daarop volgt eene tusschenruimte, in het midden waarvan, op ieder der vier zijden van den tempelgroep, twee tempel huisjes of beter Boeddha huisjes hebben gestaan, en wel naast den weg die naar het hei-

ligdom leidt; deze vier wegen beantwoorden aan de vier trappen te Boro Boedo.

Eene kleine opklimming bestaat er ook, en de weg was geheel opgetrokken van trachiet steenen, die eenige trappen vormden. De 4^e galerij is nabij den hoofdtempel.

Plawassan is zoo begroeid met alang-alang, dat men alleen de plaatsen en de rangschikking der tempelhuisjes in de enceintes heeft kunnen opsporen.

De daar eveneens als te Prambanan nog aanwezige Boeddhabeelden, die blijkbaar in eenen nieuweren tijd op eene plaats bijeengebragt zijn, terwijl weinig andere Godenbeelden worden aangetroffen, geven het bewijs dat de tempelhuisjes, even als die te Prambanan, allen een op gewone wijze zittenden Boedha en waarschijnlijk niets verder bevat hebben.

In de hoofdtempels te Plawassan zijn, zoo als ik boven zeide, nog beelden, die ik als een vorm van Batâra Goeroe wilde beschouwen. Deze komen echter in gedaante, houding en versierselen overeen met de twee gekroonde personen terzijde van Boedha in Mëndoet, wier beduiding als Upâsaka's (Boeddhistische leeken), behalve door het Boedhabeeld in het hoofdkapsel van den eenen, mij bekend is geworden door een diergelijk beeld in metaal met inscriptie.

Dit beeld van koper is onder den grond gevonden in het regentschap Ledok (Wono Sobo) in 1864, en door den Heer Kollmann, destijds adjuvant-resident van dat regentschap, aan het Gouvernement ingezonden en bevindt zich thans in de oudheidkundige collectie van het Bataviaasch Genootschap.

Het beeld stelt een vrouwelijk persoon voor, die ik vroeger voor een vorm van Parvati zoude gehouden hebben; het heeft geen attributen buiten den Lotus en de houding der voeten is gelijk aan die der beelden te Plawassan en Mëndoet. De inscriptie die om het voetstuk

heenloopt, is de bekende Boeddhistische geloofsbelijdenis, zie Verhandelingen Bataviaasch Genootschap XXIII over Jav. oudheden en de daarbij behoorende plaat.

Het luidt volkomen gelijk met het te dier plaatse verklaarde, dat zich op den rug der prabhâwala eens zittenden Boedha bevindt, te weten:

„„ge dharmâ hetuprabhawâ hetûm teschâm tathâgata
„„hj'avadat teshântjâ ijo nirodha evam vâdî mahâ çra-
„„manah.

Door deze inscriptie wordt het duidelijk, dat ten tijde van den bloei van het Boeddhisme niet alleen de eeuwig elkander gelijke Boedha's, die door niets, dan door de houding der handen en door kleine kenteekeus op de kruin van het hoofd, b. v. eene slang, van elkander verschillen (1), maar ook leeken, voorwerpen der kunst en — der vereering waren. In ons geval kan men misschien aan de tante en min van Boeddhâ denken, die de Boeddhisten eene uiterst groote vereering toedragen en die ook in lateren leeftijd in den geestelijken stand was getreden: oorspronkelijk was zij Upâsikâ, volgster van Boeddhâ.

Vergelijken wij nu èn deze duidelijke Boeddhistische beelden te Mendoet èn het pas beschreven koperen beeld, waartoe zich zeer vele analoge afbeeldingen in steen en metaal laten bijbrengen, met de in de tempels van Plawassan zittende figuren, dan zullen wij ook wel moeten gelooven, dat de laatsten afbeeldingen van geachte en vereerde Boeddhistische personen zijn, en daaruit op den vroegeren inhoud van den hoofdtempel van Prambanan moeten besluiten.

De koepel van Boro-Boedo komt hier niet in aanmerking: zij was een gesloten Dahgop (Dahagôpa), die reliquien van Boeddhâ (!) of een Boeddhistischen heiligen

(1) Er bestaan echter ook staande Boedha beelden en Boedha's met van den zetel afhangende beenen.

hield. Bij de opening ten tijde van den resident Hartmann, zijn er gouden voorwerpen gevonden in die kamer, die voor het oog bloot ligt.

Ter loops haal ik aan dat het mijne opinie is, dat de koepel (Dahgop) van Boro-Boedo niet daar haren grondvloer heeft waar men ingebroken heeft, maar veel dieper, misschien wel zoo diep als de vloer van de buitengalerij, dat zij misschien uit verdiepingen met kleine kamers bestaat, waarvan de benedenste de reliquien bewaart.

Eene analogie hiertoe vindt men in de Topen (Stupas) van het Pendjab en van Afghanistan. Een steun voor mijne opinie vind ik in de formatie des heuvels waarop Boro-Boedo gebouwd is.

De grond is zandachtig en zoude niet toelaten, dat een zoo zwaar gebouw als de koepel ongedeerd bleef, zonder door eene zeer diepe basis gesteund te zijn.

Dit geeft mij aanleiding eenige ideën te opperen over het ontstaan van Boro-Boedo.

Voor het voornaamste en oudste gedeelte houd ik den koepel, die niets anders zijn kan dan een Dahgop (dahagopa = verberger van een ligchaam, dat is van reliquien). N. B. In Indie is *carira*, ligchaam, de gewone naam voor reliquien). Mij is op Java nog niets bekend geworden van eenen anderen bestaanden Dahgop, echter zullen nader onderzoekingen in het Oosten van Java misschien wel nog op het spoor van een of meerdere brengen. Daarentegen zijn de Dahgops van Ceylon, die gedeeltelijk kolossaal zijn, uiterlijk aan den koepel van Boro Boedo gelijk. Mijns wetens is er nog geen van de Ceylonsche Dahgops geopend, zijnde zij nog voorwerpen van vereering der tegenwoordige bevolking, echter kan men uit den inhoud van vele geopende Topen in het Pendjâb en Afghanistan tot dien der Dahgop's besluiten.

Volgens de Ceylonsche legende zijn de reliquien-bewaarders oorspronkelijk klein geweest, misschien van een

diameter van 10^{*} voet; opvolgende vrome vorsten hebben, de een na den ander, uitgestrektere half-kogelvormige omhullingen daarover heengebouwd, terwijl iedere nieuwe Etage met kostbaarheden, munten en ook inscriptien voorzien werd. Het Systeem is dus hetzelfde als bij de Topen (Stupa's) en het verschil van beide ligt voornamelijk in den vorm.

Ik zoude dan genegen zijn den koepel van Boro Boedo eerder met de Topen van Afghanistan, die ook Dahgop's zijn, dan met de Dahgop's van Ceijlon te vergelijken.

De topen van Afghanistan liggen allen op heuvels.

In een Boedhistisch tempelgebouw is de Dahgop het voornaamste en alleen vereering waardige voorwerp; al het overige is bijwerk en als zoodanig kunnen wij dan ook de drie kringen van Boedha's in kooijen en nog meer de vier op elkander volgende en boven elkander uitstekende galerijen met beeldhouwwerk beschouwen.

Bij het optrekken van die galerijen, moet het zand van den heuvel eerst zijn verzekerd geworden, zoodat men zonder vrees voor instorting beginnen kon het beeldhouwwerk op zijne plaats te rangschikken; ik ga hier van de veronderstelling uit, dat het beeldwerk beneden in afzonderlijke gebouwen door de steenhouwers vervaardigd is en de gebijtelde steenen naderhand op hunne plaatsen ingevoegd zijn. Als men echter de enkele tafereelen nagaat, dan vindt men dat een enkel figuur dikwijls op 6 aan elkander grenzende steenen is ingehouwen, zonder dat er de minste onnaauwkeurigheid door het aansluiten der steenen ontstaat. Zoude men toch kunnen gelooven, dat het beeldwerk pas aangebragt is, nadat de muren der galerijen reeds bestonden? Welk een pijnlijke en vermoeijende arbeid; alleen te verwachten bij een ijverig Boedhistisch volk!! Een bewijs voor het uitbeitelen na het optrekken der muren geeft de tempel van Tigã Wangie (distr. Papar) residentie Kediri.

Ik veronderstel dat het beeldhouwwerk het eerst in de eerste binnengalerij uitgebeiteld of reeds uitgebeiteld daar geplaatst werd en dat men voortging totdat de vier galerijen voltooid waren. Later heeft men op de buitengalerij de boven beschrevene Batâra Goeroe's en Kâ-la's gebeiteld, met het Civaïtische gepeupel, dat waarschijnlijk niet verder toegelaten werd dan tot de buitengalerij: het schijnt mij toe dat deze laatste beelden niet meer zoo sijn bewerkt zijn, als de tafereelen in de galerijen, vooral in de eerste en tweede binnengalerij. Nog later zijn de leeuwen en eenige andere voorwerpen buiten den tempel ontstaan; de meesten van hen zijn niet afgewerkt. (N. B. Een onafgewerkte Boedha is $\frac{1}{2}$ paal van Boro Boedo in 1865 gevonden, in de desa *Ngaran*.)

Dit duidt op eene reactie in den Godsdienst die zekerlijk niet door het Mohamedanisme is gekomen, want al hetgeen in en bij Boro Boedo van kunstwerken gevonden wordt, behoort nog tot de beste kunst-periode, maar zoo als ik in het résumé der resultaten mijner onderzoekingen heb opgegeven, het eenige eeuwen lang de oppermagt bezittende Boedhisme moest eindelijk onderdoen voor het Civaïsme waaraan de massa van het volk gehecht was, en dat nu zegepralende zijne meest obscene, licentieuse en bloedige beelden ten toon spreidde. In dien tijd vervielen kunst en literatuur op Java. Deze reactie laat zich uit de geschiedenis van Britsch-Indië verklaren; vooral van af de achtste eeuw na Christus bestond de reactie tegen de Boeddhisten in het eigenlijk Indië, en in dien tijd verspreidden zich de Boeddhisten in massa over vreemde landen en bragten met hun geloof hunne kunsten en wetenschappen.

Waarschijnlijk waren er nu wel reeds vroeger op Java Boeddhisten die vooral eenige vorsten bekeerd hadden, maar de impulsie tot de groote bouwwerken werd waarschijnlijk door de massa van uit Indie verdreven Boeddhisten gegeven.

Eindelijk zegepraalde ook op Java het Civaïsme over het Boedhisme.

Nadat ik, hoewel niet volledig, eenige oogpunten, waaruit men Boro-Boedo moet beschouwen, heb behandeld, durf ik nog eene conjectuur opperen over twee schijnbare, misschien echte, wezenlijke jaartallen, die men zou kunnen gelooven, in de *eerste* en *vierde* galerij te vinden; als de bedoelde teekens voor jaartallen kunnen gelden, zouden zij het *begin* en het *einde* van den bouw der vier galerijen opgeven; want het eene bevindt zich nabij den ingang der 1^e galerij op een der kleine en tegenover een der eerste groote tafereelen, het tweede is in symbolen (volgens de Tjandra Sangkala) uitgewerkt op een groot tafereel, veertien passen van de oost-trap in de vierde galerij, nagenoeg aan het einde der serie van tafereelen.

Het eerstbedoelde vermeende jaartal is reeds door Wilsen opgemerkt. Zonder eene teekening te leveren zal het moeilijk zijn een duidelijk begrip daarvan te geven. Het geheel lijkt eerder op een ornament (waarvan men echter de bestemming niet regt begrijpt), dan op drie cijfers: per conjectuur zoude ik lezen 781, waarbij ik niet verheel, dat de 7 (over het algemeen anders nagenoeg gelijk aan de letter *l*) een overbodigen nasleep heeft; dat 8 (gelijk aan de letter *pa* of *pha* in de meeste Javaansche schriftsoorten) wat dun uitgevallen is; en dat de 1 door twee gescheiden teekens gevormd zou moeten worden, waarvan het eerste een beneden gedeelte heeft gelijk aan dat van een sampiran (schutsel).

Ook dient te worden opgemerkt, dat deze figuren zich bevinden op *twee naast elkander staande steenen, die niet meer hecht*, zoo als bij de groote tafereelen, aan elkander zitten, maar door eene aardbeving of andere redenen eenigzins uiteengescheurd zijn.

Ik laat dit geval aan anderen ter beoordeeling. Meer

waarde hecht ik aan de *drie symbolen* in de 4^e galerij. Wij hebben daar de halve maan, 7 ballen of sterren en de zon. Als deze symbolen cijfers moeten verbeelden — en die wijze van voorstelling van jaartallen komt dikwijls voor, dan zijn de twee laatste duidelijk genoeg 71. Er blijft over het *eerste symbool*, de halve maan, deze moet de eeuw daarstellen. Maar de maan, één zijde, beteekent ook in de *Tjandra Sangkala* het cijfer 1. Dit zoude ons dan ad absurdum leiden, want niemand zal willen beweren, dat *Boro-Boedo* 171 jaren na Çaka gebouwd is. Echter geeft ons misschien een ornament binnen de halve maan — beneden de maan en de zon zijn ook ornamenten, deze dienen echter maar als voetstukken; zie de dierenriemen — den sleutel ter verklaring. Dit ornament bestaat uit bloemen, wier kelk zichtbaar is, waarvan echter eenigen niet geheel verschijnen. De daarvan gemaakte teekening is niet geheel correct; op de plaats zelve geloofde ik 8 bloemen te herkennen, anderen meenen er negen te zien. Verondersteld dat ik het juist heb 8 er uit te maken, dan zoude dit misschien de eeuw aanduiden en wij hadden dan *het jaar 871 als het jaar der beëindiging der vier galerijen*.

Wanneer men nu ook genegen is het bovengenoemde 781 uit de eerste galerij als juist te laten doorgaan, dan hebben wij voor *den duur van den bouw der vier galerijen met hun oneindig en prachtig beeldhouwwerk den tijd van 90 jaren*, wat zeker niet te lang zoude voorkomen.

De symbolische daarstelling ook van cijfers is geheel in den geest der Javanen en ook der Hindoe's. — Nog kunnen te gelijker tijd, behalve dat zij factoren van het jaartal zijn, de 8 bloemen den 8^{en} dag in de nieuwe maan en de 7 ballen de zevende maan beteekenen.

Buitenzorg, Mei 1868.

VERZEICHNISS EINIGER WORTE
der Dialecte
DER PAPUAS DER KÜSTE PAPUA-KOWIAY
in Neu-Guinea,
VON
N. VON MIKLUCHO—MACLAY.

Während meines Aufenthaltes in *Papua-Kowiay* (S. W. Küste Neu-Guineas) (1874), habe ich ein kleines Wörterverzeichnis mehrerer, an dieser Küste gesprochener Dialecte aufgeschrieben. Es werden an dieser Küste, von der Halbinsel *Kumava* (od. Oranje-Nassau) an, bis nach dem Tandong *Buru* (südlich von *Lakahia*), 5 Dialecte gesprochen. Der 1ste Dialect wird von den Eingebornen, die am *Flusse Karuffia*, an dem *Telok Kamrau* und dem *Telok Bitscharu* wohnen, gebraucht; der 2te wird von den Bewohnern der Inseln *Adi*, *Namatote*, *Mawara*, *Aiduma*, *Kaju-Mera* gesprochen. Die Leute um dem *Telok Lakahia* und *Kiruru*, haben den 3ten Dialect. Die Bergvölkchen: die *Mairassie* (am *Lamansieri*) und die *Wuaussirau* (am *Kamaka-Wallar*) besitzen wieder Dialecte für sich.

Ich gebe im Folgenden das gesammelte kleine Vocabularium, welches eine Ergänzung des von *Salomon Müller*, in derselben Gegend aufgeschriebenen, Wörterverzeichnisses (*) bildet, um unseren Nachfolgern die Mühe und Zeit zu ersparen, nochmals ein ähnliches anzulegen, und hauptsächlich in der Hoffnung die dadurch ersparte Zeit und Mühe, in dieser interessanten Gegend, für neue und werthvolle Untersuchungen und Beobachtungen angewandt zu sehen. . . .

(*) *Salomon Müller*. Reizen en onderzoekingen in den Indischen Archipel, in de Jaren 1828--1836. I. D. 1857. pag. 113.

CERAM.		PAPUA-KOWIAY.		
<i>Keffing, Gessir, Kiewaru, Kivans.</i>		<i>Namatote, Mawara, Aidama, Kaju-Mera.</i>	<i>Wauassinan</i> am Kamaka-Wallar.	Dialecte von: um den Telok <i>Lakahia</i> und Telok <i>Kiruru</i> gesprochen.
Sonne	ola	oromatawuti	unguru	jauburawa
Mond	ulan	wuran	angane	---
Stern	wituan	om oma	onburi	imaru
Erde	enara	tanome	mansa	tiri
Wasser	aru	wallar	kai	mi
Fluss	arsinul	wallar bisuera	kai ineme	---
Regen	uran	omo	jamu	kee
Wind	angin	lau	mabiu	kemuru
Feuer	afra	labi	iworo	uta
Morgen	saletetan	sinenera	koa	kaimatotschoko
Mittag	olar-katoto	oro-nassusaz	tenda mundua	---
Abend	olar-gaiga	oro-tringi	tenda susgat	---
Nacht	olar-nassun	omat	wuei	---
Licht	masir	bersitounai	naimi gomenai	---
Dunkelheit	garagaran	mirumomat	namuwiami	buga
Berg	ukara	wuor	wara	---

CERAM.		PAPUA-KOWIAY.			
	<i>Kestig, Gessir, Kiewaru, Kewais.</i>	<i>Namatote, Mawara, Aidumä, Kaju-Mera.</i>	<i>Wauussirau am Kamakä-Wallar.</i>	Dialecte von: um den Telok <i>Lakahia</i> und Telok <i>Kiruru</i> gesprochen.	
Mann	uranasa	murwana	taturöbu	odacira	---
Frau	wawinasa	mervine	evei	jama	---
Kind	anakotscha	nantuti	tato	jabuna	---
Vater	baba	jai	nani	jaja	---
Mutter	nina	nena	aja	ina	---
Bruder	kakali	naua	kanonbai	asia	---
Schwester	niroro	jongu	omenaio	naua	---
Kopf	ilura, ilugura	umu	kotera	uwua	---
Haare	uka	mnogburu	kotenuassur	uwua	---
Augen	matara	matatungu	obiatu	managa	---
Ohren	talingara	zingangu	öbiru	jawana	jawatscha
Nase	isonini	ijaongu	ombi	onona	unuga
Mund	ilonini	uringu	omao	ifa	uru
Zähne	nisoninini	zwiutiongü	oras	ifa	uru
Zunge	kealonini	jaeijongu	onsabi	mara	---
Hals	tololanini	garenongu	matugambu	umia	---

CERAM.		PAPUA-KOWIAY.	
	<i>Keffing, Gessir, Kiewaru, Kevans.</i>	<i>Namatote, Mawara, Aiduma, Keju-Mera.</i>	Dialecte von: <i>Wacussiran</i> am um den Telok <i>Lakahia</i> und Telok <i>Kiruru</i> gesprochen. Kamakaka-Wallar.
Brust	ricionini	gingongu	onsinu
Rücken	farucoonini	josiogungu	ototu
Nabel	fusalonini	fusurongu	endumu
Penis	utira, utini	utingu	katalasi
Vagina	fukira	wiimu	wum
Arm, Hand	imara	siussiongu	uadu
Finger	imarangrang	mimangisoro	orowanda
Nagel	imakasligiro	nimanglensi	kasabura
Blut	rara	rara	iser
Knie	ikeuku	angwuu	woamboro
Beine, Füße	ikianini, ikera	jonglerwetu	oiereb
Gross	bobak	nbeti	kabuan
Klein	otaota	njaitou	kajaratu
Weiss	mafuti	raatu	kaarabur
Roth	mera	waanbatu	wita
Schwarz	metametan	metan	kasab
			bia
			burunemeua
			---
			itini
			fakira
			esurua
			mana
			eika
			ifa
			inifa
			imika
			ukufa
			sudua
			taisia
			enema
			warofa

		PAPUA-KOWIAY.		
CERAM.		<i>Namatote, Mawara, Aiduma, Kaju-Mera.</i>	Dialecte von: <i>Wicassirau</i> am Kamaka-Wallar.	um den Telok <i>Lakalia</i> und Telok <i>Kiruru</i> gesprochen.
Grün	biore	biore	kingune	efa
Schön, gut	baban, gefn	negeebu	pansi	amaremivi
Eisen	mumumure	sinera	kaa	burusia
Holz	kajera	aju	uu	---
Cocos	niura	mu	obo	wuina
Sagobaum	kela	anauriti	wete	ama
Bambu	karawatu	arawatu	karawatu	ifa
Massoi	alkorara	massoi	massoi	sariatscha
Tabak	tabacura	tobacu	tambacu	tabacu
Zuckerrohr	toura	tobu	mei	monifa
Pisang	fudira	fundi	wegi	owa
Schwein	bura	boi	wembe	ufa
Hund	kafuna	awuna	ansi	iwora
Fisch	ikana	dondi	kuratu	nema
Schildkröte	fenura	saram	saab	rawea
Schlange	etis	aroi	ambere	iriwa

PAPUA-KOWIAY.

CERAM.

	<i>Keſſing, Geſſir, Kiewaru, Kwans.</i>	<i>Namatote, Mawara, Aiduma, Kapu-Mera.</i>	<i>Wauassiran</i> am Kamaka-Wallar.	Dialecte von: un den Telok <i>Laakaha</i> und Telok <i>Kiruru</i> gesprochen.
Hütte	rumara	sarin	wata	jafa
Kahn	anga	beri-beri	era	biga
Ruder	wosara	wosa	otom	boa
Bogen	usura	eua	usema	amuno
Pfeil	waunuka	lar-ai	joru	berea
Lanze, Speer	kasoariruri	irao	wucri	—
Messer	turito	turi	turie	—
Parang	pedara	beinda	parai	—
Scharf	matari	mangan	manga	—
Armband	tukera tikekera	tica	jame	—
Kaufen	akufas	moguri	mangurian	—
Verkaufen	akutanak	isubera	keisumba	—
Stehlen	fakaleus	uarcus	wangata	—
Fürchten	mataku	matatu	inijan	—
Sitzen	matoran	tomatoran	iomeran	—
Stehen	mariri	tomariri	isemoi	—

		PAPUA-KOWIAY.	
CERAM.		Dialecte von:	
<i>Keffing, Gessir, Kiewaru, Kwaus.</i>		<i>Wuassirau</i> am Kamaka-Wallar.	um den Telok <i>Iakahia</i> und Telok <i>Kiruru</i> gesprochen.
		<i>Namatete, Mawara, Aidama, Kaju-Mera.</i>	
Liegen	luslusora	bamenan	tebian
Schlafen	kefit	moenan	tebian
Laufen	falaru	braru	soragan
Gehen	tagi	mtangi	osoran
Sprechen	sabi	baibel	fawariri
Singen	dawinajaan	boalalu	sewom
Hungrig sein	matawitjil	bitjil wuole	---
Essen	kavanga	maua	amu
Trinken	dinu	mainu	amuwaru
Ja	mai-iwaria	msaa-negewi	nant
Nicht, nein	naite	marate	kaeru
Krank sein	mansingat	sait	wuangi
Sterben	namata	namatoroa	namajua
1	sa	samosi	anau
2	roti	rueiti	amoi
3	tolo	toru	karia
			onarawa
			aboma
			torua

PAPUA-KOWIAY.

CERAM.

Keßing, Gessir, Kiewaru, Kivans,
Namatote, Mawara, Aiduma, Kajin-Mera.
 Dialecte von:
Wnaussirau am um den Telok *Lakahia* und Telok
 Kamaka-Wallar. *Kiruru* gesprochen.

4	faat	faat	aivera	faat	---
5	lim	rim	iworo	rim	---
6	onam	rimsamoti	iwor-tanau	rim-onarawa	---
7	fitu	rim rueiti	iwor-amoi	rim-aboma	---
8	alú	rim toru	— karia	rim-torua	---
9	sia	rimbat	— aivera	rim	---
10	otchia	futsa	— toki tani	---	---
11	otchia-resi-kasai	futsa samosi	toki-tani natara	---	---
			tanau	---	---
12	otchia-resi-roti	futsa rueiti	toki tani amoi	---	---
20	utru	ombutueti	toki amoi	---	---
21	utru ressi kasai	ombutuetsamosi	---	---	---
100	ratscha	ratsia	ratutanao	---	---
1000	riunsu	ribunsa	---	---	---

März, 1874.

UMBURMETA, auf der INSEL AIDUMA in Papua-Kowiyay, Neu-Guinea.

BERIGTEN
OMTRENT DEN ZEEROOF
IN DEN
NEDERLANDSCH-INDISCHEN ARCHIPEL.

---

vervolg van pag. 570 van deel XX.

1862.

Uit de gedurende het jaar 1862 ontvangen verklaringen is niet met zekerheid op te maken, van welke straat of welken toegang de zeeroovers gebruik maakten om dezen archipel binnen te dringen. Dit alleen blijkt, dat zij zich het eerst op de *Noordkust van Celebes* in groot aantal hebben vertoond en later nabij *Poeloe Laut* op den *Z. O. hoek van Borneo*, en de *Kangean-eilanden*.

Daar evenwel niet blijkt dat zij zich vertoond hebben op punten, oostelijker dan de *Kangean-eilanden* gelegen, is wel haast met zekerheid aan te nemen, dat zij door *straat Macassar* zijn gekomen. Deze veronderstelling krijgt te meer grond, als men in aanmerking neemt, dat de roovers verwachtten konden bij de bewoners der *oostkust van Borneo*, die steeds in goede verstandhouding leven met de rooversvestigingen in den *Sooloe-Archipel*, meer ondersteuning te vinden, dan op eene reis langs de oostkust van Celebes.

Eene vloot is evenwel direct van om de Noord de bocht van *Gorontalo* binnen gedrongen en is daarop weder spoedig met eenen goeden buit naar den *Socloe*-Archipel teruggekeerd.

De verhooren van den chinees *Tan Tan-Eng* en den inlander *Salassa* bevestigen dit volkomen. Hieruit blijkt toch dat de zeeroovers van het eiland *Pandang*, gelegen tusschen *Tandjong Talo* en *Flesco* (bocht *Gorontalo*) langs de kust om de west zijn gegaan naar *Malibago*, *Bilung-Allie*, *Padju-Jaman*, *Bamboelang*, *Pagoeat*, *Mouton*, *Tomini*, *Parigie* en *Tandjong-Apie*.

Op de hoogte van laatstgenoemde kaap maakten zij op een ontbewoond eiland hunne prauwen schoon en deden vervolgens *Sobhwan*, *Pati-Pati*, en daar tusschen liggende eilanden aan. Op een dezer eilanden verborgen zij zich zoodanig achter boomtakken, dat, toen aldaar een tot opsporing van roovers uitgezonden sloep van de *Retek* op niet meer dan 150 passen passeerde, zij niet zijn opgemerkt geworden. Bij die gelegenheid werd alles door hen tot den strijd gereed gemaakt en een gevangen gemaakte *Gorontalees*, die op de hoogte van *Pagu-jaman* was geroofd en die zich op dat oogenblik niet kon weêrhouden te hoesten, werd met eenen sabel in tweeën gehakt, nadat men vooraf den voet op zijn nek had gezet.

Nog dienzelfden dag vertrokken zij naar *Poeloe-Ampat*, waar zij den volgenden dag andermaal de *Retek* zagen. Van hier staken zij weder over naar *Poeloe-Pandang* en gingen daarna naar *Poeloe-Mayo*, waar de watervoorraad werd aangevuld. Vervolgens werd *Biaro* (*Bejarin*) *Makaleha*, ten westen van *Siauw*, aangedaan, waarna zij terugkeerden naar het eiland *Beca*, waar de rooversprauwen te huis behoorden.

Het is niet onwaarschijnlijk dat een gedeelte van deze vloot later weder naar de *Talauer*-eilanden is gegaan, om ook daar nog zeeroof te plegen, en toen op den 18^{en}

April in de baai van *Lobo*, eiland *Karakelang*, door de *Reteh* is aangetroffen en vernield geworden.

Van de rooversvloot, die, zoo als hooger is gezegd, waarschijnlijk door *straat Macassar* den archipel is binnengedrongen, zijn de eerste stellige berigten ontvangen van het eiland *Migoengan*, een der *Kangean's*, waar zich veertig en van den *zuidoosthoek van Borneo*, waar zich veertien groote en kleine rooversprauwen hebben vertoond.

Hoewel het eerste getal als overdreven mag worden aangemerkt, is het evenwel uit de verklaringen genoegzaam aan te toonen, dat de roovers zich nabij de *Kangean*-eilanden in zeer groot aantal hebben opgehouden.

Van af deze twee punten zijn de verrichtingen der zee-roovers zeer goed te volgen.

Verdeeld in troepen van 6 tot 12 prauwen hebben zij zich van af de *Kangean*-eilanden roovende en plunderende om de west begeven en zich vertoond te *Poelo Goea* (beoosten *Sumanap*) en *Bawean*; van hier zijn zij overgestoken naar *Kottawaringin* (*zuidkust Borneo*), waar zij met de bevolking eener kampong slaags zijn geweest; vervolgens hebben zij *Djelie* aangedaan en aldaar eene kampong vernield, waarna zij den rooftocht vervolgd hebben naar het eiland *Bawal* of *Koempal*, ook wel bekend onder den naam van *Rendez-vous* eiland.

Hier werden de prauwen op het strand gehaald en terwijl zij bezig waren die schoon te maken, kwam het stoomschip *Haarlemmermeer* nabij die plaats ten anker. Door het tijdig verbergen van hunne prauwen achter boomtakken, hebben de roovers zich aan het gezicht van het stoomschip weten te onttrekken en van de duisternis van den nacht gebruik gemaakt om, in alle stilte, aan de andere zijde van dit eiland de prauwen te water te brengen en te ontyluchten. Door de overhaasting waarmede de roovers hierin zijn te werk gegaan, is het aan zes gevangenen mogen gelukken zich aan hunne handen te onttrekken.

Hoewel geen zekere gevolgtrekkingen zijn te maken omtrent de verrichtingen der overige prauwen, die zich bij de eilanden *beosten Madura* hebben vertoond, zoo is evenwel uit het voortdurend aanwezig zijn van rooversvaartuigen op de *Zuidkust van Borneo* gedurende de twintig eerste dagen van April af te leiden, dat de meesten der veertig prauwen, die zich te *Megoengan* hebben vertoond, omstreeks denzelfden koers hebben genomen en zich roovende langs de *Zuidkust van Borneo* om de west hebben begeven.

Eenige prauwen echter schijnen zich langer bij de *Kangean-eilanden* opgehouden en de omliggende vaarwaters onveilig gemaakt te hebben, daar zich in de tweede helft der maand April nog 6 rooversprauwen nabij *Tjoepa*, in straat *Lombok*, hebben vertoond. Daar er na dien tijd geene berichten van de *Zuidkust van Borneo* omtrent de verrichtingen van zeeroovers zijn ingekomen, is het niet onwaarschijnlijk, dat die prauwen deze kust niet hebben bezocht, maar rechtstreeks naar de *Oostkust van Banka* zijn overgestoken, en een der twee rooversvloten zijn geweest, die in de maanden Mei en Junij zich aldaar vertoond en menschenroof gepleegd hebben.

De rooversprauwen, die langs de *Zuidkust van Borneo* zijn gestevend, schijnen zich na het verlaten van *Poeloe-Bawal* in drie smaldeelen verdeeld te hebben en in verschillende richtingen om de Noordwest te zijn gestevend. Eene afdeeling heeft zich in de onmiddellijke nabijheid der kust van *Borneo* om de Noord begeven, is aldaar slaags geweest met de kruisboot No. 62 en heeft de kust op de hoogte van de *Koeboe-rivier* verontrust.

Het tweede eskader heeft eenen westelijkeren koers gevolgd, zich in de nabijheid van *Tandjong-Datoe* vertoond en vervolgens de *Tambilan-*, *Anamba-* en *Natuna-eilanden* bezocht; terwijl het derde eskader eene nog meer westelijke richting langs de *Oostkust van Banka* heeft genomen, van daar om de Noord naar het eiland *Repon* en

vervolgens naar de even genoemde eilandengroepen der *Tambilan-* en *Anamba-eilanden* is gezeild.

Volgens de verklaringen van de door het Serawaksche stoomschip *Rainbow* uit de handen der zeeroovers verlorene slaven, nader bevestigd door het bericht van den Resident van *Riouw*, zijn op de *Noord-Westkust van Borneo*, nabij *Broenei*, zes rooversprauwen vernield, nadat zij de *Tambilan-eilanden* hadden bezocht en *Tandjong-Datoe*, *Tandjong-Serih*, *Soengie-Tatau* en *Soengie-Bentoeloe* hadden aangedaan. Laatstgenoemde punten, allen gelegen op de *Noord-Westkust van Borneo*, schijnen door de roovers veel te worden bezocht, en het schijnt dat de bewoners aldaar in eene vriendschappelijke verstandhouding met hen leven.

De punten die door de zeeroovers na het verlaten der *Zuidkust van Borneo* zijn aangedaan, of waar zij zich vertoond hebben, zijn *Soengie-Liat* en *Pangkal-Pinang*, beide op de *Oostkust van Banka*, *Poeloe-Sidjoek* bij *Billiton*, een eiland bij *Pontianak*, *Poeloe-Datoe*, *Poeloe-Repon*, *Poeloe-Bawa*, *Poeloe-Telaga*, *Poeloe-Legoij* en *Poeloe-Medie*, welke laatste eilanden allen tot de *Anamba-groep* behooren. Van de hooger bedoelde plaatsen is het eiland *Repon* door hen aangedaan met het doel om den watervoorraad aan te vullen, terwijl op het eiland *Bawa*, nabij *Djemadja* gelegen, de prauwen op het strand zijn gehaald en schoon gemaakt.

Uit de verklaringen der verlorene personen die in den loop van het jaar 1862 in de handen der zeeroovers zijn gevallen, blijkt dat *Mangindando*, *Balangingie*, *Kadoendoeng* en de verdere eilanden behooren de onder het gebied van den sultan van *Soeloe*, nog voortdurend als onverbeterlijke roofnesten moeten worden beschouwd, vermits het gebleken is, dat de meeste rooversprauwen aldaar te huis behooren.

Uit de verklaringen der door de *Reteh* uit de handen der zeeroovers verlorene personen, blijkt dat de meeste bewoners der *Talauer-eilanden*, uit vrees voor wraakneming,

in goede verstandhouding leven met de zeeroovers, niet-tegenstaande deze zich gewoonlijk, bij vertrek van eenige plaats waar zij vriendschappelijk zijn ontvangen, schuldig maken aan menschenroof of andere misdrijven.

Dat de kruising tegen zeeroof hare eigenaardige bezwaren heeft, kan onder anderen worden opgemaakt uit eene verklaring, waaruit blijkt dat eene rooversvloot nabij het eiland *Repon*, aan een op zeeroof kruisend stoomschip heeft weten te ontsnappen, door roeiende het eiland steeds in eene lijn te houden met dien stoomer, waardoor zij hunne prauwen aan het gezigt van het stoomschip hebben weten te onttrekken.

De verklaringen van 6 getuigen, die allen nabij het eiland *Banka* in den loop van 1861 en 62 door de zeeroovers werden gevangen genomen, bevestigen wat reeds omtrent de door de zeeroovers genomen route in dit verslag is gezegd. Alle zes waren tegenwoordig bij de vernietiging van de kampong *Tawi-Tawi* en van de rooversvloot in de nabijheid van die plaats door de Spanjaarden, en werden bij die gelegenheid uit de handen der zeeroovers verlost.

Hoewel het kort en zakelijk rapport van den bevelhebber van het Spaansche oorlogschip niet geheel en al sluit met het verhaal dezer getuigen, is het evenwel buiten kijf, dat hier dezelfde zaak bedoeld wordt. Voor zoo ver dit uit de verklaringen der getuigen is op te maken, mag men gerust aannemen dat de slag, bij die gelegenheid door de Spanjaarden aan den zeeroof in den *Seloe-archipel* toegebracht, eer verkleind dan vergroot in het rapport ter zake is voorgedragen.

Bij de vorenstaande mededeelingen zijn alleen benut de verklaringen van uit handen der roovers verlostte personen, die in den loop van dit jaar in hunne handen vielen, en als zoodanig mogen die verklaringen als zeer gewichtig worden beschouwd; ook de overige nog te behandelen mededeelingen bevatten vele wetenswaardige bijzonderheden.

Uit de 21 verklaringen van Inlandsche personen, die op verschillende tijdperken in handen der zeeroovers zijn gevallen en die als slaaf zijn verkocht in de rijken van *Goenong Tabar*, *Boelongan* en *Berouw* of *Sambalion*, allen gelegen op de *Oostkust van Borneo*, blijkt in de eerste plaats, dat de vorsten van die rijkjes in eene zeer nauwe verstandhouding leven met de bewoners van den *Soeloe-archipel* en door hen een uitgebreiden slavenhandel wordt gedreven.

Volgens de verklaring van een dezer personen, was *Tongka* vroeger eene geduchte rooversvestiging, gelegen in eene baai met eene opene reede, toegankelijk voor stoomschepen van minderen diepgang dan de *Madura*.

De eilanden *Tarawang*, *Pandjang*, *Telok Dalam* en *Tarakan*, allen gelegen op de *Oostkust van Borneo*, werden vroeger door de zeeroovers druk bezocht, hetzij om er water in te nemen en hunne vaartuigen schoon te maken, of wel om handel in slaven of andere koopwaar te drijven.

Nog is uit de verklaringen dezer 21 getuigen, die meest allen sinds langen tijd in handen der zeeroovers waren, gebleken dat de *Soeloesche* rooversvloten in vroeger jaren meest allen hunnen koers beoosten *Celebes* heen namen en door *Straat Macassar* weder om de Noord naar hunne roofnesten terugkeerden, daarbij veeltijds de boven genoemde eilanden op de *Oostkust van Borneo* aandoende. Het rapport van den Stations-kommandant in de wateren van *Celebes*, handelende over den uitslag van de zending van twee stoomschepen naar *Unsang*, bevestigt dit geheel.

De verklaring van den inlander *Toeankoe Dagang*, zoon van het hoofd van *Karimata*, die in de maand April van het jaar 1860 op eene reis van *Soekadana* naar *Sampit*, in de nabijheid van laatstgenoemde plaats door zeeroovers werd aangevallen en genomen, doch later door den sultan van *Soeloe* weder op vrije voeten werd gesteld, zoodra deze omtrent de afkomst en verwantschap van den gevangene was ingelicht, is wegens hare volledigheid hoogst gewichtig.

Na zijne gevangenneming bij de baai van *Pandaran* in het jaar 1860, is deze persoon met eene rooversvloot, bestaande uit 18 prauwen, naar *Soeloe* overgevoerd. Het eerst werd *Kotta-waringin* aangedaan en aldaar eene landing beproefd.

De koers werd toen vervolgd naar *Batoe-Peteh*, beoosten *Djelei*, en van daar naar *Poeloe-Koempal* of *Bawal*. Hier verdeelden zij zich in kleine smaldeelen van 4 à 5 prauwen en stelden om verschillende rigtingen koers naar de *Anamba*-, *Tambilan*- en *Natuna*-eilanden. Het vaartuig aan boord waarvan *Dagang* zich bevond, deed de navolgende plaatsen aan; als: *Katipang* (*Billiton*), *Karimatta*, *Soeroetoe*, *Tambilan*-eilanden, *Siantan*, *Poeloe-Djermajoe* en *Poeloe-Tinggie*. Van laatstgenoemd eiland keerde het naar *Siantan* terug en na *Poeloe-Toedjoe* en *Poeloe-Serassan* aangedaan te hebben, stak het over naar *Borneo's Noord-Westkust*, die het bij *Tandjong-Sirih* bereikte en zette van daar de reis door straat *Baliakan* naar *Soeloe* voort.

Nabij het eiland *Toedjoeh*, waarschijnlijk als vereenigingspunt aangewezen, kwamen alle 18 prauwen weder bij elkander. Op *Poelo-Bawal* of *Koempal*, op *Poelo-Nangka* bij *Billiton*, op de *Tambilan*-eilanden en *Tandjong-Sirih* voorzagen de roovers zich van water, terwijl op eerstgenoemd eiland en *Poelo-Badah* of *Toedjoeh* de prauwen op strand gehaald en schoon gemaakt werden.

Van af *Tandjong-Sirih* werden geene plaatsen op de *Noord-Westkust* of *Noordkust van Borneo* meer aangedaan, totdat zij eindelijk de baai van *Maloedoe* (*Noord-Oostkust Borneo*) bereikten, waar zij zich als het ware reeds te huis beschouwden, en werden de verdere op die *Noord-Oostkust* gelegen havens en ook de *Tawé-Tawé*-eilanden nog door hen bezocht. Op eerstgenoemde plaatsen voorzagen zij zich van proviand, terwijl op de *Tawé-Tawé*-eilanden een gedeelte der geroofde goederen geborgen werd.

Te *Ka-boenkan*, gelegen op de *Zuidkust* van het eiland

Soeloe, aangekomen, heeft *Dagang* eenigen tijd als volgeling van den Mantrie *Hamaris* gediend en is later door den sultan van *Soeloe* opgeëischt en afgehaald.

Deze plaats ligt aan het strand en is omgeven door eene palissadering van Bakonghout, ongeveer 12 voet hoog en bewapend met eene menigte lilla's en ander licht geschut.

De sultan van *Soeloe* leeft in goede verstandhouding met de hoofden dezer rooversnesten en laat oogluikend die uitrustingen van rooversvloten toe, waarvoor hij bij de terugkomst der prauwen eene gift in goederen of in slaven bekomt.

Met *Basilan*, waar eene Spaansche bezetting is, bestaat van de Zuidkust van *Soeloe* eenige gemeenschap; nu en dan begeven prauwen van *Soeloe* zich naar die plaats tot erlanging van reispassen, hetzij om ter vischvangst te varen, hetzij om met de eene of andere haven op de *Noord-Oostkust van Borneo* handel te gaan drijven.

Het schijnt evenwel dat sommige dezer prauwen zich voorzien van die passen naar onze bezittingen begeven om daar roof te plegen. Meestal zijn zij dan van Nederlandsche, Spaansche en Soeloesche vlaggen voorzien, om die naar gelang van omstandigheden te kunnen gebruiken.

Uit een rapport van den Assistent-Resident van *Gorontalo* van Mei 1862 blijkt duidelijk dat de Soeloesche zeeroovers in eene zeer naauwe verstandhouding leven met de bewoners van vele kustplaatsen in het Noordeelijk gedeelte van onzen archipel, ja zelfs dat men enkele plaatsen in of zeer nabij onze bezittingen als rooversvestigingen kan beschouwen, en dat de roovers daarin de middelen vinden om hunne dikwijls ver uitgestrekte, moeilijke en gevaarlijke strooptochten in den archipel straffeloos te volvoeren.

De plaatsen, die in dat rapport als zoodanig worden genoemd zijn: *Imana* (beoosten *Kwandang*), *Paleleh* en *Lintidoe* (behoorende onder het gebied *Bivool*), *Bivool*, *Lingadan*,

Tontolie of *Kalenhangan*, *Negrie Baroe*, *Donda*, *Kaloempang*, *Pasang Kapud*, *Doempelas* en *Palas*, allen gelegen op de Noord- en Noord-westkust van *Celebes*, wijders zijn nog op de Oostkust van *Borneo* opgegeven *Samoente*, *Poeloe Pandjang* en *Danawan* (gebied van *Berouw*) en de noordelijk daarvan gelegen eilanden *Gadja* en *Tetagan* voor de baai van *Darhil*.

Intusschen zijn de inlichtingen door den Assistent-Resident van *Gorontalo* gegeven niet alle evenzeer te vertrouwen.

De bewering toch dat *Doempelas*, gelegen op de Noord-Westkust van *Celebes*, het brandpunt der zeerooverijen zou zijn, moet als overdreven worden beschouwd.

Berichten ter zake ingewonnen bij den stations-kommandant in de wateren van *Celebes*, toonen duidelijk aan dat men, althans aan het omtrent deze plaats verhaalde, geen onbepaald vertrouwen mag schenken.

De evenvermelde feiten omtrent den zeeroof in 1862, leveren in verband tot de berichten van vorige jaren het bewijs, dat de hoop, door eene bekruising van den archipel dien kanker uit te roeijen, nog niet zoo spoedig zal verwezenlijkt worden.

Valt het al niet te ontkennen, dat wij ons in sommige opzichten mogen verheugen over de verkregen uitkomsten, vooral in verband beschouwd met die door de Spaansche marine en het Sarawaksche stoomschip in den loop van het vorige jaar verkregen, het is er nog ver af dat de zeeroovers afgeschrikt zouden zijn vernieuwde pogingen aan te wenden, om tot in onzen archipel door te dringen en even als in vroegere jaren roof en moord te plegen.

Naar mate de middelen worden uitgebreid en verbeterd om den zeeroof te beteugelen, stellen de roovers ook hunne stoutheid en sluwheid daartegenover om het voor hen wel is waar gevaarlijk, doch overigens gemakkelijk, avontuurlijk en geliefdkoosd bedrijf voort te zetten.

Zoo als reeds meermalen in de verslagen van vroegere

jaren werd aangevoerd, zullen dan eerst duurzame en afdoende uitkomsten te verwachten zijn, wanneer de rooversvestigingen nabij dezen archipel zullen vernietigd zijn. Een groot bezwaar echter hiertegen is dat de *Soeloe-archipel*, waar de eigenlijke rooversvestigingen bestaan, en van waar ook de groote rooversvloten worden uitgerust, geheel staat onder het gebied van *Spanje*, dat in dezen nog geene afdoende maatregelen heeft genomen en, vermoedelijk door vrees voor inmenging, zich bij voortduring ongenegen blijft betoonen in vereeniging met andere natiën hiertoe over te gaan.

De aanvankelijke pogingen tot verkrijging van meerdere kennis omtrent het schiereiland *Unsang* en de nabij gelegen eilanden, aan den ingang van een onzer voorname handelswegen, op de grens onzer bezittingen en onder den rook onzer kruisers, waar, zoo er al niet rooversvestigingen op groote schaal bestaan, evenwel eene nauwe en vriendschappelijke verstandhouding heerscht met de bewoners van den *Soeloe-Archipel* en waar de slavenhandel op groote schaal wordt gedreven, mag in alle opzichten als een gelukkig denkbeeld worden aangemerkt en zal waarschijnlijk er toe kunnen leiden bij de Spaansche regering met meer kracht op afdoende middelen tot tegengang van den zeeroof in hare bezittingen aan te dringen.

Zoolang echter van wege den evenvermelden politieken toestand niet tot de vernietiging der rooversvestigingen in den *Soeloe-archipel* en verdere eilanden, waarop *Spanje* regt van soevereiniteit uitoefent, kan worden overgegaan, en die mogendheid, onvermogen zelve den zeeroof te onderdrukken of uit te roeijen, ongenegen blijft door eene gecombineerde expeditie hiertoe mede te werken, blijft er wel niets anders over dan door eene krachtige bekruising het kwaad zoo veel mogelijk te weren.

In het jaar 1862 heeft, niettegenstaande alle beschikbare middelen zijn aangewend om de zeeroovers te ontmoeten

en te vernielen, slechts een treffen met hen plaats gehad op 18 April in de baai van *Lobo*, eiland *Karakelang*, door Z. M. stoomschip *Reteh*.

1863.

Gedurende den loop van dit jaar zijn weinig belangrijke mededeelingen omtrent den zeeroof ingekomen en volstrekt geene die handelen over het plegen van zeeroof in dezen archipel, door de zoogenaamde Soeloesche roovers of Illanoens van het Eiland Magindanao in den loop van dat jaar.

Alle verklaringen van uit handen van zeeroovers ontkomen personen en de verder ingekomen bescheiden, hebben alleen betrekking op den zeeroof in vroegere jaren in deze gewesten gepleegd.

Als de belangrijkste daaronder komen in aanmerking de verklaringen van personen, die in den loop van het voorlaatste jaar [(1861) in handen van de zeeroovers zijn gevallen.

Zij bevestigen ten volle de mededeelingen voorkomende in het laatste verslag (1862).

Een van den Resident van *Menado* ontrangen bericht, hoewel niet op officieële bescheiden of verhooren berustende, bevat eene zeer belangrijke mededeeling omtrent de verrigtingen en bemoeijingen der Spanjaarden, in den laatsten tijd, tot tegengang en uitroeijing van den zeeroof in den Soeloe-Archipel, in het werk gesteld.

Het is niet onwaarschijnlijk, dat het voor een groot deel aan die krachtige en ingrijpende maatregelen te danken is, dat er zich in dit jaar geene zeeroovers in onzen archipel hebben vertoond; terwijl voorzeker de waakzame bekruising onzerzijds in den loop van het jaar 1861, waardoor vele rooversvloten meermalen zeer groot gevaar hebben geloopt in onze handen te vallen, hen ook heeft afschrikt zich in onze vaarwaters te vertoonen.

Een bericht van den Resident van *Soerabaija*, ten geleide strekkende van een schrijven van den Assistent-Resident van *Bawean*, houdende in substantie dat een zekere *Daeng Mahola* het voornemen zou hebben, *Bawean* met eene rooversvloot van Amponan af te loopen, is gebleken geheel bezijden de waarheid te zijn. Een op laatstgenoemde plaats door den kommandant van Z. M. stoomschip *Sindoro* ingesteld onderzoek heeft ten duidelijkste bewezen, dat er zelfs geene de minste plannen van dien aard hebben bestaan.

Eenige verhooren bevestigen nader het feit, dat er tusschen de bewoners van het Noordelijk gedeelte der Oostkust van *Borneo*, met name der rijken *Ghenong Pahat*, *Sambalion* en *Boelongan*, en van de daartoe behoorende eilanden — en die van den *Soeloe*-archipel nog voortdurend vriendschappelijke betrekkingen bestaan en op groote schaal handel in slaven wordt gedreven. De negen personen die tijdens het aanwezen van Z. M. stoomschip *de Vecht* aldaar de bescherming van het Nederlandsche gezag hebben ingeroepen, waren allen reeds geruimen tijd geleden in handen der zeeroovers gevallen en later als slaaf in hooger genoemde rijkjes verkocht.

Nog kan vermeld worden een bericht van den kommandant van Z. M. stoomschip *Montrado*, dat er nog steeds eene vijandelijke gezindheid bestaat tusschen de zoogenaamde *Tabelloezen*, de bewoners van Noordelijk *Djilolo* of *Halmaheira* en de bevolking van den *Bangaai archipel*, waarin eerstgenoemden aanleiding hebben gevonden om zich in het vorige jaar aan strooptochten schuldig te maken, gepaard met menschenroof.

In den loop van dit jaar hebben zich alzoo geene rooversvaartuigen in den Nederlandsch-Indischen archipel vertoond.

1864.

De gegevens voor dit verslag zijn, evenals voor dat van 1863, zeer weinig in getal.

Zij bestaan uit:

1°. Verklaring van eenen uit handen der zeeroovers gevluchten inlander, die ruim twee jaren te voren in hunne handen gevallen en sedert te *Soeloe* gevangen was gehouden.

2°. Twee berichten van den Resident van *Menado* dat de uitrusting van zeeroovers-prauwen van uit *Soeloe* wederom plaats heeft, en dat de in de wateren van *Menado* en wel bij de eilanden *Lembéh*, *Bentenan* en *Poeloe-Ampat* zich vertoond hebbende rooversprauwen, van daar op zeeroof zijn uitgegaan.

3°. Een telegraphisch bericht van den Resident van *Soerabaija* dat de aldaar uit de *Molukken* aangekomen mailboot de tijding had overgebracht, dat zich op de eilanden *Tifore* en *Majoe* en in de nabijheid van *Makian* zeeroovers hadden vertoond.

4°. Een schrijven van den Resident van *Riouw*, waarin gewag wordt gemaakt van drie *Soeloese* rooversprauwen die, vermoedelijk als voorloopers van eene grootere magt, eene versterking op het eiland *Midai* (bezuiden *Boengoeran* of Groot *Natuna*) wilden oprichten, doch, daarmede bezig zijnde, door de bevolking zijn verjaagd geworden; en

5°. Het bericht van den Resident der *Lampongsche-districten*, dat een 12tal van *Lingga*-passen voorziene voertuigen, te huis behoorende te *Temian* (*Lingga*), ten zeeroof waren uitgevaren en dat een dier vaartuigen door eene kruisboot uit het station *Banka*. vruchteloos was vervolgd geworden.

Een en ander leidt tot de gevolgtrekking, dat de zeeroovers gedurende het jaar 1864 zich slechts zeer kort in dezen archipel vertoond hebben, geene verwoestingen

hebben aangericht en door de waakzaamheid der kruisers en strandbewoners afgeschrikt, zich gehaast hebben deze wateren te verlaten, en dat alzoo de waakzaamheid der kustbewoners, voor zooveel mogelijk gesteund van wege de hoofden van gewestelijk en plaatselijk bestuur, met daarvoor georganiseerde hulpmiddelen, gepaard met het sedert aangenomen stelsel van bekruising, reeds menigen strooptocht der zeeroovers heeft verijdeld.

Zoolang men dan ook niet mag overgaan tot het aantasten en vernielen der roovers-vestigingen in het *Soeloesche*, zullen boven vermelde middelen wel de eenige afdoende zijn tot wering van het te bestrijden kwaad.

1865.

Gedurende dit jaar werden ontvangen:

1^e. Twee berichten van den Resident der Wester-afdeeling van *Borneo*, het eene omtrent het aanwezen, in den omtrek van het eiland *Bawal*, (Zuid-Westhoek *Borneo*) van 7 rooversvaartuigen, die reeds 2 prauwen en eenige menschen zouden hebben weggeroofd; het andere met twee verklaringen van de uit de handen der zeeroovers ontkomen Maleijers *Drahim* en *Droos*, bevattende een verhaal van hunne gevangenneming op eene reis van *Ke-tapang* naar *Aijer Itam*, met nog 7 opvarenden eener bandong, waardoor het bericht van de verschijning van 7 roovers-prauwen te *Bawal* in Mei wordt bevestigd.

Hunne ontsnapping uit de handen der zeeroovers, uit eene een te *Poeloe Gelam* tijdelijk daarvoor opgeslagen pondok, bevestigt ook de oude gewoonte der zeeroovers, zich tijdelijk op onbewoonde eilandjes op te houden, tot het schoonmaken hunner prauwen. Het is niet gebleken of dit *Soeloesche* of wel andere roovers waren.

2^e. Een schrijven van den Resident der Zuider- en Oosterafdeeling van *Borneo*, waarbij wordt overgelegd eene

zeer volledige verklaring van zekeren inlandschen handelaar *Djanoedin*, uit de kampong *Kween Salaten* (afdeeling *Bandjermasin*).

Deze was den 12ten Maart 1865 met eene kleine prauw van *Bandjermasin* naar *Sampit* vertrokken en werd den 14^{den} daaraanvolgende met de twee tot de bemanning van zijne prauw behoorende Bandjarezen, door zeeroovers gevangen gemaakt, doch wist, na eene gijzeling van 42 dagen, in den nacht van den 25 of 26 April uit hunne handen te ontsnappen.

Uit deze verklaring blijkt de route der roovers-prauwen, die zij al roovende en plunderende om de West van *Borneo* hebben gevolgd.

Op de hoogte van *Oedjong-Melatagor* werd *Djanoedin* gevangen genomen. Van daar werd koers gezet naar *Telok-Sebangouw*, vervolgens naar *Manjappa*, *Satiro*, *Pendaron*, *Soengie Bokomo* en eenige andere onbekende soengies of krekten.

Bij het ontdekken van een om de Oost kruisend stoomschip, hielden de roovers zich eenige dagen schuil. Voorts werden *Moeara-Telok*, *Koeniaij*, *Tandjong-Pagoedjan* en verscheidene andere plaatsen tot aan *Telok-Ajer-Itam* bezocht.

Op laatstgenoemde plaats vermeesterden de roovers de prauw, waarvan sprake is in de voorafgaande verklaringen van *Drakim* en *Droos*, die zich bij het oponthoud te *Poeloe-Gelam* uit de voeten wisten te maken.

Te *Telok Mengapa* en *Kwala Mendawé* werden wederom prauwen en menschen geroofd, waaronder eene sampan met 5 opvarenden van een Indischen schoener, van boord gezonden om een loods van *Sampit* af te halen.

Onder deze opvarenden bevond zich een Arabier *Sjarief Adullah* genoemd.

Nadat de prauwen *Soengie-Kaki* bezocht hadden en dicht aan den wal 's avonds in eene *Soengie* ten anker waren gekomen, maakte *Djanoedin* gebruik van een onbewaakt

oogenblik, om met een in zijne nabijheid liggenden parang zijne touwen los te snijden en zich al zwemmende te redden, totdat hij door een Bandjersche visschersprauw werd opgenomen.

Genoemde inlander gaf voorts op, dat hij de soort van roovers-prauwen, 7 in getal, op eene waarvan hij 42 dagen heeft doorgebracht, nimmer elders had gezien. Met een vrij sterk opgekrulden voor- en achterstevan zijn die prauwen ongeveer 7 vâam lang en hebben een diepgang van 3 voet, zijn voorzien van 14 riemen, een mastgestel, dat neêrgelegd kan worden, eene lilla, zes geweren met vuursteensloten en eenige haken en pieken.

De opvarenden spraken eene vreemde taal, doch enkelen begrepen Maleisch, waardoor hij wist te geraken tot de kennis, dat de roovers te *Tawi-Tawi* te huis behoorden en dat zij, zoodra de west-mousson doorkomt, jaarlijks van daar op zeeroof uitgaan.

3^e. Drie missives van den Resident van *Menado*, met afschriften van 14 stuks verklaringen van uit handen van zeeroovers geredde of ontvluchte personen en van zeeroovers, die gevangen genomen zijn.

Bij eene dier missives worden verklaringen overgelegd van twee Chinezen, die drie jaren te voren op eene reis van *Sambas* naar *Pontianak* met nog vier andere Chinezen door de zeeroovers gevangen genomen, op een der *Tawi-Tawi* eilanden als slaven verkocht en aldaar gedurende al dien tijd verbleven zijn, totdat zij naar het Spaansche vaartuig *Rosalía*, gezagvoerder *Mejica*, wisten te ontsnappen en daarmede vervolgens naar *Menado* werden overgebracht.

Deze verklaringen bevatten overigens geene meldingswaardige bijzonderheden.

Bij eene latere missive werden aangeboden:

a. Verklaringen van twee zeeroovers, met name *Siaboe* en *Panasan*, die op de *Talaut-eilanden* zijn gevangen geno-

men, bij gelegenheid dat Z. M. Stoomschip *Haarlemmermeer* aldaar in de maand Mei 1865 bij *Salibabo* 5 rooversprauwen op het strand heeft gejaagd en vernield.

Beide zeeroovers, afkomstig van de *Tawi-Tawi* eilanden, waren slechts 18 en 16 jaren oud, zij geven op dat zij rechtstreeks naar de *Talaut-eilanden* waren gestevend om daar te rooven en dat zij reeds twee malen te voren op roof waren uitgeweest, waarbij zij steeds de maand April kozen om uit te loopen.

Drie etmalen na hunne komst op de *Talaut-eilanden*, had de ontmoeting met het bovengenoemd oorlogstoomschip plaats, die de voorgenomen rooverijen verhinderde.

Uit deze verklaringen blijkt wederom, dat slavenhandel de voornaamste drijfveer tot den zeeroof is en dat er een zekere maatstaf bestaat voor de verdeeling der gevangenen; bijaldien er namelijk vele menschen zijn buitgemaakt, zijn er steeds 4 bestemd voor den radja der *Tawi-Tawi-eilanden*, 5 voor den *Anackoda* der prauw die hen buitmaakte en 2 voor iederen opvarende.

b. Verklaringen van drie uit handen der zeeroovers geredde inlanders, met name *Lono de Lakarno* geboren te *Balajongan*, *Salama* van *Mendarij* en *Bulilis* van *Tamalatte* (*Gorontalo*) die bij den aanval van de *Haarlemmermeer* op de 5 rooversprauwen te *Salibaboe*, onmiddelijk naar boord van dien stoomer zijn gevlugt en aldaar opgenomen.

Hunne verklaringen bevatten niets meldenswaardigs, als dat zij voor de uitrusting en het vertrek der rooversprauwen van *Tawi-Tawi* jaarlijks de maand April opgeven. *Bulilis* verklaart dat dit in Januarij, bij het doorkomen der west-mousson plaats heeft.

Trouwens de ondervinding leert, dat de roovers zich reeds in Februarij en Maart op de *Oostkust* van *Borneo* vertoonen.

Bij de derde of laatste missive, worden verklaringen overgelegd van 7 inlanders, die zich uit handen der Soe-loesche zeeroovers hebben vrijgekocht.

De belangrijkste verklaring is van zekeren *Lahama*, geboren te *Handoenaran*, een eiland dicht bij groot *Boeton* gelegen, die 10 jaren in slavernij doorbracht, doch ieder jaar iets voor zijnen losprijs heeft betaald, als het eene jaar 2 slaven, het andere 1 lilla en daarna 4 jaren achtereen ieder jaar 2 slaven.

Vrij zijnde, keerde hij met zijne eigene prauw (*sope*), met zijne vrouw en een kind en nog twee inlanders naar *Handoenaran* terug.

Hij kwam laatstelijk van *Siboetoe*, behoorende onder *Soeloe* en daarvan 24 uren zeilens verwijderd, en geeft op dat op *Ombragirie* zich ongeveer 70 geroofde menschen van *Gorontalo* en *Limbotto* bevinden en dat op alle eilanden onder *Soeloe* nog andere personen van *Gorontalo* aanwezig zijn, waarvan hij het aantal niet kan opgeven, doch die allen in slavernij verkeerden.

De overige verklaringen bevatten geene meldenswaardige bijzonderheden.

4°. Twee missives van den Resident van *Riouw*, in eene waarvan hij mededeelt, dat hij van officiële zijde te *Singapore* had vernomen, dat de sulthan van *Magindanao* aan de Britsche autoriteiten heeft geschreven, dat hem door het Spaansche gouvernement een contract is opgedrongen, dat niet alleen den handel in den *Soeloe-archipel* onder Spaansche contrôle stelt, maar ook het leggen van een Spaansch garnizoen in de nabijheid zijner hoofdplaats ten gevolge zal hebben. De sulthan wilde zich aan dat opgedrongen contract niet houden.

De Resident leidt uit het bovenstaande af, dat bij eventueel verzet van voornoemden sulthan zich dat vermoedelijk zal openbaren door zeeroof *op grooten schaal*, ten einde zich de noodige middelen tot tegenweer te verschaffen.

In de andere missive wordt door den Resident van *Riouw* bekend gemaakt, dat de orang-kaja van de *Tam-*

bilan eilanden het bericht heeft gebracht van een op de kust van *Borneo* loopend gerucht, dat de Soeloesche zee-roovers in het jaar 1865 met 60 prauwen zullen uitloopen en waarschijnlijk in Mei op de kusten tusschen *Borneo* en *Sumatra* kunnen verwacht worden.

5°. Drie missives van den Resident van *Banka*, handelende over maatregelen te nemen tegen het indringen van de verwacht wordende 60 Soeloesche rooversprauwen, en behelzende voorts eene mededeeling, dat een van *Soengie Liat* komende prauw door zeeroovers was aangevallen en uitgeplunderd; deze bleken echter later te zijn de opvarenden eener te *Singkel* onder *Lingga* te huis behorende visschersprauw, die van daar onder voorwendsel van gutta perdja te zoeken, was uitgeklaard.

Bij den aanval op deze visschersprauw door eene met 8 militairen van *Soengie Liat* bemande groote sampan, gingen de opvarenden met achterlating van hun vaartuig op de vlucht, doch werden twee er van, met name *Gemok alias Gonggong* en *Drahim*, door de bevolking van *Soengie Liat* gearresteerd.

Hunne verklaringen bevatten eene bevestiging van het bovenstaande en tevens van de reeds bekende gewoonte van groote visschersprauwen, die voor de tripang en agar-agar visscherij worden uitgeklaard, om, als zij de kans schoon zien, strand- en zeeroof te plegen.

6°. Een telegrafisch berigt van den Assistent-Resident van *Banjoewangie* omtrent de aankomst van zes Linggasche prauwen te *Karang-Assam*, verdacht van slaven te willen maken, waartegen maatregelen zijn genomen. Hoewel hier van geen directen zeeroof sprake is, zoo bevestigt dit telegram het hierboven medegedeelde ten aanzien der Linggasche tripangvisschers.

Uit de voren vermelde stukken blijkt op nieuw:

a. dat het verdelgen der zeeroovers in hunne eigenlijke woonplaatsen en schuilhoeken op de *Tawi-Tawi-eilanden*

het eenige afdoende middel tot hunne geheele uitroeiing zal zijn.

b. dat het vernielen van 5 rooversprauwen in de maand Mei 1865 door Z. M. Stoomschip *Haarlemmermeer* te *Salibaboe*, in verband met eene strenge en actieve bewaking van de als aanleg- en ververschingsplaatsen der in dezen archipel binnendringende rooversprauwen bekende eilandjes, wel eene aanmerkelijke vermindering van de jaarlijks plaats hebbende zeerooverijen heeft te weeg gebragt, doch niet heeft kunnen beletten, dat daardoor ook dit jaar wederom veel nadeel aan den kleinhandel is toegebracht en verscheidene opvarenden van visschers- en handelsprauwen op de buitenbezittingen door de zeeroovers zijn gevangen genomen en thans in slavernij verkeerem.

c. dat bij de zeeroovers eene groote vrees bestaat voor de kruisers, daar zij zich al dadelijk bij het ontdekken van den rook der schoorsteenen dagen en nachten in krekken schuilhouden en daartoe liefst zoodanige plaatsen uitzoeken, die door reven en gevaren voor schepen en zelfs sloepen ongenaakbaar zijn, terwijl zij hunne prauwen met boomtakken bedekken en alzoo voor het oog van een ieder weten te verbergen.

Deze vrees zal door de uitbreiding, die de particuliere stoomvaart in dezen archipel gekregen heeft, niet verminderen, maar in tegendeel, ook in verband met de groote beweegbaarheid van de stoomschepen van het eskader der Nederlandsche en van de gouvernements marine, aanmerkelijk vermeerderen en er toe leiden dat de roovers, aanhoudend verontrust en verjaagd wordende, weinig lust zullen gevoelen hun zoo geliefkoosd handwerk ten koste van hun leven, althans in dezen archipel, voort te zetten.

d. 1. dat, behalve door de eigenlijke Seeloesche zeeroovers, ook door de tripang- en agaragar-visschers, die van uit *Lingga* op vangst uitgaan, de gelegenheid tot menschen-

roof en het berooven van weerlooze prauwtjes en aan het strand gelegen hutten wordt bedreven.

2. dat er in het algemeen ook bij de lieden, die zich in de wateren van *Celebes* met dat bedrijf onledig houden, eene zekere neiging bestaat om als zij de kans schoon zien, het rooversbedrijf boven het visschen te verkiezen en

3. dat een streng toezigt op het verwisselen hunner jaarpassen en het verplicht vertoon derzelve aan de oorlogskruisers ten deze, wel als het eenige middel tot wering van dit bedrog moeten aangemerkt worden.

1866.

In dit jaar werden mededeelingen ontvangen van de Residenten van Menado, de Zuider- en Ooster-Afdeeling van Borneo, Batavia en van den Gouverneur van Celebes en onderhoorigheden.

Het aantal van de uit de handen van zeeroovers ontvluchte slaven, waarvan verhooren werden afgenomen, bedroeg vijf-en-dertig; onder hen bevonden zich eenigen, die elf, vijftien tot twintig jaren in gevangenschap hadden doorgebracht.

Door die verhooren wordt wederom bevestigd, dat steeds de Soeloe eilanden en wel hoofdzakelijk de Tawi-Tawi groep en Balangingi, de schuilhoeken der roovers zijn, waartuit zij tegen het eind der westmousson en dikwijls reeds vroeger, hunne tochten beginnen; eerst gaan zij langs en om de kusten van Celebes, steken met de Oostelijke winden naar Borneo over om, wanneer de zuidelijke winden in de Chinese zee heerschen, naar hunne woonplaatsen terug te keeren; enkele getuigen spreken van rooftochten naar Bali, Lombok en Sumbawa ondernomen, en langs de oostkust van Celebes; ruim negen jaren geleden, waren zij bij die eilanden gevangen genomen.

Uit enkele verklaringen blijkt de slimme wijze, waarop

de roovers, bij het naderen onzer kruisers, zich met hunne prauwen onder de kusten in veiligheid weten te stellen en door bedekking met boombladeren en struiken aan het oog te onttrekken.

De inlander Siadjie verhaalt dat zij zich te Boalemo drie dagen op die wijze moesten schuilhouden voor Z. M. stoomschip Retch, waarvan de sloepen zoo dicht bij kwamen, dat men de bemanningen kon hooren spreken.

Wil men aan de verhalen van die ontvluchte slaven geloof slaan, dan was in vroeger jaren de macht waarmede de roovers uitgingen en het aantal menschen dat geroofd werd verbazend: vloten van 40 groote en vele kleine vaartuigen en bemand met minstens 1200 personen worden opgegeven, zelfs zegt de inlander Batjo van Makassar, negen jaren geleden in handen der roovers gevallen, dat hij toen geroofd werd door eene vloot van 20 groote vaartuigen met twee rijen roeijers en 20 kleinere, te zamen bemand met wel 3000 koppen.

Slavenhandel was het voornaamste doel hunner tochten. De inlanders Daim en zijn neef Djataloedin, afkomstig van Soengei Liat, en 20 jaren geleden op de Noord-Oostkust van Banka gevangen genomen, beweren dat op dien togt alleen 300 menschen in hunne handen vielen. Op de bestemmingsplaats aangekomen, werden de buitgemaakten verdeeld naar vaste bepalingen en gewoonten.

De soort van vaartuigen, waarmede zij uitgingen, was meestal dat, bekend onder de namen van Goebans en Bintaks, zoo ook enkele Padoewakans en Pelaries, en de bewapening vrij gelijk; slechts weinige hadden kanonnen, de meeste een paar lilla's, eenige geweren, pieken, enz.

Over de behandeling die de slaven ondergaan, wordt over het algemeen niet veel geklaagd; wel worden zij zwaar gebonden, moeten dikwijls roeijen en worden karig gevoed, maar men schijnt hen te sparen en te

ontzien, waarschijnlijk om later betere diensten te kunnen eischen en meer voordeelen van hen te trekken.

Alleen op overledene en daardoor alle waarde verloren hebbende gevangenen, koelen zij hunne bloeddorstige driften. De inlander Bidin, die gedurende slechts eene maand in hunne handen is geweest, en eene zeer gedetailleerde verklaring aangaande hunne handelingen aflegde, verhaalt dat bij Moeara Sanipa (oostkust van Borneo), na een gevecht met een vaartuig, een der gevangenen aan zijne wonden overleed, waarop men het lijk aan een boom ophing en met krissen zoodanig mishandelde en verminkte, dat alle ledematen afvielen en alleen het hoofd bleef hangen.

Veel is tegen de roovers in den laatsten tijd gedaan en ook de Spaansche oorlogschepen hebben op de Soeloe eilanden en voornamelijk op de Tawi-Tawi-groep, in dit jaar weer gestrengere maatregelen genomen; de getuigenissen van gepleegden roof zijn meestal van ouden datum en men hoort, dank zij het ijverig en aanhoudend kruisen onzer oorlogsbodems, niet meer van groote rooversvloten in onzen Archipel. Maar toch duurt nog het rooven en moorden voort, soms in het gezicht als het ware en onder de kanonnen onzer kruisers, en dertien verklaringen bewijzen, dat de roovers gedurende de twee laatste jaren wel degelijk zijn voortgegaan met menschenroof en slaven handel.

1867.

In het geheel werden in dit jaar ontvangen twaalf verhooren van uit handen der zeeroovers ontkomen personen, ééne verklaring en één telegram.

De verhooren werden ingediend door de Residenten van *Soerabaija* en de *Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo* en door den Gouverneur van *Celebes en Onderhoorigheden*, ter-

wijl de verklaring, waarvan hierboven gesproken werd, is aangeboden geworden door den Resident van *Japara* en niets anders bevat dan de tijding, door de bemanning eener prauw tjemplon van *Soerabaja* komende aangebracht, dat zij op den 12^{en} April op de hoogte van *Tandjong Maratras*, afdeeling *Toeban*, overvallen waren geworden door zeeroovers, bij welke gelegenheid de djoeroemoedie van dat vaartuig, *Wongso alias Wagio*, door een geweerkogel doodelijk getroffen, overboord zoude zijn gevallen en verdronken.

Als een geheel op zich zelf staand geval, is die verklaring voor dit verslag van minder belang, en mocht ook het door de bemanning dier prauw verhaalde waar zijn, iets waaraan men nochtans wel eenigszins mag twifelen, dan heeft men toch nog geene redenen om hier te denken aan zeeroovers in den waren zin des woords, daar die zich niet zouden durven wagen op en langs de zoo druk door stoomschepen bezochte Noordkust van *Java*.

De telegram was van den Resident van *Banjoewangie* en behelsde het bericht van zeeroovers nabij de *Meindertsdroogte*, op de plaats waar eenigen tijd geleden het koopvaardijship *de Isis* gestrand was. Zr. Ms. Stoomschip *Sindoro*, onmiddelijk daarheen gezonden, mocht evenwel niets van die roovers ontdekken en voor zoo verre aan het departement der marine bekend is, heeft men daarvan later ook niets meer gehoord.

De twaalf verhooren leveren geene nieuwe gezichtspunten op.

Slechts drie der inlanders, aan wie die verhooren werden afgenomen, waren in de laatste drie jaren geroofd; de overigen spraken van zeven tot twintig jaren geleden, als het tijdstip hunner oplichting door roovers.

Ook deze verhooren leveren weder het bewijs, dat die zeerooverijen, hoewel steeds aan het verminderen, nog niet geheel zijn uitgeroeid.

De zeeroof is zoo goed als geheel teruggedrongen tot buiten de grenzen onzer bezittingen en men mag met grond aannemen dat terugkeer tot den ouden toestand niet mogelijk is, zoolang de zeeroovers door onze stoomschepen steeds worden opgespoord en verontrust; eene totale uitroeijing van dat euvel kan alleen plaats vinden echter door het uitrukken der wortels van het kwaad, door vernietiging namelijk van den roofstaat zelven.

1868.

In dit jaar werden ontvangen twee verhooren, ingediend door den Resident van *Batavia*, terwijl twee verklaringen, beide hetzelfde feit behandelende, werden ontvangen van den Assistent-Resident van *Billiton*. Uit die verklaringen blijkt dat het meer dan waarschijnlijk is, dat de Luitenant der Chinezen *Ho Aijon* op zijne reis naar *Pontianak* vervolgd is geworden door Makassaarsche prauwen, die zich niet ontzien bij ontmoeting van kleine vaartuigen, als de gelegenheid gunstig is, hun handelsbedrijf tijdelijk te wijzigen en zeeroof te plegen. Hoogst waarschijnlijk waren het dezelfde vaartuigen, die door den gezagvoerder *Yohia* van eene prauw *Toop* eenige dagen later werden ontmoet, doch die deze prauw, wellicht als te zwaar bemand, niet aanrandden. Van zeeroovers van beroep schijnt hier geen sprake te zijn.

Uit de twee afgenomene verhooren blijkt dat de zeeroovers huane tochten nog nu en dan tot in onzen archipel uitstrekken, maar dat dit toch al meer en meer tot de zeldzaamheden begint te behooren.

1869.

De in dit jaar ontvangen berichten omtrent het aanwezen van zeeroovers in onzen archipel zijn de volgende, die echter later niet bevestigd zijn geworden.

In de maand Junij 1869 werd van Bawean de tijding ontvangen, dat bij den Assistent-Resident aldaar een Maleisch geschrift was neergelegd, waarin werd medegedeeld, dat eene groote rooversvloot die wateren zoude bezoeken.

Door den Assistent-Resident van Gorontalo werd een verhoor afgenomen van een' ontvluchten slaaf, waaruit bleek, dat deze op de hoogte van Bangaai, ongeveer in de maand Mei 1868, door de opvarenden van 2 rooversprauwen was gevangen genomen.

Voorts werd door hem verhaald, dat in de maand Maart 1869, drie Spaansche oorlogschepen eene groote rooverskampong, vermoedelijk op een der Tawi-Tawi eilanden, hadden vernield, waarbij vele zeeroovers zouden zijn omgekomen. Wellicht is daarin de reden gelegen dat in het afgelopen jaar zoo weinig aangaande zeeroof is vernomen.

In Mei 1869 rapporteerde de stations-kommandant der Wester-afdeeling van Borneo, dat zich eene rooversvloot op de Noord-Westkust van Borneo vertoond had en dat die vaartuigen door stoomschepen van Serawak vernield waren.

Ontmoetingen van onze oorlogschepen met zeeroovers hadden niet plaats.

1870.

In den loop van 1870 werden ontvangen:

1°. het bericht van den Assistent-Resident van *Billiton* dat een inlander, die in 1861 door Soeloesche zeeroovers van de reede van *Billiton* werd weggevoerd, in de maand Julij 1870 te *Billiton* was teruggekeerd.

2°. Drie verhooren van in October 1870 in de Zuideren Ooster-afdeeling van *Borneo* teruggekeerde Chinezen, die ruim twee en een half jaar geleden door Soeloesche zeeroovers waren gevangen genomen ter Oostkust van *Borneo* op de hoogte van *Passir*.

3°. Eene mededeeling omtrent het achtervolgen van eene handelsprauw op de Oostkust van *Borneo*, door vaartuigen, die vermoedelijk aldaar ter kuste te huis behooren.

Afgescheiden daarvan werden berichten ontvangen van de stationskommandanten in de wateren van *Menado* en *Celebes*, houdende dat Z. M. stoomschepen *Timor* en *den Briel*, respectivelijk in de maanden Augustus en September, eenige Tabelloresche prauwen in de Tomini-bocht en in den Noorder-ingang van straat *Boeton* vernielden, daar de opvarenden zich aan strand- en zeeroof schuldig maakten, wanneer de gelegenheid zich daartoe aanbod.

Van eigentlijke zeeroovers, die met prauwen geheel tot rooftochten uitgerust, van uit den Soeloe archipel onze wateren bezoeken, werd in het afgelopen jaar niets vernomen.

1871

De bekruising van den Nederlandsch-Indischen archipel had op dezelfde wijze plaats als in het vorige jaar.

De berichten gedurende dit jaar ontvangen, zijn hoofdzakelijk de volgende:

1°. *Banka*.

a. Op 12 April werd eene prauw Soensang van *Palembang* gejaagd door eene rooversprauw tot in de nabijheid van het lichtschip in de *Lucipara passage*.

b. Zeeroovers vertoonden zich omtrent dien tijd voor de *Palembang* rivier.

c. Op 5 Mei werden vijf rooversprauwen gezien bij *Tandjong Tada*, door welke eene handelsprauw van *Kotta-Waringin* werd genomen, en die vervolgens nog slaags raakten met een handelsvaartuig, waarvan de djoeragan daarbij het leven verloor.

Ook hadden zich den 2^{en} Mei rooversvaartuigen vertoond op de *Z. W. kust van Banka (Toboali)*.

2° *Lampongsche districten.*

In de *Sepoeti-rivier* werd eene prauw door zeeroovers afgelopen, die zich ook in de *Ketoppa-baai* en op eenige plaatsen van *Sumatra's Zuid-Oostkust* vertoonden.

Uit den bouw der rooversvaartuigen kon worden opgemaakt dat de onder 1 en 2 bedoelde roovers van den *Lingga-archipel* afkomstig en op tripang-vangst uit waren, waarbij zij strand- of rivierroof uitoefenden, naarmate de gelegenheid zich daartoe aanbood.

3° *Ternate.*

Op 12 April hadden twee groote rooversprauwen zich vertoond bij den ingang van *Straat Patientie*, en zich aldaar aan menschenroof schuldig gemaakt, terwijl een paar dagen later ook op *Batjan* menschen werden geroofd.

4° *Timor.*

Op het eiland *Soembat* werden nu en dan kinderen geroofd en bij *Florishoofd* hadden zich 5 rooversprauwen vertoond, met welke de bewoners van *Gliting* waren slaags geweest.

5° *Zuider- en Ooster-Afdeeling van Borneo.*

In de wateren van *Berouw* werd door zeeroovers uitgeplunderd de aan de firma *Ohl* te *Mahasser* toebehorende kotter *Suzanna Cornelia*.

Uit een ander bericht van den Resident en uit de daarbij behorende verhooren, afgenomen van pandelingen afkomstig van den sulthan van *Sambalioeng*, blijkt dat deze pandelingen op *Celebes* waren gevangen genomen en via *Pare-Pare* naar *Borneo* waren gevoerd en aldaar verkocht.

Voorts werd door den stations kommandant in de *Wateren van Menado* bericht dat in de *Tomini-bocht*, tusschen *Boalima* en *Pagawat*, rooverijen op het strand werden gepleegd door *Tabellorezen*, waarvoor zij zich bedienden

van kleine vlerkprauwen, blottés genaamd, die zich bij het naderen van oorlogschepen in krekken tusschen struiken en houtgewas verbergen.

De stations-kommandant in de *Moluksche wateren* rapporteert het verwoesten door de gewapende sloepen van Z. M. stoomschip *Borneo* van 4 Tabelloresche nederzettingen op de *N. W. kust van Ceram*, op *Poeloe Keli* en op *Massawaaij*, het vernielen van 10 prauwen aan Tabellorezen toebehoorende en het maken van 28 gevangenen.

Deze Tabellorezen hadden geweldadigheden gepleegd nabij *Tandjong Hatocalang* op het eiland *Boano* en aldaar eenige bewoners van kampong *Serani* vermoord.

Volgens bericht van den Stations-Kommandant der *Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo* was op *Borneo's Noord-oostkust* de schoener *Jeannette*, te *Makasser* te huis behorende, op den 9^{en} November jl. door zeeroovers vervolgd, doch dank zij den gunstigen wind aan hen ontkomen.

Den volgenden dag werd de *Jeannette* weder door 5 prauwen aangevallen, de schoener raakte toen onder het gevecht op eene bank bij de *Boelangan-rivier*, doch noodzaakte de roovers af te houden.

De equipage, waarvan 7 man gewond waren, verliet gedurende den nacht de *Jeannette* en begaf zich naar *Boelangan*, waar zij den Sulthan om hulp verzochten, hierop werden eenige prauwen naar buiten gezonden, maar daar komende was er van de *Jeannette* niets meer te zien.

Den 30^{en} December raakten de sloepen van Z. M. Stoomschip *Suriname*, daartoe opzettelijk ter verkenning van boord gezonden, tusschen de *Berouw* en *Boelangan-rivier* bij *P. Pandjang* en *P. Raboe*, slaags met een twintigtal tot roof uitgeruste en met geschut gewapende rooversprauwen.

Na een half uur vechtens werden de prauwen genoodzaakt terug te trekken, ofschoon nog 32 prauwen in het gezicht waren gekomen.

De *Suriname* lag op een afstand van 2 à 3 Duitsche mijlen van de plaats der ontmoeting ten anker, in verband met de vele banken en reven die genoemde eilanden omringen.

De sloepen, door de groote overmacht teruggehouden, vervolgden de roovers niet, maar keerden naar de *Suriname* terug.

Volgens bericht van den stations-kommandant in de *Wateren van Celebes* bevond zich Z. M. Stoomschip *Aart van Nes* in den avond van den 1^{en} Januarij jl. voor de *Berouw rivier* en kruiste daarop den 2^{en}, 3^{en} en 4^{en} Januarij bij de eilanden *Raboe* en *Pandjang*, alwaar de sloepen der *Suriname* met de rooversprauwen waren slaags geweest.

Door de *Aart van Nes* werden echter nergens verdachte vaartuigen aangetroffen.

Hoogst waarschijnlijk behoorden deze prauwen, zoo niet alle dan toch zeker voor een gedeelte, te *Goenoeng Taboer* te huis.

1872.

De bekruijing van den Archipel werd op dezelfde wijze geregeld als in het vorige jaar, terwijl omtrent zeeroof de volgende vermeldingswaardige berichten zijn ontvangen:

1°. Eene prauw *Tjunia* werd op de hoogte van *Peketingan* onder *Soerabaia* door zeeschuimers aangevallen en de bemanning van levensmiddelen en kleederen beroofd. De rooversprauw was eene met zes koppen bemande kleine *Pegon*.

In den loop van het jaar is het verder nog tweemaal voorgekomen dat bij evengenoemde plaats *Peketingan* eene *Tjunia* is uitgeplunderd.

2°. Uit Menado werd gemeld dat zich in Augustus op de hoogte van *Hiala*, afdeling *Pagoeat*, tusschen *Bomboelan* en *Molasipot*, vier groote zeerooversprauwen hebben ver-

toond. Bij het eiland *Kiakias* hadden die roovers de lading der prauwen van den Gorontaloeschen kleinhandelaar Limonoe (waarde *f* 600) ontvreemd.

3°. In den nacht van 22 September werden op het eiland *Ternate*, tusschen het fortje *Terlok* en den zoognaamden verbranden hoek, twee kinderen vermoord en een geroofd, welke gruweldaad, naar men vermeent, door zeeroovers werd bedreven.

4°. Volgens een proces-verbaal van den Havenmeester te *Makassar* is de N. I. Schoener *Soeroehan*, gezagvoerder *Sienatong*, den 23sten Januarij op de reis van *Sesajel* naar *Boeloengan* aan de monding der *Sesajel* rivier door negen rooversprauwen overvallen; na een gevecht van eenige uren trokken de roovers naar *P. Tarakang* terug.

5°. De Kommandant van Z. M. Stoomschip *Suriname* bericht na eene kruistogt langs *Borneo's Oost* en *N. O. Kust*, dat op den 3^{den} Junij in de *Soengie Sesajel* zeven visschersprauwen door 8 prauwen *delapan* werden aangevallen en dat op den 22sten dier maand eene prauw *delapan*, bemand met zes personen waaronder *Iman Bangsawa* en panglima *Aboali*, een aanval heeft gedaan op drie djonkongs in de rivier van *Berouw*.

De sultan van G^{ng}. Tabor ging op het vernemen dezer tweede aanranding met 20 groote en meerdere kleine prauwen naar buiten, lokte de zeeroovers (visschers) bij zich aan boord, en nam hen, 16 in getal, gevangen.

Kort daarop werden zij onthoofd, terwijl de buitgemaakte prauwen, benevens de vrouwen en kinderen der roovers, naar G^{ng}. Tabor werden gevoerd.

6°. De kommandant van Z. M. stoomschip *Admiraal van Kinsbergen*, kruisende op de *N. O. Kust* van *Borneo*, deelt onder anderen mede dat in de maand October in de monding der *Sesajel* rivier eene sampan door eene prauw met *Badjo's* van *Kobang* werd aangevallen en de twee opvarenden medegevoerd of gedood werden.

7^e. Van Celebes werd een verhoor ontvangen van den uit handen van zeeroovers ontsnapt Chinesees Lie Kisi m waaruit blijkt dat bedoelde Chinesees, laatstelijk komende van Dongola (Paloe baai), ongeveer tien jaren geleden te Muntok met den Chinesees Adsiam uitging om te visschen en toen door eene rooversvloot van 5 groote en 5 kleine prauwen is gevangen genomen.

Deze te Kalaan Boea in den Soeloe-Archipel thuis behoorende vloot stond onder bevel van Panglima Bragin.

Na eerst aan Badjorezen verkocht te zijn, vertrok genoemde Chinesees met hen naar Boelangan en werd aldaar verkocht aan zekeren Sigai, van wien hij later naar Dongola vluchtte.

De vloot zwierf na de gevangenneming van Lie Kisi m nog een 40-tal dagen rond om te rooven en vertrok vervolgens via Sernoenol en de Soeloe-eilanden naar eene plaats een dag zeilens van laatstgenoemde eilanden gelegen, alwaar *Dato Dugas* het gezag uitoefende.

Uit het bovenstaande blijkt dat eigentlijke zeeroof in 1872 weinig is voorgekomen.

Door aanhoudende bekrusing van *Borneo's N. O. Kust* wagen de *Badjo's* zich hoe langer hoe minder in onzen archipel en wordt ook daar van zee- en strandroof weinig meer vernomen.

1873.

In dit jaar zijn bij het Departement van Marine hoofdzakelijk de volgende berichten ingekomen:

1^e. Een Proces-Verbaal, opgemaakt door den havenmeester te *Probolingo*, blijkens hetwelk eene prauw tjemplong, op reis van *Probolingo* naar *Banjoewangi*, den 14^{en} Maart 1873 op de hoogte van *Bedoelan* onder *Kraksain* door de bemanning eener prauw jangollan is geënterd en beroofd geworden.

Volgens opgave der bemanning van die prauw tjemplong kwamen 16 roovers bij hen aan boord, ontnamen hun, terwijl zij met ontblooten klewang bewaakt werden, het grootste gedeelte hunner lading benevens *f* 2105 aan zilver- en papierengeld, en lieten hen daarna hunnen koers vervolgen.

2^e. Door den Resident van *Ternate* werd medegedeeld dat volgens bericht van 2 Papoea-hoofden, een gedeelte der bemanning van een Engelsch vaarttuig, nabij het eilandje *Sorong* in Straat *Galewo*, door inboorlingen van *Nieuw-Guinea* is vermoord.

Nadere berichten hieromtrent door dien Resident ingewonnen van den Sengadjie van *Roemansraa* (eiland *Salawatti*) bevestigden deze tijding.

Hieruit bleek dat in het laatst 1872, 18 man, behorende tot de equipage van een Engelschen schooner, die zich met paarl-visscherij bezig hield, in straat *Galewo*, op het in die straat gelegen eilandje *Sorong*, waren afge maakt door inboorlingen van *Kanabra* (*Nieuw-Guinea*).

3^e. Een proces-verbaal van den havenmeester te *Probolingo*, blijkens hetwelk op den 31^{en} Maart van dat jaar eene prauw *Pegon*, te huis behoorende te *Sampang*, in de nabijheid van *Karang Koko* gewapenderhand is aangehouden en grootendeels beroofd geworden door eene prauw *Kraman* bemand met 9 koppen.

Volgens de verklaringen der opvarenden van de prauw *Pegon* waren de roovers, naar hunne spraak te oordeelen, *Madurezen*.

4^e. Een telegram van den Resident van *Rembang*, berichtende dat den 26^{en} April op de hoogte van *Lassem* eene te *Sumanap* te huis behoorende prauw *Padoeang* werd aangevallen door eene prauw *Pegon*, bemand met circa 30 *Madurezen*.

De roovers namen *f* 1000.— aan zilvergeld en de wapenen van de prauw met zich mede, nadat zij den djoe-

ragan en den roerganger gedood, en de overige opvarenden gewond hadden.

5°. Van *Ternate* werd medegedeeld dat aldaar waren aangekomen een *Gorontalees*, genaamd *Malakide* en een jongentje genaamd *Kano*, afkomstig van het eilandje *Toegian* nabij *Gorontalo*.

Beide waren in den loop van het jaar 1872 door *Tobelloresche* zeeroovers gevangen genomen en tot slaaf gemaakt, en bevrijd door zekeren *Aboe*, een *Makassar* te huis behoorende te *Gorontalo*.

Eerstgenoemde verklaarde dat hij, met zijn broeder *Kaima* uit visschen zijnde, overvallen werd door 16 prauwen, bemand met een honderdtal *Tobelloresen*, die hem en zijn broeder gevangen namen; dat de rooversvloot, na nog een 50tal menschen geroofd te hebben, van *Tomboekoe* en *Bangaai* naar *Boewalemo* stevende en daar uit elkander ging, waarheen was hem onbekend; dat hij vervolgens naar het eiland *Koelie* werd gebracht, waar hij ongeveer één jaar als slaaf had moeten werken, totdat *Aboe* hem bevrijdde.

De jongen *Kano* verhaalde dat hij eenige maanden geleden, te zamen met zijne moeder, van zijne woonplaats *Toegian* ontvoerd was door *Tobelloresche* zeeroovers, die eerst zijn vader hadden gedood. Kort daarop werd ook zijne moeder vermoord, en hij als slaaf overgebracht naar *Indari*, op de Noordwestkust van *Batjan*, waar hij door *Aboe* verlost werd.

Tegelijkertijd vermeldde meergenoemde *Aboe* dat op *Obi-Major* eene menigte gevangenen der zeeroovers waren, die in het binnenland aldaar veldarbeid moesten verrichten, terwijl volgens ingekomen geruchten eene prauw, aan den Sultan van *Ternate* toebehoorende, door zeeroovers zou overvallen en gedeeltelijk beroofd zijn, nadat een twintigtal der opvarenden vermoord was.

6°. Te *Menado* werd een bericht ontvangen van den *Wala-pulu* van *Tamajoe*, houdende dat op den 23sten No-

vember de drie *Waala-pulus* van *Sumalatta* en de *Kimelaha* van *Boloila* drie *Mangindanao* prauwen hebben ontmoet op de hoogte van *Sumalatta*, waarvan zij er eene hebben vermeersterd en de acht opvarenden gedood, terwijl nog dienzelfden avond door hen zes andere diergelijke prauwen werden gezien.

Z. M. Stoomschip *Bali*, toenmaals te *Ternate* aanwezig, is daarop onmiddelijk naar de Noordkust van *Celebes* vertrokken tot opsporing der roovers, doch heeft hen vruchteloos gezocht, en zelfs nergens eenige nadere berichten omtrent hen kunnen inwinnen.

7^e. Van *Ternate* werd gemeld dat sedert eenigen tijd in die afdeeling twee benden *Tobellorezen* rondzwierven, die zich aan zee- en menschenroof schuldig maakten, en vermoedelijk van tijd tot tijd ook de *Tomini-bocht* bezochten.

Een door hen gevangen genomen inlander had weten te ontsnappen, en zou welligt in staat zijn, hen bij ontmoeting aan te wijzen.

Vermoedelijk behoorden zij tot de *Tobelloresche* zee-roovers, waarvan boven onder No. 5 sprake was.

Ook naar deze benden werd door Z. M. Stoomschip *Bali* vruchteloos gezocht.

Ten gevolge van den oorlog met *Atjeh*, konden voor het kruisen tegen zeeroovers niet zoo vele stoomschepen worden aangewezen als in vroegere jaren, maar ook al ware dit niet het geval geweest, dan zouden toch vele der boven vermelde rooverijen vermoedelijk niet hebben kunnen belet worden.

Deze rooverijen op kleine schaal, die men liever zee- en stranddieverijen noemen moet, kunnen zeer moeilijk door de oorlogsmarine worden tegengegaan, ofschoon ontegenzeggelijk de aanwezigheid van een stoomschip van groot belang is, om bij het ontvangen van eenigszins duidelijke aanwijzingen, de schuldigen op te sporen en in handen te krijgen.

Omtrent zeeroof in den Indischen archipel werd aan het Departement van Marine in den loop van dit jaar in hoofdzaak het navolgende medegedeeld.

1^e. Naar aanleiding van een op 1 Januarij 1874 te *Macassar* ontvangen bericht, dat tusschen *Passir* en *Koetei* zich zeeroovers ophielden, die met een aantal kleine prauwtjes stooptochten deden om hunnen buit over te brengen op drie groote prauwen, die zich schuil hielden in de *Balipapan-baai* of wel in de *Téloeké* rivier, stoomde Z. M. Stoomschip *Sumatra* naar genoemde baai, om te trachten die roovers op te sporen en hunne vaartuigen te bemachtigen.

Ondanks alle aangewende pogingen, mocht het den kommanderenden officier van gemeld stoomschip niet gelukken de roovers te ontdekken of zelfs met eenige zekerheid nadere berichten omtrent hen in te winnen.

2^e. In de maand Januarij, toen Z. M. Stoomschip *Bali* een tocht maakte van *Gorontalo* naar *Kema*, werd op de hoogte van *Belang* eene handelsprauw ontmoet, die berichtte dat zich bij *Tandjong Flesco Tobelloresche* zeeroovers vertoond hadden.

Hoewel het stoomschip zich onmiddelijk naar de aangeduide plaats begaf en de baaijen en kleine riviertjes in de nabijheid door zijne sloepen deed onderzoeken, mocht het echter niet gelukken de rooversvaartuigen te ontdekken.

De eilanden *Maijoe* en *Tifore*, aangeduid als oorden die menigmaal door zeeroovers worden aangedaan, werden mede te vergeefs onderzocht.

3^e. In de maand Junij werden op de hoogte van *Boea Lima* door de gewapende boot No. 14 eenige kleine *Tobelloresche* rooversvaartuigen vernield, waarvan de opvarenden aan den wal gevlucht waren.

Een kruistocht daarop ondernomen door het Hoofd van

Pagimana, met den djoeragan van de gewapende boot, leverde geen resultaat op.

4°. Naar aanleiding van een bericht ontvangen door den Assistent-Resident van *Gorontalo*, dat zich op het eiland *Sendiri Tobelloresche* zeeroovers vertoond hadden, stoomde de *Bali* den 24sten Julij derwaarts en kwam terug zonder iets ontdekt te hebben.

5°. Naar aanleiding van een door den Resident van *Ternate* ontvangen bericht, dat zich op het eiland *Tametti* (klein *Tawallie*) 38 geroofde menschen bevonden, daar aangebracht door Galeloresche zeeroovers, begaf den 25sten September Z. M. Stoomschip *Bali* zich derwaarts, vergezeld van drie gewapende prauwen uitgerust door den Sultan van *Ternate* en ééne prauw van *Makkian*. Het onderzoek van het eiland door de gedebaarkeerde bemanning der gewapende sloepen leverde echter weinig resultaat op.

Eene geroofde vrouw, afkomstig van het eiland *Bangkoeloe* (Bangaai-archipel), werd bevrijd.

Een inlander, door de bevolking aangewezen als tot de zeeroovers te behooren, werd uit zijn schuilhoek te voorschijn gehaald en gearresteerd, terwijl eene groote prauw vernield werd.

6°. In het laatst van Julij en het begin van Augustus werden door Z. M. Stoomschip *Sumatra* vruchteloos nasporingen gedaan naar zeeroovers op de zuidkust van *Celebes*, wier tegenwoordigheid gesignaleerd was door den Assistent-Resident der Oosterdistricten.

Men vernam echter bij die gelegenheid dat, een paar maanden vroeger, Tobelloresche zeeroovers in die wateren waren geweest en vergeefsche aanvallen op verschillende handelsvaartuigen hadden gedaan.

7°. Naar aanleiding van een door den Resident van *Ternate* ontvangen bericht, dat op het eiland *Memboeat* (nabij *Batjan*) een aantal door Tobellorezen geroofde menschen

was aangebracht, stoomde Z. M. Stoomschip *Bali* den 18^{en} October naar genoemd eiland.

Zestien daar aangetroffen slaven, grootendeels vrouwen en kinderen afkomstig van de eilanden in den *Bangai*-archipel, werden in vrijheid gesteld.

Bij die gelegenheid werd door den kommanderenden officier van het stoomschip de Sultan van *Batjan* aangespoord tot het nemen van maatregelen, om den slavenhandel in zijn gebied met kracht tegen te gaan.

Soeloesche zeeroovers vertoonden zich gedurende het afgelopen jaar, voor zooverre bekend, niet in den archipel.

Verder werden in de maand September door het Spaansche Gouvernement twee onderdanen van den Sultan van *Ternate* teruggezonden, die blijkens hunne mededeelingen ongeveer 1½ jaar geleden in het gezicht van *Batjan* gevangen genomen waren door Soeloesche roovers, die met een viertal prauwen op roof uitwaren. Na sedert hunne vangenneming als slaaf gewerkt te hebben, waren zij door een Spaansch oorlogschip bevrijd en aan de Spaansche autoriteiten overgegeven.

Uit de meestentijds zeer onvolledige berichten, door de kommanderende officieren der kruisers op hunne onderzoekstochten ingewonnen, blijkt dat de hedendaagsche zeeroof zich meestal bepaalt tot strand- en menschenroof of kleine zeedieverijen, en zoolang de visschers, zoo als herhaaldelijk bleek het geval te zijn, door vrees gedreven, de roovers tijdig verwittigen van de nabijheid van een stoomer of opzettelijk onvolledige en dikwijls verkeerde inlichtingen geven, zal het steeds uiterst moeilijk zijn, dergelijke rooverijen op kleine schaal tegen te gaan.

Voor de bekruising van den archipel konden niet meer schepen dan ten vorigen jare bestemd worden, maar, zooals reeds vroeger werd gezegd, de bovenvermelde rooverijen dienen voornamelijk door de bevolking zelve worden te keer gegaan en daartoe zijn dan ook reeds herhaal-

delijk aan de Noordkust van *Celebes* door de plaatselijke autoriteiten maatregelen getroffen.

1875.

In dit jaar werd omtrent zeeroof in den *Indischen Archipel* aan het Departement der Marine hoofdzakelijk het navolgende bericht:

1^e. In de maand Maart een tocht langs *Borneo's Oostkust* makende, ontving Z. M. stoomschip *Admiraal van Kinsbergen* namens den *Sultan van Goenoeng Tabor (Berouw)* bericht dat zich nabij *P^o. Pandjang* zeeroovers ophielden.

Geassisteerd door een aantal gewapende prauwen, door evengenoemden vorst daartoe uitgerust, onderzocht het stoomschip vruchteloos *P^o. Pandjang* en omstreken, totdat nadere berichten voldoende zekerheid gaven omtrent de aanwezigheid der roovers in de *Salemo-baai* nabij *Groot-Kanioengan*.

Werkelijk mocht het dat stoomschip gelukken daar ter plaatse drie groote rooversvaartuigen te overvallen, die in een vuurgevecht gewikkeld waren met eenige tegen hen afgezonden gewapende prauwen van *Batoe-Poetie*.

Bij de nadering van de *Kinsbergen* vluchtten de opvarenden der rooversprauwen met kleine sampans naar de verschillende kreken in de nabijheid, waar gedurende 1½ etmaal vruchteloze pogingen werden aangewend om hen op te sporen, zoodat men zich moest bepalen tot het nemen der vaartuigen, die bleken afkomstig te zijn van *Tawé-Tawé*.

2e. Daar men vernomen had dat de *Tobelloresche* zeeroovers veelal het eiland *Obi* bezigden als een depôt voor door hen geroofde menschen, deed Z. M. stoomschip *Bali* in April 1875 een tocht derwaarts.

Met assistentie van eenige gewapende prauwen, uitgerust door den *Sultan van Ternate*, werden op aanwijzing van een' onlangs bevrijden *Gorontalees*, die acht jaren in

gevangenschap onder de roovers had doorgebracht, 4 nederzettingen op evengenoemd eiland bezocht en vernield.

Bij het landen in de *eerste* dier nederzettingen boden de woners tegenstand en werd de bemanning der gewapende sloepen en prauwen in een kortstondig vuurgevecht gewikkeld met een door het dichte geboomte onzichtbaren vijand.

De overige nederzettingen werden verlaten gevonden, terwijl het, ondanks de ijverige pogingen daartoe aangewend, niet mocht gelukken de gevluchte bewoners op te sporen.

Bij een tweede bezoek door de *Bali* in de maand October aan bovengenoemde plaatsen gebracht, vond men dat sedert die nederzettingen niet meer betrokken waren.

3°. In den loop der maand Junij deden zich in *Stract Madura* twee gevallen van prauwenroof voor.

Door den Resident van *Banjoewangie* was onmiddellijk eene Kruisboot uitgezonden om alle verdachte inlandsche vaartuigen te onderzoeken en te trachten door het achterhalen van geroofde goederen de schuldigen te ontdekken, (volgens de opgaven waren de roovers vermoedelijk *Madurezen*).

4°. Van den Resident van *Menado* werd een verhoor ontvangen, afgenomen van zekeren *Jamagie*, ook wel genoemd *Santiago*, die ongeveer 6 jaren geleden in de nabijheid van *Sangier* met nog 8 andere opvarenden van eene prauw, door 5 goed gewapende en zwaar bemande rooversvaartuigen was gevangen genomen, en onlangs bij gelegenheid van eene schipbrenk had weten te ontkomen.

5°. Door den Resident van *Samarang* werd bericht dat in October zich *twee* malen het geval had voorgedaan, dat eene prauw door eene andere beroofd werd, eens op de hoogte van *Moeara-Sanik* (onder *Demak*) en eens op de hoogte van *Moeara-Sodong* (onder *Samarang*).

6°. In den *Riouw- en Lingga archipel* hebben zich ook ge-

vallen van roof voorgedaan en daarom werd aan Z. M. stoomschip *Curaçao* opgedragen, na geëindigde reparatie van dien bodem te *Singapore*, die wateren te bekruisen en te onderzoeken.

1°. Blijkens een schrijven van den heer *W. Lingard*, eigenaar en gezagvoerder van de onder *Engelsche* vlag varende bark *West-Indian*, was dat vaartuig den 25sten November nabij *Raboe-Raboe* (*Oostkust* van *Borneo*) aangevallen door een aantal rooversvaartuigen (volgens opgave 37 of 38 in getal), en waren de roovers na een kortstondig vuurgevecht, op de nadering van de stoomsloop van den berichtgever, afgetrokken, terwijl een gedeelte hunner twee *Boeginesche* schooners in de nabijheid aanvielen, maar ook daar werden afgeslagen.

Berichten uit *Makassar* hielden in, dat, omstreeks denzelfden tijd en op genoegzaam gelijke hoogte, een daar te huis behoorend vaartuig door een aantal rooversvaartuigen was aangevallen.

Naar aanleiding der laatste tijding was door het te *Macassar* gestationeerde stoomschip *Banca* reeds een kruistocht gedaan, die echter uit tijdgebrek niet verder was uitgestrekt dan tot *Kanioengan*, en geene nadere gegevens omtrent de juistheid der berichten aan het licht bracht.

Genoemd stoomschip heeft echter bevelen ontvangen met den meesten spoed een tocht te doen naar het *Noordelijk* gedeelte van *Straat Macassar*, ter opsporing van de schuldige vaartuigen.

Genoegzaam al de hierboven vermelde gevallen doen gereedelijk denken aan de zoogenaamde zeedieverrijen en strand- of kustroof, voornamelijk gepleegd door inlandsche vaartuigen die van vischvangst hun hoofdbedrijf maken, maar die zich, waar zij de kans schoon zien, ook niet ontzien zwakker bemande of ongewapende prauwen te berooven, en die zelfs, wanneer zij in grooten getale

vereenigd zijn, zich somwijlen verstouten vaartuigen van grooten charter aan te vallen.

De aanval, waarvan onder 7 sprake was, kan niet worden toegeeschreven aan de zoogenaamde *Soeloesche* zeeroovers, die zich tot hiertoe van tijd tot tijd in de *Noordelijke* gedeelten van onzen archipel vertoonden. Het is toch niet aan te nemen dat die zeeschuimers, wier stoutmoedigheid van algemeene bekendheid is, vereenigd in zoo grooten getale als wordt opgegeven, zoo lichtelijk zouden afdeinzen na een beproefden aanval.

Alleen de gevallen bedoeld bij 1 en 4 doen denken aan *Soeloesche* zeeroovers, maar daarbij moet men er op letten dat het tweede ongeveer 6 jaren geleden was.

In ieder geval mag gerustelijk worden aangenomen, dat de verschijning van *Soeloesche* zeeroovers in onze vaarwaters sedert betrekkelijk geruimen tijd onder de zeldzaamheden kan worden gerangschikt.

De kleine rooverijen kunnen nimmer geheel door onze stoomschepen worden voorkomen, in de eerste plaats moet de bevolking zelve daartoe de handen uitsteken, maar en voor de bevolking en voor de vreedzame handelsprauwen is de nabijheid van een kruiser eene groote geruststelling en een morele steun. Daarom is dan ook het streven, zorgvuldig voort te gaan met het aangenomen stelsel van bekruising.

IN MEMORIAM

DOOR

Mr. L. W. C. VAN DEN BERG.

Den zesden Februari 1876 leed de studie van het Javaansch een zwaar verlies door het afsterven van den ambtenaar voor de beoefening dier taal, Dr. A. B. Cohen Stuart, een man van uitgebreide en vooral grondige kennis, van wien men, ware hem een langer leven gegund geweest, met grond had kunnen verwachten, dat hij nog menigen goeden dienst aan de wetenschap zoude hebben bewezen, en wiens dood eene leegte achterlaat, welke thans vooral moeielijk zal zijn aan te vullen. Wars van alles, wat maar in de verte zweemde naar zelfverheffing of het maken van gerucht, ging hij steeds onverdroten en ijverig voort met te arbeiden aan de verzameling van kennis, en was op die wijze het toonbeeld van een geleerde van den echten stempel. Daar hij vooral het „nonum prematur in annum” wilde ter harte nemen, is het getal groote werken, dat van hem het licht heeft gezien, betrekkelijk niet aanzienlijk, en is daarvan nog het laatste helaas onvoltooid door hem nagelaten; doch talrijk zijn de verspreide opstellen, welke hij over verschillende onderwerpen schreef, terwijl vele beoefenaars der Polynesische taalwetenschap bij hunne studiën de hulpvaardigheid van den te vroeg ontslapen geleerde mochten ondervinden. De Regeering van Nederlandsch-Indië had in hem een verdienstelijk ambtenaar, die steeds de hem opgedragene commissiën met ijver en nauwgezetheid vervulde, en heeft aan hem menig doorwrocht advies te danken. Doch vooral het Bataviaasch Genootschap van

Kunsten en Wetenschappen heeft in hem een van zijne ijverigste en verdienstelijkste medewerkers verloren, en het is daarom, dat ik voor de lezers van dit tijdschrift zijn leven en werken, zij het in korte trekken, wensch te herdenken, en de groote plaats wensch in het licht te stellen, welke hij in de wetenschap heeft ingenomen.

Abraham Benjamin Cohen Stuart werd den 17^{den} Maart 1825 te 's Gravenhage geboren, alwaar zijn vader James Cohen Stuart de betrekking van Inspecteur generaal der Registratie vervulde. Na de voorbereidende inrichtingen van hoo-ger onderwijs te dier plaatse te hebben bezocht, vertrok hij in 1842 naar de hoogeschool te Leiden om zich aan de rechtsgeleerde studiën te wijden, vermoedelijk reeds met het doel om later in den Indischen staatsdienst te treden. Ten gevolge van familieomstandigheden kwam echter al zeer spoedig in zoverre wijziging in zijn plan, dat hij besloot zijne studiën aan de Leidsche universiteit vaarwel te zeggen, en de lessen te gaan volgen aan de toen kortelings te Delft opgerichte Akademie tot opleiding van Oost-Indische ambtenaren.

Hier werd hij spoedig opgemerkt als een van de verdienstelijkste en meest belovende jongelieden, zoo zelfs dat zijne leermeesters hem aanmoedigden om, na het erlangen in 1846 van het zoogenaamd radicaal als ambtenaar der 2de klasse, zich zoo mogelijk geheel aan de wetenschap te blijven wijden, en zich niet te begeven in den eigenlijk gezegden administratieven staatsdienst. Daar dit denkbeeld ten zeerste met Cohen Stuart's neigingen strookte, en bovendien zijne, reeds toen bestaande, en later steeds verergerde hardhoorendheid hem minder geschikt maakte om als besturend ambtenaar op te treden, zoo werd de aandacht der Regeering zoowel te Batavia als in het Moederland op hem gevestigd, en hij spoedig na zijne aankomst in Indië, bij het goevernements besluit van 12 Juli 1847 No. 5a, toegevoegd aan de heeren Winter en Wilkens te Soerakarta ter verlichting in hunne werkzaamheden, wat betreft de ver-

„taling van een gedeelte der wettelijke verordeningen in het „Maleisch en Javaansch.”

Deze commissie had intusschen slechts een voorloopig karakter totdat in 1851 bij het goevernements besluit van 9 December No. 15 werd bepaald: „dat hij zich te Soerakarta „zou blijven ophouden tot voortzetting zijner studiën in de „Javaansche en Kawi talen”, terwijl tevens zijne ambtelijke positie toen definitief zoodanig werd geregeld, dat hij in rang en bezoldiging niet te zeer zou achterstaan bij zijne tijdgenooten van de Delftsche akademie, die hunne krachten in plaats van aan de wetenschap, aan de verschillende takken van dienst hadden gewijd.

In het jaar 1852 trad hij in het huwelijk met mejufvrouw A. D. R. de Leeuw, uit welken echt vier kinderen, één zoon en drie dochters zijn gesproten.

Te Soerakarta bleef hij wonen tot 1860 met eene korte tusschenruimte van weinige maanden in het laatst van 1857 en het begin van 1858, welke hij met vergunning der Regeering te Batavia doorbracht in het belang van zijn toen ter perse liggend werk de Brâta Joedâ. In 1860 moest hij tot herstel van gezondheid een verlof naar Nederland aanvragen, van waar hij in 1862 terugkeerde, en zich, na een betrekkelijk kort verblijf te Soerakarta, voor goed te Batavia nederzette.

Van dit verblijf te Batavia trok de Regeering partij om hem te belasten met allerhande opdrachten en commissiën. Zoo was hij van 1866 tot 1871 steeds een ijverig lid van de commissie tot afneming van het groot-ambtenaars examen, moest hij herhaaldelijk een onderzoek doen naar de geschiktheid van personen, die zich voor verschillende posten en bedieningen aanmeldden, bij welke kennis der inlandsche talen noodig was, en gaf hij bovendien onderscheidene adviezen, waarvan het meest bekende is dat over de transcriptie der plaatsnamen, ten behoeve van de kaarten der topographische opname van Java. Dit advies is ook in druk verschenen in de Bijdragen voor Taal- Land- en Volkenkunde van het Koninklijk Instituut

3de volgreesks dl. VI pag. 7—24, en dl. VII pag. 228—232. Vooral echter riep het Bataviaasch Genootschap herhaaldelijk zijne voorlichting in, en de notulen der vergaderingen van dat lichaam toonen overtuigend aan met hoeveel zorg en bereidwilligheid die voorlichting steeds werd gegeven. Onder de belangrijkste der hier bedoelde adviezen verdienen genoemd te worden, dat over de door het Genootschap voorgenomen uitgave van het Javaansche woordenboek van de heeren Winter en Wilkens (not. 5 Nov. 64 No. VII), dat over het inlandsch onderwijs (not. 1 Febr. 66 No. II, *n.*), eene waarschuwing tegen de overdreven verwachtingen van het licht dat voor het Kawi zou kunnen geput worden uit de taalkennis der hedendaagsche Balineezen (not. 15 Mei 66 No. II, *h.*), eene nota over de uitgave der Babad Dipå Negårå (not. 31 Maart 68 No. III), eene nota over de uitgave van geschriften voor den inlander (not. 5 Jan. 69 No. II, *o.*), en eindelijk een advies naar aanleiding van voorstellen betrekkelijk de uitgave der Kawi oorkonden, ontvangen van de afdeling letterkunde der Koninklijke Akademie van Wetenschappen (not. 21 Dec. 70 No. II, *e.*).

Gedurende deze periode van zijn leven deed bij bovendien, ten behoeve der Regeering, en onder zijne leiding een aantal Javaansche en Maleische handschriften afschrijven, welke belangrijke verzameling thans tijdelijk aan het Bataviaasch Genootschap is ter bewaring gegeven (vergl. not. 7 Sept. 75 No. II, *i.*), en vervulde hij de functiën van conservator der handschriften van dat Genootschap, tot dat ik in 1871 die functiën, overeenkomstig zijn verlangen, van hem mocht overnemen.

In het laatst van 1871 zag Cohen Stuart zich genoodzaakt andermaal een verlof naar Europa aan te vragen tot herstel zijner geschokte gezondheid. Dat verlof werd, speciaal op advies van het Bataviaasch Genootschap, herhaaldelijk verlengd, omdat Cohen Stuart te Leiden, alwaar hij zich met der woon had nedergezet, hulpmiddelen vond voor zijnen arbeid aan de Kawi oorkonden, welke hem te Batavia zouden hebben ontbroken.

In het laatst van November 1875 keerde hij echter naar Indië terug, oogenschijnlijk geheel hersteld, zoodat zijne vrienden en vereerders de hoop mochten koesteren hem nog lang in hun midden werkzaam te zien. Die hoop werd echter helaas niet verwezenlijkt. In de laatste dagen van Januari werd hij door eene hevige ziekte aangegrepen, welke spoedig zulke proportiën aannam, dat men voor zijn behoud begon te vreezen, en hem werkelijk dan ook eenige dagen later ten grave sleepte in den betrekkelijk nog niet hoogen ouderdom van bijna 51 jaren.

Wat zijn gezin aan hem verliest, is het hier de plaats niet te beschrijven; hoezeer zijn gemis echter in de wetenschap zal gevoeld worden, kan blijken uit de navolgende herinnering aan hetgeen hij heeft gepraeesteerd.

Het eerste werk van omvang, waarmede Cohen Stuart zijne plaats in de geleerde wereld veroverde, was eene uitgave van het Javaansche gedicht, de Geschiedenis van Baron Sakèndhèr geheeten, in het destijds door Dr. S. A. Buddingh uitgegeven tijdschrift, het Indisch Archief. In het 3de deel van dat tijdschrift verscheen in 1850 eene voorrede en inleiding op de Geschiedenis van Baron Sakèndhèr, waarin belangrijke opmerkingen voorkwamen zoowel over den aard en vermoedelijken oorsprong van dit dichtstuk, als over de moderne Javaansche poëzie en poëtische taal in het algemeen, en over het standpunt, waarop te dier tijde de Javaansche lexicographie stond. In het volgende deel van het Indisch Archief verscheen in 1851 de Javaansche tekst zelve van de Geschiedenis van Baron Sakèndhèr, gevolgd van eene zoo nauwkeurig mogelijke vertaling in Hollandsch proza, en een aantal doorgaans grammaticale, doch, waar den inhoud van het verhaal er aanleiding toe gaf, ook historische aantekeningen. Aan het slot werd eene belangrijke lijst gegeven van woorden, welke aan het Javaansche woordenboek van Gericke en Roorda ontbraken, dan wel daarin minder juist waren verklaard.

De Baron Sakèndhèr moest onmiddelijk ten zeerste de aandacht van het wetenschappelijke publiek trekken, al ware het

alleen maar omdat er destijds nog zoo weinige oorspronkelijke Javaansche werken door Europeesche taalgeleerden waren uitgegeven en met aantekeningen verrijkt. In het 2de deel van de Bijdragen van het Koninklijk Instituut voor T. L. en Volkenkunde gaf dan ook J. J. B. Gaal betrekkelijk spoedig eene uitvoerige aankondiging van het werk, waarin hij hulde bracht aan Cohen Stuart's verdiensten, enkele opmerkingen mededeelde, waartoe sommige van diens grammaticale en lexicographische aantekeningen hem aanleiding hadden gegeven, en ten slotte eenige variae lectiones gaf, geput uit een handschrift van den Baron Sakèndhèr, dat op de bibliotheek der Koninklijke Akademie te Delft berustte. Eene repliek op deze aankondiging van zijn werk leverde Cohen Stuart in het 3de deel der gemelde Bijdragen (1855), in welke repliek hij zijne meeningen, voor zooverre hij niet door Gaal overtuigd was, nader motiveerde, doch ook niet schroomde openlijk de gegrondheid te erkennen van vele der door dezen in het midden gebrachte bedenkingen. Beide, zoowel de recensie als de repliek, munten uit door een toon van onderlinge hoogachting en welwillendheid, welke een waarborg oplevert, dat het den respectieve schrijvers alleen te doen was om de belangen van de wetenschap.

Een tweede belangrijke arbeid van Cohen Stuart, doch die minder de algemeene aandacht trok, was eene Maleische vertaling van de Algemeene Bepalingen van Wetgeving, van de twee eerste hoofdstukken van het Reglement op de Rechterlijke Organisatie, en van het Reglement op de uitoefening der politie, de burgerlijke rechtsvordering en de strafvordering onder de inlanders op Java. Dit werk verscheen bij de firma Lange & Co. te Batavia in 1853, en werd in 1856 herdrukt met latijnsche karakters.

Iedereen die er mede bekend is, welke moeielijkheden men ondervindt om wettelijke bepalingen uit de eene Europese taal in de andere over te brengen, zal begrijpen dat die moeielijkheden nog oneindig talrijker en grooter worden, waar men met

eene inlandsche taal te doen heeft, welke zich in een geheel andere wereld van denkbeelden beweegt, en voor de Europeesche rechtstermen zelden of nooit een æquivalent aanbiedt. Het voorschrift dan ook van het Regeerings Reglement, dat de algemeene verordeningen in de inlandsche talen zullen moeten worden overgezet, kan men daarom gerust zeggen, dat tot nog toe in Nederlandsch-Indië grootendeels eene doode letter is gebleven, aangezien de van die verordeningen geleverde vertalingen bijna zonder uitzondering voor den inlander te eenen male onverstaaubar zijn. Daarbij komt, dat het in den regel den vertalers aan juridische kennis of voorlichting ontbreekt, en zij dus de kracht van den Hollandsehen tekst zelve zelden of nooit in haren ganschen omvang begrijpen. Aangezien nu eene letterlijke vertaling van Hollandsehe wetten in de inlandsche talen slechts in zeer weinige gevallen mogelijk is, en men daarentegen doorgaans tot eene paraphrase zijn toevlucht moet nemen, zoo ligt het in den aard der zaak, dat men op die wijze steeds gevaar loopt om, al brengt men in de inlandsche talen een gezonden zin te voorschijn, iets geheel anders te zeggen, dan hetgeen de bedoeling was van den wetgever, en aldus dwaalbegrippen te helpen verspreiden bij hen, die den Hollandsehen tekst der wet niet kunnen raadplegen.

Cohen Stuart begreep het gevaar, waaraan hij bloot stond, en riep bij zijn arbeid de voorlichting in van den toenmaligen resident van Soerakarta, W. C. E. de Geer, die te voren verschillende hooge rechterlijke betrekkingen had vervuld.

Om voorts de zekerheid te hebben van door den inlander verstaan te worden, onderwierp hij zijne vertaling aan het oordeel van zekeren Radhèn Riã Reksã di Poerã, en wijzigde haar zoo lang tot deze verklaarde ze geheel te begrijpen.

Dat deze methode goed was, blijkt uit het resultaat. Rechtsstermen als b. v. authentiek, cassatie enz., waarvoor in het Maleisch geen æquivalent te vinden is, zijn door eene korte en doorgaans juiste omschrijving vervangen, terwijl slechts betrekkelijk weinige uitdrukkingen, ten aanzien waarvan die omschrij-

en waar noodig ook van de afwijkingen der Barata Joeda Kawi.

Het laatste groote, helaas onvoltooide werk van Cohen Stuart in de uitgave der „Kawi oorkonden”. Deze oorkonden bestaan vooreerst in een aantal van achttien met Kawi beschreven metalen platen, in het bezit van het Bataviaasch Genootschap, een viertal gelijksoortige stukken, welke in het Rijks Museum van oudheden te Leiden worden bewaard, vijf inschriften op steen, reeds vroeger afgebeeld en beschreven in het Tijdschrift v. h. Bat. Gen. dl. XVIII p. 89 volgg. en in de Bijdragen v. h. Kon. Inst. 3de r. dl. VII p. 275 volgg. benevens nog eenige, reeds in andere werken en handschriften in facsimile afgebeelde inscriptiën. Het eerste deel bevat eene inleiding met de transcriptie der oorkonden in latijnsche karakters, het tweede de facsimile's der 22 op metalen platen gegraveerde oorkonden (1) onder toezicht van Cohen Stuart op steen gebracht. Beide deelen verschenen in 1875 te Leiden voor rekening van het Bataviaasch Genootschap. Op dezelfde wijze zou nog een derde deel het licht zien, bevattende een glossarium en zoo mogelijk eene vertaling der oorkonden; doch de terugkeer van Cohen Stuart naar Indië, en zijn spoedig daarop gevolgd overlijden zijn oorzaak, dat aan dit voornemen geen gevolg kon worden gegeven, ja dat daarvan misschien zal moeten wordt afgezien, indien niet eene bevoegde hand zich bereid verklaart dit voor de wetenschap zoo belangrijke werk te voleindigen. Uit de mededeeling door Cohen Stuart aan het slot van zijne inleiding gedaan, moet men opmaken, dat hij met het glossarium reeds tamelijk ver gevorderd was, zoodat het te meer te betreuren zou zijn, indien de beide reeds verschenen deelen niet door het derde werden gevolgd.

Het was voor den arbeid aan de Kawi oorkonden, dat Cohen Stuart te Leiden de onschatbare hulp kon inroepen van den

(1) Van de bovengenoemde inschriften op steen en de, andere stukken achte men het niet noodig thans op nieuw een facsimile uit te geven, en meende men zich met eene transcriptie te moeten tevreden stellen.

hoogleeraar in het Sanskriet, Dr. H. Kern, en het was dan ook met het oog op deze omstandigheid, dat de Regeering hem heeft toegestaan zijn verblijf in Europa langer te doen duren, dan in gewone gevallen de reglementaire bepalingen toelaten.

Onder Cohen Stuart's werken van minderen omvang komt vooral in aanmerking, hetgeen hij geschreven heeft over de Javaansche tijdrekening. Door zijn opstel over dit onderwerp, in het Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië Jaarg. 1850 dl. I pag. 215—324 geplaatst, heeft hij het eerst aan die tijdrekening recht laten wedervaren, en een einde gemaakt aan de toen bestaande, doch onjuiste opvatting, als zoude zij onderhevig zijn aan zulke willekeurige veranderingen, en zoo weinig op vaste regels zijn gegrond, dat na verloop van tijd de grootste zwaarigheid zou worden ondervonden bij het vergelijken van data. Ook toonde hij in dat opstel de onjuistheid aan van het beweren, dat de Javaansche tijdrekening eene regelmatige vereffening zou missen van den te grooten duur van het maanjaar, waardoor het in den tijd van 120 jaren één dag bij den loop der maan zou vooruitkomen. Voorts redigeerde hij van 1854 tot 1872 den Javaanschen almanak, welke door de firma van Dorp & Co. te Samarang wordt uitgegeven, en werd van 1861 tot 1870 telken jare in den Regeeringsalmanak voor Nederlandsch-Indië een stuk van zijne hand geplaatst, waarin de Javaansch-Mohammedaansche tijdrekening werd uiteengezet; terwijl eindelijk tot dezelfde rubriek nog moet en gerekend worden eene aantekening over de Woekoe's der Javanen, opgenomen in het Tijdschrift voor Taal- Land- en Volkenkunde van het Bataviaasch Genootschap Jaarg. 1857 dl. VII pag. 342—343; eene „Toelichting” naar aanleiding van een opstel van Dr. G. Schlegel over de betrekkingen der Chineezen met Java, en een stuk getiteld: „Nieuwe bijdragen tot de kennis der Mohammedaansche tijdrekening in den Indischen archipel”, beiden opgenomen in hetzelfde Tijdschrift, Jaarg. 1871 dl. XX pagg. 151—152 en 195—218, benevens een „Eeuwigdurende kalender” uitgegeven te Leiden bij A. H. Adriani in 1875.

Het Bataviaasch Genootschap heeft voorts nog aan Cohen Stuart te danken:

„Eenige opmerkingen en bedenkingen naar aanleiding van de „Proeve tot opheldering van de gronden der Maleische spelling door W. Robinson uit het Engelsch door E. Netscher” (Tijdschr. B. G. 1856 dl. VI p. 37—56), welke opmerkingen door den heer Netscher beantwoord werden *ibid.* p. 156—165.

„Eenige opmerkingen naar aanleiding van het „ontwerp van „een Maleisch Woordenboek door H. von de Wall”” *ibid.* 1857 dl. VII p. 287—331 en 447—448. Dit gaf aanleiding tot een antwoord van von de Wall (*ibid.* dl. VIII p. 327—442), welk antwoord op zijne beurt wederom een „replik” van Cohen Stuart uitlokte (*ibid.* 1860 dl. XII p. 1—116).

„Een Maleisch handschrift met klankteekens”, naar aanleiding van den qorân met interlineaire Maleische vertaling, later door mij in den catalogus der Arabische Hss. v. h. B. Gen. beschreven sub N. LI (*ibid.* 1863 dl. XIV p. 189—211). Cohen Stuart's opmerkingen, naar aanleiding van dit handschrift, over het spellen van het Maleisch met Arabische karakters, werden in 1865 door H. von de Wall bestreden in eene opzettelijk daartoe geschreven brochure getiteld: „Nog iets over de zoogenaamde angka imâlah enz.”

„Berigt”, zijnde eene aankondiging van v. d. Tuuk's „Outlines of a grammar of the Malagasy language” (¹) (*ibid.* 1865 dl. XV p. 286—292). Dit „berigt” werd door Cohen Stuart later nog op een paar punten gerectificeerd (*ibid.* 1866 dl. XVI p. 189—192).

„Over de beschreven balken afkomstig uit de troonzaal van „den voormaligen kraton te Martapoera (Borneo's Z. en O. afd.)”, bewaard in het Museum v. h. Bat. Gen. (*ibid.* 1869 dl. XVII p. 548—557).

Eene recensie van J. Wolbers' „Geschiedenis van Java” (*ibid.* 1869 dl. XIX p. 154—164).

(¹) De taal van het eiland Madagaskar, dat, zooals men weet, de uiterste westelijke grens vormt van het Maleisch-Polynesische taalgebied.

„Inscriptie op den gedenksteen aan den weg van Jacatra” met fcs. (ibid. p. 270).

Eene recensie van P. Jansz': „Vervolg op Dr. J. F. C. Gericke's Javaansch Nederduitsch woordenboek” (ibid. p. 296—304).

„Etymologie van ja-itoe, istiar, modin en merbot” (ibid. p. 540—545).

Voorts verscheen van Cohen Stuart in 1872 de „Catalogus der Maleische, Javaansche en Kawi handschriften van het „Bat. Gen.”, terwijl hij te zamen met Dr. J. J. van Limburg Brouwer nog in 1870 een opstel had geleverd over eenige beschreven steenen op Java (ibid. dl. XVIII p. 89—117).

Het Tijdschrift van Ned. Ind. nam van hem op, behalve het reeds hierboven gemelde stuk over de Javaansche tijdrekening:

„De geschriften van J. Hageman J. Czn. aan de Javaansche „taal en letterkunde getoetst” (1851 dl. I p. 328—337), waarin diens gebrekkige taalkennis en onwetenschappelijke methode worden aan het licht gesteld, en niet-deskundigen daartegen worden gewaarschuwd.

„Homanniana” (1869 dl. I p. 392—205), over het Bataviaasch Maleisch.

„Nog iets over den Javaanschen adel” (1869 dl. I p. 354—357).

„Etymologie van „Astagaperlah”” (1869 dl. II p. 226—229 en 1871 dl. I p. 168).

„Een vaderlijk bestuur”, namelijk dat van Nederland over Java, anoniem (1871 dl. I p. 166—168).

Behalve de reeds hierboven geciteerde stukken komen nog verscheidene andere opstellen van Cohen Stuart's hand voor in de „Bijdragen voor Taal-, Land- en Volkenkunde v. Ned.-Ind. uitgegeven door het Koninklijk Instituut. Zoo b. v. een opstel getiteld „Nog eenige bronnen voor de Taal-, Land- en „Volkenkunde onzer Oost-Indische bezittingen te Londen” (Jaarg. 1862 2de reeks dl. VI p. 145—160), „Eenige alpha-

„betten en proeven van oud Javaansch schrift” (ibid. p. 280—290 en VII p. 169—173), de „Verklaring van de Kawi inscriptie „op een steen in ’s Rijks Museum van oudheden te Leiden” (Jaarg. 1873 3de reeks dl. VII p. 275—284), „Eroe Tjakra” (ibid p. 285—288), zijnde eenige opmerkingen naar aanleiding van het stuk van den heer J. A. B. Wiselius over de profetiën van Djajå Båjå (ibid p. 172), „over de opschriften van „Menangkabau op Sumatra” (ibid VIII p. 16—31), en de „Heilige voetsporen op Java” (jaarg. 1875 3de reeks dl. X p. 163—170.)

Bij eene herinnering aan hetgeen Cohen Stuart voor de studie van het Javaansch heeft gedaan, mag ook niet verzuimd worden melding te maken van de omstandigheid, dat toen Taco Roorda zijne bekende Javaansche Grammatica uitgaf, hij de afgedrukte vellen daarvan aan zijn voormaligen leerling, destijds te Soerakarta, toezond, en dat de aanmerkingen en bedenkingen van dezen Roorda aanleiding gaven om aan het slot van zijn werk nog eenige „bijvoegsels en verbeteringen” te plaatsen. Toen het echter Cohen Stuart bleek, dat verscheidene zijner aanmerkingen en bedenkingen door Roorda ongebruikt werden gelaten, weigerde hij, ongeveer op de helft der grammatica gekomen, om daarmede voort te gaan. Ofschoon deze handelwijze zijnerzijds zeer natuurlijk was, zoo blijven de gevolgen daarvan voor de wetenschap te betreuren, aangezien Roorda, door meer aandacht te schenken aan de meeningen van zijn gewezen leerling, vermoedelijk een aantal aanmerkingen had kunnen voorkomen, welke de kritiek sedert op zijn overigens zoo verdienstelijke werk gemaakt heeft (1). Ofschoon Cohen Stuart van zijn kant herhaaldelijk toonde, dat door het gebeurde zijne achting voor Roorda niet verminderd was, en hij dezen zelfs zijn Bråtå Joedå opdroeg, zoo is de verhouding tusschen beide geleerden toch nooit meer tot denzelfden trap van inti-

(1) Vergl. Roorda: Jav. Gramm. 1ste druk p. VII. Coh. St. Kawi oorkonden: Inleiding p. XXV noot 1.

miteit gekomen als te voren; hetgeen intusschen Cohen Stuart niet belet heeft in het dagblad „de Java Bode” van 21 Dec. 1864 No. 102 openlijk Roorda's partij te trekken, toen hij meende, dat de oppositie tegen dezen te ver ging, en blind begon te worden voor zijne niet te miskennen groote verdiensten. Ook aarzelde Cohen Stuart niet, na Roorda's overlijden, zijne medewerking te verleen tot de voortzetting van de verbeterde uitgave van het Javaansch Nederduitsch Woordenboek; en dat die medewerking eene krachtige was, kan o. a. blijken uit hetgeen daaromtrent in het „voorbericht” op p. IV gezegd wordt.

Behalve de hierboven reeds geciteerde nota voor het Bat. Gen. over het inlandsch onderwijs, behandelde Cohen Stuart deze voor de verdere ontwikkeling van Nederlandsch-Indië zoo gewichtige aangelegenheid in een drietal artikelen geplaatst in het dagblad „de Java-Bode” dd. 1869 Nos. 68, 70 en 71, en wel naar aanleiding van een opstel van den heer S. E. Harthoorn getiteld: „Willen of kunnen.”

De denkbeelden, zoowel in de meergenoemde nota als in de iartikelen in de Java-Bode ontwikkeld, ademen een gezonden en zeer praktischen geest. Cohen Stuart meende namelijk terecht te moeten ijveren tegen het te veel Europeaniseeren van den nlandschen onderwijzersstand, en hij begreep, dat, om het inlandsch onderwijs werkelijk tot volksonderwijs te doen worden, men moet trachten de verspreiding van nuttige kundigheden en van gezonde begrippen zooveel mogelijk los te maken van de verspreiding van onze taal, welke men toch niet kan verwachten, dat bij de massa der bevolking ooit de landtaal zal vervangen. Hij wilde den werkkring der Europeanen beperkt zien tot de opleiding van een klein kader inlandsche onderwijzers, en aan die opleiding dan ook de uiterste zorg zien besteed, opdat de aldus gevormde onderwijzers op hunne beurt in staat zouden zijn in de landtaal andere inlandsche onderwijzers te vormen. De betrekkelijk weinige inlandsche onderwijzers, die het onderwijs van Europeanen genieten, zouden de Hollandsche

taal in zooverre machtig moeten zijn, dat zij de daarin door hunne Europeesche leermeesters te houden voordrachten konden volgen, en de in die taal geschreven handboeken konden gebruiken; terwijl zij dan de trechters zouden worden, waardoor de Europeesche wetenschappen zich een toegang baanden tot de massa hunner landgenooten. Op die wijze zou de moeielijkheid worden vermeden, dat de Europeanen hun toevlucht moeten nemen tot één der inlandsche talen om de inlanders tot hoogere beschaving te vormen. Iemand van zoo ernstige studie als hij begreep toch volkomen, dat ten gevolge van den hemelsbreed verschillende geest der Europeesche en der inlandsche natiën eene ongekunstelde navolging van de wijze van denken en spreken dezer laatsten voor den Europeaan schier onmogelijk wordt, en dat het niet alleen het onderscheid in uitwendige taalvormen, in uitdrukking en in zinsbouw is, waarin voor den niet-inlander de bezwaren zijn gelegen om zich in woord en geschrift van eene inlandsche taal te bedienen, maar dat die bezwaren veel dieper liggen. Het was op grond van dezelfde overwegingen dat Cohen Stuart zich steeds meende te moeten verzetten tegen het verspreiden van leer- en leesboekjes door Europeanen in de inlandsche talen geschreven, terwijl hij tot bevordering der beschaving, veel eer heil zag in het verspreiden van goede echt inlandsche werken, waaronder men immers ook onderscheidene kan vinden niet alleen van litterarische waarde, maar die tevens even vrij zijn van eene der beschaving vijandige strekking, als zulks met de groote meerderheid der Hollandsche school- en volksboeken het geval is.

Het was voornamelijk bij de gedachtenwisseling, welke over dit onderwerp in de bestuursvergadering van het Bat. Gen. plaats had (not. 5 Jan. 1869 No. VII), dat Cohen Stuart aanleiding vond om ook te waarschuwen tegen buitensporige vrees om onder de inlandsche bevolking geschriften te verspreiden, welke maar eenigzins de strekking hadden om belangstelling in den Islâm op te wekken. Niet dat hij in de verste verte het fanatisme wenschte te bevorderen, doch hij

meende te recht, dat het Christelijke fanatisme al even erg was als het Mohammedaansche, dat een opwekking tot het ter bedevaart gaan naar Mekkat in zich zelf al even onschuldig en vreedzaam was, als die tot prediking en uitbreiding van het Evangelie, en dat eerst het gevaar, aan beiden verbonden, ontstond, zoodra daaraan verbonden werd iets, wat kon strekken tot opwekking van haat en minachting tegen andersdenkenden. Ook in dit opzicht meende Cohen Stuart kan men intusschen niet zeggen, dat het Christendom aan den Islâm veel toegeeft. Immers levert de verheerlijking van de kruistochten, welke men nog in zoovele Europeesche werken aantreft, een waardigen tegenhanger van de verhalen, welke de Oostersche schrijvers opdisschen van koningen, die, om hun ijver voor het Mohammedaansche geloof te toonen, de ongeloovigen, zoo veel zij maar konden, te vuur en te zwaard verdelgden.

Bovendien weten wij eenmaal, dat de Islâm in Indië de heerschende volksgodsdienst is. Acht men zijn leer nu zoo gevaarlijk, en de inlanders, die boeken lezen, nog zoo weinig ontwikkeld, dat zij het vele goede, wat ons bestuur hun gebracht heeft, zouden voorbijzien, om zich tegen het Nederlandsche gezag te verzetten, en om te trachten hunne vroegere, zij het ook meerendeels verdichte staatkundige grootheid terug te winnen, zoo is het misschien nog het verstandigst om, bij gemis aan moed of vermogen om die gevaren voor goed te overwinnen, den geveesden storm intijds te ontwijken. In krachtige bewoordingen toonde Stuart in zijn brief van 7 Juli 1868 aan het Bataviaasch Genootschap dan ook aan, hoe geheel iets anders het is mede te werken tot verspreiding van bijgeloof of fanatisme, dan de uitgave te bevorderen van alle inlandsche geschriften, die hier en daar den stempel dragen van het heerschende geloof, of in dichterlijke verbeelding de grenzen der waarheid wat verder te buiten gaan dan met onze begrippen overeenkomt.

Gedurênde den loop van zijn leven mengde Cohen Stuart zich voorts herhaaldelijk in den strijd omtrent vraagstukken van den

dag, en verschenen onderscheidene artikelen van zijne hand in de Bataviaasche en Nederlandsche dagbladen. Aangezien echter die stukken allen anoniem zijn verschenen, en bovendien onderwerpen betreffen, welke met zijne eigentlijke studiën niets gemeen hebben, zoo acht ik het hier de plaats niet om de volledige, door hem zelven opgestelde lijst daarvan te publiceeren, welke mij door toeval in handen is gekomen. Alleen dient hier vermeld te worden, als zijnde met zijn naam verschenen, het stuk tegen Multatuli, getiteld: „Waarheidszin”, en geplaatst in het tijdschrift „de Vrije gedachte” (1875 dl. IV p. 132—144), welk stuk van de zijde van dezen laatste een vrij heftig antwoord uitlokte.

Ten slotte moeten nog pro memorie vermeld worden eene „levensschets van C. F. Winter Sr.” in de Javasche courant van 29 Januari 1859 No. 9; benevens een paar opstellen, het eene getiteld: „over de F. S. en V. Z. bijdrage tot de Nederlandsche uitspraakleer”, en opgenomen in den Taal en Letterbode jaarg. 1872 dl. III p. 298—305 en IV p. 88, het andere: „over ware en schijnbare frequentatieven” (ibid. 1873 dl. V p. 161—163).

Ook in het weekblad voor het onderwijs jaarg. 1873 No. 51 komt een stuk over „Bijvoegelijke naamwoorden zelfstandig gebruikt” van Cohen Stuart’s hand voor.

Ofschoon blijkens het voorgaande Cohen Stuart op het gebied der taalstudie eene groote werkzaamheid heeft ontwikkeld, en zijn naam steeds eene hoogst eervolle plaats zal blijven innemen onder de arbeiders in den wijngaard der wetenschap, zoo was zijn leven toch aan eerbewijzingen niet zoo rijk, als dat van menig ander geleerde. Na de uitgave van den Bratâ Joedâ meende het Bataviaasch Genootschap terecht hem uit erkentelijkheid voor dien arbeid het eere-lidmaatschap te moeten aanbieden. Voorts was hij corresponderend lid van de Koninklijke Akademie van wetenschappen te Amsterdam, terwijl hem eindelijk in 1875 de zeldzame eer te beurt viel van door de Leidsche hoogeschool bij gelegenheid van

haar driehonderdjarig bestaan honoris causa tot doctor in de letteren te worden bevorderd.

En thans, nauwelijks één jaar na die laatste onderscheiding, is hij reeds niet meer onder de levenden, en is daarmede de hoop vervlogen, dat hij nog lang zijne werkzaamheid zou kunnen ten beste geven aan de studie der inlandsche talen en speciaal aan die van het Javaansch.

I E T S

OVER

NAMEN EN GALARS ONDER DE MALEIJERS IN DE PADANGSCHE BOVENLANDEN, BEPAALDE- LIJK IN NOORDELIJK AGAM.

DOOR

G. M A N S V E L D ,

Kontrolleur van Nias.

I. NAMEN.

Siapa nama? Geen antwoord: de man schijnt zich te bedenken. Nu, hoe heet ge?

De groote mond opent zich, de man lacht, zoo als alleen de Bovenlander lachen kan. De ambtenaar, die heel wat anders te doen heeft, dan twee rijen zwarte tanden te bestudeeren, wordt ongeduldig: vraag toch dien kerel, hoe hij heet, djoeroetoelis!

Nama boeroek toewan! (Ik heb zoo'n leelijken naam, mijnheer!) Nu — zeg maar op! „Tjirit-karbouw!” (Karbouwen-st. . . .).

Men zou al zeer zonderlinge ideën omtrent mooi en leelijk moeten hebben, als men den man niet onbepaald gelijk gaf!

En toch heeft hij wat anders gemeend dan men oppervlakkig zou denken: het is hem volkomen onverschillig of hij „Tjirit karbouw” of „Ganti-radja” heet — als hij zijn naam maar niet behoeft op te geven; in dat geval vindt hij dien bepaald „boeroek.”

In de zuiver Maleische samenleving komt het ook niet voor, dat iemand naar zijn naam gevraagd wordt: die formaliteit komt alleen te pas, wanneer hij kennis maakt met policierol, rapat, Gouvernements Besluiten enz. Even weinig gebeurt het dat men zich onder elkander bij den naam noemt — tenzij bij nauwe verwantschap of op jeugdigen leeftijd — en worden er zelfs aangaande iemand, die niets bezit ter onderscheiding van andere stervelingen dan zijn „namå Ketjil”, allerlei spraakwendingen uitgedacht, om hem zoo min mogelijk bij dien naam te noemen.

Vrouwen noemt men nooit bij haar naam, tenzij op zeer jeugdigen leeftijd of als zij door haar oudere bloedverwanten worden aangesproken.

Het is volstrekt geen zeldzaamheid, dat in het huis, waar een der oudere leden „roepia” heet, de Gulden nooit anders dan „perak” genoemd wordt.

Meer dan eens is het mij voorgekomen, dat oude lieden, die ik in de noodzakelijkheid was af te vragen: „hoe hun naam in der tijd was,” zich dien niet meer wisten te binnen te brengen. Feitelijk hadden zij geen naam meer, daar het geslacht, dat dien had kunnen hooren noemen en mogen gebruiken, tot de geschiedenis behoorde, terwijl het levende geslacht sedert menschegeheugenis gewend was hen te noemen naar hun kinderen of kindskinderen (wel te verstaan bij ontstentenis van eigen Galar — waarover later).

Er zal wel eenige verwantschap bestaan tusschen den in den regel vreemdsoortigen oorsprong der namen en den afkeer der eigenaars om ze te noemen of te hooren (welke trek trouwens niet alleen den Maleijers eigen is).

In de meeste gevallen toch — de meer ontwikkelden en hooger geplaatsten soms uitgezonderd — hebben ze hun oorsprong te danken aan een gril van het oogenblik; b. v. terwijl het kind geboren wordt, is de vader op reis met een vrachtje handelsgoederen (menggale), het kind

krijgt den naam *Si Galè*. Of er wordt een vendutie in den omtrek gehouden — de jongen heet *Si Lelang*; dan wel het kind is vreeselijk mager bij de geboorte: men noemt het *Si Koendoer*, in de hoop dat het dik zal worden: koendoer is de naam van een meloensoort.

De vader van een mijner inlandsche kennissen zat bij diens geboorte geld af te tellen: *Si Pindjiet* heette de zoon.

De moeder van een andere was tijdens haar zwangerschap naar de passar verhuisd: het kind heette *Si Passar*.

Iets meer redeneering — om 't zoo te noemen — zat voor bij het geven van namen, als de volgende:

Een reeds niet meer jonge vrouw heeft nooit kinderen gehad; eindelijk krijgt zij een zoon; „Eindelijk!“ — het kind heet „*Lingah*.” Ook wel *Si Kadjaenan* (sterk naar iets verlangen). Er wordt een jongen geboren van ouders, die op een zoon gehoopt hadden: ik dacht wel dat 't een jongen zou zijn, zegt de vader of de moeder: 't kind heet *Si Masoed* (maqsoed — plan, voornemen, toeleg), Iemand, die zich verheugt in den naam van *Si Bidjou* (pit, zaadkorrel), geeft zijn kind den naam van *Si Batang* (stam) en een volgend dien van *Si Boeah* (vrucht); als 't een meisje is, *Si Boenga* (bloem). Verkoopt hij kramerijen (koemanga) zoo heet zijn zoon allicht *Si Loiang* (metaal, alliage), of zijn dochter *Si Koemangó*.

Deze en duizend andere namen hebben eigenlijk alleen eenige beteekenis voor den eigenaar en diens naaste familie, want niemand anders kan met voldoende zekerheid zeggen, wat er de ouders toe gebracht heeft hun kind zoo of zoo te noemen: als bij voorbeeld *Si Perintang* (de geen die achterlijk is, die verwaarloost), *Si Hidjou* (veel zorg, veel nadenkens), *Si Lega* (overal heen), *Si Boeah* (hetgeen wij geplant hebben).

Eenigzins anders is het, wanneer de vader — voor den 7^{en} dag, dien der naamgeving — een geestelijke (malin) omtrent den te geven naam raadpleegt; die alsdan zijn voor-

raad Arabische eigennamen opent, waarin l'embarras du choix alleen daardoor een weinig getemperd wordt, dat men er bij acht geeft op den dag en de maand der geboorte, ongeveer in den geest der R. Catholieken, die hun kinderen naar *den of de* heilige van den dag der geboorte noemen.

Deze gewoonte vindt men echter alleen bij de — om 't zoo uit te drukken — hoogere standen, en dien ten gevolge vindt men de Alie's, Abdul's, Mohamad's, Hassan's enz. met derzelve toevoegsels Noer, Rachman, Assiz enz. slechts zelden onder het gros der bevolking.

Bijaldien men daaronder al eens een deftig klinkenden naam vindt, zoo is die vaak ingevoerd — zelfs van min verwante streken, als bij voorbeeld de Rantau (Benedenlanden). Sommigen toch, die op reis zijnde tijdens de zwangerschap hunner vrouw, in den vreemde kennis maken met iemand dien zij leeren achten of vereeren, laten vaak het kind naar zulk een persoon noemen.

Wat hooger gezegd is omtrent het noemen van den Maleijer bij zijn naam, geldt hoofdzakelijk voor den Voca-tief, en daarin zijn dan ook gebruikelijk wat ik straks noemde „allerlei spraakwendigen” om iemand aan te spreken zonder te vermelden hoe hij heet.

„Bapa” heet iedere oude van dagen — ieder kent de beteekenis. En toch durf ik wedden, dat niet ieder, die 't voor 't eerst hoort gebruiken in de Bovenlanden, er dadelijk al de nuances van vat: „Bapa anak ambo,” zegt de Maleische vrouw van haar man sprekende; ik wil hier eerlijk bekennen, dat ik, toen ik deze uitdrukking de eerste maal hoorde, eenigzins vreemd opkeek — de gedachte toch aan een analoge uitdrukking, bij ons in gebruik, deed mij inwendig eenigzins aan de echtheid van de geboorte dier „kinderen” twifelen.

Bapa Chatib, *Bapa Pandekar*, zegt men van ouderen, die *chatib*, of *pandekar* (meester op de wapens) zijn; *bapa* noemt men den broeder zijns vaders: den ouderen *Bapa-*

toea, den jongeren *bapak-kètèk* (ketjil) — zijn eigen vader daarentegen *Aiah*, wanneer men van-*bapak*, wanneer men tot hem spreekt.

„Angkoe” is de deftige titel, waarmee ieder genoemd wordt, die een rang in de samenleving bekleedt; heeft hij een titel van gouvernementswege, zoo wordt die er bij genoemd: Angkoe laras, angkoe kapala, angkoe soekoe (Laras-, negorij-, soekoe-hoofd), angkoe djoeroetoelis, angkoe Hadji. (*) *Angkoe saija* zegt de kleine man, van zijn Penghoeloe (familiehoofd) sprekende en „Angkoe Randah”, „Angkoe Grambè” (de kleine, de gebaarde) kende ik lang bij deze benaming voordat ik wist, hoe deze lieden eigenlijk heetten. *Angkoe toewá* heet een gepensioneerd hoofd of afgetreden penghoeloe, *Angkoe moeda* de vermoedelijke opvolger of waarnemende, *Angkoe gaé*, de hoogbejaarde, hoewel nog niet afgetredene.

Ik moet hier een klein misverstand voorkomen door op te merken, dat de benamingen van „Bapa” en „Angkoe” niet zoozeer worden gebruikt om iemands naam (namá ketjil) te vermijden, dan wel als toevoegsel tot — of ter vervanging van hun *Galar* (zie lager). Bij diegenen toch, die aldus worden genoemd, zoude het meestal niet slechts zeer onvoegzaam zijn hen bij hun naam aan te spreken, maar is dit, daar zij een *Galar* hebben, ook niet noodig. Ik heb echter gemeend, om der wille van meer volledigheid, al de mij bekende wijzen van aanspreken hierbij te moeten opnemen en geloof zelfs de verschillende uitdrukkingen voor den 2^{en} persoon der persoonlijke voornaamwoorden er bij te mogen voegen. (†)

Ang wordt gezegd tot zeer jonge lui en tot zijn eigen kinderen, al zijn ze op jaren; in 't algemeen tot degenen, die — volgens Maleische begrippen — ver beneden den

(*) Ook wel „toean Hadji.”

(†) De vertalingen van het door Multatuli zoo gehate „gij”.

spreker staan. Ook wanneer men iemand beleedigen wil bij twist of dergelijke.

Awa is de vorm van „Gij”, dien men tegenover ieder gebruiken mag, tenzij hij hooger staat.

Angkau wordt — naar 't mij is voorgekomen — in meer deftigen spreektrand gebruikt en is ook het voornaamwoord, waarmede men het Opperwezen aanspreekt.

Kamoe is een meervoudsvorm, doch ik heb er mij opzettelijk daarom nooit van bediend, omdat de Maleijer dien „kasar” — vindt — ik heb hem ook nimmer ontmoet dan in processen-verbaal e. d. (behalve in de literatuur, waar *angkau* het enkelvoud is). (*) Men kan dezen vorm zeer wel vermijden door het, misschien voor den Europeanen vreemd klinkende, maar bepaald nationale: *Toean-Toean*.

Kalian (*sekalian*) is de meervoudsvorm van *ang*, maar wordt door arrogante hoofden vaak misbruikt. Even als *ang* laat het nooit na te beleedigen, daar waar 't verkeerd gebruikt wordt.

Kou zegt men tot een vrouw — 't beduid eveneens „Gij” en heeft tot meervoud *kaka kaka* (mijne oudere zusters!).

Keeren we na deze korte uitwijding tot ons onderwerp terug:

Oedò, *Ka engah* en *Kaoea* noemt men personen die iets ouder zijn, al zijn ze niet, wat de uitdrukking letterlijk beteekent, „oudere broeders.” *Boeiong* noemt men kleine jongens, als men hun naam niet weet. In den mond van sommige Europeanen beteekent dit woord „bediende” en wordt zelfs wel eens omgewerkt tot „boejongen!” De Maleijer echter noemt zijn bedienden: *dia poenja orang* of *anak samang* — al naar hun verhouding is.

(*) Ook wordt het gebruikt, waar b. v. het Opperwezen sprekende wordt ingevoerd, doch altijd in 't meervoud.

Mamak. Dit woord is van ruime toepassing — de Maleijer heeft evenveel *mamaks* als hij *soedara's* heeft. Van de meesten echter voegt hij er spoedig bij: tetapie soeda djahoe! Al wat maar eenigzins zich beweegt in den kring van ooms van moeders zijde (de eigenlijke *mamaks*) wordt ook zoo genoemd en bepaaldelijk heet zoo de zoon van den penghoeloe — deze zelf heet, zoo als gezegd is, *angkoë*.

Ik ondervroeg eens in de Rapat een klein ventje van 8 à 10 jaar naar een diefstal, door een zekeren *Si Boe-iong* gepleegd en deze, hoewel niet ouder dan $\pm$ 18 jaar, werd door den kleinen getuige voortdurend *mak Boe-iong* genoemd. De beklagde was den kleinen man namelijk te oud voor *kaka* en voor *bapa* nog wel wat jong.

Tegen vrouwen sprekende heeft men eveneens verschillende vormen:

Oepi is niet anders dan het vrouwelijk van het zooeven genoemde *boe-iong* en daar de meisjes zeer vroeg trouwen, verheugen ze zich niet lang in dien naam, maar worden dan spoedig:

Kaka, hoewel de leeftijd der aangesprokene, als men den term letterlijk opvatte, allicht gevaar zou loopen een jaar of 10 overschat te worden.

Het is dan ook zeer overdrachtelijk, want spreekt men tot een vrouw, die wezenlijk ouder is, dan wordt zij

Oe-ei of *andei* genoemd, zooveel beteekenend als „moedertje”. Is zij veel ouder dan heet zij *andoeng* (zoo veel als „grootje”) en voor zeer oude vrouwen gebruikt men het barbaarsch klinkende *Oetjei*.

Ook *van* vrouwen sprekende, tenzij ze zeer jong zijn, gebruikt men haar namen niet, maar noemt ze naar haar kinderen of kleinkinderen *mandei* *Si Manga*, *nenek* *Si Rantjak*. Zoodanige benaming wordt alleen van den naam van het oudste kind afgeleid en wordt dit grooter en krijgt zelf kinderen, dan heet de grootmoeder daarnaar -- zij b. v. *Si Rantjak* een zoon van *Si Mangã*, dan ver-

andert *mandei Si Mangâ* haar naam in dien van *nènèk Si Rantjak* of *nèk Rantjak*, al is zij zelve het tegendeel van Rantjak (lief, jolie).

Ook bij mannen is deze wijze van benoemen zeer gebruikelijk, doch behoort dit niet meer tot de „namen” maar tot hetgeen de Maleijer noemt:

II. GALARS.

Het is mij nog nimmer gelukt een définitie te vinden, die aan alle soorten van Galars voldoet: laat ons voorloopig volstaan met de hier en daar aangenomen vertaling „Titel”. Straks zal hierover nader blijken.

Zooals gezegd, wordt de man genoemd naar de kinderen en kindskinderen en wordt dit gerekend als *Galar*, doch strikt genomen oneigenlijk. Had men vóór de geboorte van kinderen een eigenlijken Galar, zoo wordt men nooit *pa-ano* of *ma-ano* (ma beteekent mamak, moeders broeder), dan wel *nambo-Si ano* (*nambo* = *nènèk*) genoemd; heeft men zich met zulk een surrogaat beholpen en men krijgt later een eigenlijken Galar, zoo wordt deze uitsluitend gebezigd. Het zich noemen naar de kinderen mag derhalve in lang vervlogen tijden een erkenning van het vaderschap zijn geweest, thans is het in de werkelijkheid alleen een middel — bij gebrek aan beter — om niet meer bij den naam te worden genoemd. (*)

Behalve de genoemde Galar *Himbouan* (*Himbou* = het Fransche „appeler” in deszelfs beide beteekenissen), is er nog een soort van oneigenlijke Galars, die men in het Maleisch „Galar *kiasan*” noemt. *Kias* (قباس) wil zeggen „toespeling” en zoo zijn dan ook deze Galars toespelingen —

(*) Hetwelk o. a. ook nog daaruit blijkt dat men, bij ontstentenis van kinderen of *kamanakan*, zelfs naar jongere broërs genoemd wordt: *ka-oea si-ano*.

doch vaak zeer grove — op iemands beroep, voorkomen, manieren, karakter enz. Men heeft b. v. één oog, dan wel is scheel aan een der beide oogen: „*mantri satoe*”, één-oogig, (mantri-matahari = zon) is de Galar (men zou hier gerust kunnen vertalen „bijnaam”), waarmeê men onop-houdelijk aan zijn gebrek herinnerd wordt. Zulke blijken van onderlinge welwillendheid treft men in menigte aan en het is mij voorgekomen, dat iemand zoo beschaamd was over den Galar (hier bepaald „scheldnaam”) dien men hem gegeven had, dat hij wèl zijn naam, maar niet zijn Galar wilde opgeven. Zoo herinner ik mij o. a. een geval, dat iemands Galar (de ware uitdrukking is mij echter ontschoten) letterlijk „*filou*” beteekende. De man kon zich echter met de filosofie van Uilenspiegel troosten, de menschen hebben 't land aan me, maar ik maak 't er naar. Zonder daarom nog een der slechtstbedeelden te zijn, kan ik mij b. v. wel voorstellen, dat men naar zijn Galar gevraagd, zich niet dan meesmuilend bekend maakt als: nan *tjangang*, vrij vertaald „sterrekijker” (*nan* die, *tjangang* staren).

De timmerman en smid heeten „Toekang”, de metselaar „Djoaro Batoe”, de hanekloppers „Djoaro” (namelijk degenen die bij het spel voorzitten), de zwaardvegers „Pande-kar”, de prauwvoerders „Djoeroemoedie”, de voorvechters „Panglima”, de raadslieden van eischers of verweerdere „Kapala kotto” enz. enz. alle Galars die zuiver „beroepsnamen” zijn (*).

Nog zou men tot deze groep kunnen rekenen de zogenaaemde Galar Boeatan (van boeat-maken, vervaardigen), die echter meestal in overleg met den drager wordt samengesteld. Wanneer er namelijk geen eigenlijke of Galar poesaka (zie hieronder) in de familie of soekoe vacant is

(*) Vaak met toevoegsel als: Toekang *amas*, djoaro *ketjil*, pandekar *moeda*, panglima *soetan* enz.

en men nog geen Galar *Kiasan* of *Himbouan* bezit, wordt er, meest bij feestelijke gelegenheid, een als 't ware vervaardigd en gepubliceerd, ook in den regel met het oog op een of andere omstandigheid den belanghebbende betreffende.

Tot deze soort behooren meestal de ontelbare Radja's en Bagindo's (vorst), hoewel ze bij den inlander juist zooveel beteekenen als bij ons de even ontelbare Keizers, Koningen, Prinsen, Hertogen, Graven en Heeren.

Er zijn echter ook niet weinige die minder hoogdravend klinken en over het algemeen kan men zeggen, dat de meerderheid een Galar Boeatan draagt, evenals hun naam, van minder of meer voor de hand liggende beteekenis.

Men kan daarbij echter niet alle negorijen over ééne kam scheren, want een Galar die hier tot de Galar Boeatan behoort, is ginds een Galar poesaka en zou dus niet door den eersten den besten mogen worden gebezigd. Tot juist begrip hiervan is echter noodig een inzicht in het wezen der:

Galar poesaka of *Eigenlijke Galars*, waartoe we thans overgaan.

„Poesaka” beteekent: „hetgeen geerfd wordt” en zijn deze Galars derhalve erfelijk in de familie (boea paiong).

Zij bestaan uit 2 soorten: de Galar *bepangkat* (*) (pangkat = rang, waardigheid) en de Galar *Moeda* („Moeda” moet niet als „jong” in te engen zin worden opgenomen: de algemeene beteekenis zou ik durven teruggeven door „voor vermeerdering vatbaar”).

Een Galar Poesaka nan moeda is zulk een, die door lang gebruik als anderszins in de familie erfelijk geworden, door niemand dan door den naasten erfgenaam (d. i. volgens Maleisch begrip den oudsten kamanakan) mag worden overgenomen van dengeen die hem 't laatst voerde,

(*) Voor deze Galar is de vertaling „Titel” (zie hooger) dus vrij juist.

nadat deze 't zij gestorven, 't zij van Galar veranderd is; deze Galar duidt echter geen persoonlijke waardigheid aan, zooals de Galar bepangkat, maar behoort toch alleen te huis onder de zoo genaamde „orang patoet-patoet” en gaat òf onveranderd op den erfgenaam over, òf wordt van een Galar bepangkat afgeleid, waardoor nieuwe Galars moeda ontstaan.

Heet iemand b. v. Sampono Alam (Sampono = gezegend, Alam = wijs), Radja nan kaia, Bagindo Alam, Maroehoem Besar, enz. enz., zoo heet zijn kamanakan even zoo en leven deze Galars voort tot er geen erfgenamen meer zijn. Wordt er echter later nog een geboren, zoo bekomt deze dezelve weêr en leeft dus de Galar, die tijdelijk zonder gebruiker was (te latak, 'di hentikan), weêr op. Zijn er echter geen erfgenamen meer te verwachten, dan is de Galar „mati” en kan door anderen als Galar Boeatan gebruikt worden.

Doordat alzoo zulk een tijdelijk ongebruikte Galar voor den erfgenaam gereed ligt van af deszelfs geboorte, wordt er dikwijls zeer spoedig overgegaan tot het overgeven daarvan (melakatkan) aan den belanghebbende, vooral bij zeer gegoeden, en ziet men daardoor soms jongetjes van 6 jaar een Galar dragen, terwijl menig ander van gevorderden leeftijd er geen kan machtig worden en zich uit gebrek naar zijn oudste kind of kamanakan noemt, of zich behelpt met een der hooger reeds genoemde soorten van Galars.

De afgeleide Galar moeda ontstaat meestal door den Titel „Soetan” te stellen in de plaats van „Datoe”, het préfix bij uitnemendheid van den Galar Bepangkat.

Is deze b. v. Datoe Bandharo, Datoe Taharangan, Datoe Pamoentjak, Datoe Radja Indah enz. zoo noemt men den kamanakan vaak Soetan Bandharo, Soetan Taharangan Soetan Pamoentjak, Soetan Radja Indah. Deze overgang (om 't zoo uit te drukken) van Galar Moeda tot Galar

Bepangkat, wordt echter alleen gebezigd door dengene wiens mamak een Galar Bepangkat draagt.

Om deze laatste soort duidelijk te maken, moeten we een blik slaan in de samenstelling der familie (boea paiong), de eenheid der Maleische samenleving.

„Sa-Boea-Paiong” is de eigenlijke naam, waarin „sa-boea” het telwoord is, zoo dat dus, strikt genomen, de bij ons gebruikelijke uitdrukking: „Boea-paiong” onjuist is, hoewel ze min of meer burgerrecht heeft verkregen.

De groote hoed en het zonnescherm (die beide „toedoeng” heeten) uitgezonderd, is al wat schaduw en beschutting heeft „Paiong”, b. v. de kroon van een boom.

Sa-boea-paiong (satoe palindoengan, lindoeng = schaduw) is dus alles wat onder eene schaduw vereenigd is.

Het hoofd der familie is de „penghoeloe” (oeloe = bron, punt van uitgang), *endiko* of *endiko besar* genaamd.

Deze is de „Datoe”, wat betreft het prefix van zijn Galar, en „Angkoe” (zie hooger) wanneer er van of tot hem gesproken wordt.

Al wat er aan prerogatieven in de oorspronkelijke Maleische samenleving bestaat, is op zijn persoon vereenigd, want hij was (en is in de werkelijkheid nog) de vertegenwoordiger van het gezag en de solidariteit, met wien Laras-, negorij- en soekoehoofd wel degelijk rekening hebben te houden.

De penghoeloe wordt — buiten bemoeienis van het bestuur — door de familieleden verkozen en het is niet altijd de kamanakan (zooals wel eens beweerd wordt), die per sé de opvolger is.

Een boea-paiong bestaat b. v. uit 3 huizen: elk huis heeft zijn beurt om een penghoeloe te leveren, en ieder weet zijn beurt (gi-léran). In ieder huis (althans zoo behoort het) bestaat een vaste „Galar Penghoeloe” en zoodra een der mannelijke leden uit het huis tot die waar- digheid geroepen wordt, neemt hij dien Galar aan. Laat

ons b. v. stellen dat in de 3 evengenoemde huizen bestaan als Galar Penghoeloe: Datoe tan Mohamad, Datoe Bandharo en Datoe Bongsoe.

De eerste wordt b. v. thans gebruikt. Is Datoe tan Mohamad overleden of afgetreden, zoo mag — wanneer er in de andere huizen verkiesbare mannelijke leden zijn, — niet zijn kamanakan tot penghoeloe worden aangesteld en dus niet den Galar „Datoe tan Mohamad” aannemen, maar gaat de waardigheid over op het volgende huis, waar de verkozene zich Datoe Bandharo noemt.

De beide andere Galars blijven dus voorloopig rusten, tot dat er in de woning weêr een penghoeloe wordt benoemd; doch mogen (zie boven) de kamanakans der laatste titularissen — en ook die van den fungeerenden — zich noemen Soetan Mohamad, Radja Bongsoe, Soetan Bandharo, mits geen „Datoe.”

Den penghoeloe staan, als orang beradat, terzijde de „menoengkè” (tongkè = tongkat = staf), ook wel „memangkoe” (pangkoe = schoot) genoemd, de „imam” en de „chatib.”

De „menoengkè” is, zooals de naam aanduidt, een soort van adjunct, vice-president of hoe men wil.

De beide anderen hebben een eenigzins geestelijk karakter, zonder daarom tot „de geestelijkheid” te behooren, hoewel dit met den Imam dikwijls, met den Chatib soms het geval is.

In sommige negorijen is dit zelfs zeer afgescheiden en heeft men behalve Imam en Chatib-Agamo (Geestelijken), ook nog Imam en Chatib-adat.

Ook deze Galars behooren tot de Galar Poesaka bepangkat, gaan over op de titularissen en mogen bij ontstentenis van deze niet gebruikt worden.

Dikwijls heeft ook de „menoengkè” het prefix „Datoe”, doch is dit niet overal het geval, hoewel ze steeds Datoe Menoengkè worden genoemd. Beter dan menig erfgenaam weet de Maleijer precies wat hij te wachten heeft, althans

op 't chapitre van Galars en dat kan somwijlen meer bedragen dan men au premier abord vermoeden zou.

Men stelle zich voor, dat iemand, die nog geen Galar poesaka heeft, voorloopig genoemd wordt *Pa-Ramboet*.

Na verloop van tijd komt er een Galar Moeda vacant en heet hij *Bagindo Radja Bilang*.

Voorondersteld dat hij een zeer goede voordracht en vrij zuiver accent voor het Arabisch bezit en er moet een Chatib verkozen worden, zoo valt allicht de keus op hem en hij wordt *Chatib Moeli*.

Later tot penghoeloe benoemd wordende (wat in abstracto ieder Maleijer gebeuren kan) is zijn Galar „*Datoe Parapatik*”.

Is hij, na al deze tribulatiën, soms verlangend naar een 5^{en} Galar, zoo treedt hij af als penghoeloe, gaat naar Mekka en komt terug als Hadjie zoo of zoo, dan wel neemt, als hij malim d. w. z. schriftgeleerde is, leerlingen aan in een of andere Soerau en laat zich „*Toeankoe*” (een geestelijke titel) noemen.

Uit een en ander blijkt, dat een Maleijer alleen dan voldoende omschreven is, wanneer men kent zijn naam, Galar, soekoe en negorij, want dezelfde Galars (soms ook tevens de namen) vindt men in andere negorijen of soekoes dikwijls terug.

Doch die verwarring kan uit het herhaald van Galar verwisselen ontstaan, dat men somwijlen zoekt of navraag doet naar een gegeven persoon, dien men alleen daarom niet vinden kan, dewijl hij — wegens verandering van Galar — niet meer bekend is onder dien waaronder men hem zoekt en men niet altijd dadelijk op deze omstandigheid bedacht is.

Als regel kan men stellen, dat een bepaalde groep Galars (G. Poesaka namelijk) behoudens geringe afwijkingen naar plaatselijke toestanden, tot eene zelfde soekoe behoort en de Maleijer daardoor — ook in den vreemde — spoedig zijn stam- (soekoe-) genoot herkent.

Doch, hoewel zelden, wordt ook hierop uitzondering gemaakt door een soort Galars, die ik — daar ze eigenlijk niet in het kader der vaste gebruiken (adat) passen — het laatst wilde vermelden, dewijl ze volledigheidshalve niet onvermeld mogten blijven. Ik bedoel de Galar Hibah.

„Hibah” zou men kunnen vertalen door „schenking onder levenden,” doch heeft bij den Maleijer meer speciaal de beteekenis „schenking aan kinderen.” Dit strijdt, zoo als bekend is, tegen het Maleisch erfrecht, en heeft ook meestal processen of andere onaangenaamheden ten gevolge — maar vindt toch somwijlen plaats.

Meestal is het ook hier: *Ce que femme veut* enz. want wanneer de man niet door de vertoogen of den invloed zijner vrouw, die haar kinderen wil bevoordeelen, bewogen wordt, zal hij zelden uit eigen beweging zijn geheele familie, wier rechten hij daardoor verkort, tegen zich in het harnas jagen, door het wegschenken van eenige goederen aan zijn kinderen; vooral omdat die goederen daardoor in een andere soekoe overgaan.

Wat soms met goederen gebeurt, geschiedt ook wel met een Galar, minus de remonstrantiën der familie echter.

Wanneer namelijk een Galar poesaka (moeda) in 's mans familie tijdelijk ongebruikt is, mag hij die — met medeweten zijner verwanten — op zijn zoon overdragen, die hem echter niet als „poesaka” voor zijn erfgenamen beschouwen mag en op zijn kamanakan doen overgaan, maar alleen zelf dragen. Zulk een Galar heet G. Hibah en het schenken daarvan is oorzaak dat Galars, tot een bepaalde soekoe behoorende, somwijlen — zij 't ook tijdelijk — in andere soekoe's worden aangetroffen: de kinderen toch behooren nimmer tot de soekoe van den vader.

Het bovenstaande kan op verre na geen aanspraak maken op den naam van volledig — het rijke onderwerp is hiermede lang niet uitgeput. Onder andere had ik gaarne

meer voorbeelden aangehaald en verklaringen van gebruikelijke namen en Galars gegeven, doch aangezien ik alleen uit mijne herrinnering putten moest en geen inlichtingen kon inwinnen waar ik twijfelde, achtte ik het beter, niet meer neer te schrijven, dan hetgeen waarentrent ik volkomen zeker was.

Hoe weinig ook, is het een bijdrage tot de kennis van het inwendige dier eigenaardige Maleische huishouding, die niet nalaat bij ieder, die lust en gelegenheid heeft er zich meer dan oppervlakkig meê bekend te maken, een blijvenden indruk te stichten, terwijl men er tevens een beteren dunk van het volk door krijgt, dan anders gevonden wordt, vooral bij dezulken die, door de meerdere beschaving en onderdanigheid van Javanen als het ware verwend, voor Maleijers, hun zeden en gebruiken, niets dan verachting overhebben.

Het is waar, de Maleijer (ik meen altijd de Bovenlander, den Benedenlander ken ik niet) neemt niet voor zich in door fijnheid van vormen naar onze begrippen, doch hij die zich daarover weet heen te zetten en ter beoordeeling van het krachtige volk, dat toch met een weinig tact zoo gemakkelijk te leiden is, van zijn verheven standpunt wil afdalen tot hunne begrippen, zal erkennen dat de bevolking der Padangsche Bovenlanden niet alleen tot een der interessantste, maar ook tot een der beste onder onze Indische onderdanen behoort.

September, 1875.

HISTORISCH ONDERZOEK

NAAR DE GEESTELIJKE EN WERELDLIJKE SUPREMATIE VAN GRISSE

OP MIDDEN EN OOST JAVA

gedurende de 16^e en 17^e eeuw,

DOOR

J. A. B. WISELIUS.

Inlandsche Kronieken. Om den maatschappelijken toestand van een volk in deze of gene periode van zijn bestaan te leeren kennen, is de kroniek zeker de minst aangewezen vorm. Zij behandelt wel de geschiedenis van een volk [met zijn vorsten, somt de gebeurtenissen op, en omschrijft de heldendaden der hoofden of de buitenlandsche en burgeroorlogen, dikwerf met groote nauwgezetheid, doch een en ander leert ons nog geen kennis maken met het innerlijke, d. i. met de zeden en gewoonten en met de levensverrigtingen van een volk.

Nu is het waar, dat de oosterling als geschiedschrijver om dien toestand van het volk weinig geeft, dat het hem er slechts om te doen is, aan eene opgedragen taak uitvoering te geven, of tot opsiering van zijn stamboom een aantal feiten, data en geslachten te vermelden; doch indien wij van hunne gegevens gebruik maken, dan mogen wij geen oogenblik vergeten dat de toestand van het volk zelf steeds de meeste aanspraak op onze belangstelling heeft. Om in die richting te werken moet men tusschen de regels weten te lezen, want de behandeling van der-

gelijke zaken, kan een inlandsch geschiedenis-leeraar, die ook het volkje wel kent, waarvoor hij schrijft, weinig behagen.

Al hun historische geschriften zijn romantisch of kroniekmatig behandeld, en mogelijk hebben er vroeger uitgebreider werken bestaan, waaruit zij de thans nog bestaande kronieken hebben overgenomen. In dit geval kunnen zij voor ons eenige waarde hebben; maar zijn zij daarentegen uittreksels uit nog bestaande werken, dan kunnen wij zulke systematische tijdrekenkundige opgaven ook zeer goed missen.

Meestentijds worden allerhande vertelsels, in den vreemde opgedaan of bij overlevering binnengesmokkeld, door den kroniekschrijver gebezigd om door zijn eigen verhaal heen te vlechten. De geschiedenis van zijn land en van zijn stam begint bij Adam of voor het minst bij Noach, en door gebrek aan stof verzuimt hij niet personen en voorvallen, uit geheel andere streken der aarde dan waar hij zelf leeft, als in zijn eigen land en onder zijne voorvaderen handelende en gebeurd ten tooneele te voeren. Niet alleen vindt men dit verschijnsel bij Oostersche schrijvers, maar ook in Europa was zulks de gewoonte, voordat de kritische geschiedbeschrijving uit de kroniekmatige was ontwikkeld.

Het is ook zeer wel mogelijk, dat de kronieken zijn ontstaan uit annalen, eerst door geestelijken, later door mannen uit het verlichtere deel der natie opgesteld en bijgehouden; hiervan is dan ook de Grissesse kroniek, waaruit ik voor dit betoog een en ander geput heb, een voorbeeld. Ik heb mij er toe bepaald slechts datgene uit die kroniek over te nemen, wat op het hier behandelde onderwerp betrekking heeft, mij voorbehoudende later den inhoud van dit in het pegoë geschreven verhaal in zijn geheel mede te deelen.

Grissé. De vraag of Java's geschiedenis, vóór de invoering van het Islamisme en geput uit inlandsche historische

bronnen eenige geloofwaardigheid verdient, willen wij hier in het midden laten. Met mededeelingen omtrent die Hindoe- en heidensehe rijken heeft men dikwerf, zonder genoegzaam kritisch onderzoek, al zeer verkeerd rondgesproken; maar dit is zeker, dat voor Grissé de ware tijd van bloei reeds voor den val van het Mádjà-Paitsche rijk was aangebroken. Later, onder betrekkelijk zelfstandige vorstjes en priesters, verminderde, ondanks de aaneenschakeling van onlusten en oorlogen, de welvaart niet; de handel op de Molukken bloeide ongemeen, de geestelijken stonden in eenen benijdenswaardigen reuk van heiligheid, en hoewel door de hoofden van dit landschap nooit eene andere dan zijdelingsche suprematie over de naburige rijken werd uitgeoefend, vonden de vorsten van Java het wel der moeite waard vriendschapsbetrekkingen met Grissé te onderhouden. Deze toestand duurde tot in de 17e eeuw, toen door het oprigten van de kantoren der compagnie de handel naar elders werd verlegd, en door de veroveringen van Matarams vorst Grissé zijn zelfstandig bestaan verloor. En al werd die stad ook in het midden der 18e eeuw tot hoofdplaats eener residentie verheven, haar ouden luister heeft zij nimmer kunnen terugkrijgen, want in dien tusschentijd hadden andere plaatsen haar overvleugeld.

Tijdsbepaling. In navolging van den kroniekschrijver zal ik bij de opsomming der gebeurtenissen menig jaartal aanhalen.

Vergeeten wij echter niet, dat Javaansche schrijvers met hunne chronogrammen zeer gul zijn, zij houden er van, die in hun verhaal zoo goed of zoo kyvaad het gaat te pas te brengen. Dikwerf toch geven zij bij eenig voorval eene kernachtige spreuk ten beste, die hunne naschrijvers of opvolgers voor een *tjondrà sengàlà* of *tjondrà negri* aanzien, en er een jaartal uit afleiden. Mees- tentijds is het jaartal gemaakt om den *tjondrà*, en niet

omgekeerd. Het oorspronkelijke doel van zulk eene spreuk was, er een rustpunt voor de geschiedenis door te verkrijgen, en even als wij de geschiedenis in tijdvakken verdeelen, om eene opeenvolging van gebeurtenissen beter te kunnen overzien, zoo neemt de Javaansche schrijver tot eigen en tot der lezers gemak een *tjondrà* aan. Hij behoeft, om een voorbeeld te noemen, de spreuk: „verdwenen is de voorspoed des lands” maar op te zeggen, of de hoorder weet, dat hij hier met den ondergang van Madjá-Pait te doen heeft. Het jaartal zelf is bijzaak, en heeft dan ook voor hem geen waarde, maar de *tjondrà* brengt hem al de omstandigheden te binnen, die den ondergang van dit rijk voorafgingen en volgden. Ook in later tijd bestond nog de gewoonte, voor een of ander feit eene goed klinkende spreuk uit te denken om daarnaar een jaartal te scheppen. (Ik zag er o. a. eene uit de vorige eeuw op een klok gegrifd). En al moge die vorming van het jaartal naar de *tjondrà* ook niet altijd onvoorwaardelijk zijn toegepast, met hunne tijdsbepaling slaan zij toch somwijlen zoo deerlijk de plank mis, dat wij niet kunnen verwachten den sluijer te zien weggeschoven, voordat wij andere hulpbronnen (zooals Chinesche, Arabische of Europesche) raadplegen, die hunne verhalen kunnen controleren. Men kan aannemen, dat eerst toen de Arabieren zich goed in deze gewesten gevestigd hadden, door hen of door hun invloed een begin van geschiedschrijving werd gemaakt; maar wanneer de geschiedenis en de zamenleving van een minder ras door een meer ontwikkeld wordt te boek gesteld, dan kan het niet anders of de mededeelingen gaan op vele plaatsen mank, en wil men later voor het uitvorschen van hun verleden bij het minder ontwikkelde volk zelf in de leer gaan, dan blijven ons geen andere bronnen over, dan de taal welke het sprak, de plegtigheden welke het verrigt heeft, de godsdienstige begrippen en volksvermaken waaraan het

heeft gehangen. Bij het onderzoek van al deze bronnen moet men voorts zorgvuldig letten op den invloed die andere rassen, waarmede het in aanraking kwam, hebben uitgeoefend, — rassen die, zoo zij bij de eerste aanraking reeds eene zekere mate van beschaving hadden aangenomen, hun oorspronkelijk verblijf door bouwkunstige monumenten of door opschriften aanwijzen, en de ruïnes daarvan aan het nageslacht nagelaten hebben.

I.

GRISSÉ.

Grissé onder Mádjà-Pait. Zoo beginnen dan eerst na den dood van Soenan Ngampel (A. J. 1397, A. D. 1481) de nevelen der Grissésche geschiedenis een weinig op te trekken. De kroniekschrijver echter laat zijn verhaal al vroeger aanvangen, en meldt ons, dat in het jaar 1000 (A. J.) Grissé al een welvarende stad, en toen ter tijd voor Mádjà-Pait was, wat wij een maritiem station zouden noemen.

De hofstad Mádjà-Pait, die zijne eerste opkomst in de 9e of 10e eeuw te danken had aan nederzettingen uit zuidelijker streken, kreeg door veroveringen op de noordelijke rijkjes, die tusschen de Kediri- en Solo-rivier en het noorderstrand in gelegen waren, en meer bekend zijn onder den algemeenen naam „Djenggala”, zekere suprematie over den geheelen omtrek, en hetzij Grissé toen al bestond, hetgeen zou mogen ondersteld worden, hetzij die van Mádjà-Pait zelf die plaats als handels- en maritiem station uitkozen, zeker is het, dat dit plaatsje door zijne gunstige ligging al spoedig in belangrijkheid toenam; „lieden van Grissé” zegt de kroniekschrijver, „ontdekten in 1009 A. J. (1104 A. D.) Bawean” (Tj. S. Gatraning gegånå kesahing boemi), en gaan wij na hoe een 2 à 3

tal eeuwen de handel op de Molukken grootendeels van Grissé uit gedreven werd, dan laat het zich verklaren dat omstreeks 1100 A. D. of vroeger die handel een begin had genomen en men van Bawean als een geschikt tusschenstation gebruik maakte, hetzij om van de reis wat uit te rusten, of om te kalefateren, of om aangebrachte en voor verder vervoer bestemde producten op te schuren. Van dien tijd af moet ook de kolonisatie van Bawean gerekend worden, welke langzamerhand door volksverhuizing gedurende de staatkundige en godsdiensttwisten zich uitbreidde, totdat wij omstreeks 1500 daar een Hindoesch vorstje aan het hoofd van een vrij groot aantal inwoners vinden.

Dat de handel van Grissé op de Molukken, zoo al niet door de Arabieren begonnen, dan toch door hen een krachtigen stoot kreeg, weten wij uit de reeds zeer vroege vestiging van deze kooplieden op de eilanden in de Moluksche wateren.

Verder lezen wij van zekeren Arabier Mahoe Lânâ Magpoer (Moelânâ Maghfoer), die met zijn broeder Mahoe Lânâ Ibrahim en vergezeld door 40 volgelingen te Grissé aanlandde om op last van Moekmach Sadah Salam, sultan van Gedhah (elders Tjermé ⁽¹⁾ genoemd) den Islam te komen onderwijzen. De plaats waar hij het eerst voet aan wal zette, wordt *Gerawassi* genoemd, waar later voor het tegenwoordige Grissé (Gēsih, Gērēsih) de eerste grondslagen werden gelegd. ⁽²⁾

Het is welligt dit Gērassasi (elders Gēr-Warassé genoemd), dat de Portugezen, in 1522 voor Grissé komende, als Agazai, Agacimé uitgesproken en als zoodanig geboekt hebben,

(1) Over dit Gedhah en Tjermé kan men een en ander lezen bij Lassen dl. IV, en bij Mr. de Jonge, opkomst van het Nederlandsch gezag enz. Dl. II blz. 150, vv.

(2) Eene vroegere vestiging moet een weinig meer westwaarts, niet ver van het tegenwoordige Râmâ worden gezocht.

waaruit dus volgen zou dat tot op het midden der 16e eeuw, ja zelfs nog tot in 1720, de naam Gerawassi de heerschende was. Hageman, in zijne beschrijving van Java, geeft het jaartal 1382 A. D. aan voor de komst dezer Arabieren te Grissé, het door mij geraadpleegde handschrift geeft het jaar 1309 A. J., (Tj. S. Dievårå Sonjå agåtå roepå), en er bestaat geen bezwaar omstreeks dezen tijd, niet de eerste kennismaking met Java door de Arabieren, maar wel hunne eerste vestiging op dit eiland vast te stellen. (1)

Genoemde Moelånå Maghfoer nu ging naar Mådjà-Pait, om te zien wat hij in het belang van den Islam aan het hof kon uitwerken, doch van het afzweren zijner Sivaïtische godsdienst wilde de toenmalige vorst niets weten. Hij schonk echter aan den Moelånå, waarschijnlijk zijne handelskennis op prijs stellende, het ambt van Sjahbandar te Grissé, met vergunning, aldus voegt de Mohammediaansche kroniekschrijver er bij, om zoo hij daarin slaagde de Javanen tot den Islam te bekeeren. Deze vergunning moet ons van een zoo streng Siva-dienaar verwonderen en zal dit verhaal dan wel een verzinzel van later tijd zijn. Tot aan zijn dood in 1419 A. D. (Adining Goenå Woeningå toekël = 1334) bleef Moelånå Maghfoer met zijn broeder Moelånå Ibrahim te Grissé wonen. Hij werd begraven op de passarean Magpoera, waarvan sedert, volgens den schrijver, de naam van het Grissésche kerkhof Gapoera (2) of Magapoera is afgeleid.

(1) Reeds een eeuw vroeger troffen Chinesche reizigers hen in de binnenlanden aan.

(De schrijver beweert hier iets wat hij moeilijk zou kunnen bewijzen. Wel blijkt uit Chinesche bronnen dat de Arabieren op het aangegeven tijdstip zich reeds in den archipel vertoonden, maar een bepaald bericht van Chinesche reizigers, die hen omstreeks het einde der 13^e eeuw in de binnenlanden van Java zouden hebben aangetroffen, is ons niet bekend).

Red.

(2) Gapoerå beteekent poort; inderdaad geeft ook eene oude, volgens Hindoe-Javaansche wijze opgetrokken poort (1434), toegang tot dit kerkhof.

Moelânâ Maghoer en Moelânâ Ibrahim lieten ieder een zoon na; die van den eerste heette Moehamad Sadik, die van den andere Malik Ibrahim.

Sultan Gedhah. Intusschen had bovenvermelde Sultan van Gedhah (1) vernomen, dat zijne zendelingen op Java goed waren ontvangen, waarom ook hij zelf besloot eens een bezoek bij den radja van Mâdjâ-Pait te gaan afleggen. Deze reis had plaats in 1399 (Tj. S. Tahoen ngidoel boemi ngoelon = 1313), en uit het feit, dat wel Malik Ibrahim, doch zijn vader niet als Gedhah's wegwijzer wordt vermeld, kan worden afgeleid dat Moelânâ Maghoer toen al gestorven was.

Waarschijnlijk waren het meer politieke dan wel godsdienstige overwegingen, die Gedhah (zoo zullen wij dezen Sultan blijven noemen) noopten zijne dochter Dewi Soewari mede te nemen om haar den vorst van Mâdjâ-Pait als vrouw aan te bieden. Na te Djenggaloeh (2) bij Grissé geland te zijn, trok hij dadelijk met zijne familie en legerhoofden en met Malik Ibrahim en Mohamad Sadik door naar Mâdjâ-Pait. Doch Sultan Gedhah slaagde niet in zijne onderneming en moest met zijne dochter den terugtocht aanvaarden. Tot aan de desa Tjermé (die toen onder Mâdjâ-Pait behoorde, maar gelegen was in de landstreek welke vroeger het rijk Djenggâlâ uitmaakte) gekomen zijnde, werd Dewi Soewari ziek en stierf. Zij werd in de desa Leran bij Tjermé begraven en op haar graf bouwde men de eerste moské, die aan de bewaking van Malik en Moehamad werd toevertrouwd. Dit geschiedde in 1399 A. D. (Tj. S. dezelfde als voor 1313 A. J. Hageman

(1) Een rijkje op de West-kust van Malakka wordt Kedah genoemd.

(2) Kan dit Djenggaloeh soms de hoofdplaats geweest zijn van het vroegere strandrijk, dat in de babads Djenggâlâ genoemd wordt. Die hofstad toch moet aan het noorder strand en wel ongeveer op deze hoogte gelegen hebben; Djenggaloeh zal niet ver van het bovengenoemde Râmâ verwijderd zijn geweest.

geeft het jaartal 1409 A. D.). De sultan van Gedhah ging vervolgens met zijne volgelingen naar Palaman en Soetji, op welks heuvel hij het geheele omliggende land tot aan de zee toe kon overzien. Daar overviel hem eene profetische ingeving, en tot zijn gevolg zeide hij: „Gerawazzi zal eenmaal een groote en voorname stad worden, want hare inwoners zijn *djaïl* en deze berg zal de woonplaats worden van Ratoe Wali Oelláh.”

Raffles en anderen hebben aan dezen Sultan van Gedhah den titel van Koning van Tjermé gegeven, welkigt naar aanleiding der gebeurtenissen die te Tjermé voorgevallen waren. Waar dit Gedhah gezocht moet worden is onzeker, doch nemen wij in aanmerking dat de neef van dien Sultan, Moelânâ Ibrahim, een afstammeling was van Zeijnu'labedien, en dit eene benaming is, welke de hoofden van Ternate hadden aangenomen, dan mag vermoed worden, dat Gedhah de naam van een der Ternataansche eilanden was, en dat in dien tijd de Arabieren zich al op die eilanden hadden gevestigd (volgens Valentijn reeds in 1348).

Toen in 1419 of 1420 A. D. ook Malik Ibrahim en Moehamad Sadik gestorven en te Râmâ begraven waren, kon ook de Islam in dit deel van Java als gevestigd beschouwd worden.

Tjampa. In het laatst der 14e eeuw (A. D.) leefde er in het rijk Tjampa zeker vorst Moelânâ Ibrahim Asmârâ, die onder meer drie kinderen had: eene dochter Dârâwati, gehuwd met een der vorsten van Mâdjâ-Pait, en twee zonen Raden Ali Hoetâmâ en Raden Rachmat. Deze beide broeders staken in eene handelsprauw naar Grissé over, en gingen van daar naar Mâdjâ-Pait om den vorst en zijne echtgenoot, hunne zuster op te zoeken. Doch daar de Mohammedaansche godsdienst toen ter tijd in de hofstad nog niet geduld werd, en de vorst, om wat reden dan ook, zijn beide zwagers aan zich verbinden wilde, stelde hij den oud-

ste tot Sjahbander over Grissé aan, en gaf den jongste een strook lands, bestaande uit moerassen en aanslibbingen, en bekend onder den naam „Ngampel.”

De kroniekschrijver meldt, dat Raden Ali Hoetâma tot Radja Panditâ te Grissé door den vorst van Mâdjâ-Pait werd aangesteld, waaruit latere schrijvers afleiden, dat die vorst het Islamisme in 't geheim begunstigde; doch al deze kroniekberigten zijn van latere Mohammedaansche schrijvers afkomstig, en veeleer laat het zich denken dat Raden Ali, eenmaal met zekere magt te Grissé bekleed zijnde, als voorganger der islamitische godsdienst den titel „Radja Panditâ” van zijne gemeenteleden kreeg. Hij stierf in 1465 (A.D.) te Grissé en werd begraven te Woe-noet (Tj. S. Roepo Ngoelâma Lenâ Djâwâ = 1371). Raden Rachmat intusschen wist zijn waterrijk en alluviaal land tot welvaart te brengen, huwde de dochter van Ariâ Tedja Boepati van Toeban en verkreeg van zijne onderdanen den titel van Sultan Machdoem. Hij stierf in 1481 A.D. (Tj. S. Ngoelâma Ngampel Lenâ Mesdjid) en werd begraven te Ngampel Gading, nalatende twee zonen, de later meer bekende wali's Bonang en Dradijat.

Moelânâ Ishâk, ook een Muzulmansch apostel, zoon van een te Grissé wonenden Sheik Moelânâ Djoemâdi-'l-Kobrâ en bloedverwant van Soenan Ngampel, was naar Pasej op de N. O. kust van Sumatra gegaan om den Islam te onderwijzen. Ten einde Soenan Ngampel te ontmoeten, kwam hij op een prauw naar Grissé over.

De eerste zond hem, waarschijnlijk met politieke doeleinden, naar Blambangan. Daar huwde hij met de dochter van den vorst Maha Radja Soeboejoe, waardoor Moelânâ Ishâk tot Praboe Anom van het rijk Blambangan verheven werd.

Indien Soenan Ngampel zich al voorgesteld had door de zending van Ishâk handelsvoordeelen te bedingen of eene alliantie tegen Mâdjâ-Pait te sluiten, dan zag hij zich

hierin teleurgesteld, want Maha Radja Soeboejoe wilde den Islam niet aannemen. Zijn schoonzoon zonderde zich daarom eerst als tãpã in het bosch *Soesoenting* af, keerde later naar Ngampel terug, gaf verslag van zijne ontmoetingen, en begaf zich vervolgens met een handelsvaartuig naar Ma Lãkã (Malakka), waar wij hem na eenige jaren als koopman en leeraar weder zullen ontmoeten.

Zijne te Blambangan achtergelaten vrouw beviel van een zoon, die na verschillende wederwaardigheden in handen kwam van Njai Penateh, die hem Radhen Soemoedrã of *zeeprins* noemde. Njai Penateh, — deze dame speelt naar waarheid of ten onregte een voorname rol bij de inlandsche kroniekschrijvers over dezen tijd, — was de weduwe van den Patih van Kambodja, en waarschijnlijk te zamen met Dãrãwati te Mãdjã-Pait gekomen. Of beide vrouwen historische personen zijn geweest, valt te betwijfelen; doch de geschiedschrijver had een schakel noodig om het Sivaïsme aan het Islamisme te verbinden, en zocht ook in de hoofdrollen van zijn verhaal den Islam toegenegen personen te doen optreden, om daarbij zijdelings de voortreffelijkheid van deze godsdienst boven de bestaande te bewijzen. Daarom wordt Njai Penateh ons als eene ijverig geloovige voorgesteld, doch uit het feit dat de vorst van Mãdjã-Pait haar te Grissé deed wonen en volmagt gaf om in zijn naam en te zijnen behoeve handel te drijven, mag afgeleid worden dat zij aanvankelijk de Hindoe-godsdienst wel toegedaan zal geweest zijn. Zij bezat vele schepen die handelswaren van Kambodja, Bali en de Molukken naar Grissé overbragten en hield er een eigen vlotvoogd op na, die Toenggoel Koekoes genoemd wordt.

Dat haar zelve die handel geen windeijeren legde, bewees haar steeds toenemende rijkdom, en welligt dat zij uit dien hoofde haar contract met den vorst ontbond en afgezonderd ging leven op eene plaats 200 roeden van Grissé ver-

wijderd, waar zij, zooals Hageman beweert, ook later zou begraven zijn en die sedert onder den naam „Padjaratan”, het Joartam van onze zeereizigers, bekend is geraakt.

Stichting van Giri. Deze Njai Penateh nu was het, die den jongen Soemoedra aannam en opvoedde en hem op zijn 11e jaar naar Soenan Ngampel zond. De nadruk en de wijdloopigheid waarmede de kroniekschrijver een en ander verhaalt, zal moeten dienen om den lezer te doen gelooven, dat de eerste priestervorst van Giri-Grissé wel degelijk van Arabische afkomst was en een strenge en grondige muzelmansche opvoeding genoten had, zoodat hij geenzins onder de vele heidensche gelukzoekers van dien tijd moet gerekend worden.

De Soenan noemde zijn pupil Raden Pakoe, onderwees hem en spoorde hem daarna aan om naar Mekah ter bedevaart te gaan, te zamen met Raden Machdoem Brahim, zoon van Soenan Ngampel. Verder dan Malakka — de kroniekschrijver had beter gedaan zulks te verzwijgen — bragten zij het niet. De grijze Moelana Ishah, die toen nog te Malakka woonde, zond beiden naar Java terug en gaf aan zijn zoon den naam van Soenan Praboe Satmata met bevel op den berg (giri) ten zuiden van Grissé een kluis te bouwen; Raden Machdoem Brahim noemde hij Soenan Praboe Hanjakrawati en hem werd bevolen den Islam op Java te gaan prediken.

Twee Arabieren Sjech Koedjo en Sjech Grigia volgden hen naar Ngampel, en nadat zij verslag van hunne reis aan Soenan Ngampel gedaan hadden, begaf Raden Soemoedra (Raden Pakoe, Soenan Praboe Satmata) zich naar Grissé en Soenan Ngampels zoon trok over Java, den Islam verkondigende, totdat hij onder den naam van Soenan Bonang overleed en te Toeban begraven werd, waar voor den goedgeboovige thans nog zijn grafhuis te zien is.

Met eenige afwijking verhalen de meeste kroniekschrij-

vers uit dien tijd hetzelfde, en latere historici schrijven het hun na, dewijl zij niets zekerders in de plaats weten te stellen. Trouwens de loop van het geschiedverhaal is dan ook zoo eenvoudig en zoo weinig opgesmukt, dat men, den geloofsijver van die schrijvers in aanmerking nemende, zich kan voorstellen dat de gebeurtenissen ongeveer op die wijze kunnen hebben plaats gehad. In kronieken, babads en geslachtregisters zijn bewijzen in menigte te vinden, dat Arabische afkomst op hoogen prijs wordt gesteld. Ontbreken er in den schakel eenige namen; de overlevering en de verbeelding hebben ze weldra aangevuld. En is dit al het geval in het Mohammedaansche tijdperk van Java's geschiedenis, nog verwarder en duisterder zijn de berigten, als men met eeuwen te doen heeft, die dat tijdperk voorafgingen. Van volle toepassing is dit ook, wanneer de vorsten van Mádjà-Pait ten tooneele gebragt worden. Het aantal heerschers over dit rijk, hunne namen en regeringsjaren, zullen wel nimmer tot klaarheid komen, vooral als een chaos van overleveringen onze eenige leidraad moet blijven. Wij kunnen de geschiedenis van dat rijk in omtrekken schetsen, doch bijzonderheden blijven onbekend.

Hetgeen nu volgt is de eigenlijke geschiedenis van Grissé en Giri, die als vorstendom en priesterstaat naast elkander bloeiden en gezamenlijk de rampspoeden van den oorlog ondervonden, totdat in 1743 de O. I. Compagnie aan die verwarring voor goed een einde maakte.

Njai Penateh overleed twee jaar na Soenan Ngampel 1483 A. D. (Tj. S. Roedroning moekâ oesik toenggil = 1399 A. J.), Raden Pakoe als erfgenaam harer bezittingen nalatende. Deze had zich na zijne terugkomst van Malakka eerst te Grissé gevestigd, maar bouwde zich nu aan den voet van den berg Sahimbang een Kraton, volgens den een zoo hoog als de berg (giri), volgens den ander op den berg Giri, om welke reden hem de naam van Soenan

Giri gegeven werd, hetgeen zijn schoonvader „Radja Pesisir” goedkeurde (1407 A. J. — Tj. S. Pandita nepi pakarti ajoe). In 1487 was dit paleis voltooid en een moskee verrees daarnaast, waarmede de geschiedenis van Giri geopend wordt.

II.

GIRI — GRISSÉ.

Soesoehoenan Satmâtâ. Satmâtâ trad op als de eerste der Giri-Grissésche Soesoehoenans. Hetzij hij door den toenmaligen vorst van Mâdjâ-Pait tot stadhouder van dat gedeelte zijns rijks werd aangesteld, of dat hij eerst een gedeeltelijk gezag over de te Grissé wonende Mohammedanen, en na de vlugt van den Radja zich ook het wereldlijk gezag toeëigende, valt niet te beslissen. Doch hij was zwager van Soenan Bonang, gehuwd met eene dochter van Soenan Ngampel, en deze bloedverwantschap gaf hem reeds een grooten steun. Van eene geestelijke suprematie door Giri-Grissé uitgeoefend was toen nog geen sprake, want vooreerst had Soenan Machdoem van Ngampel een even geëerd opvolger en ten andere hadden er zich een zestal wali's opgeworpen, die meerendeels een eigen standplaats kozen en onder welken Raden Patah van Demak (Bintang) eene eerste plaats innam.

Dat later de Soenans van Giri-Grissé werkelijk meer macht hebben gehad dan alle andere geestelijke hoofden in Midden- en Oost-Java valt niet te ontkennen, doch deze invloed, die echter nimmer van regtstreeks inmengenden aard op de staatsaangelegenheden was, nam eerst een aanvang onder Soenan Prapen en eindigde met de verwoesting van Giri en Grissé in 1622, zooals hieronder zal aangetoond worden.

Onder den eersten Soenan van Giri, Raden Pakoe en

ook Soenan Praboe Satmätå genaamd (1487—1511 A. D.) hadden de omwentelingen plaats, die het rijk van Mådjà-Pait in verschillende kleine rijkjes splitsten, aan eenige eerezuchtige boepati's de gelegenheid gaven om hunne leenroerigheid af te schudden, en aan andere avonturiers de kans openden, om onder het masker der godsdienst macht, invloed en zelfregering te bekomen. Later gelukte het wel aan de meest beleidvollen, verschillende rijkjes weder tot een geheel te vereenigen, doch voorshands telde men evenveel onafhankelijke boepati's als er voorname steden in het gewezen hoofdrijk waren.

Gedurende de schermutselingen tusschen de legerbenden van Mådjà-Pait en van de geallieerde opstandelingen, werden Soenan Satmätå's paleis en tempel als het dichtst in de buurt liggende verwoest, en het kan ons niet verwonderen, dat toen een paar jaar later Satmätå de kans schoon zag, hij wederkeerig een werkzaam aandeel in het vernietigen van den Mådjà-Paitschen kraton nam. Maar Soenan Giri was niet de aangewezen persoon om aan het hoofd der opstandelingen te staan; de overlevering en de kroniek, die wij uit gebrek aan vertrouwbaarder oorkonden moeten volgen, dragen die waardigheid dan ook aan Raden Patah op. De daden van dezen held zijn elders reeds voldoende beschreven geworden, alleen zij opgemerkt, dat hij boven allen den meesten tact scheen te hebben in troebel water te visschen en vele staatjes, welke zich reeds onafhankelijk waanden, waaronder ook Soerabaja en Grissé behoorden, onder de magt van Demak wist te brengen.

Nemen wij met den verslaggever van Raffles aan dat deze Raden Patah in 1519 (A. D.) overleed, dan blijven er voor zijne beide opvolgers, waarvan de laatste in 1546 sneuvelde, nog 27 jaren over, waarin zij den scepter over dat gedeelte van Java konden zwaaijen; Satmätå was geestelijk opperhoofd van Giri, doch na Mådjà-Pait's val kreeg hij ook het wereldlijk gezag over de stad Grissé en om-

melanden, waarin hij zich door godsdienstige kunstgrepen versterkte.

In West-Java, Sumatra, Malakka en de Zuidkust van Achter-Indië had welligt de Islam al vaster voet gekregen, doch in Oost-Java was Giri de voornaamste plaats van geheel den Oostelijken Archipel, waar die eeredienst rustig, mogelijk ook wetenschappelijk beoefend werd (1).

Hieruit volgt dat zij die de nieuwe leer toegedaan waren en de politieke gevoelens van den dag huldigden, hunne zonen naar Giri zonden om onderricht en opleiding te ontvangen. Zoo ontstond daar langzamerhand een pesantren, die in bloei gedurig toenam en alom beroemd was. De jongelingen, die hunne studien volbragt hadden en naar huis terug konden gaan, vonden gelegenheid in hun land, waar inrichtingen van onderwijs nog tot de toekomst behoorden, den lof van Giri en van zijn opperhoofd te verkondigen, waardoor de eerste stap gedaan was om Giri boven andere plaatsen in een reuk van heiligheid te brengen. Mogen wij de kroniek door Valentijn geraadpleegd eenig vertrouwen schenken, dan zou zelfs *Zeynu 'l-abadien* (Zain al-'âbidin), vorst van Ternate, om godsdienstige redenen aan Soenan Giri een bezoek gebracht hebben (1495) en trof hij daar ook met een zelfde doel den adhipati van Toeban en een Ambonsch opperhoofd aan, terwijl hij, naar zijn land terugkeerende, van Giri een priester genaamd Bahaloel medenam, om onderricht aan zijne onderdanen te geven en Mohammedaansche toestanden in zijn land in te voeren.

De handel had het zijne gedaan om Giri met zijne godsdienstinrigting ook overzee bekend te maken, want onder al de onlusten had Grissé zijn zeevaart niet laten

(1) Men vond er een Madrasah, d. i. een school voor godsdienst en taalwetenschap.

verloopen, en speelde die stad nog lang daarna in de Moluksche wateren, van Ternate tot Bali, en van daar tot Soenda een rol, die later door de O. I. C. zou worden overgenomen. Een uitgebreide handel in specerijen werd op de Molukken, en een kleedenhandel op Bali en Lombok gedreven, welke goederen door Grissésche vaartuigen langs Java's noordkust werden vervoerd; een handel die, zooals wij uit het reisverhaal van Waerwijck kunnen zien, nog in 1600 bestond.

In dien toestand van bloei, zoo wereldlijk als kerkelijk, liet Satmâtâ bij zijn overlijden (1511 A. D.) ⁽¹⁾ zijne waar- digheid na aan zijn zoon Soenan Dalëm (1511 — 1551 A. D.), en onder zijn bestuur was het, dat Oost-Java voor het eerst kennis zou maken met Europeanen. In 1522 deed Garsias Henriko op zijne reis naar de Molukken Grissé aan. In de Grissésche kronieken wordt ter nauwernood melding gemaakt van Demak en van Raden Patah of zijne opvolgers. Dit kan voortkomen uit de omstandigheid, dat de ondergeschiktheid van Toeban en de daarvan oostwaarts gelegen landen al zeer gering is geweest, of wel dat die afhankelijkheid liefst zoo min mogelijk te berde gebracht werd. ⁽²⁾

Demak, om zich staande te houden in het oppergezag over Midden-Java, later ook, doch slechts voor korten tijd (1524 — 1546 A. D.) in de Soendalanden, had alle krachts- inspanning noodig. De Oostelijke rijkjes daarentegen met Giri-Grissé en Soerabaja aan het hoofd, hadden het steeds

---

(1) Volgens andere berigten regeerde hij 21 jaar en stierf in 1428 A. J. (Tj. S. Salira lajar lahoet loeka).

(2) Naar mijne meening moet de bloedverwantschap tusschen Raden Patah en Mâdjâ-Pait's laatsten vorst voor een verzinsel van een Mohammedaansch schrijver gehouden worden, doch dat noodig was om het Islamisme in een verheven daglicht te stellen. Ik vermoed dat in de 15e eeuw Midden-Java, met Pekalongan tot hoofdplaats, een van Mâdjâ-Pait onafhankelijk rijk uitmaakte. Doch de beheerscher van dat rijk, hij moge

te kwaad met verdreven goeverneurs en boepati's uit den Mádjà-Paitschen tijd. Door toedoen van Giri werden stedehouders op verschillende plaatsen aan de kust van Soerabaja tot Blambangan geplaatst; zij waren leenroerig, hetzij aan Soerabaja, hetzij aan Giri-Grissé, en hadden tot werkkring heerszuchtige hoofden der oude hofpartij naar de binnenlanden terug te dringen, en vooral de weder inbezitneming der kusten voor hen onmogelijk te maken, een en ander welligt meer om den alleenhandel aan Grissé te verzekeren dan voor godsdienstige doeleinden. Uit deze omstandigheid volgt dat, zoo niet in naam dan toch facto, Oost-Java wel onafhankelijk was van Demak. Hoe zouden Demak, Grissé of Soerabaja ook aan de magt gekomen zijn noodig voor de uitoefening eener uitgebreide wereldlijke suprematie? Slechts de kustlanden waren Mohammedaansch geworden, doch over de rijkjes die nog Hindoesch waren in de binnenlanden hadden de kustpotentaatjes niets te zeggen, en zoo de bewoners dier rijkjes de wapenen al hadden opgevat, het zou dan niet geweest zijn om Demak tegen Grissé of omgekeerd te helpen, doch om de vijanden van het Hindoesch geloof aan te randen. En al lezen wij nu ook dat door de veroveringen van Patih Oenoes, Bantam en dus waarschijnlijk ook de geheele noordkust tot aan Japara onder Demak kwam, en dat Tagaril, radja van dit strandrijk of van een gedeelte daarvan, in 1546 last (liever een uitnoodiging) kreeg van

---

dan Patah of anders geheeten hebben, zag de kans schoon zich om de een of andere reden met Mádjà-Pait's vorst te meten. De meer verlichte Arabieren, toen ter tijde in geringe getale in de kustplaatsen gevestigd, hielpen hem in deze onderneming, waarvoor hij mogelijk in ruil beloofde den Islam te omhelzen en aan zijne helpers handelsvoordeelen te verschaffen. Van daar dat het idée ingang vond, en door alle kroniekschrijvers is geboekt, dat Mádjà-Pait door de Mohammedanen verwoest werd, eene voorstelling die door alles wordt gewraakt.

den laatsten Soenan of Adhipati van Demak ⁽¹⁾ om aan een oorlog tegen den pretendent voor de kroon van Mádjá-Pait deel te nemen, dan volgt daaruit niet dat Demak inderdaad gezag over Soenda uitoefende, maar slechts dat de herinnering aan de verovering van die streken op last van den Adhipati van Demak in het begin der 16^e eeuw bij de toenmalige hoepati's nog niet verloren was gegaan en zij zich min of meer verplicht achtten als vazallen aan de oproeping gehoor te geven.

Over die verovering van Soenda door of op last van Demak, in verband met den nog weinig bekenden Patih Oenoës, zij het volgende aangestipt.

In het T. v. N. I. van 1871, afl. 11 en 12 komt een onderzoek voor naar dezen persoon. Ik meen in hem niemand anders te zien dan den Soenan van Koedoes, ook wel Adhipati Koedoes en (bij Lassen) Patih Oendang Koedoes genaamd. Hij was de zoon van Soesoehoenan Ngoendoeng, na wiens dood de vazalstaat Koedoes op dezen Patih Koedoes overging. Daar regeerde hij en oefende magt uit, ter zelfder tijd dat Raden Patah Demak en onderhoorigheden onder zijn bestuur had, en wel in het begin der 16^e eeuw (A. D.). Doch daar Soenan of Patih Koedoes voor het minst in naam vazal was van den tot opperheer over Midden-Java gekozen Sultan (Soenan, Panembahan) van Demak, en de toenmalige titularis Raden Patah zich dit eenmaal verkregen regt niet gaarne uit de handen liet wringen, kon het niet anders of het moest diens wrevel opwekken, dat op zulk een geringen afstand van Demak een vazal troonde, die ondanks zijn geringe afkomst (Ngoendoeng was slechts een gewoon Javaan, doch in dien tijd liet ieder, wien het maar eenigzins mœliep, zich eenvoudig weg Soesoehoenan noemen) zich ver-

(1) Hageman noemt hem Trangana en laat hem in 1495 aan de regering komen om eerst in 1542 te sneuvelen.

mat als mededinger in het wereldlijk en geestelijk bestuur op te treden; waaruit volgde, dat Raden Patah geene middelen, zoowel overreding als dwang, ongebruikt liet, om Patih Koedoes van het tooneel te doen verdwijnen, te meer dewijl deze tuk was op veroveringen en hij volgens de Barros (doch daar Patih Oenoes genoemd) in 1513 het aan zijn land grenzend Japara op de heidenen veroverde. De gelegenheid om den lastigen nabuur te verwijderen deed zich weldra voor, toen — welligt in eene zamenkomst te Demak van legerhoofden en boepati's — besloten werd de kustlanden ten westen van Japara op de Hindoes te veroveren en te bezetten, niet zoozeer om eene propaganda in de hand te werken, als wel om zich van den toen reeds belangrijken handel van Soenda of Bantam (en van het misschien toen bloeiende plaatsje Sindaije in het Bantamsche) op Japara en Grissé meester te maken, en tevens de Europesche indringers, die reeds van zich hadden doen spreken, te bestoken.

Door tusschenkomst van Raden Patah, die als suzerein de vergadering leidde, werd Patih Koedoes, die bereids in den oorlog tegen Mādja-Pait als veldheer naam gemaakt had, tot dit werk gekozen, en zoo zien wij hem in 1514 de steden Sindaije en Soenda, beide zeeplaatsen in het Bantamsche, benevens Dejah, de hoofdplaats van west Padjadjaran, veroveren, den koning Sang Jang, ... (Samsam volgens de Barros) naar het gebergte drijven en verder nu eens met voordeel en dan weder met nadeel de heidenen en Portugezen bekampen, totdat eindelijk die streek voor goed aan de Mohammedanen onderworpen werd (*). Toen daarop een

(*) Volgens een berigt bragten in 1522 de Portugezen een bezoek aan den vorst van Padjadjaran te Dejah, waaruit dus blijkt dat in dat jaar alleen de zeekust met hare omstreken was veroverd, doch Sang jang. . . . . zelf nog in de binnenlanden magt uitoefende. Wij lezen dat van 1368—1399 Padjadjaran's (?) vorst (want aan dit land moeten wij bij de vermelding van den rangtitel *Sili* = *Sri* denken), Sili Patalaboe genaamd, gezanten naar China zond om schatting te brengen, dat hiermede nog in

hoofd moest aangesteld worden in die geannexeerde gewesten, was hij zeker wel de aangewezen persoon daartoe, en ruilde Patih Koedoes zijn vazalstaat, waaraan hij zich door niets gebonden achtte, met de veel belangrijker betrekking van stadhouder over Soenda, en voldeed alzoo aan Raden Patahs oogmerk. Of nu Patih Koedoes (Oe-noes) vóór 1522, volgens Pigafetta's berigt, overleden was, dan of hij in 1527 nog als leenman van Soenda voorkomt, doet minder ter zake. Bantam was in de magt van Demak gekomen en bleef in dien afhankelijken toestand, totdat het gedurende de onlusten van 1546 — 1550 gelegenheid vond zich van het hoofdrijk af te scheuren. Toen Mendez Pinto Bantam bezocht, in 1545, erkende het nog de suzeriniteit van Demak en (op grond van het aangehaalde in het T. v. N. I. 1871 2^e dl. blz. 355) kreeg Bantam een eigen vorst omstreeks het jaar 1547.

Patih Koedoes dus in 1514 gebiedier geworden zijnde

de 15e eeuw werd voortgegaan, doch dat dit omstreeks het midden dier eeuw in onbruik raakte. Omstreeks 1440 zou dit rijk (dat vermoedelijk het Chepo, Dziao-wa, Djipa, Djawa der Chinezen is) ten onder zijn gegaan, op welks overblijfselen het rijk van Padjadjaran werd gesticht eerst met Soenda, later met Dejah tot hoofdplaats. Wij zouden dus in West-Java de navolgende rijken zien ontstaan:

Het rijk Chepo (Java)	1440
" " Padjadjaran met de hoofdplaatsen Padjadjaran, Soenda en Dejah	1527
" " Soenda als vazalstaat van Demak.	1547
" " Bantam	1742.

(Zie Mr. de Jonge. Opkomst enz. deel VII:118 en T. v. T. L. en V. dl. XX blz. 9 v. v.)

(Chepo is de moderne uitspraak der karakters waarmede de Chinezen oudtijds den naam Djawa schreven en die zij toen Dja-ba of Djawa uitspraken; Djiau-wa is de latere transcriptie van denzelfden naam. Even als de inlanders nog ten huidigen dage, hebben de Chinezen langen tijd alleen Oost-Java met dien naam bedoeld en eerst later hebben zij hem voor het geheele eiland gebruikt. Speciaal voor West-Java heeft die naam bij hen nimmer gediend).

Red.

van toen ter tijde zeker de voornaamste handelsplaats van West- en Midden-Java, was vooral bij de zeevarenden en handelaren algemeen bekend, en toen die lieden een en ander van hem aan Pigafetta verhaalden, waande deze in dien Bantamschen gebied den grootsten monarch uit die streken te zien en gaf hem den naam van Radja Patih Oenoës. Dat bij die berichten, die van de eene taal in de andere overgebracht werden, de naam Adhipati Oendang Koedoes of Patih Koedoes in Patih Oenoës veranderde, behoeft geen verwondering te wekken; sedert dien tijd spelen ook de vazallen van Koedoes geen noemenswaardige rol meer in de geschiedenis van Midden-Java en slechts ter loops wordt nog bij de troebelen in 1546 van hen melding gemaakt. Het bekende legerhoofd van 1510 (of daaromtrent), tevens Soenan van Koedoes, had eenen anderen werkkring verkregen en zich met een belangrijker streek beleend gezien.

Wel bleven er nog afstammelingen van hem te Koedoes achter, doch hun invloed, zoo zij dien soms wilden laten gelden, had weinig beteekenis. En toen in 1519 Raden Patah stierf, was Koedoes meer eene provincie dan een vazalstaat van Demak. Zelfs kwamen de opvolgers van genoemden Soenan Koedoes tot zulk een verval, dat een zekere Pangeran van Koedoes (want even als te Giri-Grissé veranderde de titel Soesoehoenan in Pangeran, toen de luister van het rijk taande), die vazal van Demak genoemd wordt, zich door den Panembahan van Demak liet gebruiken om Kjai-Gedé, heer van Pengging te vermoorden. Hageman meldt (dl. I. blz. 69) dat Soenan Koedoes, zoon van den tijdgenoot van Raden Patah, door het wagen van een aanslag op het leven van den Sultan van Padjang zich van de heerschappij wilde meester maken. Hieronder zullen wij zien, dat werkelijk een afstammeling van „het huis van Koedoes” tot opvolger van Demak's laatsten panembahan, hoewel zonder gevolg,

gekozen werd, doch daar tegenover staat de mededeeling van een Mataramsch kroniekschrijver, dat die aan Koedoes toegeschreven moordaanslag op Ariã Djipang's naam moet gesteld worden (waaruit dan ook een oorlog met Djipang gevolgd is, die met den ondergang van dit rijk eindigde).

Om kort te gaan, met het vertrek van Soenan Koedoes naar Soenda in 1512 of 1513 werd Koedoes eene provincie van Demak, en later smolten die beide mededingende staten ($\pm$ 1550) met Padjang zamen.

Maar hoezeer ook zoowel in Oost- als Midden-Java de een boven den ander zich van een meer algemeene heerschappij trachtte meester te maken, wanneer aller gezamenlijke vijanden, de verdreven afstammelingen der vorige heerschers van Oost- en Midden-Java moesten bestreden worden, dan sloot men zich aan een.

En dat dit noodzakelijk was had de pretendent op den troon van Mádjà-Pait met nadruk getoond. Hoewel in de kronieken hiervan niet gesproken wordt, weten wij toch van elders dat gedurige strooptogten in het Pasoeroeansche en Soerabajasche door dien pretendent en zijne aanhangers plaats vonden, totdat, toen in 1545 (A. D.) ook het verblijf van Soenan Dalem en de moskee te Giri waren verbrand, de Panembahan of Sultan van Demak op aanraden zijner vazallen besloot die oproerlingen naar het gebergte te dringen. Blijkbaar was een guerilla-krijg en wel aanvallende, verwoestende strooptogten in het voorvaderlijk gebied het hoofddoel van de geallieerden, doch niettemin voelden de aangevallen zich nog sterk genoeg om, toen de geallieerden in 1546 op Pasoeroean aantrokken, een leger tegenover het hunne te stellen.

Hoewel (de laatste) Panembahan „Bintana of Trangganã” van Demak hierbij omkwam, werd de macht van de belagers voor goed gefnuikt en zij zelve naar het gebergte verdreven (Tj. S. Tri loepa montja boeminné, hetgeen

1503 A. J. moet verbeelden, doch natuurlijk fautief is). Terwijl nu de kroniek den laatsten vorst van Demak „Sultan Demak” noemt, laat zij hem opvolgen door een „Pangeran Ariã”, en vermeldt nog van dat jaar 1546 dat te Padjang een kraton verrees, welks Sultan een gewezen vazal van Demak was. Was nu deze Pangeran Ariã dezelfde als Pate Sudaijo (Patih van Sidajoe), prins van Soerabaja, die volgens Mendez Pinto tot opvolger van Tranggãná gekozen werd? Ook zegt Pinto t. a. p. dat Demak's laatste vorst den dood vond door den dolk van den zoon van Soerabaja's Adhipati, om welke reden men hem en het grootst gedeelte zijner familie vermoordde. En zou dan onder deze omstandigheden een adhipati van Soerabaja tot opvolger gekozen zijn?

De woon- of verblijfplaats van den gekozen Pangueyram was te Pisammanes, (natuurlijk een verbasterde naam) op 12 mijl afstand van Japara. Door deze plaatsbepaling zijn wij in de buurt van Koedoes gekomen, en daar nu een van de beide berigten van Pinto slechts waar kan zijn, meen ik, dat de naam „Pate Sudaijo Prins van Surabajaa” verkeerd is opgegeven en wij in den nieuw gekozen Pangeran Ariã een afstammeling van het Koedoesche vorstengeslacht moeten zoeken. Daarbij leefde Giri-Grissé in vijandschap met Soerabaja, waarvan het einde was, dat in het laatst der 16e eeuw Grissé onder den adhipati van Soerabaja kwam.

Het was dus niet in het belang van Grissé mede te werken tot verheffing van een Soerabajaasch prins op den troon van Demak, en buitendien is het de vraag of Giri-Grissé aan die verkiezing deelgenomen heeft, want al stonden ook de hoofdpriester tevens Soesoehonan en de geestelijke school van Giri in een goeden reuk, invloed hadden zij voorshands niet in Midden-Java; ware dit wel het geval geweest, alligt had men genoeg genomen met de verkiezing van een soeverein uit het Grisseesch pries-

tergeslacht. Doch dewijl nu, en vermoedelijk op aanstoken van een of ander bloedverwant van den stadhouder van Soenda, een afstammeling van een vroegeren Soenan van Koedoes door hoofden van Japara en Koedoes tot Pangeran werd gekozen, — een afstammeling die zich als veldheer in den juist geëindigten Hindoe-oorlog welligt naam had gemaakt, doch tot wiens verheffing de boepati's van het Demaksche rijk niet wilden medewerken, dewijl zijn geslacht in verval was en Koedoes slechts een ondergeschikt deel van Demak uitmaakte, — ontstond er tweedragt, waarvan de stadhouder van Soenda (mogelijk uit wrevel) gebruik maakte om zich onafhankelijk te maken en een eigen rijk Bantam te stichten. Van die oneenigheid maakte het legerhoofd, de adhipati van Padjang, gehuwd met de dochter van Tranggana „Ratoe Kembang” (bij welke gelegenheid hij eenige rijkssieraden ontvangen had) gebruik, om met hulp van zijn leger zich zelf tot vorst uit te roepen en in Padjang de Kraton te vestigen van een nieuw rijk, dat weldra door de verovering van Demak, Japara, Koedoes, Djipang enz. vergroot werd.

Soesoehoenan Dalem. Onder deze bedrijven overleed Soenan Dalem van Giri-Grissé in 1551 A. D. (1468 A. J.) en werd, doch slechts voor twee jaar, opgevolgd door Soenan Sedå Margi, die in 1553 weder vervangen werd, door den meer bekenden Soenan Prapen. Zijn eigenlijke naam, en wel na 1570, was Soenan Maha Radja Pratikal, zijne oorspronkelijke woonplaats (mogelijk geboorteplaats) Prapen.

Soesoehoenan Prapen. Toen de Adhipati van Padjang met goedvinden der anderen of door kracht van wapenen zich als heer van Midden-Java had doen eerbiedigen, ontstond bij hem de begeerte, zich ook door eenig geestelijk opperhoofd in die waardigheid te doen bevestigen. Doch tot wien zou hij zich daartoe wenden? De wali's van weleer, ide tot de meer bekende geestelijke opperhoofden behoor-

den, waren die van Demak, Koedoes, Bonang, Dradjat, Giri en Ngampel.

Demak echter kon niet in aanmerking komen, daar Padjang zijn plaats en rang had ingenomen; den Pangeran en de geestelijke hoofden van Koedoes hebben wij reeds van het tooneel zien verdwijnen; Soesoehoenan Bonang werd bij overlijden te Toeban en Soenan Dradjat in het Sida-joesche begraven, en geen van beiden liet afstammelingen of een rijk na. Had toen ter tijd te Cheribon al een priester vorst getroond, zonder twijfel zou Sultan Padjang zich tot hem, als het naast in de buurt, gewend hebben (Vrgl. ook T. v. N. I. 1871, IIe dl. blz. 447). De priesterhoofden van Giri en Ngampel bleven dus alleen over. Doch hoewel geen dezer beiden eenigen invloed hadden uitgeoefend op den loop der gebeurtenissen in midden Java, en Ngampel bovendien door de twisten tusschen Grissé en Soerabaja, waarschijnlijk uit handelsbelangen voortkomende, op den achtergrond was geraakt, (volgens een missive van 1676 woonde daar een grootpriester, die het nederige predicaat van Mas Anom voerde), had daarentegen, om reeds vroeger vermelde redenen, de naam van den grootpriester van Giri wijd en zijd vermaardheid bekomen en de toenmalige Soesoehoenan van Giri-Grissé, Prapen, zoon van Soenan Dalem (1563—1587), was dus de eenige persoon, die in aanmerking kon komen om Padjangs vorst te wijden, en hem daardoor de gelegenheid te geven den titel van Sultan aan te nemen.

Niet derhalve omdat de soevereiniteit over Java in de Mohammedaansche beteekenis des woords bij de Giri-Grissésche vorsten berustte, toog de Adhipati van Padjang naar Grissé, doch dewijl er op dat oogenblik niemand voor het werk zijner wijding beter geschikt was. (Dit geschiedde omstreeks 1570, Tj. S. Winang ijang mantri attâtâ toenggil, dat 1532 A. J. moet beteekenen). Door deze hulde aan den Girischen Soenan bewezen, en de als het ware

openlijke erkenning van zijn magt en prioriteit, konden voortaan de priestervorsten van Giri-Grissé een geheel andere houding aannemen. Zij mengden zich nu in de zaken van Midden-Java en deelden voorspellingen en gunsten uit, totdat in 1622 en voor goed in 1625 Sultan Agoeng hieraan een einde maakte en zich zelf tot geestelijk opperhoofd en Soesoehoenan verhief, welken titel de priesters van Giri-Grissé reeds in 1615 voor dien van Panembahan hadden moeten opgeven. Doch toen in het bekende verhaal, in een brief van 22 Oktober 1615 aan het bestuur der O. I. C., werd gesproken van „der Mahometisten paus, die te Giri woont”, had de Girische priestervorst nog inderdaad dit gezag.

Sultan Padjangs togt naar Grissé. De togt van den Adhipati van Padjang naar Giri had plaats na de verovering van Djipang en na den dood van den gebiedier daarvan „Ariâ Penangsan” (Tj. S. Lewiroe atâta djamin = 1510 A. J., welk jaartal echter niet juist is). Het volgende, uit een Mataramsch handschrift overgenomen, kan als beschrijving dienen van die gebeurtenis.

„Tot loon voor zijne heldendaden in den Djipangsehen oorlog, was Ki Pemanahan beleend met een woeste streek grond „Mentawoek”, van toen af „Mataram” genaamd. Onder den naam Kjai Gedé Mataram voerde hij daar bestuur als vazal van Padjang. Toen de grondslagen van zijn hofstad gelegd waren, besloot Kjai Gedé zijne opwachting te maken aan den Adipati van Padjang. . . .

„Kjai Ageng Mataram ging 's morgens vroeg op reis, hij spoedde zich voort en bleef slechts één nacht onder weg. Te Padjang gekomen vernam hij dat de vorst zijne opwachting wilde gaan maken aan den Soesoehoenan van Ngargo (= Giri), want hij wenschte tot Sultan verheven te worden.

„Een groot aantal onderhoorigen vergezelden hem op dien togt, ook alle mantri's, zoomede Kjai Gedé Mataram. Zij namen de rijksinsignes (die van Demak afkomstig waren)

mede, en aldus langzaam voorttrekkende kwamen zij te Giri aan. Op zekeren morgen verschenen alle boepati's uit den omtrek voor den Soesoehoenan (hier Sultan genoemd) Prapen in zijn paleis te Giri. Daar waren de Adhipati's van Soerabaja, Pasoeroewan en Kediri, en andere voorname heeren uit de oostelijke streken, zoo ook de boepati's van Madura, Sidajoe, Toeban, Lassem en zelfs van Patti. (Men merkt aan de vele uitnoodigingen dat Soenan Prapen allen luister aan deze receptie wilde bijzetten). Nu werd de Sultan van Padjang uitgenoodigd voor Soenan (Sultan) Giri te verschijnen, en op zijne zitplaats was een fraai kleed ontold. De verschillende boepati's plaatsten zich in volgorde achter hem, daarop volgden de mantri's en para-nata's, allen achter hunne eigen goesti's, eindelijk kwamen ook de dorpshoofden, doch Kjai Gedé hield zich op den achtergrond. Zoo werd de vorst bevestigd (*) in aller tegenwoordigheid tot Sultan van Padjang, opdat hij als radja zou regeren over zijn rijk. Daarna liet de Soenan van Giri voor al de boepati's eten klaar zetten in den Kraton. En de Soenan zeide: Gij alle boepati's zijt mijne kinderen, leeft allen eendragtig te zamen, dat er geen twist tusschen u zij. Zijt allen opregt van hart (maunah rah ajoe) en als ik gestorven zal zijn, zal ik voorspoed voor ulieder regering vragen in dit leven en in het toekomstige.

„De boepati's beloofden dit eenstemmig. En als zij nu gedaan hadden met eten, kwam ook de beurt aan de panakawans. Terwijl zij daar zoo bezig waren met eten, sloeg de Panembahan (Soesoehoenan) hen aandachtig gade en zijn oog viel op Kjai Gedé, en de Panembahan ontving de openbaring (semoe gaib) dat Mataram een magtig rijk zou worden. Daarop zeide de prietervorst: O mijn zoon, Sultan van Padjang, hoe heet toch de panakawan, die

(*) Ngestrénan = aangesteld of bevestigd worden in tegenwoordigheid van de onderhoorigen.

daar afgezonderd zit. De Sultan van Padjang antwoordde: Heer, hij is uw onderdaan, het hoofd van Mataram, die 400 huisgezinnen onder zich heeft. De priestervorst hernam: Roep hem spoedig hier, en zeg hem, zoomede aan alle boepati's, voor mij te verschijnen.

„Toen allen gezeten waren, sprak de priestervorst: Weet, o boepati's! dat de nakomelingen van Kjai Gedé in een volgende eenw als vorsten zullen regeren, en dat hunne regering bevestigd zal worden over het geheele eiland Java. Kjai Gedé deze woorden hoorende, boog zich diep voor den priestervorst; hij kuste den grond van Giri en smeekte de gunst af van den Allerhoogste.

„De priestervorst zeide nog: Dit is reeds bij den Allerhoogste besloten en daaraan kan niets meer veranderd worden.

„En al de boepati's waren zeer verwonderd op het hooren van deze woorden. Daarna vereenigden al de boepati's zich om een meer te graven, en toen zij het behoorlijk hadden afgemaakt, noemden zij dit meer „Patoet.” Vervolgens kreeg de Sultan van Padjang en alle Boepati's en Kjai Gedé verlof om huiswaarts te keeren en bij hun vertrek gaf de priestervorst hun nog den raad om de dorpsbewoners, die onder hun bestuur waren, goed te behandelen.

„Toen de Sultan van Padjang buiten de pendoppo kwam, zaten daar alle mantri's met hunne zonen en volgelingen bij een en hij deelde hun de voorspelling van den Soesoehoenan mede. Daarop keerden allen naar huis terug (*).”

(*) Men merkt alligt dat dit verhaal door een volgeling van het Mataramsche hof geschreven is, in een tijd toen de geheugenis aan de magt van den Giri-Grisséschen priestervorst nog niet was verloren gegaan. Voorts is in alle kronieken dit verhaal opgenomen, wel een bewijs dat de Mataramsche vorsten het van aanbelang rekenden, dat hun stamvader door Giri erkend was geworden.

Een ander verhaal zegt dat Sultan Padjang van Soenan Giri om de eer verzocht hem zijn vader te mogen noemen, en dat Kjai Gedé, na het hooren der voorspelling, de knie van den Soenan omvatte, om hem voor dit gunstbewijs aldus zijn dank te betuigen.

Met Hageman (Dl. I blz. 71) vast te stellen, dat in het jaar 1555 (A. D.) de beleening van Kjai Gedé Pemanahan met het landschap Mataram, en in 1570 de togt van Mas Karëbët, nu Sultan van Padjang, naar Giri plaats vond, valt wel niet met zekerheid te doen, doch heeft niets onwaarschijnelijks. Minder juist is het reeds van toen af al de rijkjes van Padjang tot Probolinggo de oppermagt van Padjang te doen erkennen; veertig of vijftig jaar later had Sultan Agoeng moeite genoeg die te veroveren en veeleer zullen dus die vorstendommen gedeeltelijk onder Soerabaja, gedeeltelijk onder Kediri of Pasoe-roewan gestaan hebben, doch de meesten, vooral in het oosten, onafhankelijk gebleven zijn, totdat zij bij Mataram werden ingelijfd. Eveneens is het onaanneembaar dat de Sultan van Padjang den Soesoehoenan van Giri tot Panembahan degradeerde. Dit feit had plaats, niet door zijn vereerder in het westen, maar door den Adhipati van Soerabaja. Belangrijk is het op te merken, dat van dat jaar 1570 af er werkelijk eene geestelijke suprematie door den hoofdpriester van Giri werd uitgeoefend; de voorspelling welke bewaarheid was geworden, maakte althans in den eersten tijd den Mataramschen vorst tot een ijverig vereerder en dienaar van den priester.

Soesoehoenan Prapen overleed in 1587 (A. D.), en werd begraven op den goenoeng Prapen (Tj. S. Prapen dadi goeling ratoe = 1547?) en werd opgevolgd door Kawis Goe-wâ (1587—1614) (*).

(*) Volgens deze kroniek zou 2 jaar later Senapati gestorven zijn, en wederom 8 jaar later de Sultan van Cheribon zijne opwachting zijn komen maken bij den toenmaligen Sultan van Mataram.

Soesoehoenan Kawis Goewå. De geschiedenis van Midden-Java hier te vervolgen is onnoodig en alleen dienen die gebeurtenissen aangestipt te worden, welke met ons onderwerp in regtstreeksch verband staan.

Senapati veroverde Padjang en werd (krachtens de voor-spelling) als hoofd van het Mataramsche rijk door Kawis Goewå erkend, die daarbij de voorwaarde stelde, dat Senapati Soerabaja moest ten onder brengen, hetgeen ons, de vijandschap tusschen Soerabaja en Giri in aanmerking nemende, niet bevreemden kan.

De oorsprong van die vijandschap zal wel handelsnijdver geweest zijn, daar de rijke ladingen niet te Soerabaja maar te Jortam binnengebragt werden. Van Waerwijk zegt hiervan (1599): „In Maart komen de jonken van de Molukken hunne kostbare lading specerij te Toeban en Grissé aan den markt brengen,” en uit datzelfde verhaal blijkt, dat toen ter tijd te Grissé, onder den Soesoehoenan van Giri, een adhipati het bestuur waarnam. Deze adhipati was het, die in 1603 aan van Waerwijk te Grissé een erf aanwees, waarop de Hollanders hun kantoor konden stichten.

Men neemt aan dat in 1601 Senapati stierf, waaruit zich de oorlog tusschen Demak en Mataram (volgens het reisverhaal van J. v. Heemskerck, zie Mr. de Jonge Opkomst, enz. IIe dl. blz. 163) in 1602 verklaren laat. Ook de Adhipati van Soerabaja, door den voorspoed der wapenen van Senapati in bedwang gehouden, maakte van zijn dood gebruik om in 1601 Jortam aan te tasten en te veroveren, en dien krijg oostwaarts tot Pasoeroean en Blambangan uit te breiden. Soekadana en Landa waren reeds in zijn bezit, en door Mas Djalang, Senapati's opvolger, die het trouwens tot bevestiging van zijn gezag in Midden-Java te druk had, niet gedwardsboomd, veroverde hij in 1609 ook Grissé.

Grissé stond nog altijd onder Giri; wanneer wij dus in het verslag van een der reizen der Hollanders lezen (1601)

„dat in de stad Gerrici tegenover Jortam een koning woont, die van alle andere Javaansche koningen met gevouwen handen altoos wordt aangesproken, in der maniere als de slaven hunne overheeren gewoon zijn aan te spreken”, dan blijkt daaruit dat zij den nog magtigen adhipati van het nog niet veroverde Jortam en Grissé voor koning hebben aangezien. In dat zelfde verslag lezen wij dat „te Jortam (Joartam) woonde de opperste priester der Javanen, die een eind weegs buiten de stad een hof had met vele huizen.” Valentijn meldt: „te Joartan woonde de hoofdpriester der Mohammedanen”, maar Koen schrijft in zijn brief van 22 Oktober 1615, dat „der Mahometisten Paus is wonende aan het gebergte buiten Grissé.”

De Soesoehoenan heeft dus waarschijnlijk te Jortam en te Grissé een kraton gehad, terwijl zijn adhipati, tevens sabandar, aan de overzijde der rivier te Grissé woonde.

Door de verovering van Grissé en Jortam (en waarschijnlijk ook van Giri) moest Soesoehoenan *Kawis Goewâ* van zijn weidschen titel afstand doen en zich met den minderen van Panembahan vergenoegen. Of hij toen reeds zijne staatkundige waardigheid verloor is onzeker, doch valt te vermoeden, wanneer wij lezen hoe in 1612 Brouwer, voor Grissé komende, er het land vol Portugezen vond om er foeli en noten, die heimelijk uit Banda werden aangevoerd, van de Javanen te koopen, en daarover aan den *Koning van Soerabaja* zijn ongenoegen te kennen gaf (Mr. de Jonge dl. IV blz. 4).

De Adhipati van Soerabaja had echter niet lang genot van zijne overwinning, daar de Panembahan van Mataram Mas Djalang, meer bekend onder den naam van Panembahan Seda Krapjah (de plaats waar hij begraven werd), zijne belofte aan den Soenan van Giri getrouw (zie boven), een oorlog op touw zette tegen Oost-Java (1610); doch daar hij ons als een zwak vorst wordt afgeschilderd, en ook zijn leger niet zelf aanvoerde, duurde het eenige jaren

vóór de operatiën konden aanvangen. Hij stierf in 1613 en zoo er tot op de troonsbestijging van Panembahan Raden Mas Rensang (= Sultan Agoeng) al een tusschenregering te Mataram heeft plaats gehad, kan deze slechts van korten duur zijn geweest.

Mas Djalang had het bevel over zijn leger aan een bekwaam veldheer toevertrouwd, hij vernam nog den val van Kediri, Wirasaba en Kartasono, en liet na zijn dood aan zijn opvolger over de veroveringen voort te zetten. Van erkenning tot vorst van den later zich noemenden Sultan Agoeng van Mataram door den Hoogepriester van Giri kon na 1609 geen sprake meer zijn. De voorspelling had hare uitkomsten opgeleverd en de vriendschap door de vaderen gesloten, was door de zonen niet hernieuwd. Er bestond daarom ook geene reden voor Matarams vorst om Grissé op zijn triumftogt te sparen, en zoo lezen wij dan, dat toen P. Both voor Grissé kwam met zijn vloot, hij Grissé, Jortam en het Hollandsche kantoor verwoest vond door de troepen van den Panembahan. De Hollanders echter leden daarbij weinig schade, want vóór de verwoesting was de koopman Soerij met de handelsgoederen naar Soerabaja gevlugt (Mr. de Jonge IV: 14). Het kantoor te Grissé werd niet meer herbouwd, doch naar Cautat (bij Japara) verplaatst, en toen in het volgende jaar (1614) Sultan Agoeng aan Both Jortam wilde afstaan, werd dit aanbod niet aangenomen. Zelfs zond de G. G. Reijnst Steven Doensen naar Grissé om — zooals wij het nu zouden noemen — te likwideren, en bij die gelegenheid zal het dan ook wel geweest zijn, dat twee Hollanders bij Giri werden doodgeslagen.

Panembahan Agoeng. In dit jaar 1614 stierf Kawis Goewá en werd opgevolgd door Panembahan Agoeng (1614—1638 A. D.) Hij trad al aanstonds toe tot de steden-coalitie, welke zich tegen het indringend leger van Mataram vormde. Sultan Agoeng, die zich ook gaarne door den Soenan

van Giri zag bevestigd, kon dit niet gedaan krijgen; Giri zag in de zich ontwikkelende kracht van Mataram niet veel heil, en meenende dat het nog jeugdige Mataram door zijn uitgebreiden oorlog wel zou bezwijken, kan men zich ook niet verwonderen, dat in stede van den strijd te doen eindigen, Giri veeleer trachtte dien aan te moedigen. Giri bezweek in dien krijg en Sultan Agoeng spaarde nu ook zijn gevaarlijksten tegenstander niet.

De steden-coalitie had tot doel den Adhipati van Soerabaja tot vorst en den Panembahan van Giri tot geestelijk opperhoofd te behouden. Maar hun leger werd verslagen (1615) en om zich van den geheelen handel der Noordkust meester te maken, plaatste Agoeng zich zelf aan het hoofd van zijn krijgsmagt, bragt Lasse en Rembang onder zijn gezag (1616), veroverde Pasoeroewan (1617) en Toeban (1621), en verwoestte in 1622 Grissé en Jortam op nieuw, totdat eindelijk in 1625 ook Soerabaja voor de overmagt moest bukken, en van toen af én Soerabaja én Grissé provinciën van Mataram werden.

De Hollanders, die omstreeks 1619 zich weder te Grissé schijnen nedergezet te hebben, boden in dien oorlog hulp aan Soerabaja en belemmerden door hunne schepen de veroveringen van Agoeng. De Adhipati van Soerabaja gaf daarom uit dank bevel dat alle handelsprauwen niet meer te Jortam, maar te Grissé naast de loge moesten binnenloopen.

Steeds trachtte Agoeng de Hollanders uit hunne stelling te verdrijven, hetgeen hem ten slotte bij de verwoesting van 1622 dan ook gelukte. Daar hij, vóór de inneming van Soerabaja, Madura gedeeltelijk had veroverd, liet hij (volgens het verhaal) 40,000 menschen naar het ontvolkte Grissé overbrengen. In het jaar 1622 nam ook de bloei van Jortam een einde, en het verviel langzamerhand tot geheele onbekendheid.

Het was volgens de verhalen een stad met dikke muren omringd, doch in belangrijkheid stak Grissé haar de loef

af. Vooral in die tijden konden zulke voorname plaatsen zeker niet lang naast elkander bestaan. In het reisverhaal van van Imhoff wordt Jortam zelfs niet meer genoemd (wel wordt er gesproken van 2 regenten die te Grissé huisden) en thans is de naam Jortam bij de inlanders vergeten. (*)

(*) *Jortam*. Ik kan mij niet vereenigen met het gevoelen van den heer Hageman (T. v. 't B. G. dl. XVII en Natuurk. Tijdschr. dl. XXX) dat Jortam een verbastering of zoo men wil verkorting zijn zou van Padjarattan (= kerkhof) en deze naam zijn oorsprong zou te danken hebben aan het feit dat eene zekere Njai Penateh (zij moge dan werkelijk geleefd hebben of de schepping van een islamitisch schrijver geweest zijn) daar gewoond heeft en begraven ligt. (Inlanders verhalen, dat zij te Kaboengsa — Kjai Boengsa — woonde en stierf).

De Chinesche reisbeschrijver, die ongeveer 1470 Oost-Java bezocht, meldt dat een halven dag reizens oostwaarts van Toeban de stad Ssee-tchoen ligt, eene plaats die oudtijds Koutan heette; Ssee-tchoen kan niet anders dan Grissé geweest zijn. Nu maakten Grissé en Jortam te zamen één stad uit, slechts door eene rivier gescheiden, — als zoodanig staat het ook op de oude kaarten aangeteekend, — doch dat gedurende de Madjä-Paitsche onlusten, of welligt nog vroeger, elk deel op zich zelf is versterkt, laat zich verklaren; van daar dat Portugesche en Nederlandsche reizigers het voor twee steden aanzagen en Grissé en Jortam naast elkander noemden. Te meer hielden zij tot dit gevoelen over, daar elk deel een eigen hoofd had. Later woonde te Grissé een aan Giri ondergeschikt hoofd en te Jortam bezat de Soenan zelf een kraton; onwifselbaar is Koutan of Jortam van ouder dagteekening dan Grissé en zoo noemde de Chinesche reiziger uit de 15e eeuw dit Ssee-tchoen (Grissé) „het nieuwe dorp.” Zou men uit het feit, dat in geen inlandsche kroniek van een zoo belangrijke stad als Jortam melding gemaakt wordt, ook kunnen besluiten tot den tijd waarin deze kronieken geschreven werden? In 1740 was de geheugenis aan plaats en naam al verloren gegaan, anders zou v. Imhoff — zij het ook ter loops — er van gesproken hebben. Welligt heeft dus omstreeks dien tijd de bijeenzameling en in geschrift stelling plaats gehad van alle bekende overleveringen en belangrijke feiten, waarbij de verbeelding van den schrijver datgene moest aanvullen, waarvan de zekerheid was verloren gegaan. Een onderzoek echter naar den tijd waarin de inlandsche kronieken ontstonden, verdient een afzonderlijke behandeling.

Doch keeren wij tot Sultan Agoeng terug. Toen in 1625 Soerabaja door zijn Patih was ingenomen, en hij zich nu heer over Oost- Midden- en een deel van West-Java kon noemen, nam hij ook den weidschen titel van Sultan en Soesoehoenan aan. Reeds na den val van Grissé had hij zich Pangeran Ingalaga of Panembahan genoemd, doch besloot drie jaar later den titel van den vorigen hoogepriester van Giri over te nemen en daardoor ook de hoogste geestelijke waardigheid, de souvereiniteit, het opperkalifschap, Sultanaat, met het wereldrijk gezag in zijn persoon te vereenigen. Van nu af lezen wij in brieven en reisverhalen ook niet meer, dat der Mohammedisten paap te Grissé woont, doch integendeel, bijv. in een verslag over het Mataramsche rijk door Balthazar van Eindhoven: „De regering van den Mataramschen keizer bestaat niet alleen uit zijn persoon, maar mede uit zijne twee raadsheeren, genaamd Kalifagypan, die *de opperste paap is*, een beleefd man, en Kjai Soera Dana *de Gouverneur-Generaal* (De Jonge dl. IV : 58).” *Kalifagypan* kan niet anders beteekenen dan *Kalipah iman*, door Hollandsche zeevaarders op 't gehoor af in eerstgenoemden vorm geschreven; nog heden wordt in de Soenda-landen die titel gebruikt om den plaatsvervanger aan te duiden van het hoogste geestelijke hoofd (panghoeloe) in een district, waaruit dus blijkt, dat Sultan Agoeng hoofd van het wereldlijk en geestelijk gezag was, doch bij afwezigheid of tot hulp voor beide waardigheden een plaatsvervanger had. Nu is gezegd verslag gedateerd van 1615, en zou dus toen al die toestand bestaan hebben, zoodat Agoeng zich reeds bij den aanvang zijner regering (in 1613 of 1614), en sedert de voorlaatste verovering van Grissé en Joartam in 1613, de waardigheid van geestelijk opperhoofd moet toegeeeigend hebben. Doch zoo dit al plaats gevonden heeft, kon hij wel nagaan niet als zoodanig erkend zullen te worden, zoolang Soerabaja nog bestond

en Grissé niet direct onderhoorig aan zijn gezag was gemaakt. Het lijdt daarom m. i. geen twijfel of met het jaar 1622 nam hij met het wereldlijk en geestelijk gezag ook de naamsverandering aan, die op deze dubbele waardigheid betrekking had, en ondanks zich zelf waren nu ook Soerabaja en Grissé verplicht hem als zoodanig te erkennen.

Wanneer dus de ter zake dienende argumenten, in dit opstel aangevoerd, aanneembaar blijken te zijn, volgt hieruit dat er geestelijke suprematie door den Giri-Grisséschen hoofdpriester is uitgeoefend tusschen 1570—1622, of van 1570—1625, vijf-en-vijftig jaren lang.

III.

GIRI EN GRISSÉ.

Giri en Grissé van elkander onafhankelijk. Ik zou, het opschrift van dit opstel nakomende, hiermede dit betoog kunnen eindigen; doch ook de verdere geschiedenis van dit deel van Java is nog zoo weinig bekend, dat het zijn nut kan hebben daarover nog een en ander aan te tekenen. Wij zullen dus zien, hoe nog voor een korte poos Grissé onder het bestuur van Giri bleef, hoe daarop een afscheiding volgde, dat later omgekeerd Giri onder Grissé kwam, om eindelijk met de overige provinciën van het noorderstrand onder de compagnie's landen te worden opgenomen.

Had Sultan Agoeng een halve eeuw vroeger geleefd, of ware hij in zijne illusiën niet gedwarsboomd geworden door de handelondernemingen der Europeanen, zonder twijfel zou het hem gelukt zijn Mataram in een ander Madjâ-Pait te herscheppen. Zijn eerzucht, zijn oorlogswoede, zijn wreedheid (wreed als een Turck, noemde hem v. Eindhoven) ontzagen niets; reeds waren al de zelfstandige vorstjes van Oost- en Midden Java boepati's on-

der Mataram geworden, en straks zou hij die van Blambangan (1637) en Bali (1641) ook zijn oppermagt doen erkennen, waarmede tevens de daaronder sorterende onderhoorigheden, met name Borneo's west- en zuidkust, Palembang, Djambi, Banka en omliggende eilanden hem in meer of mindere mate toevielen. Slechts Batavia bood weerstand, en terwijl hij nog bezig was middelen te beramen om ook die stad ten onder te brengen, maakte de dood (1646) een einde aan zijne vruchteloze pogingen. Dat er echter niet altijd eensgezindheid in zijn groot rijk bestond bewees Giri-Grissé; reeds zeven jaar na de verwoesting van 1622, vond Panembahan Agoeng (van Giri-Grissé) gelegenheid de vaan des oproers te ontrollen, om aldus de verloren magt terug te krijgen.

Doch de Adipatie van Soerabaja (Hageman blz. 132 noemt hem pangeran Pekih), een bloedverwant geworden van Sultan Agoeng, trok tegen zijn ouden vijand van Giri op, nam hem gevangen en zond hem naar Mataram, waar hij verder tot reden gebragt werd. Dien smaad overleefde Panembahan Agoeng niet lang, hij stierf in 1638 en werd te Giri-Grissé opgevolgd door Panembahan Mas Witānā (1638—1660) (*).

Mangkoerat (Tegal-aroem) was intusschen Sultan Agoengs opvolger geworden (en regeerde van 1646—1677), die wel wat wreedheid, maar niet wat energie betreft, in den schaduw van zijn voorganger kon staan. Om Batavia afbreuk te doen sloot hij gedurig de havens der Noordkust, om die aanstonds daarna weder te openen; zijn doen en laten kan men uit het reisverhaal van *van Goens* (De Jonge, dl. VI) overvloedig leeren kennen. Evenmin als Sultan Agoeng werd Mangkoerat I door den Girischen priester erkend, hetgeen, de overlevering van Giri's heiligen

---

(*) In het handschrift wordt nog melding gemaakt van Panembahan Seding Rānā (overleden te Giri in 1679).

naam in aanmerking genomen, gansch niet in des Soe-soehoénans belang was; Mangkoerat besloot hieraan door korte wetten een einde te maken, in 1660 liet hij hem door een Poenggawa vermoorden, veranderde den titel van het Girische opperhoofd van Panembahan in Pangeran en stelde een afzonderlijk wereldlijk hoofd over Grissé aan.

De regte afstammelingen van Soenan Ratoe di Giri (Sata-mâtâ) sloot hij buiten de regering en verhief nu tot Pangeran van Giri *Poespâ Itâ*, en tot Regent van Grissé *Nâlâ-Dikâ* (Panggedé), waarmede het vereenigde rijk Giri-Grissé opgehouden had te bestaan.

Afzonderlijke hoofden over Giri en Grissé. De hoofden van Giri, die Pangeran genaamd worden, waren:

- 1 Poespâ Itâ . . . . . (1660—1680)
- 2 Pangeran Wirâ Yadi . . . . . (1703)
- 3 " Singâ Negârâ . . . . . (1703—25)
- 4 " Singâ Sarie . . . . . (1725—43 of 44).

De regenten van Grissé waren:

- 1 Nâlâ Dikâ (Panggedé) tot 1686.
- 2 Kijai Toemenggoeng Poespâ Negârâ de Oude (1695—1730).
- 3 " " Astrâ Negârâ.
- 4 " " Poespâ Negârâ de Jonge.

Regent Nâlâ Dikâ was afkomstig uit de dessa Ngengot (Soerabaja) en bekleedde de betrekking van Oemboel in het Goenoeng-Këndëngsche ten Z. W. v. Grissé. Aan hem werd het bestuur over Grissé opgedragen, dewijl de moeder van zijn beschermer Mangkoerat I en Nâlâ Dikâ zelf zoogbroeder en zuster waren.

Poespâ Itâ, de 1e Pangeran van Giri, was de zoon van Panembahan Doekoeh Segârâ Madoe, die afstamde van een Arabisch apostel (Segara Madoe een dorp 3 paal oosten Grissé).

Het was onder dezen en den gelijktijdig te Grissé regerenden Nâlâ Dikâ, dat de opstand van Troenâ Djâjâ

plaats vond; Makassaarsche uitgewekenen namelijk hadden zich tot benden zeeroovers gevormd (1675), namen tot uitgangspunt hunner operatiën Gombong (a. i. Pasoeroewan) in bezit en veroverden achtereenvolgens de plaatsen langs Java's N. O. kust.

Eerst werd Domong, een als havenstad belangrijke plaats, (waarschijnlijk gelegen waar thans Bangil ligt) ingenomen en tot verzamelplaats der schepen aangewezen; daarna kwam Grissé en eindelijk ook Soerabaja voor verwoesting aan de beurt. De berigten der Hollanders pleiten niet voor den goeden trouw van Pangeran Poespå Itå, in hunne geschriften „Pangeran Mas Giri” genoemd. Evenals zijn opvolgers, liet hij zich nog doch ter sluik Panembahan noemen en kon niet vergeten, dat zijne voorgangers eenmaal met uitgebreid gezag waren bekleed geweest.

Telkens poogde hij zijn magt ten koste van Mangkoerat uit te breiden en gaf zich zelfs den naam van Soesoehoenan. Hoewel hij in den oorlog met Troenå Djåjå openlijk partij trok voor Mataram, steunde hij genen in stilte; doch om alle verdenking te voorkomen, stak hij bij de verovering van Grissé zelf zijn kraton te Giri in brand. Ook familie-redenen hadden op die dubbelzinnige houding invloed. Omstreeks 1640 namelijk (*) regeerde te Sampang zekere Pangeran Tjakraningrat, die gehuwd was met eene dochter van Panembahan Mas Witånå van Giri-Grissé, doch die behalve deze nog een bijwif had, die later de grootmoeder van Troenå Djåjå zou worden. Is dus de bewering juist dat Troenå Djåjå bloedverwant was van Poespå Itå, en deze weder uit het geslacht van den eersten Apostel van den Islam voortspoot, dan moet Poespå Itå bloedverwant zijn geweest van Panembahan Mas Witånå.

Doch aan deze berigten van bloedverwantschap mogen

(*) Zie hierover ook Mr. de Jonge dl. VI blz. CV, CI, 206 en 207.

wij niet veel waarde hechten. Poespå Itå voorzag uit de inmenging der Hollanders in de Mataramsche aangelegenheden niet veel goeds, poogde hun daarom afbreuk te doen, en waarschuwde zelfs Mangkoerat voor hunne veroveringen en voor hunne kettersche godsdienst. Nog meer regenten poogden bij die gelegenheid in troebel water te visschen en weer onafhankelijk boepatie te worden, doch wij lezen hoe Mangkoerat I ze successievelijk liet vermoorden. Poespå Itå, voorgevende stad en kraton tegen Troenå Djåjà te willen beveiligen, omringde Giri met een bamboe staketsel of palisadering. Zijne handelwijze en de reuk van heiligheid, waarin hij door zijne levenswijze als anderzins stond, veroorzaakten wantrouwen bij Mangkoerat, die hem naar Mataram opontbood; doch de Pangeran weigerde te komen, en gedurende de onderhandelingen die hieruit voortvloeiden stierf Mangkoerat I in 1677 (Tj. S. Sonjà Sirnå rasanningrat = 1600). De aanspraken die Troenå Djåjà op een deel der Mataramsche landen maakte, mogen schijn van regt gehad hebben of onwettig geweest zijn, voor Mataram's vorst bleef hij in ieder geval een opstandeling, die, naar mate hij meer boepati's verleide afvallig te worden, ook de verwarring in het rijk hielp vermeerderen.

Doch toen hij met zijn leger bij Soerabaja verslagen werd (1677) kon hij zijn avontuurlijk spel wel in Kediri nog een wjl blijven volhouden, doch waren de strandregentschappen, waaronder Grissé, door hulp der Compagnie weer in handen van Mangkoerat gekomen. Bij de nieuwe in-deeling van grondgebied, die nu door Mangkoerat I gemaakt werd en waarbij hij onder anderen een Groot Goeverneur over alle Javaansche zeehavens (dit was Kjai Ngabehi Wangså Dipå, — de Jonge, dl. VII blz. 156) en vier opperstrandheeren op de kustplaatsen aanstelde, kwamen Grissé en Giri beide onder den opperstrandheer van Soerabaja, den adhipati van Soerabaja, Djangrånå. Doch het

was weder dezelfde Pangeran van Giri, Poespâ Itâ, die hiertegen verzet aantekende.

Deze hoogepriester was toen al een oud man, om welke reden, meer nog dewijl hij niet goed „Soesoehoenans” was, men hem Mas toe Ampel tot hulp gaf, die tot regent van Grissé werd aangesteld (1677) (1). Na den dood van Troenâ Djâjâ in 1679, was Hamangkoerat te Kediri door Coeper tot vorst van Mataram gekroond. Er was hem echter veel aan gelegen zich ook door den Girischen priester als zoodanig te zien huldigen. Hamangkoerat ging daarom naar Grissé en ontbood Poespâ Itâ bij zich, doch deze weigerde te verschijnen. Coeper zelf kwam te Grissé en poogde den priester tot erkenning over te halen, doch slaagde evenmin.

Toen moest hij door geweld tot rede gebracht worden. Het leger van de Compagnie en van den vorst rukte vereenigd tegen het inmiddels versterkte Giri op, de kraton werd ingenomen en de panembahan zelf sneuvelde met vele zijner zonen (1680) (2).

„Giri is altijd een vrije heerschappij geweest en alzoo gelaten zonder aan den Soesoehoenan van Mataram iets te contribueren als onderdanigheid”, zoo schreef men in 1680, maar in 1660 waren de regten van dit priesterrijkje al merkkelijk gekort en sedert 1680 bleef voor Giri weinig meer over dan de schaduw van vroegere grootheid.

Als priester werd nu aangesteld Raden Angka Koesoemâ,

(1) Dit stemt niet overeen met het berigt dat Nâlâ Dikâ regent van Grissé was. Welligt is hij het slechts voor korten tijd geweest (Mr de Jonge VII:156), evenals de Toemenggoeng Djâjâ Lelânâ die ons genoemd wordt als regent van Grissé in 1678 (Mr. de Jonge VII:254). Van Mas toe Ampel weten wij overigens dat hij in 1680 Groot Goeverneur (opperstrandheer) werd.

(2) Over een en ander zijn bijzonderheden vermeld in het VIIe deel van Mr. de Jonge's Opkomst enz. blz. C—CIII en 141; ook het leven en karakter van dezen standvastigen priester zijn daar nader beschreven.

een zoon van Poespå Itå's broeder Raden Tenga, onder den naam van Mas Giri. In het door mij gebruikte h. s. vind ik als opvolger van Poespå Itå, Wirå Yadi vermeld. Doch daar Angka Koesoemå (bij de Jonge) uitdrukkelijk vermeld wordt, kan het zijn dat hij voor korten tijd Poespå Itå's opvolger was.

De compagnie had te Grissé een bezetting gelegd van 26 man, staande onder het garnizoen van Soerabaja, en Coeper, om voor zijn vertrek de onderwerping in deze streken aan den Soesoehoenan te beeindigen, liet de regenten van Soerabaja, Giri en Grissé, benevens verschillende oemboels en ook de loerahs van Grissé den eed van trouw aan den nieuwen vorst afleggen.

Het is niet zeker dat Grisse zich gemengd heeft in den oorlog met Soeråpatie die een aanvang nam in 1785 A. D. (Tj. S. Panditå tebah winajang toenggäl = 1608), althans Nålå Dikå kan er zich niet mede ingelaten hebben. Hij stierf reeds in het volgend jaar en werd in 1695 door Poespå Negårå den Oude opgevolgd; wie daartusschen regeerde wordt niet opgegeven. Al moesten ook de verschillende boepati's den door den Mataramschen vorst beschermden slaaf Soeråpatie als heer van Pasoeroewan en omstreken erkennen, toch werden zijne veroveringen met leede oogen aangezien; wij lezen dan ook dat Soerabaja en omstreken de compagnie ter hulpe kwam om Soeråpati's magt te vernietigen. Deze stierf te Pasoeroewan in 1706 (Tj. S. Gaenaning mantri gaenaning wong = 1633) en kort daarop werd de Adipatie van Soerabaja, Djangrånå, Strandheer van Grissé, wegens zijne verraderij gekrist in de Paman-doengan (de 2e poort van zijn paleis) (Tj. S. Warnå Goenå rasanning djalmå = 1634 A. J. = 1711 A. D.). In de daarop volgende verwikkelingen nam ook Grissé deel, totdat met de verovering van Soerabaja in 1718 de rust weder voorloopig hersteld was. Pakoe Boewånå I (Poeger) stierf in het volgende jaar 1719 (Tj. S. Pakså adi ratoening

boeta = 1642). Doch de dagen van Grissé's schijnbare onafhankelijkheid waren geteld. Nog vormden Grissé en Giri een afzonderlijk regeringsgebied, maar spoedig zou de compagnie regtstreeks ook met dit deel van Java bemoeienis krijgen en Giri-Grissé onder een Resident vereenigen. Valentijn meldt ons in zijne reisbeschrijving een en ander van Grissé uit dien tijd. Toen hij aldaar in 1720 kwam, vond hij er een garnisoen, een onderdeel van dat te Soerabaja, van 20 soldaten; een Toemenggoeng (zijnde Kjai Toemenggoeng Poespå Negårå de Oude) voerde het opperbewind, terwijl voor de Chinezen een kapitein en een luitenant waren aangesteld. Hij beschrijft ons de stad als „fraai en wel gelegen”, met een 1000 tal huisgezinnen. Ook toen nog werd zij door sommigen Agacimé genoemd.

Van Giri zegt hij (1720): „Hier heeft een Panembahan van oudsher bewind gehad, zijnde in oude tijden een koningrijk geweest, en telt thans nog 2000 huisgezinnen.” Op eene kleine doch begrijpelijke misstelling na, zijn zijne berigten dienaangaande dus vrij juist.

IV.

GRISSÉ-GIRI.

Giri onder het bestuur van Grissé. De aanleiding tot de politieke verandering die het Grissésche in dezen tijd onderging, moet gezocht worden in de algemeene beroeringen, welke Java van 1740 tot aan den dood van Pakoe Boewånå II in 1749 getroffen hebben.

De moord der Hollandsche bezetting van het fort Kartasoera in 1741 was het sein tot een algemeenen oorlog, waarin de Panembahan van Madura den Hollanders ter hulpe kwam. De Madurezen trokken naar Java en veroverden eenige provinciën op Mataram, o. a. de geheele tegenwoordige Residentie Soerabaja. Na aldaar vrij ruw te werk

te zijn gegaan, eischten zij ten slotte de veroverde landen voor zich. Doch hiervan kon niets in komen, en toen op het einde van 1743 de rust hersteld was, had de compagnie, door zich van de behaalde voordeelen alles toe te eigenen en niets aan den Madurees over te laten, zich dezen van bondgenoot in vijand herschapen.

Onder hetgeen Tjâkrâ Ningrat IV zich toegekend wilde zien, behoorde ook het landschap en de sabandarij van Grissé en het is te vermoeden dat Giri's Pangeran, den haat tegen de compagnie en Mataram van Poespå Itâ (Mas Giri) overgeërfd hebbende, met den Toemenggoeng van Grissé gemeene zaak maakte, om gesteund door de Madurezen zich én tegen Mataram én tegen de compagnie te verklaren. Doch door Grissé geholpen of niet, de Maduresche troepen werden in 1745 teruggedreven (Tj. S. wong pepitoe angrâså wanni). Terwijl de compagnie nu naar Giri en Grissé oprukte om ook die beide plaatsen te onderwerpen, schijnt er tusschen de twee hoofden dier stadjes twist te zijn ontstaan, waarvan de compagnie gebruik maakte om, zoo als zich laat denken, de magt van Giri voor goed te fnuiken. Zij verdreef Singâ Sarie, Pangeran van Giri, en deze vlugtte naar Bodjâ Negârâ, waar hij te Mëkoekoel stierf. Doch ook de Toemenggoeng van Grissé, Poespå Negârâ de Jonge, had schuld en werd naar Banda verbannen.

Dat met dit feit, het moge dan in 1743,44 of 45 gebeurd zijn, Giri zijn schijn van onafhankelijkheid verloor en onder het regtstreeksch bestuur van Grissé gebragt werd, is niet te betwijfelen. Doch op hoedanige leest werd toen daar het Inlandsch bestuur geschoeid?

In een h. s. lees ik de volgende chronologie:

- 1757 (1682. A. J.) Dood van Kjai Toemenggoeng Djâjâ Negârâ, die wordt opgevolgd door den boepati Kjai Toemenggoeng Soerâ Negârâ.
 1759 (1684 A. J.) Kjai Toemenggoeng Brâtâ Negârâ de Oude wordt boepati.

- 1759 (1684 A. J.) Dood van Kjai Toemenggoeng Soerå
Negårå, opgevolgd door Kjai Toemenggoeng Astrå
Negårå den Jonge,
1775 Dood van Kjai Toemenggoeng Astrå Negårå den
Jonge, die wordt opgevolgd door Bråtå Negårå den
Jonge,
1784 Deze sterft, enz. enz.

Hebben wij hier te doen met een naam- en jaar-verwarring, zooals er in de historische h. s. zoo ontelbaar veel voorkomen, — moet men dus, ondanks de vermelding van al die toemenggoengs, slechts aan een tijdelijk hoofd van Grissé-Giri denken, of heeft de verslaggever van de reis van *van Imhoff* gelijk, wanneer hij van 1746 schrijft: „Er waren te Grisse toen twee regenten”?

De namen dezer lieden worden zelfs genoemd, te weten: Toemenggoeng Djåjå Negårå en Ingabehi Soerå Wikråmå, maar slechts de eerste dezer namen komt met het h. s. overeen. Waarschijnlijk bestond er slechts een regent en hiervoor pleit ook hetgeen wij in hetzelfde verslag lezen: dat *van Imhoff* te Soerabaja zijnde 4 regenten beëdigde, met name die van Grissé, Toeban, Sidajoe en Lamongan; waren er te Grissé 2 regenten met gelijke magt geweest, dan zouden ook beiden genoemd zijn.

Een zelfde verschil in namen bestaat onder de regenten van Soerabaja; van deze stad echter weet men met zekerheid, dat aldaar in 1712 twee regenten waren aange- steld, die tot in het begin dezer eeuw gehandhaafd zijn geworden. Maar van Grissé is dit niet bekend, en wordt ook door geen inlandsche kroniek gestaafd. Eerder dus is het aan te nemen dat *van Imhoff* of zijn sekretaris hier een zelfde Inlandsch bestuur dachten te vinden als te Soerabaja, in welk gevoelen zij gesteund werden door de ontmoeting van een hoofd van Grissé en een van Giri; Giri namelijk, hoewel onder Grissé gekomen, behield een

eigen hoofd tot bewaking van den tempel en de kris (*). Aanvankelijk liet Singa Sari's opvolger „Dalem” zich even als deze Pangeran noemen, doch schijnt spoedig gestorven te zijn of afgezet geworden. De benaming van het geestelijk opperhoofd daalde nu af tot de eenvoudige benaming panghoeloe. Semoenoe, een afstammeling van Poespâ Itâ opende hunne rij, en van hem wordt verhaald dat hij wegens verraad op last der compagnie werd gedood.

Tegenwerking en fanatisme schijnen wel altijd het erfdeel der Girische opperhoofden en tempelwachters te zijn geweest en te zullen blijven.

De magt der panghoeloe's van Giri (zoo luidt het h. s.) was sedert geknot; de Regenten van Grissé gaven hun pajjong, lampit en èpok als oepatjara's; in hun onderhoud voorzagen zij door het ontvangen van giften van geloovigen en pelgrims, of van hen, die in het grafhuis van Soenan Ratoe van Giri kwamen bidden. De tegenwoordige panghoeloe, djoeroekoentji en bewaker zijn (naar men zegt) afstammelingen van de vroegere Soesoehoenans en laten den bezoeker met veel vertoon het grafhuis van Soenan Giri en de bekende kris, besloten in een ijzeren kist, zien.

Heeft die degradatie van pangeran van Giri tot panghoeloe plaats gehad op last der compagnie? Dit is aan twijfel onderhevig, want het feit moet tusschen 1743—45 plaats gehad hebben, en toch zegt de verslaggever van *van Imhoff's* reis: „op Giri zijn twee tempels der Mahomedanen en eenige begraafplaatsen. Het hoofd laat zich Pangeran Giri noemen, die het graf van Soenan Giri bewaakt.” Het is waar wij zagen dat Panghoeloe Dalem zich nog Pangeran liet noemen, maar indien de compagnie eenigen invloed op de Girische titulatuur uitgeoefend had, dan zou waar-

(1) De geschiedenis van deze kris kan men o. a. lezen in de reis van Dr. W. R. van Hoëvell over Java, Dl. I. 160”.

schijnlijk genoemde verslaggever getoond hebben beter op de hoogte der omstandigheden te zijn.

Doch hoedanig het geestelijk bestuur ook geweest moge zijn, zoowel Giri als de regent van Grissé kwamen onder het regtstreeksch bestuur van Grissé's eersten Resident Harting, aan wien toegevoegd werden een boekhouder, een assistent en een paar pennisten, en deze hadden, behalve andere zaken van koophandel, ook het contingent in rijst in ontvangst te nemen dat Sidajoe, Lamongan en Grissé verplicht waren aan de Sabandarij van Grissé af te leveren.

De Gouverneur-Generaal van *Imhoff*, die in navolging van Koen van gevoelen was „dat vrijheid van handel het eenige middel kon zijn, om de compagnie te redden uit den valschen cirkel waarin zij zich bewoog”, wilde ook de *welgelegen* haven van Grissé tot een vrijhaven projecteren, doch dit voornemen is tot nog toe in de pen gebleven.

Melden wij nog dat de splitsing van Mataram in twee vorstendommen (1755 A. D. Tj. S. Poksawadi winajang djalmâ) op den toestand van Oost-Java geen invloed had. En al lezen wij ook dat lieden van Giri en Grissé nu eens vereend en dan weder afzonderlijk zich tegen de aanvallen van naburen verdedigden of die zelfs aanvielen, dan zijn deze plaatselijke onlusten op rekening te stellen van den onrustigen tijd, waarvan de geheele 18e eeuw getuige was, en van den weinigen lust die de compagnies-dienaren toonden (welligt op hooger last) om zich met inlandsche zaken in te laten. Hun uitsluitend doel was de uitbreiding van den handel en het innen der contingenten.

Inlandsche historie-schrijvers. Het lag niet op mijn weg in dit betoog over den toestand der bevolking uit te wijden. Met de genealogie der Girische en Grissésche potentaten in de hand wilde ik aantoonen in hoeverre en wan-

neer er geestelijke en wereldlijke suprematie over de omliggende rijken is uitgeoefend, en inlandsche bronnen wezen daartoe den weg. Bij elke schrede evenwel ontmoet de onderzoeker het betreuenswaardige feit, dat omtrent eene in een ethnografisch en historisch opzigt zoo belangrijke streek als de tegenwoordige Residentie Soerabaja zoo weinig zekers is opgeteekend.

Ondanks hunne eigene belangrijke geschiedenis, worden de gebeurtenissen genoemd eerst in betrekking tot Mådja Pait, daarna tot Mataram; nu eens tot verduidelijking van den geslachtsboom van een of ander onbeduidend regent en dan weder om een schoone of bijtende spreuk, neergelegd in een Tjondrå Sangkålå, nader te omschrijven of beter te doen uitkomen. En komen wij in hunne verhalen aan een bericht, waarvan de lezer vermoedt dat het aanleiding kan geven tot eene mededeeling omtrent toestand van land of volk, dan geeft het ons een aaneenschakeling van duistere namen en onjuiste jaartallen, een wonderbaarlijk verhaal over reuzen, geesten en helden, of de beschrijving van een kloppartij tusschen gepreste landbouwers, doch de oorzaken en de kern der gebeurtenissen laat de schrijver beleefdheidshalve aan de verbeelding van den lezer over; hij houdt het midden tusschen de overlevering en het spel zijner verbeelding en spoedt zich met zijn verhaal tot even weinig beduidende mededeelingen voort; het Grissésche kon in elken akker, in elk alang-alang veld, zijne vaak bloedige geschiedenis, getuige van willekeur, onderdrukking en uitputting terugvinden, doch even als vele andere voor den westerling belangrijke onstandigheden, heeft ook de hofschrijver (gesalarieerd tot verheerlijking van zijns meesters naam), verzuimd vormen van nijverheid die geboren werden en weder te gronde gingen en de belangrijke bestanddeelen eener landhuis-houdkundige geschiedenis op te teekenen.

Dit alles is vergeten en in plaats daarvan trad eene

rhapsodie van berigten, overleveringen en pluimstrijkerijen, die waarde mogen hebben voor een geslacht, dat onbewust eener hoogere roeping, zijn levensweg afdroomt en met voorgangers en opvolgers de vergetelheid deelt, doch voor den Europeaan slechts te meer het bewijs leveren, dat er eene verwaarloozing en leegte bestaan, die slechts door onderzoek en kritiek kunnen verholpen en aangevuld worden.

Mogelijk breekt na jaar en dag ook voor den inlander een tijd aan, dat hij met de ondankbare werkzaamheid van zijn leermeester zijn voordeel zal weten te doen.

CHRONOLOGISCH OVERZIGT.

A. D.

10e-14e eeuw. Grissé onder het bestuur van Djenggâlâ en Mâdjâ-Pait.

I. GRISSÉ.

15e eeuw. Grissé onder den invloed van Chinezen en Arabieren.

II. GIRI-GRISSÉ.

1487—1660. Grissé onder het bestuur der Soesoehoenans en Panembahans van Giri.

1487. Vermoedelijke stichting van Giri.

1° Soesoehoenan Praboe Satmâtâ 1487—1511.

2° Soesoehoenan Dalem 1511—1551.

3° " Sedâ Margi 1551—1553.

4° " Prapen (Maha Radja Pratik) 1553—1587.

1570. Tocht van Sultan Padjang naar Grissé.
 1570—1622. Geestelijke suprematie van Grissé over Mid-
 den- en Oost-Java.
 5° Soesochoenan Kawis Goewå 1587—1601.
 1° Panembahan (Soenan) Kawis Goewå
 1601—1614.
 1603. Oprigting van het Hollandsche kantoor te
 Grissé.
 2° Panembahan Agoeng 1614—1638.
 3° " Mas Witånå 1638—1660.

1660—1743.

III. GIRI EN GRISSÉ.

- 1° Pangeran v. Giri Poespå Itå 1660—1680.
 2° " " " Wirå Yadi —1703.
 3° " " " Singå Negårå —1725.
 4° " " " Singå Sari —1743.
 1° Regent van Grissé Nålå Dikå (Panggedé)
 1660—1686.
 2° " " " Kjai Toemenggoeng
 Poespå Negårå Sr.
 1695—1730.
 3° " " " Kjai Toemenggoeng
 Astrå Negårå.
 4° " " " Kjai Toemenggoeng
 Poespå Negårå Jr.
 —1744.
 1680. Poespå Itå (Pangeran) sneuvelt bij de ver-
 overing van Giri en Grissé door Coeper
 en Hamangkoerat.
 1743. Singå Sari, laatste Pangeran van Giri, wordt
 onttroond en vlugt naar Bodjå Negårå, en
 Poespå Negårå Jr., Toemenggoeng van Gris-
 sé, wordt naar Banda verbannen. Giri onder
 het regtstreeksch bestuur van Grissé gebragt.

De Grissésche geestelijke hoofden worden panghoeloe genoemd.

1743—1824.

IV. GRISSÉ-GIRI.

Grissé en Giri onder het bestuur van een Resident en Toemenggoeng van Grissé.

1824. De afdeeling Grissé wordt met Soerabaja vereenigd.

SOERABAJA,

1873.

EEDFORMULIER
VAN DE ALFOEREN OP GROOT-CERAM,

MEDEGEDEELD DOOR

F. A. NIEUWENHUIJZEN.

Sompahan pela.

Lanite! Oehoeë! Hoelane!
Rijamatij! Pelemasa! Pele-
awa! Tawaene! Waele!

Huwae siwa! Lawerij si-
wa! Wosoea siwa! Nifa pa-
tola siwa! Mananata siwa!
Ririfana siwa! Hahoenenerij
siwa!

Wehenanij kompanjia le-
pe damej waoewe, ama roe-
waneijo! nasijsoeka nasijmi-
lopi toela roemaij; parijmoe-
rij totij-totij, leoe leoe, seij-
nailessij kompanjia nitata,
Lanite! Oehoeë! seseroeij o!
famataij o! saijlaoeaha, mo-
ko imata o! Hoeaja siwa
aneje o! Lawerij siwa la-
werinij o! Wosuwa siwa
aneje o! totij rija moerij, Ni-
fapatola siwa noeaneje o!
Mananata siwa etej o! Ri-
rifana siwa e etej o! Hahoe

Sompahan pela.

Tersalin tjara bahasa malajuw.

Langit! Bumi! Bulan! Ma-
taharij! Bintang malam! Bin-
tang sijang! Lawutan! Aijer
batang! Bowaja sembilan!
Kalijuw gergadji sembilan!
Kalijuw sembilan! Ular pa-
tola sembilan! Ular bisa
sembilan! Kaki saribus sem-
bilan! Babi nenerij sembilan!

Harij ini kompania kasi
damej pada kita awrang du-
wa negerij ini o! pada djadi
bajik satu dengan lajin, deri
balakan (harij r jang di-
muka) sapa lawan kompa-
nia punja titah, Langit! Bu-
mi! lihat dija o! bunoh dija
o! panggajo dilawut tingga-
lam mati o! Bowaja 9 ma-
kan dija o! Kalijuw gergadji
9 potong dija o! Kalijuw
sembilan makan dija o! ber-
djalan didarat ular patola
sembilan makan dija o! ular

nenerija siwa noe welaj o!
 Naka siwa noeaneij o! Ha-
 rijmaoe siwa noeaneij o!
 Saä imanahoe mata o! ma-
 selete hoetoesiwa famataij o!
 moetoeroe mata o! hanoe
 mata o! toeë mata o! ele
 mata o! mata o! mata roe-
 mahmolona o! sebaepoe lessij
 kompanjia nititah, sebaeb le-
 sij wake o! wehenanij o!
 roewasij soepoe roemij o!
 nawaele laleij, soepoe roe-
 maij nalakine o! roewasij
 tassij moesaj o! hahalane
 moesaj o! roewasij sioenoe
 siane toela roemaj o! satoe
 roepa warinij waj o! roe-
 wasij satroe toela roemaj
 tamanija o! roemsij seija les-
 sij wakeneijo! miki waoe-
 weij o! epila waoewej o!
 mata! mata! mata o!

bisa sembilan gigit dija o!
 Kaki saribus sembilan gigit
 dija o! Babij nenerij sembi-
 lan pukol dija o! Naga sem-
 bilan talan dija o! Harij-
 mauw sembilan makan dija
 o! kaluw najik pohon, dja-
 toh matih o! sembilan pu-
 loh pinjakitan bunoh dija
 o! tidor mati o! bangon mati
 o! dudok mati o! berdirij
 mati o! mati o! saissij ru-
 mah mati linjap o! sebaeb
 lawan kompania punja titah
 o! sebaeb lawan sompahan
 o! Harij ini kaluw duwa r
 bakirdapat didjalan, duwa r
 makan pinang di satu tas o!
 kaluw sapa dapat dija pu-
 nja taman pikol satu haha-
 lang dengan kahidoepan,
 duwa r makan sama r o!
 duwa r makan dan minom
 sama r salaku adek dan ka-
 ka o! duwa r tijada bersa-
 taruw lagi o! sijapa lawan
 sompahan ini, barat dija
 tanggung, aringan dija tang-
 gong, mati! mati! mati o!

Ini sompahan haros terulang sampij tiga kali.

VERKLARING

VAN HET

PÉHI-SPEL.

DOOR

F. S. A. DE CLERQ.

In den catalogus der ethnologische afdeeling van het Museum van het Bat. Gen. zijn op bladz. 68 als spelen met Chineesche kaartjes opgegeven: *kértœ limá*, *kowak*, *paktoewi*, *totit*, *pèhi* en *kengsi*, waarvan ik het laatste niet ken, maar daarentegen wel het spel *bèlit*, dat er wellicht mede overeenkomt.

Naar ik vermeen heeft nog niemand de moeite genomen den loop dier spelen te verklaren, en, ofschoon dit op zich zelf weinig waarde heeft, vond ik het toch niet oneigenaardig er iets van mede te deelen; te meer omdat het nieuwe Wdb. van Gericke ons in dit opzicht geheel onkundig laat, niettegenstaande andere geleerden (o. a. Dr. Matthes in zijn Mak. Wdb.) er wel degelijk melding van maken.

Hieronder volgt derhalve eene korte uiteenzetting van de wijze, waarop het spel $\eta\lambda\lambda\eta$ of $\eta\lambda\lambda\eta$ op Java gewoonlijk gespeeld wordt.

De Javaansche namen der kaartjes zijn deze:

ကလ	သိပ္ပကံမိဗျာ
မိဏိဗျာ	ကံမိဏိဗျာ
ကံမိ(ရွှေ)ဗျာ	မိဏိကုကံမိဗျာ
ကုကုမိဗျာ	ကံသိပ္ပ
မိဏိကုမိဗျာ	ကုမုဗျာကံမိဗျာ
မိဏိဗျာ	ဗျာကုကံမိ(ရွှေ)ဗျာ
မိဏိဗျာ	ကံမိ(ရွှေ)ဗျာ
ကုမုဗျာ	မိဏိဗျာ
ကုကုမိ(ရွှေ)ဗျာ	ဗျာကုကံမိဗျာ
ကုမိကုမိဗျာ	ကံမိဗျာ
ကံမိကုမိဗျာ	ကုမုဗျာ
မိဏိဗျာ	ကုကုမိဗျာ
ကုမုဗျာ	ဗျာကုကံမိဗျာ
ကံမိဗျာ	မိဏိဗျာ

VERKLARING.

Men neemt twee stel Chineesche kaarten. Nadat zij geschud zijn, worden de kaarten onder de spelers verdeeld, b. v. als er maar 2 spelers zijn, neemt elk 20 kaarten, 40 worden open op tafel gelegd en 40 blijven omgekeerd liggen; als er 3 spelers zijn, neemt elk der spelers 14 kaarten, 36 worden open gelegd en 42 blijven bedekt liggen.

Men tracht nu de volgorde te krijgen, die boven is aangegeven; b. v. een der spelers, die de kaarten ㄣㄝ en ㄩㄣ² heeft, moet uit de geopende of blinde kaarten de ㄨㄣ² ㄩㄣ² zoeken, om een roem te krijgen, die ㄤㄩㄣ² ㄩㄣ² heet, in welk geval elk dier kaarten 13 oogen telt.

Heeft hij twee ㄣㄝ, één ㄩㄣ² en één ㄨㄣ² ㄩㄣ², dan is zulks ook een ㄤㄩㄣ² ㄩㄣ², beteekende dat elke kaart eene waarde heeft van 13 oogen; evenzoo als er een ㄩㄣ² of ㄨㄣ² ㄩㄣ² bijkomt.

Heeft men ze echter afzonderlijk, dan wordt de waarde door de kaart zelve bepaald, en wel 1 voor ㄣㄝ, 1 voor ㄩㄣ² en 9 voor ㄨㄣ² ㄩㄣ².

Heeft een der spelers de kaarten ㄤㄨㄣ² of ㄩㄣ² ㄩㄣ², dan moet hij naar de ㄤㄩㄣ² ㄩㄣ² zoeken. Zijn deze drie voltallig, dan heet dit een ㄤㄩㄣ² ㄩㄣ², en elk der kaarten telt 13 oogen; ontbreekt en een, dan telt ㄤㄨㄣ² 1, ㄩㄣ² ㄩㄣ² 2, enz. Maar krijgt men behalve de evengenoemde nog andere kaarten, als ㄤㄨㄣ² ㄩㄣ² ㄩㄣ² ㄩㄣ² of ㄨㄣ² ㄩㄣ² ㄩㄣ² ㄩㄣ², dan is dat meer en wordt een ㄤㄩㄣ² ㄩㄣ² ㄩㄣ², waarvan elke kaart 13 oogen waarde heeft. Niet gezamenlijk voorkomende, tellen ze in de aangegeven volgorde van 1 tot 9 oogen.

Als een der spelers de kaarten $\eta\mu\alpha\iota$ en $\epsilon\psi\eta\mu\alpha\iota$ heeft, dan moet hij trachten $\sigma\kappa\alpha\iota$ te krijgen, om een $\eta\mu\alpha\iota$ te vormen, waarvan elke kaart 12 oogen telt.

Heeft men $\alpha\iota\epsilon\alpha$ en $\eta\alpha\delta\eta\mu\alpha\iota$ afgenomen, en daarbij komt een $\epsilon\psi\eta\mu\alpha\iota$, dan heet dit $\alpha\iota$ en elke kaart telt 11 oogen.

Zoo vormen $\alpha\iota\eta\alpha$ met $\alpha\iota\epsilon\alpha$ en $\sigma\kappa\alpha\iota$ een $\alpha\iota\epsilon\alpha$ voor elke kaart de waarde hebbende van 10 oogen.

Krijgt men ze niet te zamen, dan tellen de kaarten zoo-veel, als in de tweede kolom is opgegeven.

Als alle kaarten zijn weggenomen, wordt het aantal oogen van elk der spelers berekend, en die de meeste heeft wint het spel.

EENIGE BIJZONDERHIEDEN
OVER
HET MALEISCH VAN PALEMBANG.
DOOR
F. S. A. DE CLERCQ.

De invloed der Javaansche taal op het Maleisch van Palembang, zooals dat gesproken wordt ter hoofdplaats en omliggende dorpen, is bekend uit de piagěms, die de vroegere Sultans aan hunne onderhoorigen uitreikten.

Ik geloof echter niet dat tot heden werd aangetoond, welken invloed de kolonisten op de vorming van het dialect hadden, waarom ik bijeenbracht eenige sjairs en pantoens met aanteekeningen, en hieraan toevoegde eene lijst der meest gebruikte dagelijksche woorden, beide met het Javaansch vergeleken.

Dat deze lijst nog voor zeer veel uitbreiding vatbaar is, zal ik gaarne erkennen, maar ik achtte die toch als eerste proeve niet geheel zonder waarde.

PERBASĀ PALEMBANG.

1. تمبونن رومفوت ترلاو کریشن جادی برسارغ برانق ددالمن اوراغ لاکي ۲ یغ ماتي کراس جادی برانی فرمفوان مپیقسا چچهن دنیا هذدق دکیتئر کفالن سنديري سهج برکیتئر اوراغ مفوموغ رونديغ برکابوة سفرت بوروغ موري دچابوت رهسيا تاء دافة کیت نین تارو ایکن تاء دافت ایرن کرو اوراغ برچریت ریتق سکل هندق دیکات تید ترسلا تیدق دچگانی بکل برینت اغغ لالو رانسیغ یغ فاد سهاري هاري اي براونتوغ دتابو کوات پاریغ برندنوغ دشکیکن اورغ کای ترسککا دجذچوغ براة کوسغ دبوک ترفاکی اولیه عاریف بستاری لقسان برسولو سیشن هاري ممدوغکسرن کعایفن براولغ ۲ مرچی ۳ کموک لکت تاء هیلغ سبارغ کتان شاسن شاسانی نمو تاء جومفوة چیچر تاء بالنی	1. این فرباس سوک نغرن تیکوس تاء ماتي دیتف اولهن 2. فوبو لانغ جادی فرباس روغو فناکوة سننسیاس 3. کبپاکن اوراغ چایچا فینتر دیا تاء تهو فوسیغ دان فوتر 4. این فرباس فول ترسبوة سوار گمریندیغ چرینتا بربوة 5. جکلو اوراغ تیداق برارو بودی بچاران ترلاو کیرو 6. بیتیت سیوو دفرباسگن فول ادانه سفرة اورشیغ گیل 7. اورشیغ بایسک کلاکوان گرات درگام فرباس اوراغ مرینت 8. اوراغ برسومبر فینتر بریتوغ دفرباسکن بوغوبوغ کوسغ ترگنتوغ 9. میسکین بوغکا کلاکون برنیک جادی فرباس منغرن سوک 10. فرباس اوراغ یغ بهري بهري جکلو کرج کورغ دفیکیری 11. اوراغ برسانق سالیغ چشکولغ لقسان منفا ایسر ددولغ 12. اورغ برجنجی تیدق نوغکونی دیان فناکوة چایچا برانی

جادي بياس جاهة كتومان
 مندافة عايب ساكية كفران
 مميوط تولي فيكيو تركونچي
 اينله فرباس شوفيغكن گوجي
 سفرت مغيغون بروگ هوتن
 دلغسكن هيغ سفرت شيطان
 جيكلو جاهت كسوداهنن
 هوجن سفاكي ليچاء سمون
 ميئنا بوغ چچه فكو
 دبوچو مناغيس ننگم ترتوا
 فيكيون فذاق كورغ ددوگن
 اوڤ بوروان شاكو جرانن
 دفرباسكن كايين باسه سمون
 تاء فاجاء كريغ سلامة لامن
 بومبون كورغ سمون اتوران
 الا الا داگو دسيغ جاران
 راجن مشكاري همبان موغكر
 برتمبه كاسيه توبسن تاء ايشكر
 جيگ برماره شوربغ كرجن
 جادي برتمبه بايق روگين
 كولي دراجكن لغكو كداتشن
 اتوران خرمت دبوغن ريغن
 افيسن بايق تيداق برپال
 فوسيغ فيكيون جاهت سكل
 عايب دان مانو ماسيه دسراغ
 غراهيكن سبن فرباس اوراغ
 كومول فذيم بركتا سدوت
 فانوتله ايا دكايئي كادوت
 سفرت سساوي كدغن اغكغ
 فرنيسن برگومول توغكغ لغكغ

13. جكلو هاو تيداق كتهانن
 مندوتو اسف بوغ اوغكونن
 14. اورغيغ ال هاتين مروجي
 فركتان يغ جاهة سجاج دفچي
 15. لونتي ريسو بايق كجهانن
 دفيارا ماسي كسيت ايغتن
 16. برپوت بايك براف لامن
 كمارو ستاهن فرباس ادان
 17. اوراغ بايق تيغك لليو
 جيگ دنگت تيداق كواوا
 18. كولي مموغك كلاكوان بوغكن
 فرباس ترفاكي اورغ برلغكن
 19. اورغيغ مالمغ اونتوغ فرين
 دجمور دياتس لاشية تيغكين
 20. ماساء تاء اينق راس تاء كيزان
 ديماك جوت داري فغكوران
 21. تاء ماني اولر مپوسو اكر
 بوغك دان انجي هاتين مكر
 22. اوراغ ترلالو ساعث گاراشن
 ماره دنيكوس تغكغ دنونون
 23. دفرباسكن كافا موغكه فغينشن
 تكبور ناكل سوكر بنديغن
 24. بلسم سراغ فرباس فول
 اي بردنسن سدي كال
 25. جيگ تيداق امغون ويراغ
 سافي جوت مندافت باراغ
 26. اورغيغ روغو اولتن رندوت
 جادي فرباس فركتوتو دكدوتو
 27. برصحة رامت سكوندغ برفكغ
 سجاري تيداق بوليغن رغكغ

28. اورغیغ هینا سربهن کورغ
لغگوغ لندجغ لاداق گاراغ
29. فرباس لام سوک منفرن
منجه غونا اونا تیشک لاکون
30. حائزله بائیگ اورغیغ ناکل
جیگ فکرجان جاهتن فوکل
31. اورغیغ برصحبه سما بحقسا
سفرت سیغا عراقسا بان
32. میدسکین فیدوئکن تاء کواوا فایه
سببن تیدق امفون رفیه
33. اورغیغ جاهت سربهن کاکو
ترکدیق ۲ ترلیغگوغ لیسگوغ
34. مولوه دیدولاشی فیسغ یغ اینق
تییغو دان دای سودا ترکنا
35. دهولو اورغ مرتابت تیغگی
دفرباساکن کوچ تیدق برکگی
36. توهن اورغ سوکر یغ پامه
قوباسا ترفاکی داری سلامه
37. اورغیغ فینتر میارا نامهن
تلور دفیغگر واتون تمفتن
38. اوغ هیتم هنداق کماني
جادی فرباسا گپیقکن هانی
39. بوغبوغ واده تراسی فرباسا ادان
کمدين بايگ موفاکه روفهن
40. فوننوغ برابوه فرباسا کوان
کادان هیدف سفره خیوان
41. باغه بوبن کورغ فریقسا
سودا ترفاکی جادی فرباسا
42. اورغیغ باپق چچه رندیشن
پستاله نمفا کسبودوانن
- مولوتن جاهت مغات اورغ
فرباس کنداگ برایسی مرغ
غاسیهي اورغ کورغ مالون
دبری راهی چوئور دجمفوتن
دنگور داجر ماسیبله واغکل
دبری بتیس فوها دسروغکل
نام یغ جاهت تیدان ترکنا
بان عراقسا سیغا سمفرن
سکلیسن کرج ترلاو گابه
کفیغین د فد مگتق اووه
روفهن کلپهن سفرت گوغکو
سفرت اوداغ ترکنا تغکو
منجادی کاسیه فیکیران تونق
فنتت دکاهیت کدشن اونق
کمدين تیداق کواس لاگی
تیکوس فون تیداق ممیلغ لای
مودالن تیدق اوننوغ نریمه
کبو فون میپا سافی فون نامه
جادی فرباس تاکوه روفهن
ترجاتو روسا هیلغ جادین
بربوریه اتل برکاتی کاتی
سفرت لیدی یغ دکوپتی
اورغ برجهتن براف لامهن
دفوجی اورغ ساکیت هاتین
جیگ دسوراه تیدق کروان
چوما سدیکیت ادا قغتهوان
غیلانی اورغ برپوت دوس
کاسیه د باجو بدان بیناس
داغکل واغکل باراغ کتان
فیلیه ۲ تبو تفیلیه د بوکون

43. فونتوڭ ديدافور باسه ملاكيت
 اورغيڭ براننتوڭ براوة ساكيت
 44. جيڪ اورڱ بروكي موكه
 دچتو ايم كوليت سمڱ
 45. تمفوروڱ برايسي مادو فرباس
 بزكائين بورو سننتياس
 46. اورڱ هيتم روكي موكهن
 جادي فرباس سلامة لامهن
 47. كدبوڱ برولوس چندي فوله
 اورغيڱ ميسڪين بسر كفال
 48. توڱمڪت ممباو جاتو فرباس
 عايب دان مالو سننتياس
 49. سعير فرباس تمت سڪارڱ
 فيڪيران بلوم سمفرن تراڱ
 50. راج يڱ بسر سرت كايهن
 سبارڱ مقصود بوليءَ دبرين
 51. سربه سالا دودق تاءَ لماءَ
 جيڪ برڪات مانيله اوما
 52. جاغله بابڪ دغن سمباوا
 دتگور ناكل باپق فسكوا
 53. فينتر بريجه هالوس بگويور
 جاشن دكرجه لقسان نيور
 54. اورڱ برصحبست ستو بچارا
 سڪلين كرجه بوليءَ دكيرا
 55. اورغيڱ بوٽ برسيني ايو
 سفرت دگاشن تيدق يڱ فايو
 56. گون ممبوة سرڪية دان ابروس
 جيگلو بوليءَ يڱ كاسيه تولوس
 57. اورغيڱ عالف براولت سنترى
 سموت دتيجا تيدق ماتي
- ديماڪن افني سدڪية ديڪية
 جيڪ دسوره دغن دچوكيت
 جادي فرباس سڪلين مريگ
 جادي منفرن ترالو سوڪ
 اورغيڱ كاي ميسڪين ترفس
 روڱو فنديم ستيڱ ماس
 كاروت بيتت سماو بادانن
 تاهي كبو كوجانن ايت نامهن
 جادي فرباس است مپله
 لاکون ايتو بوڱمڪا سگل
 فرچاي داوڱ بدان بيناس
 سببن كيت كورڱ فريقسا
 هارڱن امقون بارغيڱ كورڱ
 فننون فرباس فوله ديڪارڱ
 بريندارن عقل اي برسيمفن
 فرباس سكارا داءَ نونق رمفن
 صحبة منيفو بدان ترلفاءَ
 تيدان برڪات مانيله بافاءَ
 راسن ريسو جاهت فراغي
 تمفرن ماڪنسه دفيسيشي
 روڱي تاءَ باپق مندافة ربواڱ
 هابيسله فاتي امفس تروباڱ
 سفرت چوبن دغن كدافڱ
 يڱ سوكر مودا جادين گمفڱ
 ايتوله كسرج تيدق فعيدة
 کرانين باپق بولوغ دان بدءَ
 جاغله سمفي فانس دتاشن
 فستيله دافة سوڪ كسنفن
 ريسون بسر سوكر بنديشن
 گساجه دسيڱاءَ برولنتيڱن

58. فرباس کلادی مشومفت ببرا
 فاکي دان سوري فيجر برکرا
59. تيفو برفوسيف هالوس بچارا
 جادي فرباس ايتو فرکارا
60. کولي مرکويت مينتا دفوجه
 اوا گاجين منچوري کرجه
61. رومه بورو سوتمکن بنري
 هرت بايق هابس ترچوري
62. فرباس گالغ غات کچپاتن
 دسبراغ لوت تومه کليپاتن
63. اورغ فپوتمکن کوات مښتو
 دپوت کفال تپادا ميتو
64. چوچو ماني جادي فرباس
 اورغيف دکات جادي غراس
65. زيسو بسر جاشن فرچاي
 ترکنا سرت بادان ترنيپاي
66. ماچا ماچا فرباس فول
 سمون کرجه منجادي چلا
67. اورغ ميسکين عايب سفسارا
 لسگکو تکبور تپادا ترکيرا
68. سمر موغما تمښگ جاد فرباس
 بوښکا تکبور سننياس
69. تابيعت جاهت سوکرله هيلغ
 کومه فغيکيت بوکن کفالغ
70. اورغ ترلاو جاهت روفهن
 تيداق غرگشي تينگ لاکون
71. ترتاو برکات فرلهن بهنا
 سندير عيبارت ترلاو کنا
72. فرباس کرا کفينديکن تالي
 ترچاکر چاکر غلالي لالي
- اوليه کمباهغ سام گانلن
 سبب بزپوت کدويانفن
 اورغ ترکنا سبب تا غرتي
 ايکن دتوبه لرتوغ يڅ ماني
 توانن روگي دودوق تا سنغ
 د فرباسکن مينم سمبيل برنغ
 کرانن تيداق براني غوفه
 تاکوت تيتيک لالو ترتومغه
 بادان نين بوسو تيدق برپاو
 گاجه دفينگير مات تا تاو
 عقلن تيداق سمفي سبليت
 دپوت بونوت تپادا ممبليت
 فستيله تنمتو ادا لوبفن
 اي منجوه کن کبذرانن
 هرت دان بيني دتارهن اس
 کوچيغ دسوروشي فغښغ فرباس
 بلوم دسوره سودا دپوانن
 سننستياس چوگق توانن
 کمدين کاي نايک فغښتن
 بوط بارو مليق ايت نامهن
 کولي دائمکت کواس دان نام
 سمو بفساوان تيدق د اومقام
 سمفيله بادان لبور دان هذچور
 اير دیکمگم تپاداله چوچور
 برجالن عيکاء غيشول گليوغ
 دسومفيغي بلور کوچيغ تا غيوغ
 سفات تيدق ادا ممبواغ
 مندودق هاتي ممذچل اوغ
 اورغ دلاغ نفسو هواوان
 کلاسر کلوسور تينگ لاکون

73. تیکوس ترچپور فرباس فول
تیدگک لاکون جاہت سکل
74. نغس اورغ کای بربودی
گورو گمنتم هوچن تاء جادی
75. اورغ مرینت سغت بیاس
سباراغ کرجه سغت سنتوس
76. فرباس چاغن فات دامفسکن
جیکک نکاسی سودا دلفسکن
77. رب منسنی افي فرباس
دیداتائی لوان ای کواس
78. بربودت بایکک سربین ساله
دیتیتی بلا د فالو بله
79. کوندور مانی اکر د فرباسکنله
فکاکس فرانتي روسا بناسله
80. تمته فرباس سودهله پات
یغد کرجهن تیداق کلیمتن دماة
81. سعیر فرباس فنتون فرباس
در فد هاتی بلوم سنتوس
82. سننتیاس ددالم مظارات
سربین دورانس کغد هجره
83. ترسورت تاهن ها برنام
د بوان سوال یشتراوتام
- اورغ چرودو اکن روفین
سرت غوپو اوپو فرجالذین
گندیق دان بنی سیکرا دبوآکن
ایر تمقاین سیکرا دنومفیکن
عقلن جاگک تاء فاجاه تیدو
تیداقکن کربو کبراتن تندو
فات دسیلیهکن دشن سمقرن
چننان ماسی لکت تریسنا
اورغیغ چوئکف سدی فکاکسن
منجادی سسمو کسوکانن
ماسیه جوگ هنداق دبوآتن
تمبیکر جوگ اکن جادین
اورغ فپوئکن سربین ساله
فنتون فرباس اکن تمته
اورغیغ فپوئکن برکات
دیان ملیق سفرت بوط
تمته سودا فد این ماس
سوسه دان ایسکل سننیاس
کغد ایتوئن ماسی ترلارت
سمبیلن فوله دوا تاهن ترسور
سمبیلن بلس هاری سدغ فرنام
هاری ائنین جم فوکل لیم

AANTEEKENINGEN.

---

1. *perbasá*. *فرباس*. Bij Pijn. vindt men sub *بباس* ook *pěrbhasaän*, spreekwoord; m. i. is de vertaling door *spreekwijze* of *spreuk* beter. In dit geval worden door dat woord aangeduid puntdichten, bevattende toespelingen zoowel op goede als slechte handelingen, en daarin verschillende van het Jav. *ꦏꦼꦧꦱꦱ*, wat meer eene bespotting inhoudt.

(Ten overvloede wordt hier aangeteekend, dat ter vergelijking de nieuwe woordenboeken van Gericke en Prof. Pijnappel zijn geraadpleegd.)

Pěrbasá, *soeká*, enz. Even als dit met open lettergrepen in het Javaansch voorkomt, wordt de *a* op het einde van een woord als *á* uitgesproken; midden in een woord heb ik dat evenwel niet aangetroffen.

نشر verkorting van *منشر*.

تا voor *tiada* (z. o. bij Pijn.).

تيمف *timpá*, heeft hier de beteekenis van *ergens op drukken*; is ook bekend in den zin van *van boven neêrvallen* (zie Pijn.). Het Mal. *tindis* of *tëndis* is te Palembang verbasterd tot *tëndi*.

برائق. Het gebruik van de *q* achter de *q* is vrij algemeen; evenzoo ter vervanging dezer letter, die als de *an* op het einde van Javaansche woorden wordt ingeslikt.

2. *فوبو* is fout voor *فوبوه* of *فوبه* (Jav. *ꦏꦫꦩꦩꦸꦃ* het *krāmawoord* van *ꦏꦫꦩꦩꦸꦃ*).

لانغ voor mannen en mannelijke dieren (Jav. id.); voor vrouwen en vrouwelijke dieren bezigt men *bětina*.

نڨن *nin*, wordt alleen in poesie gebruikt, zooals Pijn. te recht opmerkt, en dient dan om de maat volledig te maken.

تارو in plaats van تارة, omdat al de vier regels op een eindigen; van daar ook كرو voor كرو.

كيرو *kiroe*, nergens om geven.

6. بيتيت *bèlèt*, een soort kakatoewa (Jav. ꦧꦺꦠꦺꦠ).

سيوو *séwoe* (Jav. id.); *sariboe* is niet gebruikelijk — voor 1000 zegt men ook *sabékoë*. De telwoorden zijn deze:

Hooge taal.		Lage taal.
sěnoeggěl	1	siko (1)
kalih.	2	doewå
tětēloe.	3	tigå
sakawan	4	ampat
gangsal	5	limå
něněm.	6	anam
pitoë.	7	toedjoeh
woloe	8	dělapan
sangå	9	sěmbilan
sadåså	10	sapoeloh
	11	sabélas enz.
	21	salikoer
	22	doewå likoer enz.
	25	sělawé

(in de H. T. ook *kalih dåså gangsal*)

op de pasar nog:

sěkēt en sěwiđak.

Het onderscheid in hooge en lage taal, waarvan hier sprake is, wordt langzamerhand alleen beperkt tot de

(1) Voor een hoort men ook *sijos*, dat dan gerekend wordt tot de z. g. *baså përtëngahan*.

voornaamwoorden *andikâ*, *koelâ* en *akoe*. Vroeger werd de *basâ alces* slechts gekend door hen, die met de vorsten in betrekking stonden, maar na hunne aftreding ging daarvan veel te loor. De door mij medegeedeelde woorden kwam ik te weten van een Raden, die de Javaansche taal niet machtig is.

ريتق *rètok*, leven maken, luidruchtig zijn.

7. گراته *gëratah*, haastig, zonder nadenken (Jav. gratah gratah , doldriftig). Hier is in al de vier regels bij het laatste woord de *s* vergeten.

جاگني *djagani*, een Javanisme agam agam .

درگام *dërgamâ*, in onzekerheid, in twijfel zijn. De Skr. betekenis (zie wdb.) van *moeilijk te naderen zijn* komt mij juister voor.

8. سومبر *soembar*, zich valsch voordoen, b. v. rijk schijnen als men arm is (Jav. soembar soembar , snoeven).

بوغبوغ *boengboeng*, een bamboesgeleding; ook een bamboes, waarvan de binnenvliezen zijn doorgestoken en die tot waterdragen dient (Vgl. het Jav. boengboeng).

تابو voor تابو.

بردنتوغ *bërdëntoeng*, een bijzonder geluid maken, b. v. van het tikken tegen een glas, het slaan op een holle bamboes.

9. بوئمك *boëmek* voor بوئمك *brutaal, lomp* (Pijn. en Jav. id.).

برنيك *bërnékâ*, allerlei, veelsoortig (Pijn. id. sub *anéka*).

10. بهري *bahri-bahri* of *zaman bahri-bahri*, de oude tijd, een lang verleden, vroeger dagen (bij Pijn. als eenen verandering van *bëharoe* opgegeven).

11. سaling *saling*, wederkeerig, van elkander (Bat. Mal. id. Vgl. het Jav. saling).

چكولغ *tjëngkoelang*, kwaad spreken.

اولغ *olang-olang* uitgesproken.

منفا *měnpa*^s, met de vlakke hand slaan (Jav. မိမိမိမိ;
Pijn. *těpoek*):

مرجي *měřetji*^s voor *řetji*.

12. نوغونني *noenggòni*, verb. vorm van *toenggoe*.

غاس غاسني *ngasan-ngasani*, gekkepraat, onzin vertellen; ook: niet kunnen staat maken.

چيجر *tjitjir*, wat men ergens heeft laten liggen (Jav. မိမိမိ, verloren gaan).

بايني *balèni*, een Javanisme voor မိမိမိမိ.

اوغونن = het Jav. မိမိမိမိ.

13. كفران *kěparanan*; *sakit kap'ranan*, zich eene ziekte op den hals halen (wellicht van het Jav. မိမိမိ).

14. ال *alà*, voor *àjahat* (Jav. id.); in de hooge taal ook *awcn*.

مروچي *měroetji*, te veel eischen (Jav. မိမိ, ongema-nierd).

بوت voor *بوت*.

فجي *pětji*, mikken.

گوچي *goetji*, een tampajan (Jav. en Pijn. id.)

15. مشغون *měngingon*, van het Jav. မိမိမိမိ.

بروگ *běroega*; bij Pijn. *biroega*.

ماسي voor *ماسه*.

كسيت *kěsit*, wild, woest (Jav. id.).

16. ليچا *litja*^s, voor *litjak*. (Pijn. *létjak*.)

17. تيغك voor *تغك*.

ليوا *léléwà*; *tingkah léléwà*, gedrag, manieren (Jav. id.).

فكوا *pěkoeà*, trots, grootheid.

فكت *pěgat*, van zijn vrouw scheiden (Jav. id.).

كووا *koewawà*, komt overeen met het Jav. woord.

- تكم *tëgëm*, vuist, met de vuist slaan (Jav. *ᮘᮞ᮪ᮒᮒ*).
18. بوغنگن *boenggan*, een rijke.
- فنداك *pandak*, voor *pendek*.
- برلنگن *bërlanggan*, handel drijven, eene overeenkomst sluiten (Jav. *ᮘᮞ᮪ᮒᮒ*).
- ءاوا *awa*^s, voor *awak*.
- بوروان *boeroean*; met het voorgaande woord verbonden: *het scheepsvolk, de matrozen* (Jav. *ᮘᮞ᮪ᮒᮒ*, daglooner).
19. فاجا *patja*^s, kunnen; vermogen.
20. فنگوران *pëngangoeran*, iets gedwongen doen, b. v. wat eten, al vindt men het niet lekker, alleen omdat er niets anders is (Pijn. en Jav. *ᮘᮞ᮪ᮒᮒ* niets doen).
- الا الا *alâ-alâ*, even als (Jav. *ᮘᮞ᮪ᮒᮒ*).
21. اولر *oelër*, in de spreektaal gew. *oelâ*.
- مئجوسو *mënjoesoe*^s, voor *menjoesoe*; zal wel *mënjoesoe* moeten zijn: het heeft hier ten minste dezelfde beteekenis als het Jav. *ᮘᮞ᮪ᮒᮒ*.
- مئگار *menggari*, iemand een bezoek brengen, opzoeken.
- مونگكر *moengkar*, zich verheugen, verblijd zijn.
- ءنجي *endji*^s, voor *endjik*, voornaam, aanzienlijk.
- مكر *mëkar*, hetzelfde als *moengkar*.
- تريسنا *tërèsnâ*, het Jav. *ᮘᮞ᮪ᮒᮒ*.
22. ثوربغ *ngoering-ngoering*, steeds alles kwalijk nemen (Jav. op iemand of over iets knorren).
- تنگكيغ *tangkiang*, hetzelfde als *rangkiang* (bij Pijn. *tangkeian*).
23. لنگو *lenggoe*^s, voor *lenggoek*, trotsch, opgeblazen (Jav. id.).
24. بلمن *bëlëman*, smeulend hout (Jav. id.).
- مرانغ *mërang*, padiebolster (bij Pijn. stroo).

فوها *pohâ*, voor *pahâ*.

سرونگل *sěrongkal*, grijpen, omvatten.

31. عراقسا *ngěraksâ*, het brullen van een leeuw:

بان *banâ*, echo (bij P. بيان, zwaar geluid).

32. فېوئنگان *pěnjoengkan*, van *soengkan*, lui (Jav. id.).

Ook is in gebruik *oewong penjoengkan*, een luiaard.

گايه *gajah*, zwaar, moeilijk (Jav. *gajah*).

فد *pěddâ*, een soort gezouten visch, veel van Siam afkomstig (Pijn en Jav. id.).

مئنگتق *manggětik*, bijten, happen.

اويه *oejah*, zout (Jav. id.).

33. كاڭو *kagoe*^s of *kagoek*, onbehoorlijk, onvoegzaam.

روپانجا *roepahnjâ*, voor *roepanjâ*.

ڭوئنگو *goenggoe*^s of *goenggoek*, een soort nachtuil.

ترکیتق *těrkětik-kětik*, met de armen slingeren.

ترلئنگو *těrlěnggoe-lěnggoe*^s, het hoofd heen en weder draaien (Vgl. het Jav. *terlenggoe*).

تڭگو *tanggo*^s of *tanggok*, een bamboezen toestel om kleine visschen te vangen (Jav. en P. id.).

34. دولانجي *doelangi*, als bij kinderen het eten in den mond stoppen (Jav. id.).

تونق *toenak*, stil, tevreden, gelukkig; ook tam van dieren (vgl. het Jav. *toenak*).

35. مرتابت *merتابت* hetzelfde als bij Pijn.

36. کبو *kěbo*, voor *kěrbau* (Jav. id.).

37. نامنن *namañnjâ*, voor *namanjâ*.

روپانجا *roepahnjâ*, voor *roepanjâ*.

Deze fouten zijn het gevolg daarvan, dat de *â* klank alleen bij de laatste lettergreep wordt gehoord.

واتون *waton* (ook *kèkidjèng* geheeten), de groote balk langs den rand van den vloer (Jav. id.).

38. اتل *atal*, een geel poeder als boreh gebruikt (Jav. id.).

كبيقن *gènjikkan*, haten, verafschuwen.

ليلي *lélé*, een soort zwarte visch (Jav. id.).

39. واده *wadah* (Jav. id.).

40. خيوان *chéwan* (Jav. id.).

چوما *tjoemâ*, voor *tjoemah*.

41. بانغا *bangâ*, dom, onkundig, onverstandig. Het volgende woord بوين *boejan*, heeft dezelfde beteekenis (Jav. *буин*, gek, dwaas).

غيلاني *ngilani*, beter *ngiloni*, helpen, bijstaan.

42. دانگل *dangkal*, ruw, grof. In de bij Pijn. opgegeven beteekenis is het te Palembang meer als *voos van vruchten* bekend.

نمفا *nampa*^s, hetzelfde als bij Pijn. *tèmpak*.

43. باس ملاكيت *basa mëlakit*, moet zijn *basah ta^s mëlakit*, als daarop doelende, dat nat hout moeilijk brandt.

بروات *bërawat*, voorgeven.

چوكيت *tjoekit*, met geweld ergens aan rukken.

44. بروكي *berokè^s*, van *rokèk*, pokdalig.

چتو *tjëttoe^s* of *tjëttoek*, pikken van vogels.

45. ترفس *tèrpèsa*, zich niet op zijn plaats gevoelen (wellicht van *аваз*, zich afzonderen).

46. موكانجا *moekahnjâ*, voor *moekanjâ*.

كاروة بيتيت *karoet bitit*, plooiën en groeven in de huid (het eerste wellicht verb. van *këroet*, het laatste overeenkomende met *аваз*).

47. كدبوغ *kèdèboeng*, een pisangstam (Jav. *кадибуанг*).

اولس *oelès* (Jav. id.).

چندي *een* soort lijnwaad (Pijn. *tjindi*, Jav. *ടിന്ദി*).

میل *mènjèla*, veranderen, eene andere gedaante krijgen.

48. جاتو *djatoe*, voor *djatoeh*.

Van af No. 50 worden de *sjair* door *pantoen* vervangen, gelijk daaruit blijkt, dat de eerste en derde en de tweede en vierde regels op dezelfde letter eindigen.

50. كايين *kajahnjâ*, voor *kajanjâ*.

فربندان *pèrbandaran*, verzameling van goederen, waarover de bandara het toezicht heeft.

دا نولق *da^snoelak*, voor *tiada toelak*.

رعمش *rèmpèn*, hoopen gras en struikgewas, die in den vorm van eilandjes de rivier komen afdrijven.

51. ترفلپا *tèrlèpa^s*, voor *lèpak*.

اوما *oema^s*, voor *oemak*, moeder. (Dit is eigenlijk een *sjair*, die onder de pantoens verdwaald is geraakt).

52. سمبوا *sèmbawâ* of *soembawâ*, dief.

راسين *rasanjâ*, van *rasan*, ergens over spreken, iets bespreken (Jav. id.).

دي پيسينغي *dè pisingi*, bevuild worden (z. o. *ධිසි*).

53. برديجا *berédjâ*, verstandig.

بگويور *bègoejoer*, onafgebroken (Jav. *බගුර*).

ريواغ *rèwang*, makker, gezel (Jav. id.).

فاتي *pati*, santan.

54. ستو *voor* ساتو.

چوبن *en* كدافغ *tjoban* en *kèdapang*, personen die vischnetten knopen, aldus geheeten naar de daarbij gebruikte werktuigen (z. o. *wdb.*).

55. ايو *ajoe*, schoon (Jav. id.).

كزنهن *kèrnahnjâ*, voor *karnanjâ*.

56. سرکیت *sërëkit*, een kleine stok om de rijst bij het koken om te roeren, de grotere heet *tjèntong* (Jav. id.).
57. االف *alap*, stil, zwijgend (Pijn. bedaard).
58. تيدجا *tidja*^s of *tidjak*, vertreden, vertrappen (Mal. *indjak*).
59. كمبراهنج *këmbahang*, een Colocasiasoort.
60. مړكوويت *mërkoewit*, misleiden, bedriegen.
65. اس *asâ*, hopen, vertrouwen (vg. Pijn. sub II).
فئكئف, moet فئكئف zijn.
66. ماچا^s ماچا^s *matja^s-matja^s*, zoogenaamd verstandige lui, die alles beter willen weten.
چوگئق *tjoegak*, mislukken, verliezen.
67. مئليق *mèlik*, de oogen openen (Jav. *ᮊᮧᮒᮧᮒᮧᮒ*).
68. سمر *sëmar*, volgeling.
موغئكا voor موغئكا.
69. كوئمت *koemèt*, gierig (Jav. id.).
فئيكيت *pengikit*, hetzelfde als *koemèt*.
كئمئم voor كئمئم.
70. ئيكاء *ngéka^s* of *ngékal*, wijdbeen sloopen (Jav. *ᮊᮧᮒᮧᮒᮧᮒ* er met de beenen over heen staan).
ئيكول *ngégoel*, heen en wêr slingeren, als iemand die elk oogenblik zal vallen (Vgl. *ᮊᮧᮒᮧᮒᮧᮒ*).
- غرئفي *ngërègèpi*, van *règèp*, vroolijk, verheugd (Jav. zeer ingenomen met iemand of iets).
دسوئمئفي *disoempingi*, van *soemping* (Jav. id.).
71. سفات voor سفات.
- مندودق *mëndodok*, kloppen van het hart (Jav. *ᮊᮧᮒᮧᮒᮧᮒ*).
- مئمئجال *mëmèntjal*, met de voeten wegschoppen (Jav. *ᮊᮧᮒᮧᮒᮧᮒ*).
72. كلوسور *kèlasar kèloesoer*, heen en wêr zitten te schuiven, zonder stil te kunnen zitten.

73. چرودوے *tjěroedoe*^s of *tjěroedoek*, van iemand die een ongunstig voorkomen heeft en ongemanierd is.

شوېو اوېو *ngoenjoe-oenjoe* of *ngoenjoek-oenjoek*, met het hoofd schudden, van iemand die loopt.

74. گمئتم *gěměntěm*, het onophoudelijk rollen van den donder (Vgl. ook Pijn. sub *gěměntam*).

75. مرنئت voor مرنئتہ.

تيدور voor تيدور.

77. رب *rěbā*, droog hout van omgevallen boomen (Pijn. sub. *rěbah*).

چوئگف *tjoengkoep*, voor *tjoekoep*.

78. بلا *bělā*, voor *bělah*.

تمبيکر *tambikar*; bij Pijn. *tambikir*.

79. فرانتی *pěranti* = pada (het *pěr*, *poer*, *for* van de spreektaal; z. o. het Jav. *am gā*).

ها *Ha*, overeenkomende met het jaar *Ehe* van de Javaansch-Mohamedaansche tijdrekening.

WOORDENLIJST.

- ابغ *abang*, rood (Jav. id.).
 اجينن *adjènin*, geëerd worden (van *adji*, Jav. id.).
 ادن *ědèn*, ꦲꦢꦺꦤ꧀, persen bij ontlasting.
 ر ادبغ *adèng-adèng*, langzaam in het algemeen (Jav. ꦲꦺꦤ꧀ rust hebben).
 ر اري *ari-ari*, onderbuik (Pijn. id.); ook de nageboorte, die echter gewoonlijk *sèriro* heet (Jav. id.).
 ر اسو *aso aso*, langzaam van eten of loopen (Jav. ꦲꦺꦴꦱꦺꦴ rusten).
 افسل *angsal*, H. T. voor *dapat* (Jav. id.).
 افسكف *angkèp*. *Kadjang angkèp*, de zolderplanken; de ruimte daarboven heet *lotèng* (Jav. ꦲꦺꦴꦱꦺꦴ luik).
 افسكف *ongkèp*, heet op het aanvoelen (Jav. ꦲꦺꦴꦱꦺꦴ stoving).
- اعون *ingon*, verzorgen (Jav. id.).
 اغيت *angit*, een onaangename reuk b. v. van brandende kippenveëren of wollen stoffen (vgl. Pijn. sub هائمت).
 اس *atas*, H. T. voor *oetan* (Jav. Ng. id.).
 ر الي *ali-ali*, ringen in het algemeen (Jav. id.).
 امين *ambèn*, buikriem (Jav. id.).
 امين *ëmban*, dragen van kleine kinderen (Jav. id.).
 ر امبغ *oembang-oembang*, iemand wat van zich af laten zitten, opschuiven.
 امبي *ambè*, voor *ambil*.
 امفيت *impit*, geklemd b. v. van vingers tusschen de deur; *apit*, tusschen 2 personen zitten, ergens iets tusschen leggen (Jav. id.).
 انتف *antèp*, ook voor *zwaar* (P. *antap*, specifiek zwaar).

NB. Woorden, in de Aant. verklaard, komen in deze lijst niet meer voor.

- انتق *intèk*, de pink (Jav. *intèk*).
- اندجوق *èndjoeok*, van iemand of iets veel houden.
- اندف *èndèp*, laag, in tegenstelling van hoog (Jav. *èndèp*).
- اندق *andèk*, tegenhouden van iemand, die vertrekken wil (Jav. *andèk*).
- اندو *indoe* of *indoek* (Pijn. id.).
Pèrindoe = *an djagoe*, een zeer groote kip; *p. katjang*, een kleinere; en *p. katé*, een zeer kleine; *pèrindoe* = *an* wordt verklaard door *pè-ranakan*.
- اوا *awa* of *awak*, ook voor *kau*, in iets minder grove beteekenis (Pijn. id.).
- اوبر *oebèr*, iemand achterna zitten (Jav. id.).
- اوبق *oebèk*, draaien of roeren in het alg., en van daar ook een groote draaikolk; een kleinere heet *oebèk* (Jav. id.).
- اوبن *oebin*, steenen vloer (Jav. id.).
- اوتت *òtot*, pezen en spieren (Jav. id.); de aderen heeten *oerat*.
- اوسف *oesap*, wrijven (Jav. id.).
- اورف *oeroep*, geld wisselen of goederen ruilen (Jav. id.).
- اوسق *oesoek*, dakrib (Jav. id.).
- اوغ *oewong* L. T. en *tètiang* H. T., mensch (Jav. id.).
- اوكل *oegoel*, voortwerken, niet spoedig uitscheiden met werken.
- اومف *oemèp*, koken, opbruisen.
- اون *awan*; *awan hari*, daglicht.
- اون *awon*; *awon gergadji*, zaagsel.
- اونتغ *oentang-anting*, fig. om uit te drukken, als van vele kinderen uit een huwelijk op één na allen sterven (Jav. *oentang-anting*, broeder- of zusterloos).
- اوندغ *oendang*, ook voor *panggil* (Jav. id.).
- اوبت *ojot*, de geheele familie, kinderen en klein-kinderen.
- اويد *ojod*, de in den grond voortkruipende wortels (Jav. id.); de zichtbare wortels heeten *akar*.
- اوبه *oejah*; *oejah sangoe*, fijn mooi zout, dat men op reis medeneemt (Jav. id.).

- احد *ahad*, zondag (Jav. id.).
 ايرشان *iringan*; *iringan ka-*
nan, aan de rechterzijde;
iringan kiri, aan de linker-
 zijde (Jav. *an-ri*, zijde).
 ايرق *érok*, leven, geraas,
 getier.
 ايرغت *èngèt*, voor *ingat*
 (Jav. id.).
 ايرفي *ipé*, voor *ipar* (Jav. id.).
 ايركت *ikèt-ikèt* L. T. en
oedèng-oedèng H. T., hoofd-
 doek (Jav. id.).
 ايرغت *igà*, rib (Jav. id.).
 ايرلت *ilat*, tong. (Jav. id.).
 ايرلق *èlak*, afweren, afpa-
 reeren van slagen (Pyn.
 ontwijken).
 ايرنق *inèp inèp*, de eigen-
 lijke deuren (Jav. id.);
lawang is de deuropening.
 ايروق *iwak*, voor *ikan* (Jav.
 id.).
 اير *anjar*, voor *bèkharoe* (Jav.
 id.).
 ايرنج *anjang*, afdingen (Jav.
 id.).
-
- ب
- بادق *badik*, een zwaard met
 recht lemmet, in tegen-
 stelling van *djèmbià*, dat
- een krom lemmet heeft
 (Jav. id. en Pijn. sub *djam-*
biak).
 بارنج *barèng-barèng*, geza-
 menlijk (Jav. id.).
 بالو *baloe*, als men bij gelijk
 aantal oogen in het spel
 (b. v. met een en twintig)
 toch wint.
 باعي *baé*, slechts (Jav. id.).
 بانجو *banjoe*, water (Jav. id.).
 ببانجون *bèbanjon*, het zwart
 maken van de tanden (Jav.
an-ny-gg-jan-jan; Pijn. *banjoen*,
 tandezwartsel).
 ببنج *bèbèng*, (gew. *kabèbèng*),
 moeilijke bevalling, zoo-
 dat het foetus wordt te-
 ruggehouden en de moe-
 der sterft (Jav. id.).
 ببرنجيس *bèrèngis*, driftig (Jav.
an-ny-gg-jan-jan).
 بروجو *bèroedjoe*; *anak bèroe-*
djoe, het jongste kind.
 بروغت *bèroegà* of *ajam bèroegà*,
 een haan kleiner dan de
djagoe (Pijn. *ajam biroega*,
 een boschhoen).
 بنگكس *bèngkis*, een dikbuik.
 بنگكلن *bèngkèlèn*, hetzelfde
 als *bangkala* (zie Pijn.).
 بنگل *bèngèl*, hardhoorend
 ten gevolge van koude-
 vating op het oor als an-

- derszins (Jav. *ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪*)
hoofdpijn; P. *bangal*).
- ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪* *bingèn*, vroeger, eer-
tijds (Jav. id.).
- ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪* *béléwis*, wilde eend
(Jav. *ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪*; Pijn. *balibis*).
- ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪* *bindèng*, door den neus
spreken (Bat. Mal. id.).
- ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪* *bëndé*, kleine gong
(Jav. id.).
- ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪* *bèñèr* L. T. en *sahé* H.
T., goed (Jav. id.).
- ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪* *boetak*, kaal (Jav. id.).
- ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪* *boetèk*, troebel van
water (Jav. id.).
- ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪* *boetjoeh*, hoek.
- ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪* *boerit*, de posteriora
(Jav. id.).
- ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪* *boros*; *ngising boros*,
dunne afgang.
- ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪* *boeri* (Jav. id.); *di*
boeri = *di bēlakang*; *kaboeri*
= *kabēlakang*; *karingboeri*
= *deri bēlakang*.
- ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪* *boengker*, wordt gezegd
van eieren, die niet uitge-
broed worden; is dit wel
het geval, dan heet dat *mē-*
nētēs (Jav. van een ei,
waarin het kieken gestor-
ven is).
- ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪* *boekolati*, de enkel
(Pijn. *boekoe kaki*).
- ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪* *boelé*, albino (Jav. id.).
- ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪* *boenboenan*, kruin
van het hoofd (Jav. id.).
- ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪* *boejar*, mislukken, ook
ontwarren van touw en
derg. (Jav. *uiteenstuiven*;
Pijn. *vloeien van papier*).
- ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪* *bōjō*, het gedeelte van
den anus beneden destuit.
- ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪* gew. *kambing biri-biri*,
een schaap.
- —
- ت
- ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪* *tating*, kleine zaken
in de hand wegen, of ze
licht of zwaar zijn (Pijn.
op of in de hand houden).
- ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪* *tarang*; *pētarangan*, plaats,
waar de kippen hare eie-
ren uitbroeden (Jav. id.).
- ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪* *tangi*, opstaan (Jav.
id.).
- ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪* *takon* L. T. en *takèn* H.
T., ook voor *tanjā* (Jav. id.).
- ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪* *talang*, grond, waar
padi, suikerriet, klappers
of iets anders verbouwd
wordt.
- ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪* *tēbēra* of *mati tēbēra*,
verdrinken.
- ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪* *tēbok*, uitgehold (Jav.
opgelegd, ingezet; z. o.
Pijn. sub. *tēboek*).
- ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪* *tērtēpan*, afdak; rand

- van het dak, waar de regen afdruipt, (Jav. تاسمق تاسمق تاسمق), de onderste rei pannen van een overstekend dak).
- تاسمق *těsmaḱ*, bril (Jav. id.).
- تاسمق *toenggak*, een verrotte paal in het water (Jav. afgeknotte stam).
- تاسمق *těpěrdějět*, uitgedelen.
- تاسمق *tepoeng*, verbinden, samenvoegen (Jav. id.).
- تاسمق *těkěłodjok*, met iets te ver gaan, zoodat men er later spijt van heeft.
- تاسمق *těgěs*, duidelijk; *měnč-gěskan*, verduidelijken (Jav. id.).
- تاسمق *těgah*, vrij algemeen in de plaats van *běrdiri* gebruikt.
- تاسمق *tělatèn*, ijverig (Jav. id.).
- تاسمق *tělēgoe*, een soort bunsing, die aangevallen een afschuwelijke lucht van zich geeft.
- تاسمق *tělděs*, voor *tělor*.
- تاسمق *toempangan*, groote kussens, die op het staatsiebed achter bruid en bruidegom worden opgestapeld (Jav. *hoop*, *stapel*).
- تاسمق *těmangoe*, droomerig, suf van luijaards of domooren (Pijn. *overpeinzen*).
- تاسمق *tambě*, H. T. voor *obat* (Jav. تاسمق تاسمق).
- تاسمق *těmbokan*, groote weg, die met steenen is belegd (Jav. تاسمق تاسمق تاسمق), pleisterwerk).
- تاسمق *těndjor*, een reep atap aan den rand van een pannen dak bevestigd.
- تاسمق *toetoet*, tam van dieren (Jav. id.).
- تاسمق *toetoeł*, achterna jagen (Jav. iets even aanraken).
- تاسمق *toedjah*, iemand met een ijzeren werktuig een stoot toebrengen (Jav. تاسمق تاسمق met de voorpooten slaan).
- تاسمق *toedoe*, iemand verdennen van iets gedaan te hebben, b. v. van diefstal (Jav. تاسمق تاسمق , iemand aanwijzing doen).
- تاسمق *toenggak*, de hiel (Jav. id.).
- تاسمق *toepih* of *toepih-toepih*, houten klem om de deur

te sluiten (Vgl. Pijn. sub *toepi*).
 توكر *toekar*, *bërtoekaran*, twisten (Jav. id.).
 توكن *toekok*, de nek.
 توكو *toekoe*, algemeene benaming voor de huwelijks gift (Jav. $\text{as} \eta \eta \text{am} \text{a} \text{a} \text{a} \text{a}$).
 تولف *toeloep* of *toeloep boeroeng*, een bamboezen blaasroer (Jav. id.).
 تولن *toelen*, echt, oprecht (Jav. id.).
 تومن *toeman*, ook voor *biasa* (Jav. id.).
 تيتس *tètès*, druppel, druppelen (Jav. $\text{as} \eta \text{as} \text{a} \text{a}$).
 تيتيف *titip*, iets ergens achter laten, laten staan (Jav. *deponeeren bij iemand*).
 تيتق *tèlèk*, met den vinger zachtjes kloppen; hard kloppen heet *tòtdèk* (Jav. $\eta \text{a} \eta \eta \text{a} \text{a} \text{a} \text{a}$ en $\text{a} \eta \text{a} \eta \text{a} \text{a}$).
 تيتق *tilik-tilik*, iets met overleg doen, zoodat men zich niet vergist (Jav. *de bovenhand hebben*).
 تيتي *titi*, een plank of bamboes als brug gebezigd (Pijn. *het over iets smals heengaan*).

XXIII

تيرت *tèrèt-tèrèt*, een voor een achter elkaar gaan.
 تيل *tèl*, telgang (Holl.).
 تيلق *tilik*, het gaan zien naar een zieke, naar een bruiloftspartij, enz. (Jav. *een bezoek afleggen*).
 تينغ *ténong*, of *ténong tèrawangan*, platronde verlakte doozen met doorzichtig gevlochten deksel (Vgl. Pijn. sub *ténoeng* en het Jav. $\text{a} \eta \text{a} \text{a}$).

ج

جابو *djabo*, *didjabo*, buiten (Jav. $\text{as} \text{a} \text{a}$).
 جاگو *djagoe*, een groote haan; *pèrindoe'an djagoe*, een groote kip, z. bij *indoe's*, (Jav. $\text{as} \eta \text{am} \text{a} \text{a} \text{a} \text{a}$ een nog niet volwassen haan).
 ججاوي *djèdjawi*, de waringinboom (Pijn. *djawi-djawi*).
 جرمبه *djèrombah*, brug (Jav. $\text{as} \text{a} \text{a} \text{a}$, *hoogere vloer*).
 جرنجشن *djèrindjingan*, bij iemand het een of ander zien, het wenschen te bezitten en toch niet durven mēenemen.

25

جرو *djëro*, binnen (Jav. id.).

جڭكو *djëngkoe*, de knie (Jav.

K. I. id.).

جڭوق *djëngok*, ook voor

tengok (Jav. $\eta\kappa\epsilon\iota\eta\kappa\epsilon\iota\eta\kappa\epsilon\iota$)

voor iets heen kijken).

جمبلان *djambëlan*, zijden sa-

lendangs, in den archipel

algemeen als de Palembang-

bangsche bekend.

جمبي *djambi*, pinangboom

(Jav. $\alpha\eta\epsilon\iota\alpha\eta\epsilon\iota\alpha\eta\epsilon\iota$).

جڭفر *djampër*, gewicht om

goud te wegen (Jav.

$\alpha\kappa\epsilon\iota\alpha\eta\epsilon\iota\eta\epsilon\iota$).

Men heeft hiervoor:

1 ringgit = 2 djampër

1 djampër = 2 soekoe

1 soekoe = 2 tali

1 tali = 2 këdjër

1 këdjër = 2 sagapitjes.

جوار *djoewarâ*, iemand die

veel houdt van dobbelen,

de vrouwen naloopt, over

het geheel allerlei slechte

gewoonten volgt; en dit

naar den naam van een

visch, die allerlei vuilig-

heid eet (bij Pijn. *bedre-*

ven in het spel).

جواره *djoewarah*, een woord,

dat dient om een wensch

of verlangen uit te druk-

ken, b. v. *djoewarah saja*
dapat boeroeng itoe, kon ik
dien vogel toch maar krij-

gen!

جوبو *djoeboer*, het uitkomen

van den aarsdarm.

جودو *djodo*, een paar, nl. van

man en vrouw (Jav. id.).

جوشر *djongor*, alles wat lang

of uitstekende is; *pënjakit*

djongor, een uitwas aan

den neus (Jav. $\eta\kappa\epsilon\iota\eta\kappa\epsilon\iota$).

جوجيت *djogèt*, het tandak-

ken van ronggengs (Jav.

$\eta\kappa\epsilon\iota\eta\kappa\epsilon\iota\eta\epsilon\iota$).

جولق *djoeloek*, vruchten af-

steken met een bamboes

(Pijn. id.).

—

ᮊ

چاڭق *tjagak*, stijl van een

huis (Jav. id.); *tjantjang*

tjagak roemah, de stijlen

eener woning rechtop zet-

ten.

چاوس *tjawis*, gereed, klaar

(Jav. id.).

چاوڭ *tjawang*, voor *tjabang*.

چيتو *tjêtoe*, *njêtoe*, het pik-

- ken van vogels (Pijn. *tjotok*).
- چتیک *tjètèk*, ondiep van water (Jav. id.).
- چچف *tjítjip*, proeven van spijzen. (Jav. *ᮊᮧᮒᮧᮒ*).
- چچنتغ *tjětjěntoeng*, het gedeelte van den hanekam, dat het meest naar voren uitsteekt (Jav. *ᮊᮧᮒᮧᮒ*, de kleine haarlokjes aan het voorhoofd, die te Palembang *djamboel* heeten).
- چچگف *tjangking*, komt overeen met de beteekenis bij Pijn.
- چچگر *tjěnggèr*, hanekam (Jav. id.).
- چچلق *tjěpələk*, monster, staal (Jav. *ᮊᮧᮒᮧᮒ*, volkomen gelijken).
- چچکف *tjěkap*, gulzig.
- چچکل *tjěkkəl* L. T. en *tjěpěng* H. T., vatten, houden (Jav. id.). In plaats van het eerste wordt ook *kěná* gebruikt.
- چچمتي *tjěmėti*, karwats (Jav. id.); een lange zweep heet *tjamboek*.
- چچمفق *tjampək*, de mazelen (Pijn. *tjampak*).
- چچماروي *tjěmaroewè*, het tegelijk praten van velen.
- چچند *tjindá*, van iemand, die opzichtig gekleed is, en alleen om zijn toilet denkt.
- چچندق *tjandak*, grijpen, beet pakken (Jav. id.).
- چچندق *tjěndək*, H. T. voor *pěndək* (Jav. id.).
- چچندو *tjandoe*, toebereide opium; in plaats van *minoem madat*, zegt men hier *makan tjandoe*.
- چچوئغ *tjoeng*; *tjoeng batok*, de *Solanum melongena*; *tjoeng pěrət*, id., maar met kleinere vruchten; *tjoeng asam*, de *Lycopersicum edule*.
- چچوفاس *tjoepa^s* voor *tjoepak*. Een *pikoel* heeft 16 gantang en een gantang vier *tjoepa^s* of zes kati.
- چچوكت *tjoekit*, iets oplichten, b. v. een steen uit den grond (Jav. id.). *Tjoekit koeping* L. T. en *korək karná* H. T., oorpeuter.
- چچوكت *tjòkòt*, *njòkot*, bijten (Jav. id.).
- چچي *tjě^s*, met dit woord worden personen van goe-

de familie gewoonlijk door de inlanders aangesproken, en niet met hun titel; de Maleiers daarentegen spreken zij met *intjê* aan.

—

د

دادار *dadar*, toetsen; *batoe pëndadaran*, toetssteen (Jav. id.).

داهار *dahar*, H. T. voor *makan* (Jav. id.); *orang dahar* = *orang tahoe adat*. *Nèdâ* behoort tot de *basâ pèrtèngahan*.

دڠکک *dèngkèk*, een dwerg.

دلک *dèlèk*; *ikan dèlèk*, de gaboes.

دمن *dèmèn*, voor *soekâ* (Jav. id.).

دنتن *dintèn*, H. T. voor *hari* (Jav. id.).

دندن *dandan*, rotan in een draaien; ook in orde brengen van wat overhoop ligt (Jav. id.).

دودو *doedoe*; *doedoe gangan*, toespis met kari (Jav. *ḡḡḡ*, saus).

دوک *doek*, *gèmoeti* (Jav. id.).

دوگن *dogan*, jonge kalapavrucht (Jav. *ḡḡḡḡḡ*).

دولر *doeloer* L. T. en *sèdèrèk* H. T., voor *soedara* (Jav. id.).

دوهغ *doehoeng*, H. T. voor *kèris* (Jav. id.).

دوبن *dojan*, lusten (Jav. id.).

دیکن *dikin* L. T. en *doemin* H. T., voor *dahoeloe*; *djangan dikin*, wacht even, nog niet.

—

ر

رادغ *radang*, heet (Pijn. *hitte door koorts*).

راکت *rakit*, een woning op de rivier, met rotan of ketting aan den oever bevestigd (Pijn. *vlot*).

راهي *rahi*, gelaat, aangezicht (Jav. id.).

راسوکن *rasoekan*, H. T. voor *badjoe* en *kabaja* (Jav. id.).

رف *rèpâ*, honigbij; *madoe rèpâ*, honig.

رگس *règis*, de pennen van den arenpalm.

رومفق *roempak*, iemand die staat tegen het lijflopen.

رنجغ *randjang*, een soort rustbank (Pijn. id.).

روتق *roetok*, bij zich zelf spreken, mompelen.

روو roeroe, van den grond oprapen.

ریتچق^۲ ritjèk-ritjèk, stofregen (Pijn. rətjik, spatten).

س

سابوشن saboengan, een vechthaan, die het midden houdt tusschen een djagoe en bëroegâ (z. o. Pijn. sub saboeng).

ساری saré, H. T. voor tidor (Jav. id.).

سافی sapé, menjapé, bij twist tusschen beiden komen, twistenden scheiden.

ساعوڠ saoeng, H. T. voor ajam.

سایف sajoep, hoog in de lucht (Pijn. door de verte onduidelijk).

سجر sędjar, al is het (Jav. سجر سجر).

سدعت sędğət L. T. en sėsāt H. T., dadelijk, terstond.

سرات sęrat, H. T. voor soerāt (Jav. id.).

سردم sęrdēm, een kleine rechte fluit van bamboes (Pijn. sęrdam, een soort

van fluit); een dwarsfluit heet soeling.

سرغیغی sęrğğğğ, H. T. voor matahari (Jav. id.).

سیرگاون sirigawon, H. T. voor andjing (Jav. سیرگاون).

سرونی sęroeni, glazen of aardenen instrumentjes om op te blazen (Pijn. soort van klarinet).

سیریرو sęrirō, zie bij ari-ari.

سنگاران sangkaran, vogelkooi (Jav. id.).

سنگکوئت sęngkoet, zich haasten om gelijk te komen, als men bij het loopen achter is (zie Pijn. sub singkat).

سنگگت sanggat, tęrsanggat, op het droge zitten van een prauw (Pijn. sangkoet).

سنگگوت sęnggot, van prauwen, die elkaar even raken bij ontmoeting op de rivier (Jav. سنگگوت).

سنگوودی songgowēdi, stijgbeugel (Jav. id.).

سفت sępět, het vezelachtig weefsel van een kalapadop (Jav. id.).

سکالر sękalar, voortdurende beving van de hand, b. v. na ziekte.

سككول *sëkongkol*, konke-
laar (Holl?).

سگار *sëgarâ*, ook voor *laoet*
(Jav. id.).

سڤلر *sëlır*, bijzit (Jav. id.).

سلك *sëlık*, loeren, gluren.

سلنتق *sëlentik*, knikkeren
(Jav. *ꦱꦭꦺꦤ꧀ꦠꦶꦏ꧀* met duim
en vinger wegknippen).

سلوار *sëloewar*, een korte
broek, in tegenstelling van
de langere *tjëlana* (Jav.
ꦱꦭꦮꦂ en *ꦠꦺꦭꦤꦶ*).

سليبرق *sëlébrak*, sjabrak.

سومپت *soempit*; *ikan soempit*-
soempit, walvisch (Pijn. *ze-
kere visch, de z. g. schutter*).

سومپت *soempët*, zak.

سنتي *santé*, iets zonder
moeite of kosten gedaan
krijgen (Jav. *ꦱꦺꦤ꧀ꦠꦺ*, geluk-
kig zijn).

سندج *sandjoh*, gast, bezoer-
ker (Jav. *ꦱꦺꦤ꧀ꦢꦺ*); alleen
tegen Europeanen wordt
van *tamoe* gesproken.

سندج *sindjang*, H. T. voor
saroeng (Jav. id.).

سندل *sëndal*, van een schuld
een gedeelte in mindering
betalen.

سندو *sëndoe*, verdriet, kom-
mer (Pijn. *norsch*).

سوېر *soeboer*, snel groeien,
spoedig in wasdom toe-
nemen (Jav. id.).

سودو *soedoe*, lepel (Pijn.
soedoek, eetlepelkje).

سورة *soeroeh*, voor *sirih* (Jav.
id.).

سوڤكم *soengkëm*, over den
kop buitelen (Jav. *diep
neêrviigen*).

سوڤك *soegih*, rijk (Jav. id.).

سيورق *sèrëh*, H. T. voor *gan-
tjang*.

سينغت *singit*, verbergen,
verschuilen (Jav. *ꦱꦺꦤ꧀ꦒꦺꦠ*).

سيكل *sikël* L. T. en *sampian*
H. T., voet (Jav. id.).

سيوت *sèwèt*, voor *kain*.

—

ف

فاجق *patjak*, kunnen, ver-
mogen (overeenk. met
bisa).

فادڤ *padang*, helder, licht
(Jav. id.).

فارق *parak*, dicht bij (Jav.
ꦥꦫꦏ꧀); *parak* poekoel doe-
wâ, *parakkan itoe banjoe*.

فاست *pasat*, van iets, dat
 duidelijk zichtbaar wordt.
 فافن ساينج *papan sajang*, klei-
 ne prauw, van planken
 vervaardigd en door vrou-
 wen geroeid, die vruchten
 te koop aanbieden.
 فاون *pawon*, keuken (Jav.
 id.).
 فايغ *pajing*, hoektand.
 فابو *pajoe* L. T. en *madjèng*
 H. T. voor het Mal. *baiklah*
 (Jav. *gewild worden*).
 فتغ *pětlěng*, donker (Jav. id.).
 فچول *pitjoel*, losmaken, b.
 v. vruchten van de steel.
 فدودون *pědoedan*, pijp om opi-
 um te schuiven (Jav. id.).
 فرتچن *pěrtjon*, voetzoekers
 (Pijn. *měrijoen*).
 فرةغو *pěroenggoe*, brons (Jav.
 id.).
 ففسغ *pingsěng*, door den
 neus spreken, als deze nl.
 geheel of gedeeltelijk is
 weggevreten.
 ففكغ *pongong*, de stuit
 (Pijn. *poenggoeng*).
 فلغه *pělpəh*, bloemscheede
 van pinang, niboeng en
 andere palmen, zoolang
 die nl. nog aan den boom

vastzit: op den grond ge-
 vallen, heet zij *oepih* (Pijn.
 hoofdnerf van een palm-
 blad; z. o. Jav. wdb. sub
amāi).
 فنتاء *panta'* of *pantak*, de
 vinnen van een visch (Jav.
amāi, het harde been
 van den kop van een visch).
 فنتس *pěntas*, een korteren
 weg gaan (Pijn. *pintas*).
 فنتغ *pěnting*, keuze doen
 van personen; ook het
 met de vingers ergens
 langs strijken b. v. bij het
 bespelen van een kětjapi
 (Pijn. *gewichtig*, keurig).
 فنتل *pěntil*; *pěntil soesoe*, de
 tepel (Jav. id.).
 فنتن *pintěn*, H. T. voor *bě-*
apā (Jav. id.).
 فندجالن *pěndjalin*, rottan
 (Jav. id.).
 فندجغ *pandjang*, een rijst-
 schotel of bord (Jav. id.);
piring is een karischotel.
 فندچر *pěntjar*, scheiden van
 twee personen of zaken
 (Jav. *amāi*, verspreiden).
 فوچغ *potjong*; *goelā potjong*,
 de bruine suiker, bereid
 uit de toewak van den

- arenpalm en in bladen ge-
wikkeld (wellicht v. *po-
tjong*, omwikkelen).
- فولڠن *poelangan*, de dwars-
latten, waarop de bamboe-
zen galars gelegd worden
(Jav. id.).
- فوچق *poetjoek*, ook wel
voor *hoog* (Jav. id.); alleen
de hoogste top heet *poen-
tjak*.
- فوكڠ *pokok*; *pokok angin*,
zwart bewolkt van de
lucht door een opkomende
regenbui (Pijn. *pokok angin*,
windvlaag).
- فوڠن *poekan*, de dij, echter
ook *pahâ*.
- فيدم *pidam*, uitgebluscht
van vuur (Pijn. *padam*).
- فيسو *pisoe*, schelden (Jav.
pisoe).
- فيلينڠن *pilingan*, de jukbeen-
streek (Jav. de plaats
aan de zijden van voor-
hoofd).
-
- ك
- كابڠ *kabang*, het vocht, dat
bij den arenpalm na afsnij-
ding van de bloemkolf af-
druipt; zuur geworden
heet het *toewak*.
- كاتس *katès*, de papaja (Jav.
id.).
- كاتق *katik*, hebben, bezitten.
- كاتن *katon*, zichtbaar (Jav.
id.).
- كاچق *katjèk*, ongelijk, b.
v. bij het verdeelen in 2
of meer deelen (Jav. *ver-
schillen*).
- كاف *kapâ-kapâ*, zadel (Jav.
id.).
- كاكڠ *kakang*, het ijzeren
gebit bij opgetoomde paar-
den (Pijn. *kèkang*).
- كاڠي *kagi*, wordt verklaard
door *minta tempo sobentar*.
- كاول *kawoel*, zwam van den
arenstam (Jav. id.).
- كبوت *kèboet*, waaien met
een doek (Jav. id.).
- كتق *kètok*, *bakètok*, het ka-
kelen van een kip, die
haar ei legt (Pijn. *klokken
als de kippen*).
- كتمبن *kètèmbèn*, iets eerst
niet krijgen, waar later
toch machtig worden.
- كچيرين *kètjirèn*, herkennen.
- كدالي *kèdali*, toom of
stangteugel (Jav. *siangteugel*).

كراوت *kërawat*; *tida di kër-
rawati*, nergens om geven.
 كريت *kërit*, langzaam groei-
 en, lang noodig hebben
 vóór dat iets gedijt.
 كرف *kërëp-kërëp*, onop-
 houdelijk (Jav. id.).
 كرموت *kërimoet*; *kërimoet
moeloetnjà*, den mond be-
 wegen zonder te spreken,
 om iemand te plagen.
 كفيغن *këpèngin*, voor *ingin*
 (Jav. id.).
 كفكون *kongkon*, ook voor
soeroeh (Jav. id.).
 كفيك *këpik*, een soort stink-
 vlieg, kleiner dan de wa-
 langsangit (Jav. id.).
 ككاوغ *këkawong*, regenboog
 (Jav. *ꦏꦏꦮꦁ*).
 كلاس *këlasà*, ook voor *tikar*
 (Jav. id.).
 كلاكرو *këlakar*, onzin, gekke-
 praat.
 كلبو *këlëboe*, zinken van
 een prauw (Jav. id.).
 كلمبي *këlambi*, baadje (Jav.
 id.).
 كلويو *këloejoe*, haai.
 كمبغ *kambang*, vijver, wa-
 terplas (Jav. *drijvend*).

كمبولي *koemboeli*, alleen te-
 gen velen vechten; ook
 aan velen gelasten een per-
 soon te pakken (Jav.
ꦏꦩꦧꦺꦭ), gezamenlijk een
 vijand aanvallen).
 كمغ *këmèng*, ziekelijk (Jav.
pijnlijk).
 كمفت *këmpit*, hetzelfde als
këmpës.
 كتن *kantoen*, H. T. voor
tinggal (Jav. id.).
 كندل *kandël*, dik (Jav. id.).
 كنيغ *këning*, de slapen (Pijn-
wenkbrauw); het voorhoofd-
 heet *dahi*, en de wenk-
 brauw *alis*.
 كواتر *koewatir*, vreesachtig
 (Jav. id.).
 كوئغ *koetang*, een onderlijfje
 voor mannen en vrouwen,
 zonder mouwen (z. o. het
 Jav. *ꦏꦺꦠꦁ*); een met
 mouwen heet *badjoe koe-
roeng*.
 كوچق *kotjèk*, de schil van
 een vrucht afhalen.
 كورف *koeroep*, omverslaan
 van prauwen; ook van
 andere zaken, die omval-
 len.

- گشنگ *gonggong*, iets in den bek wegvoeren van honden (Pijn. *goenggoeng*).
- گلانق *gĕlatik*, rijstdiefje (Jav. id.).
- گلدیق *gĕlĕdĕk*, donder (Jav. *ꦒꦭꦢꦶꦏ꧀* ratelen); *goeroeh* is ook gebruikelijk.
- گلس *gĕlis*, ook voor *lĕkas* (Jav. id.).
- گلمت *goelmat* of *goelĕmat*, de planken, die vlak onder het dak tegen de pan- nen aanliggen (z. o. wdb. sub *ꦒꦭꦩꦠ꧀*).
- گلدنق en گلوندق *gĕlĕnding* en *gĕlondong*, over den grond rollen (Jav. *ꦒꦭꦢꦤꦒꦺꦤ꧀* en *ꦒꦭꦺꦤ꧀ꦢꦺꦁ꧀*).
- گلوگر *gĕlogor*, een gebouw op de rivier, dat voor bad- plaats, privaat, enz. dient (Jav. *ꦒꦭꦺꦒꦺꦫꦺ* balk onder een vloering).
- گملس *gĕmlĕgĕs*, bij koorts of van koude beven.
- گمق *gĕmoek*; *pagĕmoekān ta- ngan*, opperarm.
- گندجل *gandjĕl*, iets ergens onder zetten, zoodat het vast staat (Jav. id.).
- گنجق *gantjang-gantjang*, snel, haastig, vlug (Jav. id.).
- گندي *gandĭ*, een slinger om steenen te werpen (Pijn. *handboog*).
- گوا *goewā*, *pĕrgoewā*, ge- past; behoorlijk.
- گودق *godĕk*, bakkebaarden. (Jav. *ꦒꦺꦢꦏ꧀*).
- گودو *goedoe*, een ronde flesch.
- گورق *gòrong*, keel, strot (Jav. *ꦒꦺꦫꦺꦁ꧀*).
- گورق *goegoek*, blaffen van honden.
- گولو *goeloe*, hals (Jav. id.).
- گويو *goejoe*; *goejoe-goejoe*, iemand uitlachen, nadoen (Jav. id.); ook *olok-olok*.
- گيتنه *gitoh*, verschrikt, ont- steld (Jav. *ꦒꦶꦠꦺꦤ꧀*).
- گيرق *giring*, kippen naar het hok jagen (Jav. *vee naar stal drijven*).
- گيسو *gisoe*, tandvleesch (Pijn. *goesi*).
- گيلق *giling*; *giling kapalā*, eene ontkennende bewe- ging met het hoofd maken (Pijn. *het hoofd schudden*).
- گينو *gino*, zeer, uitermate b. v. *banjak gino*, zeer veel.

ل

لاتق *latik*, iemand sarren, plagen.

لاتو *latoe*, de zwarte rookdeeltjes bij het verbranden van een ladang of huis (Jav. *vonk*).

لادغ *lading*, mes (Jav. id.).

لاري *lari*; *lari andjingan*, galoppeeren.

لالي *lali*, vergeten (Jav. id.).

لام *lamá* L. T. en *lami* H. T. voor het Mal. *lama* (Jav. id.).

لامت *lamat*, een bultzak zonder doorsteken.

لاوغ *deuropening* (Jav. id.); z. o. bij *iněp*.

لاوي *lawé*, garen (Jav. id.).

لايغ *lajang-lajang*, de vogel wiens nest gegeten wordt (bij Dr. de Hollander, Land- en volkenkunde, abusievelijk *lajang boehi* genoemd).

لبا *lěba*, een meer (Jav. *vlakke*).

لار *lar*, vleugel, vlerk (Jav. id.).

لغا *lěngá*, olie van kalapa of katjang bereid (Jav.

id.); gesmolten vet heet *minjak*. *Kalěngan*, naam van een kampong te Palembang, waar veel olie bereid wordt.

لغسي *langsi*, de gordijnen of doeken, waarmede een gedeelte van een vertrek wordt afgesloten (Jav. *andjangan*).

لغكي *lěnggé*, H. T. voor *doedoek* (Jav. *amz*).

لغن *lěngèn*, voorarm (Jav. id.).

لغك *lěpak*, voor *lětak*.

لاكت *lak-lakan*, gehemelte (Jav. id.).

لغت *lěgá*, ruim, open (Jav. id.); ook verzadigd.

لغي *lěgi*, bij uitstek zoet (Jav. id.).

لمبق *lěmbak*, storten, uitval-

len van iets dat overvol is. *limboesi*, iets zoo bedekken, dat het niet meer zichtbaar is.

لمغت *lampit*, mat (Jav. id.); *běntangkan lampit*, een mat uitspreiden.

لندغ *landoeng* L. T. en *parvos* H. T., lang (Jav. id.).

لندف *landěp*, scherp (Jav. id.).

لانتنج *lanting*; *lanting kajoe*,
een houten vlot.

لنوء *lénœ-lénœ*, een oor-
worm.

لوان *loewan*; *di loewan*, vóór
(verb. van *di hoeloewan*).

لوپو *loenjoe*, glad (Jav. id.).

لينو *linœ*, slee van de tan-
den (Jav. id.).

—

۴

ماتو *matoe*, bestendig, vast
(Jav. *stijfzinnig*).

ماتو *matoeh* = *masih*.

ماغف *mangap*, met open
mond iemand aanstaren
(Jav. *gapen*).

مافر *mapoer*, muskieten, nog
kleiner dan de *agas*.

مانق *manoek* L. T. en *paksi*
H. T., vogel (Jav. id.).

متو *mětoe* L. T. en *mědal* H.
T. voor het Mal. *kaloewar*
(Jav. id.)

مجم *mědjěm*; *mědjěm mató*,
de oogen sluiten.

مر *měr*, de gesp van een
buikband, die met juwee-
len is versierd (Jav. *هك*)
pronk; zonder deze heet

hij *badœng* (Jav. *انقشہ*,
metalen borstplaat).

مسكرت *měskat*; *badjoe měs-*
kat, een kort baadje (man-
nendracht). Bij Pijn. als
běskat opgegeven.

مغ *mang*, een fatsoenlijker
woord voor *kakak* (Pijn.
ook *bang*).

مغسي *mangsi*, inkt, nl. de
dawat, die voor het schrij-
ven met kalam wordt ge-
bezigd (Jav. id.).

مغكك *manggoet-manggoet*,
knikkebollen (Pijn. *ang-*
gok).

مغكك *měnggah-měng-*
gěh, hijgen (Jav. *انقشہ*;
انقشہ).

مليغ *mělěng*, het hoofd om-
draaien om iets te zien.

ممنغ *mambang*, half gek,
onzinnig (Pijn. een soort
van geesten).

ممنبو *mamboe*, rieken (Jav.
id.).

مناره *manaroh*, voor *manarah*.

منتر *mintar*; *mintar bělajar*,
onder zeil gaan (Jav. *weg-*
gaan).

منجروب *mantjěroba*, voor
pantjěroba.

- مندم *mëndëm*, als iemand herhaaldelijk en lang achtereen dronken is (Jav. id.); zeldzame en korte dronkenschap heet *maboek*.
- موڠت *moegâ-moegâ*, moge (Jav. id.).
- ميدڠ *midang-midang*, in de negorij rondslechteren en van den een naar den ander gaan (Jav. id.); ver uit de buurt gaan is *pasiar*.
- ميك *mèk*; *tampat mèk*, plaats waar de slagader klopt, pols (Bat. Mal. id. Jav. ᮊᮧᮒᮧᮒ , met de hand voelen).
- ميسم *mèsëm*, glimlachen (Jav. id.).
- ميگ *mégâ*, wolk (Jav. id.).
- ميلو *miloe*, volgen (Jav. id.).
-
- ن
- نايڠ *najap*, diefstal bij dag; bij nacht is *maling*.
- نڠلو *nangloe*, H. T. voor *sakit*; *nangloe sirâh*, H. T. voor *sakit kapalâ*.
- بونق *noetoe*, voldoende.
- نومبس *noembas*, H. T. voor *bëli*; *angsal noembas*, H. T. voor *dapat bëli*.
- نوه *noeh*, de arenpalm (Pijn. *ënan*).
- نيڠالي *ningali*, H. T. voor *lihat* (Jav. id.).
-
- و
- واتس *walès*, grens (Jav. id.).
- واتق *watoek*, voor *batoek* (Jav. id.).
- واڤ *wadah*, doos (Jav. id.).
- وارس *waras*, hersteld van een ziekte (Jav. id.).
- واڠ *wang*, de rand van de onderkaak (Jav. *kaak*).
- واغر *wangoer*, niet lekker rieken, zonder daarom te stinken (Jav. id.).
- وانچي *wantji*; *wantji poekoel* *bërapâ sakarang*, hoe laat is het nu? (Jav. id.).
- واندو *wandoe*, hermaphrodiet (Jav. id.).
-

AANTEEKENINGEN

BETREFFENDE DEN ECONOMISCHEN TOESTAND EN DE ETHNOGRAPHIE VAN HET RIJK

VAN

SUMBAWA,

DOOR

A. LIGTVOET.

---

§ 1. INDEELING.

Het rijk van *Sumbawa*, in de landstaal *Samawa* genoemd, wordt verdeeld in het eigenlijke rijk en de drie vasalstaten: 1 *Taliwang*, 2 *Serang*, dat naar de voornaamste er in gelegen plaats dikwijls *Stellok* genoemd wordt, en 3 *Djarewe*.

Te zamen staan deze drie vasalstaten bekend onder den naam van *Talloe kamoetar*, d. i. de drie kamoetar-landen. Wat het woord *kamoetar* beteekent, zal later verklaard worden.

Vóór de verovering van het eiland *Salaparang* of *Lombok* door de *Baliërs*, was dit eiland ook een vasalstaat van *Sumbawa* en sprak men dus van *Ampat kamoetar*, d. i. de vier kamoetar-landen.

Hoe het eigenlijke rijk van *Sumbawa* weder verdeeld is, zal uit de paragraaf „Bestuur” blijken.

§ 2. BEVOLKING.

De bevolking van het rijk van *Sumbawa* kan in de volgende vijf klassen verdeeld worden.

- a. de adel,
- b. de Taoe djoeran,
- c. de Taoe kamoetar,
- d. de vreemdelingen,
- e. de slaven.

a. *De adel.*

Zooals bekend is wordt *Sumbawa* door een Sultan geregeerd. Deze Sultan draagt in de landstaal den titel van *Datoe Moetar*, maar wordt door zijne onderdanen aangesproken met *Dewa*. Na hun dood krijgen de Sultans een anderen naam, naar de plaats waar zij overleden of begraven zijn: bijv. *Lěngět pang Goenoeng Satiya*, de te *Goenoeng Satiya* overledene.

De kinderen van den Sultan, verkregen bij vrouwen van gelijken rang, of behoorende tot de aanzienlijkste geslachten van *Sumbawa*, krijgen mede, zoodra zij volwassen zijn, den titel van *Datoe*; om welke reden de gezamentlijke kinderen der Sultans, bij zoodanige vrouwen verkregen, worden zamengevat onder den naam van *Roewe-Datoe* d. i. de stand of het geslacht der *Datoe's*. Zij worden even als de Sultan zelf aangesproken met „*Dewa*.”

Te allen tijde heeft *Sumbawa* een sterke zucht getoond, om de *Gowasche* gebruiken en instellingen na te volgen, en zoo gaat het ook nu nog met *Gowa* mede in het geven van titels aan de prinsen en prinsessen van den bloede.

In *Gowa* heeft men namelijk van ouds eene menigte kampongs, die *Karaëng-schappen* uitmaken, zooals *Bontolangkasa*, *Mantalle*, *Mandjallieng*, enz.; zoodat hij, die den titel van *Karaëng Bontolangkasa* voert, daar ook het gezag uitoefent.

Sommige van die *Karaëng-schappen* zijn thans geheel onbewoond, zooals bijvoorbeeld *Langelo*, maar in weerwil daarvan wordt er ook van die *Karaëng-schappen* nog altijd gebruik gemaakt om er prinsen of prinsessen mede

te betitelen; want het hoofdoel is dikwijls slechts om door den titel van Karaëng de hooge geboorte aan te duiden.

Zelfs wordt in *Gowa* de titel van Karaëng wel verbonden met woorden als *Ballakatjajja* (het glazen huis), *Bal-laboegisi* (het Boeginesche huis), enz., die geen kampong-namen zijn.

Op dezelfde wijze dragen de prins en prinsessen van *Sumbawa* den titel van Datoe nooit alleen, maar steeds verbonden met den naam van eene kampong.

Daar er echter in *Sumbawa* slechts drie plaatsen of vorstendommen zijn, waar een Datoe aan het hoofd staat, moeten de overige prins en prinsessen zich vergenoegen met denkbeeldige Datoe- en Karaëng-schappen, waartoe eenvoudig de een of andere Gowa'sche Karaëngs-titel gebruikt wordt, al of niet met verandering van Karaëng in Datoe.

Het hoofd van de kampong *Ree* draagt van ouds den titel van *Datoe Boesing*, zonder dat hetzij het tegenwoordig hoofd of zijn voorgangers van vorstelijke afkomst waren. Hij wordt dan ook niet met „*Dewa*” aangesproken.

Overigens kan men er zeker van zijn, dat in het rijk van *Sumbawa* ieder, die den titel van Datoe voert, van vorstelijke afkomst is, en wel van onvermengd bloed.

Zooals boven gezegd is, krijgen de prins en prinsessen eerst wanneer zij meerderjarig zijn, den titel van Datoe. De titel, die zij bij hun geboorte reeds ontvangen, is die van *Laloe* voor de jongens, en van *Lala* voor de meisjes, welke titels echter ook gedragen worden door de kinderen van de sultans bij vrouwen van minderen stand, en door de kinderen der adellijken van niet vorstelijke afkomst, zoodat het geen onderscheidende titel voor de kinderen van vorstelijke afkomst is.

Zoolang zij nog klein zijn, worden de kinderen van den sultan door personen van minderen stand aangesproken met „*Intan*,” „*Maas*” en andere liefkozende namen, maar

nimmer bij den naam of bij de titels van *Laloe* en *Lala*.

Op den ouderdom van 10 of 12 jaar krijgen zij echter den titel van Daëng, waarmede zij ook worden aangesproken, en dien zij behouden tot dat de sultan hun den titel van Datoe verleent.

Geen andere Sumbawarees mag den titel van Daëng aannemen; zoodat men aan dien titel de prinsen of prinsessen van onvermengd vorstelijk bloed herkennen kan.

De kinderen van den Sultan of van de andere Datoe's, verkregen bij vrouwen die wel niet van zuiver vorstelijke of aanzienlijke afkomst zijn, maar toch van vorsten of aanzienlijken afstammen, heeten, zooals boven gezegd is, zoolang zij nog jong zijn, *Laloe* of *Lala*.

Als zij in het huwelijk treden met eene vrouw van gelijken stand, krijgen zij den titel van *Raden panganten*, dien zij behouden zoolang zij kinderloos blijven.

Zoodra echter uit het huwelijk een kind geboren wordt, noemen vader en moeder zich Raden, met achtervoeging van den naam van dat kind.

Zoo noemde de tegenwoordige *Deija Mcngkoe*, die als onechte broeder van Sultan *Amaroellah* regt heeft op den titel van Raden, zich vóór zijn benoeming tot *Deija Mangkoe*, Raden *Patarai-tongko*, omdat zijn oudste kind *Patarai-tongko* heette. Voor zoover mij bekend is, wordt dit gebruik nergens anders dan op *Sumbawa* aangetroffen. Den titel van Datoe mogen de Radens nimmer aannemen.

De kinderen der Sultans en Datoe's bij vrouwen van geringe afkomst verwisselen, als zij volwassen en gehuwd zijn, de titels van *Laloe* en *Lala* met dien van *Deija*. Hooger titel mogen zij niet aannemen.

De Radens en de Deija's van deze soort (want zooals men nader zien zal, is Deija ook de titel van de adellijken, die niet van vorstelijke afkomst zijn, maar zich van vermenging met het bloed der geringere standen hebben vrij gehouden) worden te zamen Ai-koenieng d. i.

„geel water” genoemd, of ook, om hen te onderscheiden van de kinderen der gewone adellijken bij vrouwen van geringen stand verwekt, *Ai-koenieng Datoe*; welke namen zij zelf echter als scheldnamen beschouwen, omdat met „geel water” vuil water bedoeld wordt.

Verkrijgt een Raden of Deija weder kinderen bij eene vrouw van geringen stand, dan krijgen deze kinderen geen titel meer die hunne vorstelijke afkomst te kennen geeft, en is er ook geen sprake meer van *Ai-koenieng*, maar alleen van *Atsal Ai-koenieng*.

Bij nog verdere vermenging met het bloed van de lagere volksklassen, heeft er zelfs verdeling der kinderen plaats; het oudste kind behoort echter niet, zooals in de Makassaarsche en Boeginesche landen in geval van verdeling van kinderen plaats heeft, aan de moeder, maar aan den vader, en wordt dus evenals deze tot de *Atsal Ai-koenieng Datoe* gerekend; het tweede kind behoort aan de moeder, en wordt dus *Taoe djoeran* of *Taoe kamoetar*, al naardat de moeder *Taoe djoeran* of *Taoe kamoetar* is; het derde kind behoort weder tot de *Atsal Ai-koenieng*, enz.

Zulk eene verdeling heeft echter alleen plaats, wanneer de vader der kinderen voor zijn vrouw den gebruikelijken koopprijs (Maleisch *djoedjoer*, Sumbawasch *pabli*) aan haar vader of anderen naasten bloedverwant betaald heeft. Heeft hij dat niet gedaan, dan volgen al de kinderen den staat der moeder.

Moet er een oneven getal kinderen verdeeld worden, dan wordt het jongste kind voorloopig aan den vader toegewezen, en dus onder de *Atsal Ai-koenieng* opgenomen; maar naderhand worden de kinderen van dit jongste kind weder verdeeld.

Evenzeer als de afstammelingen der vorsten in rang en aanzien dalen, naar mate zij meer bloed van het volk in hunne aderen hebben, kunnen de afstammelingen der vrouwen in zulk een afdalend geslacht weder tot hooger

rang komen, door achtereenvolgende huwelijken met Sultans of Datoe's, zoo zelfs dat zij eindelijk weder gerekend worden met de Datoe's gelijk te staan.

Wanneer namelijk eene vrouw, die tot de *Ai-koenieng Datoe* behoort, door een Sultan of Datoe tot vrouw genomen wordt, en aan een dochter uit dit huwelijk hetzelfde geluk ten deel valt, dan zijn de dochters uit dit laatste huwelijk reeds zoo zeer gelouterd, dat zij, op hare beurt met een Sultan of Datoe in het huwelijk tredende, gerekend worden met hem gelijk in geboorte te zijn en hare kinderen reeds weder regt hebben op den titel van Datoe.

De edelen, die niet van vorstelijke afkomst zijn, maar wier voorouders zich van vermenging met den lageren stand hebben vrijgehouden, bezitten daardoor het regt zich op zekeren leeftijd *Deija* te noemen, welke titel dus geen gezag verleent aan den persoon die hem draagt, maar alleen zijne aanzienlijke geboorte aanwijst.

Zooals boven gezegd is, dragen deze edelen, zoolang zij nog jong zijn, even goed als de afstammelingen der vorsten, de titels van *Laloe* en *Lala*, die zij behouden tot dat zij in het huwelijk treden, wanneer zij den titel van *Deija-pangantèn* krijgen.

Dezen titel behouden zij tot de geboorte van hun oudste kind, waarna het woord *pangantèn* van hun titel afgaat, en in de plaats daarvan komt „vader of moeder van N. N”. Vóór de op deze wijze gebruikte woorden vader of moeder wordt in dezen stand geplaatst het woord *Mile* (*); zoo heette bij voorbeeld de in 1843 op verlangen van het Gouvernement afgezette Rijksbestierder van *Sumbawa*, toen hij nog jong was, *Laloe Mantja*, maar na de geboorte van zijn oudste kind, een meisje *Sahema* genaamd, heette hij *Deija Mile Sahema*.

(*) De mindere stand gebruikt daarvoor het woord *Nè*, bijv. *Nè-Tidja*, vader of moeder van *Tidja*.

Intusschen hebben de Sumbawarezen de gewoonte dit *Mile* dikwijls weg te laten, zoodat zij bijv. van genoemden Rijksbestierder sprekende, hem eenvoudig *Deija Sahema* noemen, niettegenstaande *Sahema* niet zijn naam, maar die zijner dochter was.

Van daar dan ook, dat *Zollinger* hem in zijn reisbeschrijving zoo noemt.

De *Deija's* staan verder niet allen in rang gelijk. Daar namelijk de betrekking van *Deija Ranga* (Rijksbestierder), na de vorstelijke waardigheid de hoogste in *Sumbawa* is, en daar, even als in het meerendeel der Celebesche vorstenlanden, de meeste betrekkingen wel niet altijd van vader op zoon overgaan, maar toch minstens in hetzelfde geslacht blijven, zoo staan natuurlijk de afstammelingen der *Deija Ranga's*, of de *Roewe Deija Ranga*, bovenaan; daarna komt de *Roewe Kalibla*, vervolgens de *Roewe Dipati*, enz.

De drie zooeven opgenoemde *roewe's* of geslachten zijn echter door onderlinge huwelijken zoozeer aan elkander verbonden, dat de meeste personen van de eene *roewe* ook tot de tweede of derde behooren.

De vrouwen uit deze drie geslachten zijn de eenige buiten de vorstelijke familie, die, met den Sultan in het huwelijk tredende, gerekend worden met hem gelijk in rang te zijn en dus mede met *Dewa* worden aangesproken.

Daaruit volgt echter niet, dat een man uit het geslacht der *Deija Ranga's* even gemakkelijk met een prinses van zuiver vorstelijk bloed in het huwelijk kan treden.

Dit gebeurt integendeel zeer zelden, en heeft, voor zoo ver mij bekend is, het laatst plaats gehad met *Moehammad Saäd Mile Hiba*, bijgenaamd *Karaëng Hadji*, zoon van den omtrent 1820 overleden *Deija Ranga Mile Manjoerang*.

Deze *Moehammad Saäd* huwde met *Karaëng Bonto-ramba*, zuster van den tegenwoordigen Sultan, en welligt zou ook dit niet geschied zijn, zoo er destijds een Sultan ge-

weest was; maar na het overlijden in 1816 van Sultan *Moehammad Kaharoe-d-dien*, vader van den tegenwoordigen Sultan, werd, vermoedelijk door toedoen van den *Deija Ranga Mile Manjoerang* en zijn opvolger *Mile Abdullah*, niet vóór 1837 *Laloe Mesir* (niet *Lalo Marso* zoo als hij in sommige officieele stukken genoemd wordt), een der zonen van den overleden Sultan, in zijn plaats op den troon verheven, en in dien tusschentijd had het bedoelde huwelijk plaats.

De kinderen der *Deija's* bij vrouwen uit het volk krijgen geen titel. Zij en hun afstammelingen staan, even als die van de vorstelijke familie, bekend onder de namen van *Ai-koenieng* en *Atsal Ai-koenieng*.

Wat aangaat de verdeling der kinderen bij nog verdere verbastering, en de wijze waarop de afstammelingen der vrouwen uit zulk een dalend geslacht weder tot den rang van *Deija* kunnen opklimmen, daarvoor gelden dezelfde regels als voor de afstammelingen der vorsten zijn opgegeven.

b. De *Taoe djoeran*.

De *Taoe djoeran* en *Taoe kamoetar* maken de mindere standen van de Sumbawasche vrije bevolking uit. Alle heerendiensten en belastingen in geld of in natura drukken op deze standen.

De heerendiensten worden echter hoofdzakelijk door de *Taoe kamoetar* verrigt, terwijl de *Taoe djoeran* daarentegen meer in de belastingen te betalen hebben dan de *Taoe kamoetar*. Van daar dat zij gerekend worden een hooger stand uit te maken dan deze.

De *Taoe djoeran* behooren te wonen binnen den wal van de hoofdplaats *Sumbawa*. Of om die reden de door hen aldaar bewoonde ruimte *Tanah djoeran* genoemd wordt, dan wel of zij hun naam aan den grond ontleend hebben, is niet goed uit te maken, omdat de beteekenis van het woord *djoeran* schijnt verloren te zijn gegaan.

Ofschoon het grootste gedeelte der *Taoe djoeran* op de hoofdplaats woont, zijn er thans ook daarbuiten een paar kampongs, die door hen bewoond worden; en onder deze kampongs is *Panjarieng*, op een vrij grooten afstand ten oosten van de hoofdplaats gelegen, de voornaamste. De *Taoe djoeran* van *Panjarieng* en de andere kampongs buiten de hoofdplaats, die door hen bewoond worden, staan echter nog altijd onder de hoofden, die op de hoofdplaats het gezag voeren, en deelen in dezelfde lasten als hun standgenooten aldaar.

De *Taoe djoeran* zijn in gewone omstandigheden tot geene andere persoonlijke diensten verplicht, dan tot het helpen bewerken en beplanten van de ornamentalsvelden van den Sultan (*oemadjì*, eigenlijk *oema-adjì*, d. i. padievelden van den vorst) en het snijden van den oogst dier velden, zonder daarvoor eenige betaling te genieten, zonder daarvoor eenige belooning of zelfs voedsel gedurende den arbeid te ontvangen.

Wie van de *Taoe djoeran* niet aan de oproeping voldoet om op de ornamentalsvelden te komen werken, wordt met 30 realen pities (*f* 37,50) beboet, al is hij bijv. handelaar van beroep en niet gewoon padie te planten.

Sedert eenige jaren is de Sultan door koop eigenaar geworden van eene groote uitgestrektheid padievelden ten westen van de rivier van *Sumbawa*. Deze velden, *Panto daëng* genaamd, zijn dus zijn particulier eigendom, maar in weerwil daarvan laat hij ze even als de ornamentalsvelden door de *Taoe djoeran* bewerken, zonder hun de minste belooning voor dien meerderen arbeid te geven.

In buitengewone omstandigheden worden aan de *Taoe djoeran* ook andere diensten opgelegd. Zoo heeft de Sultan hen ook laten medewerken aan de nieuwe waterleiding, die Z. H. in September en Oktober 1875 heeft laten aanleggen, om de padievelden ten westen van de rivier van *Sumbawa* beter te kunnen bewateren, en welke wa-

terleiding, ter plaatse waar zij langs den berg *Batoe korong* loopt, tot op eene aanzienlijke diepte in de rotsachtige helling van dien berg moest worden uitgehouwen.

Van het kappen en vervoeren van sappan-hout ten behoeve van het Gouvernement zijn de *Taoe djoeran* altijd vrij geweest.

Wat de belastingen in geld en in natura betreft, die de *Taoe djoeran* hebben op te brengen, deze zullen in de paragraaf „Belastingen en andere Inkomsten van den Sultan en de Hoofden” behandeld worden.

In geval een man behoorende tot de *Taoe djoeran* trouwt met eene vrouw uit de *Taoe kamoetar*, dan worden later de kinderen, die uit dit huwelijk voortspruiten, verdeeld. Het oudste kind wordt *Taoe djoeran*, het tweede *Taoe kamoetar*, het derde weder *Taoe djoeran*, enz.

c. De *Taoe kamoetar*.

Evenmin als de beteekenis van den naam *Taoe djoeran* kan worden opgegeven, is dit met zekerheid te doen voor het woord *kamoetar*. Vermoedelijk is het gevormd uit *ku*, dat gelijk is aan het Maleische *soedah*, en uit hetzelfde woord *moetar*, dat in den titel *Datoe Moetar* voorkomt. Volgens sommigen zou dit *moetar* dezelfde beteekenis hebben als het Maleische *poetar*, en *Datoe Moetar* beteekenen: „de vorst, wiens bevelen overal rond gaan”, misschien in tegenoverstelling van zijne hoofden, daar de bevelen van deze slechts in een beperkten kring gehoorzaamd worden. Welligt beteekent dus het woord *kamoetar*, zoowel in *Talloe kamoetar* als in *Taoe kamoetar*: „onder de bevelen van *Datoe Moetar* gebragt.”

Met uitzondering van het bewerken en beplanten der ornamentals-padievelden en het snijden van de rijpe padie dier velden, van welke werkzaamheden de *Taoe kamoetar* zijn vrijgesteld, worden zij met alle mogelijke heerediensten belast.

Daartoe zijn zij in vijf klassen (roewe) verdeeld:

1. die der *Bone's*,
2. die der *Djowa's*,
3. die der *Toewan's*,
4. die der *Tanoema's*,
5. die der *Taoe rabowat adji*.

Wanneer een *Taoe kamoetar* trouwt met een vrouw, die tot de *Taoe djoeran* behoort, heeft er verdeling van de kinderen plaats. Het oudste kind wordt *Taoe kamoetar*, het tweede *Taoe djoeran*, het derde weder *Taoe kamoetar*, enz.

Eenzoo en volgens denzelfden regel heeft er verdeling plaats, wanneer een *Taoe kamoetar* trouwt met een vrouw, die wel ook *Taoe kamoetar* is, maar van een andere klasse.

Wanneer echter man en vrouw *Taoe kamoetar* zijn, en tot dezelfde klasse behooren, worden niet alleen alle uit dat huwelijk gesproten kinderen *Taoe kamoetar*, maar zij komen ook in dezelfde klasse als hun ouders.

Uit de eerste afdeeling worden de *Bone ballá's* of gezelschaps- en dienstjuffers van des Sultans vrouw en dochters gekozen. Zij blijven aan het hof, tot dat men haar naar haar ouders of woonplaatsen terug zendt.

In deze klasse zijn de mannen, sedert de afschaffing van de sappanhout-levering aan het Gouvernement, vrij van alle heerdiensten. Vóór die afschaffing moesten zij hun aandeel van dat hout leveren, want dit was een algemeene verplichting voor alle *Taoe kamoetar*.

De huisgezinnen, waarin een dochter die tot de jaren gekomen is om *Bone ballá* te worden, om haar minder gunstig uiterlijk of andere redenen vrij blijft, zorgen voor de kleeding en voeding van haar, die het in dat jaar wel geworden zijn, en dit zoolang zij zich aan het hof bevinden, want de vorst geeft haar niets.

De 2^e klasse, die der *Djowa's*, levert de mannelijke

volgelingen van den vorst op, waarvan de jongsten hem zijn ornamentsketel en piek, zijn siriedoos, enz. nadragen, en de overigen met pieken gewapend medeloopten.

In vroeger tijd waren er aan het hof ook adellijke *Bone balla's* en *Djowa's*; maar op dit oogenblik worden er geen meer gevonden.

De *Djowa's* blijven eveneens zoo lang aan het hof, als het den Sultan behaagt, en krijgen daarvoor noch voedsel noch kleeding. Ook bij de *Roewe Djowa* bestaat het gebruik, dat de huisgezinnen der vrijgekomenen het onderhoud en de kleeding der uitverkorenen betalen.

De derde klasse, die der *Toewan's*, heeft niets met Europeanen of Arabieren gemeen, zooals men, op den naam afgaande, al ligt denken zou. Zij levert de zoogmoeders (*toewan*), en de vierde klasse, die der *Tanoema's*, de kindermeiden voor de kinderen en kleinkinderen van den Sultan. Hierbij neme men in aanmerking, dat elk van die kinderen meer dan ééne zoogmoeder en verscheidene kindermeiden tegelijk heeft.

In het onderhoud der uitgekozenen wordt op dezelfde wijze voorzien, als in dat van de dienstdoenden der 1e en 2e klassen.

In deze beide klassen zijn, evenals in de eerste sedert de afschaffing van de sappanhout-levering ten behoeve van het Gouvernement, de mannen geheel vrij van heeren-diensten.

De *Taoe rabowat adji* maken, zoo als gezegd is, de vijfde klasse uit. *Rabowat* beteekent werken en *adji* vorst. De naam van deze klasse laat zich dus vertalen door: „de werklieden van den vorst”.

Er is bijna niets te bedenken, dat tot het huishouden van een inlandschen vorst behoort, of er zijn bepaalde geslachten van *Taoe rabowat adji*, die met de kostelooze levering of met het onderhoud er van belast zijn.

Zoo zijn er bepaalde geslachten bestemd om het huis

van den Sultan weder op te bouwen, wanneer het verbranden of instorten mogt, en om het te herstellen, wanneer het herstelling mogt noodig hebben. De tot dit werk verplichte lieden wonen te *Ropong* in het binnenland van *Sumbawa*. Andere geslachten zijn aangewezen om gras te snijden voor de paarden van den Sultan. Weder andere om hetzelfde te doen voor de paarden van den Rijksbestierder, enz. Zelfs zijn er bepaalde geslachten voor het maken van ornamentals-paijongs voor den Sultan, en andere voor het maken van *lila's* (inlandsche kaarsen, in het Makassaarsch *kandjoli* genaamd) ten behoeve van het vorstelijk huishouden.

Niemand behoeft' voor den Sultan of Rijksbestierder andere heerendiensten te verrigten, dan waarvoor zijn geslacht bepaald is aangewezen. Daarentegen heeft ook geen *Taoe kamoetar* het regt zich door verhuizing aan het gezag van zijne oorspronkelijke hoofden en daardoor ook aan de heerendiensten, waarvoor zijn geslacht is aangewezen, te onttrekken. Allen zijn aan eene bepaalde woonplaats gebonden en mogen zich op geene andere plaats vestigen, dan met vergunning of op last van hunne hoofden.

De geslachten, die hetzelfde soort van heerendiensten tot taak hebben, maken te zamen eene onderafdeeling van de *Taoe rabowat adji* uit, die ook weder *Roewe* genoemd wordt.

Door de vergedreven verdeeling van de heerendiensten is het aantal van deze onderafdeelingen zeer groot.

De aanwijzing van het eene geslacht voor deze, van het andere voor die soort van heerendiensten, schijnt reeds in overoude tijden geschied te zijn en volgens de landsinstellingen niet te mogen worden gewijzigd. Dit blijkt uit het volgende:

Hoe groot het aantal onderafdeelingen van de *Taoe rabowat adji* thans ook nog moge wezen, toch zou het

nog grooter zijn, zoo niet eenige na de uitbarsting van den berg *Tombora*, gedeeltelijk door uitsterving en gedeeltelijk door uitwijking naar andere landen, geheel hadden opgehouden te bestaan. Zoo is er van de houtskoolmakers van den Sultan niemand meer overgebleven.

Houthakkers waren wel voor den Rijksbestierder, maar niet voor den Sultan aangewezen, en hout te koopen, daartoe scheen Z. H. niet genegen te zijn. Het gevolg was, dat het keukenpersoneel de bamboezen sirappen uit het dak trok om ze te verbranden.

Was het nu mogelijk geweest in de eens gemaakte verdeling der heerediensten tusschen de verschillende geslachten verandering te brengen, dan zou de Sultan dit waarschijnlijk reeds lang gedaan hebben, om zich houthakkers of houtskoolmakers te verschaffen. Nu Z. H. echter te gelijker tijd waarnemend Rijksbestierder is, heeft hij natuurlijk ook de beschikking over de aan dezen toegekende houthakkers, zoodat hij voorloopig uit zijn verlegenheid gered is.

Om voortdurend over *Taoe rabowat adji* te kunnen beschikken, moet er te allen tijde van iedere soort een bepaald getal op de hoofdplaats aanwezig zijn, waar zij in hun eigen huisvesting, onderhoud en kleeding voorzien, en blijven moeten tot dat zij door anderen vervangen worden, hetgeen gewoonlijk om de maand geschiedt.

De hoofden, die meer regstreeks dan de Sultan en Rijksbestierder het gezag over de *Taoe kamoetar* voeren, hebben mede het regt hen diensten ten hunnen behoefte te laten verrigten, maar de wijze, waarop dit geschiedt, schijnt in de verschillende deelen van het rijk niet dezelfde te zijn.

De *Taoe rabowat adji* waren vóór de afschaffing van de sappanhout-levering ten behoeve van het Gouvernement, even als alle andere *orang kamoetar*, tot het kappen en

vervoeren van dat hout verplicht. Daarvan waren echter uitgezonderd zij die ten dienste van den Rijksbestierder stonden, die geene andere diensten hoegenaamd behoeften te verrigten. Het schijnt dat zij daaraan den naam van *Bakkal kalemo*, waaronder zij bekend staan, te danken hebben.

d. Vreemdelingen.

Het aantal vreemdelingen in het rijk van *Sumbawa* is zeer groot. Waarschijnlijk bedraagt het niet minder dan 10,000 zielen; terwijl de geheele bevolking van *Sumbawa* slechts $\pm$ 50,000 zielen bedraagt.

Het zijn voornamelijk *Makassaren*, *Boeginezen*, *Saleijerezen*, *Mandarezen* en *Arabieren*.

De meesten zijn gevestigd in de tusschen de hoofdplaats en het strand gelegen *Kampong Boegies*, te *Panjorong* en *Laboe-padie* op de westkust, en op de kustplaatsen *Laboe-adji*, *Laboe-djammoe* en *Laboe-bontong* aan de groote baai van *Sumbawa* in de nabijheid van *Ampang*.

Wanneer de sultan naar *Makassar* gaat, moeten zij zonder eenige vergoeding met hun prauwen zijne volgelingen derwaarts overbrengen; want daar de zeehandel grootendeels in hunne handen is, zijn zij ook bijna de eenige bezitters van prauwen.

Evenzoo moeten zij, wanneer de sultan, de *Deija ranga* of het hoofd der plaats, waar zij gevestigd zijn, brieven of iets dergelijks te verzenden heeft, daartoe zoo noodig hun sampangs met een paar roeijers beschikbaar stellen.

Overigens hebben zij hoegenaamd geen heerendiensten, hetzij ten behoeve van den sultan of van het rijk te verrigten en, zooals uit de § Belastingen en andere Inkomsten van den Vorst en de Hoofden blijken zal, ook weinig of niets in geld of in natura op te brengen.

Blijkbaar gevoelen zich de *Sumbawarezen*, niettegenstaande hunne numerieke meerderheid, niet tegen de

vreemdelingen opgewassen, die dan ook van een veel krijgshaftiger aard zijn dan zij.

Waarschijnlijk met het doel om botsingen met hen te vermijden is de sabandar te *Laboeng*, de haven van de hoofdplaats *Sumbawa*, meestal een Boeginees.

Sedert eenige jaren woont met een vijftigtal volgelingen te *Laboeng* de Mandarsche prins *Mandasingi Daenna I Katoe*, broeder van den tegenwoordigen vorst van *Pambowang* en *Tjinrana*. Hij houdt zich met den handel bezig. Overigens wonen in het rijk van *Sumbawa* geen vreemde prinsen, maar wel de afstammelingen van zulke voorname personen, die zich vroeger daar gevestigd hebben.

e. *De slaven (Taoe oelieng).*

Voor zoover de op *Sumbawa* aanwezige slaven van Sumbawasche geboorte zijn, zijn zij of hunne ouders bijna altijd in slavernij geraakt bij gelegenheid van den hongersnood, die op de uitbarsting van den berg *Tomlora* volgde, daar velen toen zich zelf of hun kinderen voor een gantang rijst verkochten, om niet van honger te sterven. Vóór dien tijd had men bijna geen andere slaven dan Endenesche, waarin oudtijds een grooten handel gedreven werd.

Buiten de slaven van Sumbawasche of Endenesche afkomst vindt men echter op *Sumbawa* een aantal personen, dikwijls Gouvernements onderdanen, die onder den naam van pandelingen door prauwvoerders op *Sumbawa* aangebragt en verkocht, geheel als slaven behandeld worden.

Eindelijk heeft men nog de zoogenaamde *Taoe oelieng adat* of slaven van den *Hadat*. Dit zijn personen, die wegens misdrijf tot geldboeten veroordeeld worden en niet in staat zijn die boeten te betalen. Komen zij later in de gelegenheid om ze te betalen, dan krijgen zij hunne vrijheid terug. Tot zoolang verrigten zij diensten ten behoeve van den Rijksbestierder.

§ 3. BESTUUR.

De sultan wordt in het bestuur ter zijde gestaan door een raad van Rijksgrooten.

De drie voornaamste Rijksgrooten zijn:

1. de *Deija ranga* of Rijksbestierder,
2. de *Kalibla*,
3. de *Dipati*.

Vroeger had men nog een voornaam Rijksgroote met den titel van *Enti desa*. Hij volgde in rang op den *Deija ranga* en nam bij ontstentenis, afwezen of verhindering van dezen zijn betrekking waar. In het laatst van de vorige eeuw bestond de betrekking van *Enti desa* nog, maar sedert het begin van deze eeuw schijnt niemand meer daartoe te zijn aangesteld.

Buiten de drie boven genoemde personen zitten in de vergadering van Rijksgrooten, de *Hadat* zooals men op *Celebes* gewoonlijk zegt, volgens opgaaf van den sultan, ook nog de vijf zoogenaamde *Mamantja's*, namelijk:

Deija Kademongan,
Deija Longan Samawa poewën,
Demong Lango,
Makkal Tana en
Mantri Teban;
 en de zes *Laloerah's*:
Njaka Ngarroe,
Demong Poeliet,
Njaka Pamalong,
Njaka Samawa poewën,
Njaka Bangkoeng en
Njaka Berari.

Onder de hoofden in deze lijst genoemd komt ook voor *Njaka Ngarroe*. Thans hoort men echter niet meer van een *Njaka Ngarroe*, maar alleen van een *Deija Ngarroe* spreken, ofschoon dezelfde betrekking bedoeld wordt.

Dit is daaraan toe te schrijven, dat dit behoorde tot de betrekkingen, die door niet-adellijke personen konden vervuld worden, en in den regel ook door zulke personen werden bekleed; maar dezen ontbrak het aan invloed en aanzien om hun onderhoorigen te beschermen tegen de aanmatigingen en knevelarijen der prinsen en andere edelen, zoodat men sedert lang er toe overgegaan is, deze betrekking aan een *Deija* op te dragen.

Ofschoon de meeste Rijksgrooten den titel van *Deija* dragen, wordt die titel in de vergaderingen, die de sultan met hen houdt, niet gebezigd. De *Reija Ranga* heet dan *Nene Ranga*; *Deija Kalibla* heet dan *Nene Kalibla*, en zoo alle andere vergaderde Rijksgrooten.

De ware beteekenis van dit *Nene* ligt weder in het duister. Wel komt *Nene* nog in de hedendaagsche taal voor in den zin van heer, meester, zoo als *Nenejna taoe oelieng*, de heer van den slaaf; maar het klinkt wat vreemd, dat de sultan zich van dit *Nene* zou bedienen, om zijn Rijksgrooten, dus zijn onderdanen, aan te spreken.

De bovenstaande lijst moge de zamenstelling van den Raad der Rijksgrooten aangeven, zooals die oorspronkelijk geweest is, zeker is het, dat er thans in veel opzigten van wordt afgeweken; in de eerste plaats, omdat de betrekkingen van een aantal der opgenoemde Rijksgrooten sedert jaren onvervuld zijn; ten tweede, omdat volgens de bedoelde lijst verscheidene aanzienlijke hoofden, zooals *Boemi Ngampo*, *Dëmong Kroija* en *Dëmong Mappin* geen zitting in den Raad zouden hebben.

Even als in bijna alle inlandsche rijken heeft echter ook op *Sumbawa* de Raad der Rijksgrooten bijna niets meer te beteekenen, en doen de sultan en Rijksbestierder bijna alles alleen af.

De Rijksbestierder oefent namens den sultan het uitvoerend gezag in het geheele rijk uit. Daardoor heeft de sultan, wanneer de Rijksbestierder een eierzuchtig en ener-

giek man is, bijna niets te zeggen. Hetzelfde is het geval in bijna alle Celebesche rijken, en vandaar dat de vorsten bij het overlijden van hun Rijksbestierder in den regel geen anderen meer aanstellen, maar zelf die betrekking op zich nemen.

Dit heeft ook de sultan van *Sumbawa* gedaan, toen in 1874 de Rijksbestierder *Mile Oenroe* overleed. Daar de bevolking echter met deze waarneming van het Rijksbestierderschap door den sultan niet zeer ingenomen is, tracht hij thans de Rijks grooten over te halen hun toestemming te verleen tot de benoeming van zijn kleinzoon *Mas Nira*, die tevens een kleinzoon is van den boven reeds eenmaal genoemden *Mile Hiba Karaëng Hadji*, en dus van dien kant tot het geslacht der Rijksbestierders behoort. Dit is den sultan echter tot nog toe niet gelukt.

Door die benoeming zou dan ook inbreuk gemaakt worden op den regel, dat wanneer een Rijksbestierder sterft of aftreedt, slechts twee personen bevoegd zijn hem op te volgen, namelijk *Deija Makkal Sëmède* (gewoonlijk slechts *Deija Sëmède* genoemd) en *Deija Longan Lëmpi*.

Wel is bij gelegenheid dat de Rijksbestierder *Mile Sahema* in 1843 op verlangen van het Gouvernement werd afgezet, de *Dipati Mile Banggaë* in zijn plaats benoemd, maar dit was eene uitzondering, die men in het belang van het land noodzakelijk achtte.

Ofschoon namelijk volgens den letter twee personen tot Rijksbestierder benoembaar zijn, gebeurt het zelden of nooit, dat *Deija Longan Lëmpi* tot *Deija Ranga* verheven wordt, en valt de keus gewoonlijk op *Sëmède*.

De toenmalige *Sëmède Mile Oenroe*, dezelfde die later Rijksbestierder werd, was echter nog vrij jong en onervaren, waarom men vreesde dat er, wanneer hij tot Rijksbestierder verheven werd, spoedig botsingen tusschen hem en *Mile Sahema* zouden ontstaan, en deze werd destijds

Zoo is de *Dipati* onderhoofd der *panganton* van den *Deija ranga*, *Kademongan* weder onderhoofd van den *Dipati*.

Eenzoo heeft *Deija Longan Samawa* poewën twee onderhoofden:

1 *Singariarong* (bij verkorting *Deija Arong*) (*) en

2 de *Toemaïlalang* van *Sumbawa*.

De onderhoofden der *panganton* zijn verplicht, wanneer zij zaken hebben die voor den Rijksbestierder moeten gebracht worden, dit te doen door tusschenkomst van het hoofd hunner *panganton*. Doen zij dit niet, dan maken zij zich schuldig aan het misdrijf genaamd *lontak lawang* (overschrijden van een deur), en zijn strafbaar.

Wanneer de sultan geld noodig heeft, tot betaling van boeten of schadeloosstellingen, het rijk van *Sumbawa* door het Gouvernement opgelegd, voor geschenkpaarden voor den Gouverneur van *Celebes* of andere ambtenaren, of tot iets dergelijks, zijn het de *panganton*, die dat moeten opbrengen, en wel allen evenveel. Vermoedelijk is dus bij de instelling der *panganton*, bij iedere *panganton* een gelijk getal menschen ingedeeld. Thans zijn zij echter zeer ongelijk in sterkte; zoodat bij het opleggen van belastingen de onderhoorigen van de eene *panganton* zwaarder gedrukt worden dan die van de andere.

Eenzoo gaat het met de levering van volk tot het doen van koeliediensten, want daartoe moeten voortdurend

(*) De laatste *Singariarongs* hebben met hun volk te *Lapi* op het eiland *Sumbawa* gewoond. Van daar dat *Zollinger* in zijne reisbeschrijving den toenmaligen als hoofd van die kampong beschouwde. Dit is echter slechts gedeeltelijk waar. *Singariarong* heeft geen gebied op het eiland *Sumbawa*, maar is hoofd over het eiland *Mojo*, welk eiland echter in het begin van deze eeuw om den velen overlast, die zij van de zee-roovers leed, door de bevolking verlaten werd, die zich met haar hoofd te *Lapi* vestigde, welke kampong tot het gebied van *Boemi Ngampo* behoorde. Overeenkomstig den op *Sumbawa* bestaanden regel, dat niemand zich aan het gezag van zijn oorspronkelijk hoofd onttrekken mag, bleef nu ook daar het volk van *Mojo* onder *Singariarong* staan.

twee mannen van iedere *panganton* ter hoofdplaats aanwezig' zijn, die zelf in hunne huisvesting, voeding, enz. moeten voorzien.

Wanneer een *panganton* onderhoofden (Deija's) heeft, verdeelt haar hoofd het aandeel van de *panganton* in de op te brengen belasting gelijkelijk tusschen zich zelf en zijn onderhoofden, die, zoo zij ook weder Deija's tot onderhoofden hebben, even zoo hun aandeel tusschen zich zelf en die onderhoofden verdeelen. Stel bijvoorbeeld, dat de *panganton* van den Rijksbestierder *f* 80.— heeft op te brengen, dan hebben zijn regtstreeksche onderhoorigen op te brengen *f* 40.— die van den Dipati *f* 20.— en die van Kademongan ook *f* 20.—.

Wanneer er bij de eene of andere buitengewone gelegenheid meer volk noodig is, zendt de Rijksbestierder door tusschenkomst van den *Djoeroe poetar* de noodige bevelen aan de andere hoofden van *pangantons*. Ook wanneer aan de *pangantons* een belasting opgelegd wordt, is het de *Djoeroe poetar* die hun namens den Rijksbestierder moet bekend maken, hoeveel ieder te betalen heeft. Later neemt hij het geld in ontvangst, en brengt het den Rijksbestierder, omdat hij als het ware de sleutels van de schatkist van den Rijksbestierder heeft en de eenige is, die haar kan openen en digtmaken. Van daar dan ook de titel van *Djoeroe poetar*.

Hij is echter tevens hoofd over vijf van de kampongs, die regtstreeks onder den Rijksbestierder staan, en de Njaka's dier kampongs, namelijk

Njaka Ramoloong,

Njaka Bakkat,

Njaka Lopok, en

Njaka Sagawe

kunnen ook door hem belast worden met het overbrengen der bevelen van den Rijksbestierder, wanneer hij zelf ongesteld of door andere omstandigheden verhinderd is.

De volgorde, waarin deze Njaka's genoemd zijn, is ook hun rangorde; zoodat de *Djoeroe poetar* zich laat vervangen door *Njaka Ramoloong*, deze door *Njaka Bakkat*, enz.

Voor andere boodschappen dan die betreffende belastingen en koelieleveringen, wordt de *Djoeroe poetar* niet gebruikt, maar hebben de sultan en Rijksbestierder hun *Poenggawa's*. Het aantal van deze is onbeperkt. Zij hebben geen gebied.

Niet het geheele grondgebied van *Sumbawa* buiten de hoofdplaats is onder de *pangantons* verdeeld. Zoo heeft een groot gedeelte van de *Taoe kamoetar*, die tot heeren-diensten ten behoeve van het huishouden van den sultan verplicht zijn, wel hoofden of onderhoofden van *pangantons* tot hoofden, maar zij zelf behooren niet tot de *pangantons*.

Een ander gedeelte van de ter beschikking van den sultan staande *Taoe kamoetar* staat onder hoofden, die geen *panganton* of gedeelte van een *panganton* onder zich hebben en hunne bevelen, wat de heeren-diensten betreft, regtstreeks van den sultan, en wat justitie en politie aangaat, van den Rijksbestierder als zoodanig en niet als *panganton*-hoofd ontvangen.

Ook het district *Oetang*, dat den noord-westelijken uithoek van het rijk van *Sumbawa* uitmaakt, behoort tot geen *panganton*, maar heeft weder andere lasten te dragen, zooals bij de 's Lands Belastingen en andere Inkomsten van den Sultan en de Hoofden blijken zal.

Wat de hofhouding van den sultan aangaat, verdient het volgende nog vermelding:

De persoon, wiens taak het is bij de benoeming van een *Deija* tot de een of andere betrekking; hem daarmede bekend te maken, en bij vergadering en andere gelegenheden, waarbij de hoofden voor den sultan verschijnen, te zorgen dat ieder zich nederzet op de plaats die hem toekomt, draagt den titel van *Deija Ran*.

Met de handhaving der orde onder het mindere volk in den Dalm is de *Pati Dalm* belast.

Het hoofd, dat zorg moet dragen voor de geregelde aanvulling der Bone balla's, Djowa's, Toewans en Tanoe-ma's in de woning van den sultan, draagt den titel van *Deija Gëdong*.

In de vasalstaatjes *Taliwang*, *Serang* en *Djarewe* is het bestuur op denzelfden leest geschoeid als in het eigenlijke *Sumbawa*. De Rijksbestierder van *Taliwang* voert den titel van *Entidesa*; die van *Serang* en *Djarewe* dragen dien van *Rauria*. Wanneer *Sumbawa* aan een der drie vasalstaatjes bevelen heeft te doen toekomen, of omgekeerd een derzelve iets ter kennis van *Sumbawa* heeft te brengen, geschiedt dit, wat *Taliwang* betreft, door tusschenkomst van den Deija ranga alleen; wat *Serang* aangaat is de Kalibla tusschenpersoon en voor *Djarewe* is dit de Dipati. Wanneer *Djarewe* de een of andere mededeeling regtstreeks aan den Kalibla doet, of *Serang* regtstreeks aan den Deija ranga, maken de Datoe's zich ook aan de overtreding *lontak lawang* schuldig en worden zij beboet.

De kampong Boegies bij *Sumbawa* wordt bestuurd door een kapitein, die daarin bijgestaan wordt door twee onderhoofden met den titel van *Panglima*. Op de overige plaatsen, waar Boeginezen wonen, staan zij onder hoofden die den titel van *Matowa* dragen.

§ 4. DE GEESTELIJKHEID.

Men onderscheidt in het rijk van *Sumbawa* bij de geestelijkheid acht rangen, namelijk:

1. een *kali* (eigenlijk *kadi*),
2. *Imans*, 3. *Pangoeloe's*,
4. *Lebè's*, 5. *Kabirs*,
6. *Loeraks*, 7. *Hatibs*, en
8. *Biluls*.

De vegers van de masigits worden Marbat genoemd. Zij worden niet tot de geestelijkheid gerekend.

Op de hoofdplaats *Sumbawa* moeten steeds 88 geestelijken van de bovengenoemde acht rangen zijn, van welk getal de helft in de woning van den sultan en de andere helft in de masigit dienst doet.

Op de andere plaatsen regelt men zich, wat de rangverdeeling aangaat, zooveel mogelijk naar de hoofdplaats. Er is echter slechts één Kali in het geheele rijk.

De eenige belasting ten behoeve van de geestelijkheid is de zakat, die volgens opgave 3 bossen van elke honderd bossen padie zou bedragen.

§ 5. REGTSWEZEN.

In crimineele zaken brengt het kamponghoofd van den misdadiger dezen bij het onmiddelijk boven hem staande hoofd, die hem weder bij het hoofd brengt, waaronder hij zelf sorteert, en zoo verder, tot dat de zaak eindelijk bij den Rijksbestierder komt.

Deze verwijst de zaak naar den Kali, die vervolgens in de Masigit hetzij de doodstraf of een geldboete oplegt, want andere straffen bestaan in het rijk van *Sumbawa* niet meer.

De man van hooger stand, die iemand van minderen stand doodt, kan de doodstraf afkopen; de afkoopsom (*wang blinjawa*) bedraagt, zoo de vermoorde een vrij man was, 180 rijksdaalders, en als hij een slaaf was, 40 rijksdaalders.

Hij echter, die een meerdere of gelijke doodt, moet de doodstraf ondergaan.

Wanneer eene geldboete wordt opgelegd, wordt deze gegeven aan den persoon, die door het misdrijf geleden heeft, of aan zijn erfgenamen, zoo hij door zijn meerdere is gedood geworden.

Civiele zaken, die over kleine geldsommen of goederen van weinig waarde loopen, kunnen door de kampong-hoofden worden afgedaan.

Zijn zij echter van eenig belang, dan moeten zij langs denzelfden weg als de Criminele zaken ter kennis van den Rijksbestierder gebragt worden, die ze in het hoogste ressort uitwijst.

Vóórdat hij echter tot het onderzoek overgaat, moet ieder van de beide partijen hem 8 realen pities = f 10. betalen, zoo dat hij voor elke uitspraak f 20 ontvangt, welk geld hij als loon voor zijn moeite* behoudt.

Het aldus door de beide partijen betaalde geld wordt *Amil* genoemd.

§ 6. BELASTINGEN EN ANDERE INKOMSTEN VAN DEN VORST EN DE HOOFDEN.

Zoo als uit § 2 zal gebleken zijn, heeft de sultan van *Sumbawa* ornaments padie-velden, die door de bevolking der hoofdplaats zonder eenige belooning moeten bewerkt en beplant worden. Hoeveel bossen de oogst bedraagt kan echter niet worden opgegeven.

Buitendien moeten de hoofden der drie buiten-pangan-tons *Děmong Mappin*, *Boeni Ngampo* en *Děmong Kroija* jaarlijks ieder 300 bossen padie als belasting opbrengen. Deze belasting wordt *pamangan* genoemd.

Al de padie van den sultan wordt door *Deija Batěkal* voor hem bewaard. Telkens wanneer Z. H. of zijne kinderen rijst noodig hebben, laten zij die bij *Deija Batěkal* halen, waartoe de padie door de onder hem staande bevolking van kampong *Karang toengal* moet gestampt worden.

Is de padie, die *Deija Batěkal* ontvangt, niet voldoende om het vorstelijk gezin gedurende een geheel jaar van rijst te voorzien, dan moet de bevolking van *Karang toengal* het te kort komende bijkopen. Daarentegen is zij, niet-

tegenstaande *Karang toengal* binnen de omwalling van de hoofdplaats ligt, vrij van de diensten, die de *Taoe djoeran* te verrigten hebben.

Op *Sumbawa* bestaat de gewoonte, dat wanneer de Gouverneur, de sekretaris voor de inlandsche zaken, of andere ambtenaren van eenigzins hoogen rang te *Sumbawa* komen, de sultan hun gedurende de dagen, dat zij daar verblijven, dagelijks hun eten doet toekomen. Ook dit eten moet door *Deija Batèkal* geleverd worden, waartoe hij van des sultans padie mag gebruik maken.

Wanneer echter mindere ambtenaren, of wel burgers van Bima, die met het overbrengen van brieven belast zijn, te *Sumbawa* komen, is het de taak van *Deija Sawah* en *Deija Sakajin* om in hun onderhoud te voorzien, waartoe hun eene groote uitgestrektheid padie-velden zijn gegeven, die daarom *Oema Kompeni* genoemd worden; de velden die onder *Deija Sawah* staan worden door de bevolking van de dicht bij de hoofdplaats *Sumbawa* gelegen kampong *Brangbidji* bewerkt, terwijl die van *Deija Sakajin* worden bebouwd door het volk van *Poesoe*.

Ieder, die in het rijk van *Sumbawa* amfoen in het klein wil verkoopen, mag dat doen, maar is verplicht de amfoen van niemand anders dan van de prinsen van den bloede te koopen, en moet bovendien 5 Spaansche matten per bol aan den sultan opbrengen voor de vergunning tot het drijven van dezen handel.

De prijs, waarvoor de prinsen de amfoen verkoopen is \$ 25 per bol; zoodat elke bol den pachter \$ 30 kost. Jaarlijks verkoopen de prinsen ongeveer 4 kisten amfoen, die hun bij inkoop te *Singapore* op $\pm f$ 1750.— te staan komen. Gezamentlijk met den Sultan genieten zij dus van elke kist een voordeel van f 1250.— of van de vier kisten f 5000.—. Wanneer er beter tegen den clandestienen verkoop gewaakt werd, zou de opbrengst zeker veel grooter zijn, want in het rijk van *Sumbawa* wordt

veel amfoen geschoven, voornamelijk onder de grooten.

Bij den uitvoer van paarden betaalt de gezagvoerder van het schip 3% van de waarde als uitgaand regt, maar bovendien wordt van degenen, die hem paarden verkocht hebben, f 2,50 voor elk paard gevorderd.

Bij den uitvoer van rijst betaalt de handelaar een uitgaand regt van 4 of 5 realen pities (5 à 6 gulden) per kojang van 40 pikols, terwijl de landbouwer, die hem de padie geleverd heeft, bovendien 1 gantang (5 katies) rijst moet betalen voor elke pikol, die hij aan den handelaar heeft verkocht.

Van alle andere goederen bedraagt het uitgaand regt 3 %.

Het inkomend regt voor alle goederen is een dubbeltje pities voor elke reaal pities waarde, dus $1/24$ van de waarde der goederen.

Schepen en prauwen, die te *Sumbawa* te huis behooren, betalen noch inkomende noch uitgaande regten. Echter moet elke handelaar, die van een reis naar *Singapore* terugkeert, met welke plaats tot nog toe het meest handel gedreven wordt, den sultan een geschenk in wapenen of ammunitie brengen.

Eenzoo betalen alleen vreemde schepen en vaartuigen ankerage-geld. Dit bedraagt f 1.-- voor elk vaartuig.

Met de inning van de regten en het ankerage-geld is de Sabander belast.

Wanneer een schip of kleiner vaartuig met handelsgoederen te *Sumbawa* aankomt of terugkomt, is de gezagvoerder of handelaar verplicht den sultan de goederen, die deze begeert, tegen een veel geringeren prijs af te staan, dan zij waard zijn.

Op dezelfde manier voorziet de sultan zich bij zijn onderdanen van karbouwen, kippen, eijeren, enz. Zoo is het de gewoonte, dat Z. H. voor een karbouw niet meer dan een reaal, dus f 1,25 betaalt, niet tegenstaande

de gemiddelde prijs der karbouwen op *Sumbawa* $\pm$ f 12,50 bedraagt. Dit komt den sultan, doch slechts hem alleen, als een regt toe, en heet *pěmbli dalm*; maar de talrijke prinsen van den bloede matigen zich hetzelfde aan, en zenden daartoe hunne gewapende volgelingen naar de binnenlanden, waar dikwijls 20 à 30 karbouwen te gelijk op die wijze tegen spotprijzen aan de *Taoe kamoetar* ontnomen worden, niet voor het huishouden van die prinsen, maar om ze weer van de hand te zetten aan de handelaars van *Topedjawa* en andere plaatsen op het eiland *Celebes*, die jaarlijks op *Sumbawa* karbouwen komen kooopen.

Het geheele product der koffijboomen, waarvan er vooral in het district *Ropang* veel zijn, moet tegen een lagen prijs aan den sultan worden afgestaan.

Wanneer de sultan een feest geeft, moeten de daartoe benoodigde eetwaren kosteloos door de bevolking geleverd worden.

Is de sultan van eene zware ziekte hersteld, of aan eenig gevaar ontsnapt, dan is de geheele bevolking van het rijk van *Sumbawa* verplicht, een ieder naar zijn stand, hem geschenken te komen brengen. Dit heet *ngoeri*.

Wanneer de sultan naar *Makassar* gaat, moeten de vassalstaten *Taliwang*, *Serang* en *Djarewe* ieder 100 rijksdaalders en eene bepaalde hoeveelheid rijst opbrengen, en de andere Sumbawarezen ieder 1 rijksdaalder in geld, benevens 1 pikol en 1 gantang (5 katies) rijst. Hiervan zijn echter vrijgesteld: 1e zij, die den Sultan naar *Makassar* vergezellen, omdat zij, zoowel op de heen- en terugreis als gedurende het verblijf te *Makassar*, voortdurend in hun eigen onderhoud moeten voorzien; 2e de Boeginezen en andere vreemdelingen, omdat op hen de taak rust om, eveneens zonder eenige tegemoetkoming, met hunne vrouwen den sultan naar *Makassar* over te voeren en later naar *Sumbawa* terug te brengen.

Eindelijk drijft de sultan zelf handel. Vroeger toen hij slechts een vaartuig, een praauw pinis (de indertijd op zijn verzoek en kosten voor hem gemaakte kruisboot) bezat, deed hij dat grootendeels door tusschenkomst van de handelaars. In 1875 heeft Z. H. echter een brik gekocht, en nu bestaat er eenige vrees dat hij, om aan zijn schepen werk te geven, al meer en meer gebruik zal maken van zijn regt zich al wat hij noodig heeft beneden de waarde te doen leveren.

De prinsen van den bloede, met uitzondering van hen die een waardigheid of ambt bekleeden, zooals Datoe Taliwang, Datoe Serang, Datoe Djarewe, de Datoe Toemaïlalang enz. hebben geene wettige inkomsten. Boven is reeds beschreven op welke wijze zij zich van de karbouwen der *Taoe kamoetar* meester maken om zich geld te verschaffen.

Zij laten het echter daar niet bij, want zij zenden ook hunne volgelingen met hoofddoeken en andere stoffen voor kleedingstukken naar de binnenlanden, waar de *Taoe kamoetar* gedwongen worden ze ver boven de waarde te koopen.

De Deija ranga en verdere hoofden hebben, waar padievelden zijn, ook hun ambts-padievelden (*oema kadadi*), die door hunne onderhoorigen zonder belooning moeten bewerkt en beplant worden. Waar geen padievelden zijn, hebben zij gedeelten van bosschen, waar niemand dan zij was mag laten zoeken.

Maar ook de hoofden weten wel middelen te vinden om hunne inkomsten te vermeerderen; bij voorbeeld de hoofden der *pangantons* en de *Djoeroe poetar* door bij het uitschrijven van belastingen door den sultan hun onderhoorigen meer te laten betalen dan noodig is.

Buiten de opbrengst zijner ambts-padievelden geniet de Rijksbestierder, zoo als in de § 5 „Regtswezen” vermeld is, bij het uitwijzen van civiele processen de *Amil* (Ma-

leisch (*tjoeke*) ten bedrage van *f* 10 van iedere partij.

Het district *Oelang* was oorspronkelijk verplicht den *Enti desa* zonder betaling te voorzien van alle huiselijke benoedigdheden. Nadat die betrekking opengevallen was, en niet weder vervuld werd, trok de Rijksbestierder dit voordeel aan zich, waardoor het thans door den sultan genomen wordt.

§ 7. KRIJGSMAGT.

Soldaten, die op gezette tijden in den wapenhandel geoefend worden, zoo als verscheidene vorsten van *Celebes* ze thans hebben, heeft de sulten van *Sumbawa* tot nog toe niet.

Wanneer het volk ten oorlog opgeroepen wordt, maken *Boemi Ngampo* en *Dëmong Kroija*, de hoofden van de beide oostelijkste districten *Ampang* en *Plampang* (of *Poenoe* en *Kieka*, zoo als zij in de vergaderingen van den raad der Rijksgrouten heeten), met hun volk de voorhoede, de *bala tjoetjoek*, zooals de Sumbawarezen even als de Maleijers zeggen, van het zoogenaamde leger uit.

Worden *Poenoe* en *Kieka* echter voldoende geacht om den oorlog tot een goed einde te brengen, dan wordt het volk van het overige gedeelte van het rijk te huis gelaten.

Van geschut is de sultan slecht voorzien. In geval van een oorlog zou hij dat van de handelsprauwen moeten gebruiken. Aan andere vuurwapenen ontbreekt het hem echter niet.

§ 8. ZEDEN DER BEVOLKING.

De karakterschets door *Zollinger* van den *Sumbawarees* gegeven, is ook nu nog zeer juist, en de zeden zijn grotendeels dezelfde gebleven.

Het gebruik van opium is thans echter geoorloofd, en

zowel de sultan als de aanzienlijken maken in ruime mate van dat heulsap gebruik.

De godsdienstige voorschriften worden nog altijd trouw opgevolgd.

De vrouwen hebben echter de Domposche vrouwen nog niet nagevolgd in het dragen van een sluijer, die het gelaat bedekt en slechts de oogen vrijlaat. Evenwel begeeft zich geene vrouw buiten 's huis zonder zich het hoofd, of liever het haar, te bedekken met een doek, die van achter tot op den rug afhangt, maar het gelaat geheel vrij laat. Deze doek heet in het Sumbawasch *Tjipo*; terwijl een sluijer, zooals de Domposche vrouwen dragen, *perko* heet.

Ofschoon *Zollinger* over het algemeen gelijk heeft met te zeggen dat de Sumbawarezen geen vrolijk volk zijn, zijn zij toch niet zoo van gezangen en dansen ontbloot, als hij meent.

Immers even goed als de Maleijers hebben zij hunne pantons, die zij *lawas* noemen, en een soort van krijgdsdans kan men het *bakaratji*-spel noemen, dat de sultan bij feestelijke gelegenheid door eenige van zijne volgelingen laat uitvoeren om zijne gasten te vermaken; het is een soort van batonneren, maar met lange rottingen in plaats van stokken, zoodat de meeste spelers met duchtige striemen over hunne leden het strijdperk verlaten.

De wapenen der Sumbawarezen bestaan in geweren, pistolen, lanssen, krissen en lange kapmessen, die zij *berang belo* noemen.

Even als de aanzienlijken altijd krissen dragen, wanneer zij zich buiten 's huis bevinden, is de *berang belo* het dagelijksche wapen van de geringere standen.

Op de jagt jagen de Sumbawarezen het wild achterna, tot zij het met de lans kunnen steken. De Makassaarsche striklansen zijn op *Sumbawa* niet in gebruik.

§ 9. DE TAAL.

De slaafsche onderworpenheid van het volk aan den sultan en zijn familie en aan de hoofden laat zich het beste door de taal aantoonen.

Even als de Javanen hebben ook de Sumbawarezen in hun taal dikwijls verscheidene woorden, die volmaakt dezelfde beteekenis hebben, maar waarvan het eene gebruikt wordt wanneer men tot of van een meerdere spreekt, het andere wanneer men tot een mindere het woord rigt of van hem spreekt.

Zoo zegt de Sumbawarees voor het Hollandsche voor-
naamwoord *ik*:

wanneer hij tot zijn kind spreekt: *kita*,
tot een slaaf of anderen mindere: *akoe* of *kakoe*,
tot zijn gelijke: *kadji*,
tot een Deija: *kadjoeleeng Deija*,
tot den sultan of een der datoe's: *kadjoeleeng Dewa*.

Voor het Hollandsche *gij*:

wanneer hij tot zijn kind of mindere spreekt: *kaoe*,
tot zijn gelijke: *kelem kadji*,
tot zijn meerdere: *palepe kadji*.

De sirie-doos van den sultan of van een Datoe heet *karas*, zijn kwispeldoor *panjomo lati*, zijn waaijer *pakebas*; terwijl anders een sirie-doos *paboewa*, een kwispeldoor *padjoela* en een waaijer *kipas* heet.

De woning van den sultan wordt behalve *dalm* ook wel *ballá reiju*, dat is het groote huis genoemd; die van de prinsen en van vijf of zes der voornaamste Rijksgrooten heeten *ballá*; maar elk ander huis heet *bale*.

Wanneer een mindere man loopt, heet dit *lako* of *bala-ngan*; loopt echter een voornaam persoon, dan heet dit *loemar*.

En zoo zijn er nog eene menigte andere voorwerpen en handelingen, die een verschillenden naam krijgen, al

naardat tot of van een meerdere, dan wel tot of van een mindere gesproken wordt.

Ofschoon slechts weinig woorden met de *Makassaarsche* van dezelfde beteekenis overeenkomen, is de woordschikking over het algemeen gelijk aan de in die taal gebruikelijke.

In § 8 is reeds gezegd dat de Sumbawarezen, even als de Maleijers, hun pantons hebben, die zij echter *lawas* noemen.

Overigens is er van een Sumbawasche letterkunde tot nog toe niets bekend.

§ 10. LANDBOUW, VEETEELT, NIJVERHEID EN HANDEL.

De landbouw is met weinig uitzonderingen het eenige bedrijf van den echten Sumbawarees. Den handel laten zij aan de Arabieren, Boeginezen en andere vreemdelingen over.

Wat den landbouw betreft, vermeen ik te mogen verwijzen naar de Reisbeschrijving van *Zollinger*.

Alleen teeken ik hier aan, dat de groote aanplant en uitvoer van katjang idjo, die er in der tijd bestond, grootendeels voor rekening van den heer *Lange* (genoegzaam bekend, door de rol die hij op het eiland Lombok gespeeld heeft) plaats had en na zijn dood nagenoeg geheel heeft opgehouden, tot spijt van de Sumbawarezen, die door de teelt van dit product als tweede gewas met weinig moeite goede zaken maakten, terwijl zij nu een groot gedeelte van hunne padie-velden na den oogst ongebruikt moeten laten.

Het getal paarden in het rijk van Sumbawa moet verbazend groot zijn, als men in aanmerking neemt, dat er sedert jaren duizenden 's jaars worden uitgevoerd. De Sumbawarezen geven zich dan ook meer moeite voor hunne paarden dan de Makassaren en Boeginezen. Zoo

zondert bijvoorbeeld de sultan, om schoone paarden te krijgen, zijne jonge hengsten tot op zekeren leeftijd op het onbewoonde eiland *Ngali* in de groote baai van *Sumbawa* af. Niemand anders mag zijne paarden daarheen zenden.

De Sumbawarezen zijn zeer bedreven in het snijden van beesten, welke kunstbewerking door hen op vier soorten van dieren wordt toegepast, namelijk op karbouwen, bokken, hanen en katten, terwijl op *Celebes* het snijden der karbouwen en bokken volstrekt niet in gebruik is.

Het eenige artikel van Sumbawasche nijverheid, dat buiten 's lands genoegzaam gewild is om uitgevoerd te worden, zijn slendangs. De Arabieren koopen dit artikel in en verkoopen het op *Java*.

Overigens zijn de voornaamste artikelen van uitvoer: paarden naar *Java*, karbouwen naar *Celebes*, voornamelijk naar de onder-afdeeling *Takalar*, was en vogelnestjes naar *Singapore*, padie naar *Celebes*, *Singapore* en andere plaatsen.

De prijs van de padie is gemiddeld f 12,50 de honderd Sumbawasche bossen, waarvan elk $\pm$ 5 katies rijst oplevert.

De artikelen van invoer zijn nog dezelfde als ten tijde van *Zollinger*, maar bij de door hem opgenoemde artikelen moet nu ook de opium gevoegd worden.

§ 11. MATEN, GEWIGTEN EN MUNTEN.

De zwaarte van 23 dollars (ringgit boeroeng) wordt een kati genoemd.

Een kati heeft 16 tahils.

Vijf katies zijn één gantang.

Honderd katies zijn één pikol.

Veertig pikols zijn één kojang.

Van padie sprekende, heet één bos *Sègoetoes*, tien bossen

Sédét, hondérd bossen *Séboe* en duizend bossen *Sédjala*.

Weinige jaren geleden was *Sumbawa* overstroomd met Chinesche pities, zoodat men bijna geen zilver zag. Gedeeltelijk kwam dit daardoor, dat de heer *Lange* de katjang idjo, en wat hij verder op *Sumbawa* kocht, met pities betaalde, en, zooals gezegd is, heeft na zijn overlijden de uitvoer van katjang idjo grootendeels opgehouden.

Daarbij kwam echter een andere omstandigheid. De pities worden na de aanmunting bij het gewigt verkocht. Maakt men dus de pities zwaarder, dan wordt het aantal dat in een zeker gewigt gaat kleiner. Dit nu moet volgens zeggen van een Sumbawasch handelaar in de laatste jaren hebben plaats gehad, maar de Sumbawasche handelaars, die te *Singapore* kwamen handel drijven, weigerden daar de nieuwe pities tegen eene hoogere waarde in betaling aan te nemen dan de oude, met dat gevolg, dat men er de voorkeur aan gaf hen met dollars te betalen.

Terwijl zodoende de toevoer van pities ophield, werd voortdurend veel van dit geld uitgevoerd door handelaars op *Bali* en *Lombok*, om dat daar het zilvergeld nog niet gewild was; het gevolg hiervan is dat men thans dikwijls moeite heeft iemand te vinden, die genoeg pities heeft om een paar rijksdaalders te wisselen, en daar er bijna geen guldens of andere zilveren pasmunt in het land is, veroorzaakt dit veel ongemak.

De grondslag bij berekeningen in pities is de reaal pities, eene denkbeeldige munt, die gelijk is aan 24 wang, evenzeer een denkbeeldige munt. Een wang is gelijk aan 16 pities en dus is de reaal gelijk 384 pities.

Een rijksdaalder wordt gerekend gelijk te zijn aan 2 realen dus aan 768 pities. Guldens en halve guldens kan men in het rijk van *Sumbawa* niet dan met verlies tegen pities wisselen. Als namelijk een rijksdaalder 768 pities geldt, zou een gulden 307 pities waard moeten zijn; maar in plaats daarvan krijgt men er slechts 18 wang, dat is

288 pities voor. Even zoo krijgt men voor een halven gulden, die eigenlijk 153 pities waard zou moeten zijn, niet meer dan 7 wang, dus 112 pities. Voor één rijksdaalder zou men dus langs dezen weg kunnen krijgen 6 halve guldens en 96 pities.

De bevolking van *Sumbawa* is zoo slaafs onderworpen aan den sultan, dat het slechts van dezen afhangt onze zilveren pasmunt in omloop te brengen, even als ook de koers, die de rijksdaalder nu in *Sumbawa* heeft, door den sultan bepaald is en zonder tegenspraak gevolgd wordt, niettegenstaande de handelaren zich daardoor benadeeld rekenen.

Om die reden is de tegenwoordige tijd van schaarschte van pities in het rijk van *Sumbawa* het geschikte oogenblik voor het Gouvernement om onze zilveren pasmunt aldaar in te voeren, en daardoor een einde te maken aan de thans heerschende verwarring in het muntstelsel, die natuurlijk niet anders dan nadeelig op den handel werken kan.

Makassar, den 19den Februarij 1876.

OPMERKING TEN AANZIEN VAN DAHAR-PAKE
VAN DEN HEER COOLSMA

DOOR

Raden KARTA WINATA

Dezer dagen las ik in dit Tijdschrift, deel XXIII, afl. 1, eenige opmerkingen van den heer Coolsma op den Soendaneeschen Tolk van den heer Grashuis.

De heer Coolsma beweert o. a. (blad 4 van voormeld tijdschrift) dat „zelfs een kundig schrijver als de bekende Panghoeloe van *Garoet* wel eens een vergissing begaat.”

„Ik wijs,” zoo gaat hij voort, „op zijn *Dongèng-dongèng noe aranèh*, bl. 10 (uitgave met Holl. letter), waar hij Abidin tegen zijn broeder laat zeggen: *kaeela sanggoep dahar-pakè paman*, d. i. ik verbind mij *uwe kleeding op te eten*, waar hij zeggen wilde: ik verbind mij voor uw nooddrift te zorgen.”

Dat ook een Soendanees in zijn taal fouten kan maken, spreek ik niet tegen, doch het voorbeeld, dat hij als bewijs daarvan aanhaalt, is slecht gekozen, en verdient daarom niet onbestreden te blijven.

De uitdrukking *dahar-pake* is immers gelijk aan het Javaansche *sandang-pangan*, hetgeen *onderhoud* beteekent, en het wordt *alleen* in die beteekenis gebruikt.

Door bovengenoemden zin verstaat men dus m. i. niets anders, dan: „ik sta voor ooms (uw) *onderhoud* in,” maar in geen geval: „ik verbind mij *uwe kleeding op te eten*,”

zooals de heer Coolsma het meende te verstaan; daarvoor zou het moeten luiden: „kaola sanggoep dahar *papakejan* paman.”

De heer Coolsma zal mij zeker ten goede houden dat ik mij verplicht acht de partij van mijn vader op te nemen, en ik kan hem verzekeren dat mijn vader zoo ver nog niet is om iemands kleeding te laten opeten.

Bandong, 11 September 1875.

*

*

ERRATA.

- In den stamboom tegenover bladz. 160:
- Voor Abi-l-Chair Saradja-d-dien, *lees* Abi-l-Chair Siradja-d-dien.
- „ Mopparaboeng Dg. Matallé, „ Mapparaboeng Dg. Matalli.
- „ Mappatallé „ Mappatalli.
- „ Kar. Kandjifo „ Kar. Kandjilo.
- „ Othman Battara Gowa, II, gest. 1725 *lees* id. id. 1795.
- Op bladzijde 365, den 8^{en} regel van boven:
- „ teschântjâ *lees* teschântjâ.
- „ ijô „ yo.
- Op bladzijde 540, den 5^{en} regel van onder:
- Achter geeft *veel* in (Jav. *siang*).
-

INDEX

- Index of names of persons mentioned in the text 100
- Index of names of places mentioned in the text 101
- Index of names of events mentioned in the text 102
- Index of names of objects mentioned in the text 103
- Index of names of persons mentioned in the text 104
- Index of names of places mentioned in the text 105
- Index of names of events mentioned in the text 106
- Index of names of objects mentioned in the text 107
- Index of names of persons mentioned in the text 108
- Index of names of places mentioned in the text 109
- Index of names of events mentioned in the text 110
- Index of names of objects mentioned in the text 111
- Index of names of persons mentioned in the text 112
- Index of names of places mentioned in the text 113
- Index of names of events mentioned in the text 114
- Index of names of objects mentioned in the text 115
- Index of names of persons mentioned in the text 116
- Index of names of places mentioned in the text 117
- Index of names of events mentioned in the text 118
- Index of names of objects mentioned in the text 119
- Index of names of persons mentioned in the text 120
- Index of names of places mentioned in the text 121
- Index of names of events mentioned in the text 122
- Index of names of objects mentioned in the text 123

